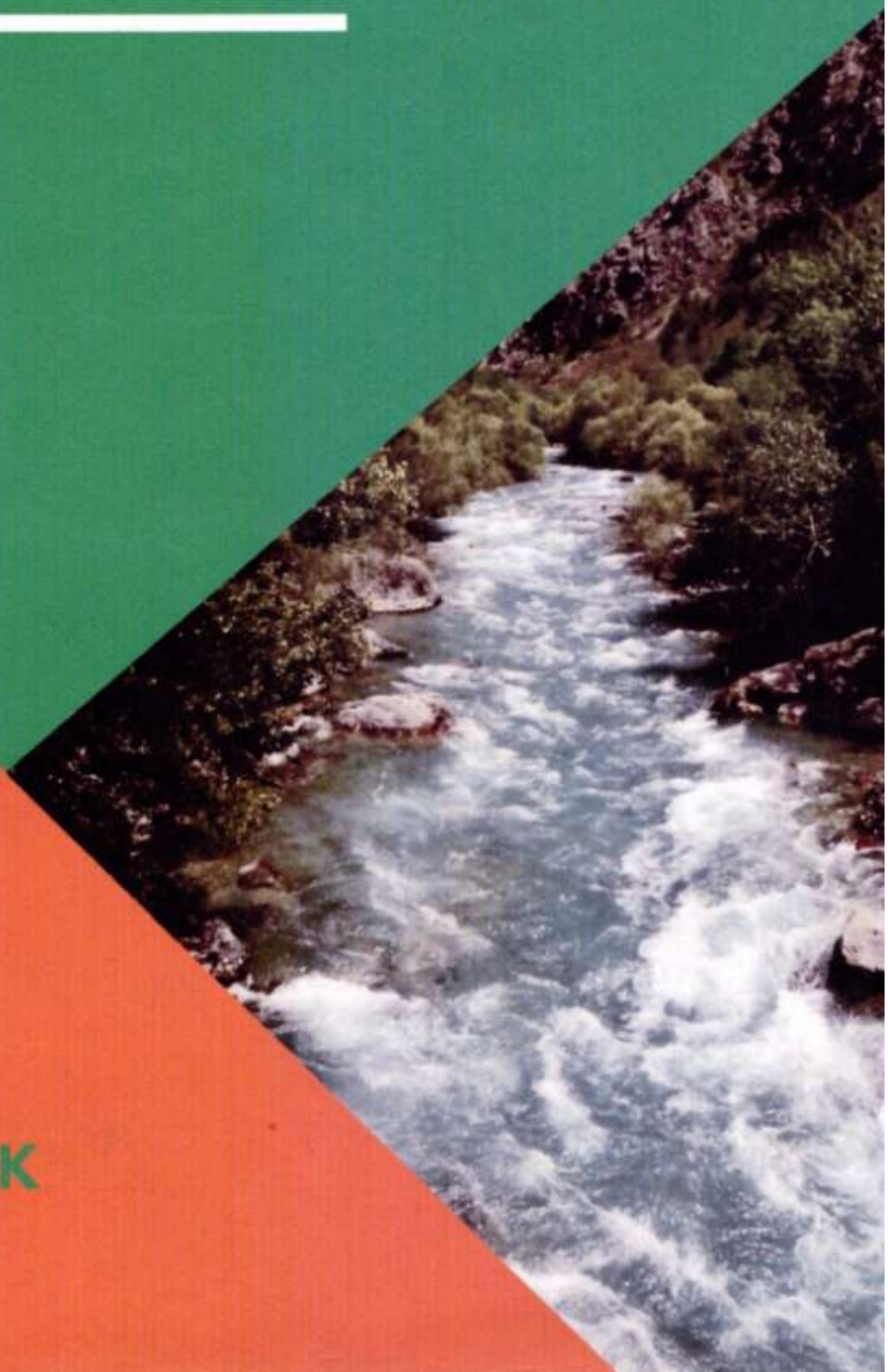

349.6
E-34

EKOLOGIYA HUQUQI

DARSLIK

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2017-yil 24-avgustdagi 603-sonli buyrug'iga asosan darslik sifatida nashr
etish uchun tavsiya etilgan

UDK:67.407

E 40

KBK:67.407

Ekologiya huquqi. Darslik // Mas'ul muharrir: yuridik fanlar
doktori, professor J.T.Xolmo'minov.
– Toshkent: TDYU, 2018. -366 b.

Taqrizchilar:

1. Djakbarov S.A. – O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi
Qonunchilik palatasi deputati, Ekoharakat deputatlar guruhi a'zosi
2. Xabibullayev D.Y. – Toshkent davlat yuridik universiteti
Fuqarolik protsessual va iqtisodiy protsessual huquqi kafedrasini mudiri,
yuridik fanlar nomzodi, dotsent

Mazkur darslik ekologiya qonunchiligiga oid so'nggi o'zgartish va
qo'shimchalarni inobatga olgan holda tayyorlangan. Unda ekologiya
huquqi asoslari tizimli ravishda bayon etilgan, har bir tabiiy resursni
muhofaza qilish va undan foydalanishning huquqiy holatiga alohida e'tibor
qaratilgan, bu esa ekologiya huquqining o'ziga xos xususiyatlarini ochib
bergan. Darslikda ushbu sohada ro'y bergan nazariy va amaliy yangiliklar
atroflicha qamrab olingan, unda bir qator yangi va dolzarb mavzular ham
yoritilgan.

Darslik ushbu mutaxassislik bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar,
magistrantlar, o'qituvchilar, shuningdek tabiiy resurslardan maxsus
foydalanuvchilar hamda tabiatni muhofaza qilish organlari xodimlari
uchun mo'ljallangan.

ISBN:978-9943-380-74-5

© Mualliflar jamoasi, 2018.

© Toshkent davlat yuridik universiteti, 2018.

349.6

E-37

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

EKOLOGIYA HUQUQI

(DARSLIK)

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
"Yurisprudensiya" yo'nalishi bo'yicha ta'lim oladigan talabalarga darslik
sifatida tavsiya etilgan.

UHB: 014804 (30)

TOSHKENT – 2018

MUALLIFLAR JAMOASI:

Bozorov U.B. y.f.n., dots. – 3-bob (Nurmatov M.M. y.f.n., dots. bilan hammualliflikda),

Xolmo'minov J.T. y.f.d., prof. – kirish, glossariy, 9-, 11-, 19-boblar,

(13-bob Mallayev N.R. y.f.n., dots. bilan hammualliflikda), (18-bob Aripov D.O'.

y.f.n. va Babanazarov K.R. y.f.n. bilan hammualliflikda);

Jurayev Y.O. y.f.d., prof. – 1, 2-boblar, (4-bob Mamadaliyev B.X. bilan hammualliflikda),

Usmonov M.B. y.f.d., prof. – 10-bob (Uzakova G.Sh. y.f.n. va Musayev B.T. bilan hammualliflikda),

Fayziyev Sh.X. y.f.d., prof. – 7-bob;

Skrinpnikov N.K. y.f.n., dots. – 5-bob (Mirzaabdullayeva M.R. y.f.n., dots. bilan hammualliflikda),

Mirzaabdullayeva M.R. y.f.n., dots. – 5-bob (Skrinpnikov N.K. y.f.n., dots. bilan hammualliflikda), 12-boblar;

Narzullayev O.X. y.f.n., dots. – 15-, 20-boblar;

Umarov D.M. y.f.n. – 16-bob;

Uzakova G.Sh. y.f.n., – 10-bob (Usmonov M.B. y.f.d., prof. va Musayev B.T. bilan hammualliflikda), 17-bob (Safarov J.I. y.f.n. bilan hammualliflikda);

Rajabov N.Sh. y.f.n., dots. – 6-bob;

Nurmatov M.M. y.f.n., dots. – 3-bob (Bozorov U.B. y.f.n., dots. bilan hammualliflikda), 8-boblar;

Maxkamov D.N. y.f.n. – 14-bob (Karbonov E.R. bilan hammualliflikda);

Safarov J.I. y.f.n. – 17-bob (Uzakova G.Sh. y.f.n. bilan hammualliflikda), 21-bob;

Musayev B.T. – 10-bob (Usmonov M.B. y.f.d., prof. va Uzakova G.Sh. y.f.n. bilan hammualliflikda),

Mamadaliyev B.X. – 4-bob (Jurayev Y.O. y.f.d., prof. bilan hammualliflikda);

Karbonov E.R. – 14-bob (Maxkamov D.N. y.f.n. bilan hammualliflikda);

Mallayev N.R. y.f.n., dots. – 13-bob (Xolmo'minov J.T. y.f.d., prof. bilan hammualliflikda);

Aripov D.O' y.f.n. – 18-bob (Xolmo'minov J.T. y.f.d., prof. va Babanazarov K.R. y.f.n. bilan hammualliflikda),

Babanazarov K.R. – 18-bob (Xolmo'minov J.T. y.f.d., prof. va Aripov D.O' y.f.n. bilan hammualliflikda).

MUNDARIJA

KIRISH.....	5
GLOSSARIY.....	9
Umumiy qism	
1-bob. Ekologiya huquqi tushunchasi, predmeti va metodlari.....	14
2-bob. Ekologiya huquqi manbalari, tamoyillari va tizimi.....	32
3-bob. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi.....	43
4-bob. Insonning ekologik huquq va majburiyatlari.....	58
5-bob. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasida boshqaruvning huquqiy tartibi.....	71
6-bob. Ekologik me'yorlash, standartlashtirish va sertifikatlashtirishning huquqiy asoslari.....	88
7-bob. Ekologik ekspertiza va nazoratning huquqiy holati.....	104
8-bob. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmini huquqiy ta'minlash.....	120
9-bob. Ekologik qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik.....	137
Maxsus qism	
10-bob. Yerni muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy tartibi.....	154
11-bob. Suvlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy tartibi.....	171
12-bob. Yer osti boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilishning huquqiy tartibi.....	190
13-bob. Atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish.....	204
14-bob. O'rmon va o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishning huquqiy tartibi.....	222
15-bob. Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishning huquqiy tartibi.....	241
16-bob. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy maqomi.....	258
17-bob. Aholi punktlari va xo'jalik faoliyatida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish.....	285
18-bob. Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish.....	301
19-bob. Favqulodda ekologik vaziyatlar va hududlarning huquqiy rejimi.....	314
20-bob. O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi xalqaro hamkorligi.....	334
21-bob. Xorijiy mamlakatlarda atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish.....	350
TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR.....	364

KIRISH

Bugungi globallashuv jarayonida tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi mutanosiblikning buzilishi, demografik vaziyatning o'zgarishi, ayniqsa iqlim o'zgarishida yuz berayotgan jarayonlar atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa dunyoning ko'pgina mintaqalarida tabiiy muvozanatning buzilishiga, ya'ni ona sayyoramizdagi harorat darajasi ko'tarilishiga, doimiy muzliklar egallagan maydonlar qisqarishiga, umumiy suv sathi ko'tarilishiga, yer, suv resurslari va atmosfera havosi ifloslanishiga, yerlar degradatsiyasi jarayoni kuchayishiga, nabotot va hayvonot olamining noyob namunalari hamda o'rmonlar kamayib ketishiga olib kelib, hozirgi kundagi global ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.Karimov bu masalaga alohida e'tibor qaratib: "Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog'liqdir"¹, – degan edi.

Alohida ta'kidlash joizki, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolarini ham hal qilishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning tashabbusi bilan amaldagi qonunchilik, huquqni qo'llash va ilg'or xorijiy tajribani tahlil qilish asosida ishlab chiqilgan 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi² ham mazkur sohada alohida ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 19-sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqida "Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash bilan bog'liq muammolar to'g'risida so'z yuritish ekanmiz, nuntaqaning umumiy suv zaxiralariidan oqilona foydalanish kabi muhim masalani chetlab o'tolmaymiz. BMT Bosh kotibining "suv, tinchlik va xavfsizlik muammolari o'zaro chambarchas bog'liq", degan

¹Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida T.6. – Toshkent: O'zbekiston, 1998. – B.110.

²O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2017–2021-yillarda "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" <http://strategy.regulation.gov.uz/uz/document/2>

pozitsiyasini to'la qo'llab-quvvatlaymiz. Ishonchim komil, suv muammosini hal qilishning mintaqa mamlakatlari va xalqlari manfaatlarini teng hisobga olishdan boshqa oqilona yo'li yo'q. O'zbekiston BMTning preventiv diplomatiya bo'yicha mintaqaviy markazi tomonidan ishlab chiqilgan Amudaryo va Sirdaryo havzalari suv resurslaridan foydalanish to'g'risidagi konvensiyalar loyihalarini qo'llab-quvvatlaydi. Bugungi kunning eng o'tkir ekologik muammolaridan biri – Orol halokatiga yana bir bor e'tiboringizni qaratmoqchiman.. Biz BMT tomonidan Orol fojiasidan jabr ko'rgan aholiga amaliy yordam ko'rsatish bo'yicha shu yil qabul qilingan maxsus dastur to'liq amalga oshirilishi tarafdorimiz"³ deb ko'rsatilishi bugungi kundagi ekologik muammolarni hal qilishning zamonaviy yondashuvini ham ko'rsatib berdi.

Hozirda barqaror rivojlanib borayotgan O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ekologik siyosat natijasida ekologik inqirozning zararini kamaytirish, yangi inqiroziy jarayonlarning oldini olish yuzasidan qattiq va keskin chora-tadbirlar qo'llash imkoniyatiga ega bo'lgan, zamon talabi darajasidagi atrof-muhitni muhofaza qilish tizimi yaratilgan. Ushbu tizim jamiyat va tabiat o'rtasidagi muvozanatni saqlab qolish, fuqarolarning qulay atrof-muhitda yashashini va ekologik xavfsizlikni ta'minlash, shuningdek tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, tabiat boyliklarining butligi va muhofazaga olinganligini kafolatlaydigan tashkiliy-huquqiy mexanizm hisoblanadi. Mazkur mexanizmning amalga oshirilishi jarayoni ko'p jihatdan ekologik qonunchilik tizimi va holatidan kelib chiqadi.

Ana shu ma'noda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyev tashabbusi va bevosita rahbarligida qabul qilingan 2017-yil 21-apreldagi "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruv tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5024-sonli, 2017-yil 11-maydagi "O'zbekiston Respublikasi o'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida"gi, 2017-yil 31-may "Yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish borasida nazoratni kuchaytirish, geodizya va kartografiya faoliyatini takomillashtirish, davlat kadastrlari yuritishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2017-yil 16-noyabrdagi "Suv ta'minoti va suv chiqarish xizmati ko'rsatish sohasida to'lov intizomini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari va 2017-yil 18-yanvardagi "2017-2021-yillarda Orolbo'yi mintaqasini rivojlantirish Davlat dasturi to'g'risida"gi, 2017-yil

³Xalq so'zi. –2017. –20-sentabr.

21-apreldagi “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish Davlat qo‘mitasi faoliyatini tashkil etishni ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–2915-sonli, 2017-yil 21-apreldagi “2017–2021-yillarda maishiy chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish tizimini tubdan takomillashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–2916-sonli, 2017-yil 4-maydagi “2017–2021-yillarda yer osti suvlari zaxiralaridan oqilona foydalanishni nazorat qilish va hisobga olishni tartibga solish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–2954-sonli, 2017-yil 5-sentabrdagi “Suv obyektlarini muhofaza qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2017-yil 8-noyabrdagi “Energiya resurslaridan oqilona foydalanishni ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–3379-sonli qarorlari ekologik muammolarning zamonaviy yechimini ko‘rsatib beradigan huquqiy asosdir.

Shundan kelib chiqqan holda ekologiya sohasidagi milliy qonunchilik tizimini takomillashtirish yo‘nalishida pirovard natijalarga erishish uchun hozirgi zamon talablariga javob beradigan malakali yuridik kadrlarni tayyorlash talab etiladi. Aynan shu kabi maqsadlar ko‘zlangan **O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining** 2013-yil 28-iyundagi PQ–1990-sonli “Yuridik kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi va 2017-yil 28-apreldagi PQ–2932-sonli “Toshkent davlat yuridik universitetida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlariga muvofiq zamonaviy yuridik fanning yutuqlarini, davlat-huquqiy, sud, huquqni muhofaza qilish huquqni qo‘llash sohalaridagi demokratik o‘zgarishlar tajribasini inobatga olgan holda huquqiy fanlar va predmetlar bo‘yicha yangi avlod darsliklari tayyorlanishi ko‘zda tutilib, yuridik ta‘lim tizimining fundamental negizini tubdan isloh qilish va yaxshilash poydevori yaratildi. Shu ma‘noda mazkur “Ekologiya huquqi” darsligi ham yuqoridagi maqsadlarga erishishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar hamda O‘zbekiston Ekologik harakati vakillari bilan videoselektor yig‘ilishidagi ma‘ruzasida “Eng muhim masala – aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur. Albatta, bunday muammolarni faqat ma‘muriy yo‘l bilan hal etib bo‘lmaydi, bunga yosh avlod qalbida ona tabiatga mehr-muhabbat, unga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin”⁴ deb to‘g‘ri ta‘kidlagan edi.

⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar hamda O‘zbekiston Ekologik harakati vakillari bilan videoselektor yig‘ilishidagi ma‘ruzasida // Xalq so‘zi. –2017. –13-iyul.

Shundan kelib chiqqan holda ushbu o'quv darsligining asosiy vazifasi bo'lajak yuridik kadrlarda tahliliy fikrlash, yangi bilimlarni mustaqil ravishda egallash va ulardan foydalanish, ekologiya huquqini, ekologik huquqiy tartibga solish amaliyoti nazariy asoslarini, ularni ishlab chiqarish amaliyotida qo'llash ko'nikmasini shakllantirishdan iboratdir. Bu esa qonunlarni takomillashtirish, ularni amaliyotda qo'llash mexanizmini mukammallashtirish, pirovard natijada qonun ustuvorligining jamiyat hayotidagi o'rini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Darslik umumiy va maxsus qismlardan tashkil topgan.

Darslik ekologiya qonunchiligiga kiritilgan so'nggi o'zgartish va qo'shimchalar, Prezident farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va qonunosti normativ-huquqiy hujjatlari, tegishli Davlat dasturlari talablari inobatga olingan holda tayyorlangan. O'ylaymizki, ushbu darslik hurmatli kitobxon va aziz o'quvchi'larga ekologiya sohasidagi bilimlarni kengroq egallashga yordam beradi.

GLOSSARIY

Atrof tabiiy muhitning sifati – tabiatda, tabiat va inson orasida moddalar va energiyaning almashuv jarayonini doimo ta'minlab turuvchi va hayotni qayta tiklashni kafolatlovchi ekologik tizimlarning holati.

Atrof-muhitni ifloslantirish manbai – ishlab chiqarish jarayonida atrof-muhitga tushadigan moddalar yoki moddalar yig'indisi tufayli paydo bo'ladigan ifloslantiruvchi antropogen obyekt.

Atrof-muhitni taxminiy xavfsiz ifloslantirish darajasi (TXTD) – sanoat obyektlarini loyihalash uchun hisoblash metodi bilan belgilangan atmosferani ifloslantiruvchi moddaning vaqtinchalik normativi.

Baliq ovlash – baliq va umurtqasiz suv hayvonlarini tutish baliq ovlash hisoblanadi.

Davlat qo'riqxonasi – alohida ilmiy yoki madaniy-ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan noyob va qimmatbaho hayvonlar hamda o'simliklarning yashash joyi hisoblangan oddiy yoki noyob tabiiy majmualar.

Davlat tabiat yodgorliklari – noyob, o'rmini to'ldirib bo'lmaydigan, ekologik, ilmiy, madaniy va estetik jihatdan qimmatli tabiiy obyektlari muhofaza etiladigan hududlar.

Davlat biosfera rezervatlari – hududlarni barqaror iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish maqsadida davlat biosfera rezervatlari – biologik rang-baranglikni saqlash, tabiiy obyektlar va majmualardan oqilona foydalanish uchun mo'ljallangan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar.

Yer uchastkasi – yer fondining qayd etilgan chegaraga, maydonga, joylashishi manziliga, huquqiy holatiga hamda yer uchastkasiga bo'lgan huquqlarning davlat yer kadastrida va davlat ro'yxatiga olish hujjatlarida aks ettiriladigan boshqa xususiyatlarga ega bo'lgan qismidir.

Yerlarning ifloslanishi – yerlarga salbiy ta'sir qiluvchi va ularga yot bo'lgan fizik, kimyoviy va biologik moddalarning qo'shilishi natijasida yer (tuproq)da kechayotgan tabiiy modda va energiya almashinuvining buzilishi oqibatida ekotizimlarda salbiy o'zgarishlar yuz berishidir. Yerlarning ifloslanishi tabiiy – vulqonlarning otilishi, yer qimirlashi, sel kelishi, sunamilar kabi tabiiy jarayon va hodisalar orqali hamda antropogen – insonlarning xo'jalik faoliyati natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Ifloslanish – atrof tabiiy muhit sifatining keskin o'zgarishiga, o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlarining nobud bo'lishiga va inson salomatligiga putur yetkazuvchi zararli moddalar, biologik organizmlar chiqarish va unga fizik ta'sir ko'rsatish.

Konsentratsiyaning cheklangan miqdori (KCHM) – odam organizmida reflektor reaksiyalarni paydo qilmasligi uchun kerak bo'lgan havo, suv va tuproqning konsentratsiyasi.

Qizil kitob – bu yo'qolgan yoki yo'qolish arafasida turgan, yo'qolib borayotgan, kamyob va kamayib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosining genofondini saqlab qolish maqsadida tashkil etilgan ma'lumotlar ro'yxati (reyestri).

Qonunchilikni ekologizatsiyalash – xo'jalik, rekreatsiyaviy va atrof tabiiy muhitga ta'sir ko'rsatuvchi boshqa faoliyatni tartibga soluvchi huquqiy normalar, normativ-huquqiy hujjatlarda ekologik ahamiyatdagi qoida va talablarni joriy etish, aniqlashtirish va rivojlantirish.

Qo'riqlanma zonalar – Davlat qo'riqxonalari, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari, buyurtma qo'riqxonalar, davlat tabiat yodgorliklari va milliy bog'lar bilan chegaradosh hududlar.

Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari (zakazniklar) – alohida ekologik qimmatga ega bo'lgan tabiiy obyektlar va majmualarni asl holatida saqlash uchun mo'ljallangan, davlat qo'riqxonalariga nisbatan huquqiy rejimi birmuncha yumshoqroq bo'lgan muhofaza etiladigan tabiiy hudud.

Milliy bog'lar – alohida ekologik, ilmiy, madaniy va estetik ahamiyatga ega bo'lgan, o'simliklarning noyob va qimmatli, shu jumladan manzarali turlarini saqlab qolish, takror ko'paytirish va tabiatni muhofaza qilish, rekreatsiya, ilmiy va madaniy maqsadlarda oqilona foydalanishga mo'ljallangan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar.

Muhofaza etiladigan hududlar – yerning va (yoki) suv kengliklarining, (akvatoriyalarning) ustuvor ekologik, ilmiy, madaniy, estetik, rekreatsiya va sanitariya-sog'lomlashtirish ahamiyatiga molik bo'lgan, xo'jalik maqsadidagi doimiy yoki vaqtincha foydalanishdan to'liq yoki qisman chiqarilgan uchastkalari.

Ov qilish – tabiiy erkinlik holatida yashaydigan yovvoyi hayvonlarni tutish maqsadida izlash, iziga tushish va quvlab borish, tutishga intilish yoki tutish (otish, tutib olish).

Oqovanning yo'l qo'yiladigan cheklangan miqdori (OCHM) – nazorat punktida suv sifati normalarini ta'minlash maqsadida vaqt birligi hisobiga ushbu punktda belgilangan rejimda ajralishiga maksimal yo'l qo'yiladigan oqova suvlardagi moddalar miqdori.

Sanitariya himoya zonasi – aholi yashaydigan va tashkilot orasidagi maxsus ajratilgan o'simlik va yalanglik zonasi, ifloslantiruvchi moddalar konsentratsiyasining zararsiz norma (kvota)gacha tarqalib ketishini ta'minlaydigan hudud.

Tabiiy resurslardan foydalanish limitlari – tabiiy resurlardan foydalanishning yoki iste'mol qilishning yo'l qo'yiladigan me'yorlari.

Tarixiy va madaniy yodgorliklar – jamiyat va davlatning taraqqiyoti, xalq hayotidagi tarixiy voqe'liklar bilan bog'liq bo'lgan inshootlar, yodgorlik joylar va predmetlar, tarixiy, ilmiy, badiiy yoki boshqa madaniy qimmatga ega bo'lgan moddiy va ma'naviy ijod mahsuli.

Tashlamalarning cheklangan miqdori (TCHM) – atmosfera havosi uchun belgilangan, yo'l qo'yiladigan cheklangan kvotadan oshmaydigan yer ustidagi konsentratsiyalarni shakllantiruvchi, vaqt birligi hisobiga to'g'ri keladigan tashlamalardagi ifloslantiruvchi moddalar miqdori.

Ta'sir ko'rsatish – insoularning iqtisodiy, rekreatsion, ijtimoiy-madaniy manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan va tabiiy muhitni fizikaviy, kimyoviy va biologik o'zgarishlariga olib keluvchi antropogen faoliyati.

Texnik jihatdan erishiladigan ko'rsatkichlar – oqova suvlarni ifloslantiruvchi moddalardan tozalash qurilmalarining texnik imkoniyatlarini hisobga olgan holda oqova suvlarning ko'rsatkichlari.

O'rmon – o'rmon fondiga ajratilgan, davlat ro'yxatiga olingan, xalq xo'jaligi, tabiatni saqlash (ekologik) va boshqa maqsadlarda foydalaniladigan daraxtlar, butalar kabi turli o'simliklardan tarkib topgan tabiat obyekti majmui.

O'simlik dunyosi – O'zbekiston Respublikasi hududida tabiiy muhitda o'sadigan yoki sun'iy yaratilgan sharoitlarda yetishtiriladigan barcha turdagi yovvoyi o'simliklar majmui.

O'simlik dunyosini muhofaza qilish – o'simlik dunyosining yashash faoliyati uchun qulay sharoitlarni ta'minlashga, uning yo'q qilib yuborilishi yoki unga boshqacha zararli ta'sir ko'rsatilishining oldini olishga qaratilgan faoliyat.

Botanika kolleksiyasi – ilmiy, madaniy-ma'rifiy, o'quv-tarbiyaviy va estetik ahamiyatga ega bo'lgan, yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar yashash faoliyati mahsulotlarining tizimlashtirilgan to'plami (gerbariyalar, urug'lar) hamda sun'iy yaratilgan sharoitlarda (botanika bog'larida, dendrologiya bog'larida, pitomniklarda, plantatsiyalarda va boshqalarda) yetishtiriladigan yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar.

Yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning yashash faoliyati mahsulotlari – yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning yashash faoliyati natijasida hosil bo'lgan ildizlar, piyozboshlar, tanalar, poyalalar, novdalar, po'stloq, barglar, g'unchalar, gullar, urug'lar, mevalar, sharbat (yelim) va boshqa mahsulotlar.

Hayvonot dunyosi – O‘zbekiston Respublikasi hududida doimiy yoki vaqtincha yashayotgan barcha turdagi yovvoyi hayvonlar majmui.

Chiqindilarni joylashtirish limiti – muayyan muddatda joylashtirish uchun ruxsat etilgan chiqindilarning cheklangan miqdori.

Chiqindilarni utillashtirish – chiqindilardan qimmatbaho komponentlarni ajratib olish yoki ikkilanmchi xomashyo, yoqilg‘i, o‘g‘itlar va boshqa maqsadlar uchun foydalanish.

Ekologik standartlashtirish – vakolatli davlat organlarining ekologik standartlarini belgilash, ularga rioya etish ustidan nazoratni olib borish bo‘yicha faoliyati.

Ekologik inqiroz – bu ekologik tizimda modda va energiya almashinuvining tabiiy holatda kechishining buzilishi yoki modda va energiyaning kichik va katta aylanish jarayonlarining ma‘lum bir bosqichdagi uzilishi.

Ekologik madaniyat – hozirgi va kelajak avlodlar uchun ekologik muammolarning yechimini topish va ekologik xavfsizlikka erishish har bir inson hayotida ulkan mas‘uliyat ekanligini anglash va shu asosda faoliyat yuritish.

Ekologik me‘yor – bu tabiiy resurslardan foydalanish, atrof tabiiy muhitga zararli ta‘sir ko‘rsatishni tartibga soluvchi huquqiy ahamiyatga ega bo‘lgan texnik ko‘rsatkich (hujjat).

Ekologik me‘yorlash – davlat organlarining atrof tabiiy muhit sifatini, tabiiy resurslardan foydalanish hajmini va boshqa ko‘rsatkichlarini belgilash bo‘yicha faoliyati.

Ekologik munosabat – tabiatni muhofaza qilish, uni sog‘lomlashtirish, yaxshilash va tabiiy zaxiralardan oqilona foydalanishda kelib chiqadigan, kishilarning harakat yoki harakatsizliklarini belgilovchi ijtimoiy munosabat turi.

Ekologik omillar – tirik organizmlarning yashash muhitini belgilovchi va unga ta‘sir etuvchi komponentlar.

Ekologik ong – bu har bir insonning hayoti va faoliyatida atrof tabiiy muhit uning yashash makoni ekanligini anglash darajasi.

Ekologik sertifikatlashtirish – mahsulot, ishlarni atrof tabiiy muhit holatiga zararli ta‘sir ko‘rsatmaslik darajasini aniqlaydigan uslub, ishlab chiqarilgan mahsulot yoki bajarilayotgan ishlarni belgilangan standartlar va boshqa me‘yorlarga mos kelishini aniqlaydigan jarayon.

Ekologik tanglik – xalqaro hamjamiyat, davlat va jamiyat tomonidan global, mahalliy va regional miqyosdagi ekologik muammolar yechimini topishning qiyinlashuvi.

Ekologik tizim – tabiat qonuniyatlariga monand ravishda o‘zaro uzviy funksional bog‘langan tirik organizmlar va ularning yashash muhiti elementlari yig‘indisi.

Ekologik xavfsizlik – organizmlar va ularning yashash muhitini tabiiy va antropogen omillar ta’siri tufayli turli miqyosda va tezlikda yuzaga keluvchi salbiy holatlardan saqlanganlik darajasi.

Ekologiya – tirik organizmlarning yashash muhiti bilan bo‘ladigan munosabati haqidagi fan.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi – vakolatli davlat organlarining tabiiy resurslardan foydalanish va atrof tabiiy muhitni muhofaza etish bo‘yicha ijro etish va farmoyish berish faoliyati.

Ekologiya huquqi – tabiat bilan jamiyat o‘rtasida paydo bo‘ladigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tomondan tartibga solishni o‘rganuvchi fan.

Suv iste’molchilari uyushmasi – yuridik shaxs bo‘lgan suv iste’molchilari tomonidan suvga doir munosabatlar sohasidagi o‘z faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek umumiy manfaatlarini ifodalash va himoya qilish uchun ixtiyoriy asosda tashkil etiladigan nodavlat notijorat tashkiloti.

Suv iste’molchisi – o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun suv obyektidan suv resurslarini belgilangan tartibda oluvchi yuridik yoki jismoniy shaxs.

Suv obyekt – suvlar doimiy ravishda yoki vaqtincha to‘planadigan va suv rejimining o‘ziga xos shakllari va belgilari bo‘lgan tabiiy (jilg‘alar, soylar, daryolar va boshqalar) hamda sun‘iy (ochiq va yopiq kanallar, shuningdek kollektor-drenaj tarmoqlari) suv oqimlari, tabiiy (ko‘llar, dengizlar, yer ostining suvli qatlamlari) va sun‘iy (suv omborlari, sel suvlari to‘planadigan joylar, hovuzlar va boshqalar) suv havzalari, shuningdek buloqlar va boshqa obyektlar.

Suvdan foydalanuvchi – suv resurslarini suv obyektidan olmagan holda ulardan o‘z ehtiyojlari uchun foydalanuvchi yuridik yoki jismoniy shaxs.

Transchegaraviy suvlar – ikki va undan ortiq davlatlar chegaralarini kesib o‘tadigan yoki shunday chegaralarda joylashgan har qanday yer usti yoki yer osti suvlari.

1-BOB. EKOLOGIYA HUQUQI TUSHUNCHASI, PREDMETI VA METODLARI

Atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish zaruriyatini belgilovchi global faktorlar. Ekologiya huquqi: shakllanishi va tushunchaviy asoslari. Ekologiya huquqi predmeti va metodlari. O'zbekiston Respublikasida yangi ekologik siyosat huquqiy asoslarining yaratilishi va rivojlantirilishi

Atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish zaruriyatini belgilovchi global faktorlar.

Hozirgi davrda **global ekologik muammolar** insoniyatga katta tashvish tug'dirmoqda. Go'yoki yadro urushi xavfi ekologik muammolar "soyasi"da qolib ketgandek. Ularga qarshi kurashish har bir davlat va, albatta, bashariyat jamoatchiligining dolzarb vazifasi deb qaraladi. Xo'sh, gap qanday global ekologik muammolar to'g'risida bormoqda?

1. Iqlim (klimat) o'zgarishi. Iqlim o'zgarishining salbiy oqibati sifatida yer shari haroratining ko'tarilishi, ya'ni isib ketishiga olib kelishi bashorat qilinmoqda. Iqlimning isib ketishiga atmosferaga begona gazlarning, ayniqsa, SO₂ (is gazi)ning chiqarilishi sabab bo'lmoqda.

Ilmiy taxminlar va xulosalarga e'tibor bering!

Olimlarning aytishicha, is gazining molekulari yer shari yuzasiga Quyoshdan kelayotgan issiqlikning yuqoriga ko'tarilishini to'sadi, havoni dimiqtiradi va isitib yuboradi. Bu hodisani fanda "parnik (issiqxona) effekti" deb atashadi. Parnik ichkarisidagi issiqlik sun'iy ravishda ushlanib qoladi. Unda odam uzoq tursa, havo yetishmaydi, terlab ketadi. Atmosferadagi "parnik" esa uning isishiga olib keladi. Natijada qutb muzliklari erishi boshlanib, okeanlar suvi ko'tariladi, Orol va qirg'oqqa yaqin davlatlarni (masalan, Angliya, Kuba, Singapur, Indoneziya va h.k.) suv bosishi mumkin. Olimlar hozirda dunyo tabiatida shunday o'zgarishlar yuz berayotganligini isbotlamoqda.

Iqlim o'zgarishi hozirda dunyo davlatlari zimmasiga tegishli tashkiliy, huquqiy va boshqa vazifalarni bajarishni vazifa qilib qo'yimoqda. Shundan kelib chiqib davlatlar o'z ekologik siyosatini va qonunchiligini rivojlantirishga harakat qilmoqda. O'zbekiston davlati ham iqlim o'zgarishiga qarshi ichki choralarni ko'rish bilan birga ushbu masalada

xalqaro hamkorlikka ham faol qo'shilgan va bir nechta xalqaro hujjatlarni ratifikatsiya qilgan. Masalan, "Iqlim to'g'risida"gi Rio-de-Janeyro (1992) konvensiyasiga qo'shilgan.

Ma'lumot uchun!

Hozirda 70% dan ortiq "parnik" gazlarini 15 ta davlat chiqaradi. Ular orasida AQSH (17%), Xitoy (15%), MDH (13%) va boshqa davlatlar bor.

2. Ozon qatlamining yemirilishi. Ozon qatlami atmosferaning yuqori qatlamida joylashgan bo'lib, Quyosh nurlari bilan birga yerga keladigan, tirik majudotlar uchun xavfli bo'lgan ultrabinafsha nurlarini qaytarib turadi. Ozon qatlami yerda hayot mavjudligining garovidir. Biroq bu qatlam keyingi yillarda katta xavf ostida qolgan. Butun dunyo metrologiya tashkilotining ma'lumotlariga qaraganda Ozonning Antarktida tepasidagi qismida o'lchami Yevropa qit'asiga teng keladigan "tuynuk" hosil bo'lgan.

Ozon qatlamining yemirilishiga sanoatda qo'llaniladigan xlorfloruglerod (freon) sabab bo'lmoqda. U muzxonalarining sovutgichlari, aërozolli purkagichlarda, havo konditsionerlari va boshqa shunga o'xshagan narsalarda ishlatiladi. Freon uchuvchan bo'lgani uchun ham havo qatlamidan yuqori ko'tarilib, Ozon zarrachalarini "o'ldiradi".

Ma'lumot uchun!

Ozon qatlamini muhofaza qilish masalasi bo'yicha Vena xalqaro konvensiyasi (1985) va uning Monreal (1987) va boshqa protokollari qabul qilingan bo'lib, ularga O'zbekiston ham qo'shilgan va tegishli hukumat qarorlari qabul qilingan. Mazkur hujjatlarga binoan ozon yemiradigan moddalarni ishlatadigan davlatlar ularni ishlatishni kamaytirishlari va to'xtatishlari kerak.

3. Kislotali yomg'irlar. Dunyo tabiatini kislotali yomg'irlar ham "yemirmoqda". Bunday yomg'irlarning asosiy manbalari qazib olinayotgan yoqilg'ilarning issiqlik va energiya olish maqsadida yoqishdan hosil bo'lgan chiqindi gazlar hisoblanadi. Oqibatda dunyoning ko'p joylarida o'rmonlar qurib qolmoqda, suvlarning ifloslanishi natijasida baliq zaxiralari yo'qolib ketmoqda. Vujudga kelgan ekologik va iqtisodiy zarar juda katta bo'lmoqda.

4. Cho'l bosishi. Iqlimning isib ketayotganligi yog'ingarchilikning kamayishi, suv manbalarining qurib qolishiga olib keladi.

Ilmiy taxmin va xulosalarga e'tibor bering!

Cho'l bosishi natijasida cho'l zonalarining ko'lami kengayib, insoniyat suvli joylarga to'planadi. Bu katta ijtimoiy va resurs tangliklariga olib keladi. Cho'l bosishiga misol qilib Orol dengizining qurib boryotganligini aytish mumkin

5. Biologik xilma-xillikning kamayib ketishi. Biologik xilma-xillik tabiatning o'zida yuz berayotgan jarayonlar va inson faoliyatining salbiy oqibatlari natijasida ro'y bermoqda. O'simlik va hayvonot dunyosining kamayib ketishi atrof-muhitda ko'p salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Biologik xilma-xilliksiz tabiat "hayoti"ni tasavvur qilib bo'lmaydi.

6. Aholi o'sishi (demografik faktor). Keyingi o'n yilliklarda dunyo aholisi o'sish sur'atlarini Xitoy va Hindiston davlatlaridagi ahvol bilan tushuntirish ma'qulroq.

Aholining ko'payib ketishi, qolaversa, inson iste'mol miqdorining ko'payishi va ratsionining kengayishi tabiatning imkoniyatlariga katta ta'sir ko'rsatadi, tabiiy resurslar kamayishiga olib keladi.

Ilmiy taxmin va xulosalarga e'tibor bering!

Aholining ko'payishi, o'z navbatida, shaharlar va boshqa aholi punktlarining ko'payishiga, ekin yerlari va chuchuk suvlarning kamayishiga, ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarining ko'payishiga olib keladi.

G'oyaviy-rahbariy asos va manbalarni o'rganing!

O'zbekistonda xo'jalik faoliyati tufayli tabiatga yetkazilgan salbiy ta'sir va uning oqibatlarini bartaraf qilish masalalari O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I. Karimov asarlarida katta e'tibor bilan yoritilgan. Uning "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va rivojlanish kafolatlari" nomli asarida sobiq tuzum tomonidan tabiatga nisbatan ko'r-ko'rona va ochko'zlarcha olib borilgan iste'molchilik siyosati oqibatida vujudga kelgan noxush oqibatlar aniq va to'liq ta'riflab berilgan⁵.

⁵ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -T., O'zbekiston, 1997. - B. 119.

Ekologiya huquqi shakllanishi va tushunchaviy asoslari

O'zbekiston huquq tizimida Ekologiya huquqi jadal shakllanayotgan va rivojlanayotgan huquq tarmog'idir. Uning jozibadorligi va dolzarbligi O'zbekistonda tabiat boyliklari va ekologik muammolarga alohida e'tibor berilayotganligi bilan hamnafas bog'liqdir.

Ekologiya huquqi shakllanishining o'ziga xos tarixi mavjud. O'tgan asrning 50-yillari oxirida tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishga taalluqli ijtimoiy munosabatlarni maxsus tartibga soluvchi qonun hujjatlarini qabul qilish boshlangandi. Shunga ko'ra 60-70-yillarda olimlar huquq tizimida tabiatni huquqiy muhofaza qilish sohasini tartibga soladigan huquq tarmog'i kelgusida shakllanishi to'g'risida ilmiy g'oyalarni olg'a surdi.

Esda tuting!

Ekologiya huquqi dastlab "Tabiatni huquqiy muhofaza qilish", deb nomlangan. Keyinchalik u "Atrof muhitni huquqiy muhofaza qilish" deb ham atalgan. 80-yillardan boshlab uning shakllanishi "Atrof tabiiy muhit huquqi" yoki "Ekologiya huquqi" degan ikki xil nom bilan davom etgan. O'zbekistonda tabiatga taalluqli fundamental Qonun "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida", deb atalsa ham, ya'ni Qonunning nomida "ekologiya" atamasi bo'lmasa-da, ushbu sohadagi huquq tarmog'i va fanining Ekologiya huquqi deyish odatga aylangan.

Ekologiya huquqi shakllanib kelayotgan huquq tarmog'idir. Bunday huquq mavjud bo'lmasidan avval "Yer huquqi" rivojlangan. Biroq hozirda Ekologiya huquqining shakllanishi Yer huquqini inkor etmaydi. Aksincha, Ekologiya huquqi bilan birga, Suv huquqi, O'rmon huquqi, Yer qa'ri-kon huquqi, Hayvonot (fauna) muhofazasi huquqi, Atmosfera muhofazasi huquqi kabi mustaqil huquq tarmoqlari ham mavjud va ular rivojlanmoqda. Agar kelajakda yer, yer osti boyliklari, suv va h.k. qonunchilik birlashtirilib, yagona Ekologik kodeks qabul qilinsa, tom ma'noda Ekologiya huquqi to'liq shakllandi deb hisoblash mumkin.

Ushbu 014804 (30)

Esda tuting!

Ekologiya huquqi tarkibi

1. Umumiy institutlar:
  - mulk huquqi
  - foydalanish huquqi
  - davlat boshqaruvi va nazorati
  - iqtisodiy-huquqiy mexanizmlar
  - yuridik javobgarlik
2. Tabiiy resurslar huquqi:
  - yer huquqi
  - suv huquqi
  - yer qa'ri-kon huquqi
  - o'rmon huquqi
  - hayvonot muhofazasi huquqi
  - atmosfera muhofazasi huquqi

“**Ekologiya**” grek tilidagi “**oikos**” va “**logos**” atamalarining birgalikdagi ifodasidan olingan bo‘lib, “oikos” – “uy”, “yashash joyi”, “yashash muhiti”, “logos” – “ta’limot” degan ma’noni anglatadi.

Esda tuting!

“Ekologiya” atamasini birinchi bo‘lib nemis zoologi E.Gekkel 1866-yilda “Organizmlarning umumiy morfologiyasi” degan kitobida qo‘llagan. “Ekologiya” atamasi dastlab tirik organizmlarning o‘zaro va o‘zining yashash muhiti bilan aloqadorligini ifodalash uchun ishlatilgan. Keyinchalik u kishilik jamiyatining atrof-muhit bilan aloqadorligini ifodalaydigan bo‘ldi. Taraqqiyot va ilm-fan rivojlanishi bilan “ekologiya” atamasining qo‘llanishi ham o‘zgarib, ma’nosi kengaydi.

Ko‘pinchalik qonunchilikda, ilmiy adabiyotlarda va amaliyotda “tabiatdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish” ifodasi qisqartirilgan holda “atrof muhit muhofazasi” yoki “ekologiya” deb ataladi. Kundalik hayotda “ekologiya” atamasini ishlatish “moda”ga aylangan. Biroq “ekologiya” atamasini ko‘chma ma’noda qo‘llash ham tez-tez uchrab turadi. Masalan, “uy ekologiyasi”, “ekologik madaniyat”, “yurist-ekolog”, “ekologiya burchagi”, “ekologiya bog‘i” va h.k.

Hozirgi paytda “**ekologik xavfsizlik**” degan tushunchani qo‘llash “moda”ga aylanmoqda. Qizig‘i shundaki, “ekologik xavfsizlik” tushunchasi tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish ifodalari bilan birgalikda yoki “ekologiya”, “tabiatni muhofaza qilish” tushunchalarining sinonimi sifatida ham ishlatilmoqda. “Ekologik xavfsizlik” bilan “ekologiya (atrof-muhitni muhofaza qilish)”ni bir-biridan farqlash lozim.

Esda tuting!

Atrof-muhitni muhofaza qilish bilan ekologik xavfsizlikning obyektlari bir-biridan farq qiladi. Atrof-muhitni muhofaza qilishda faoliyat obyekti bo‘lib, atrof-muhit (tabiat) tan olinadi, ekologik xavfsizlikning obyekti esa inson va jamiyatdir.

Ilmiy-huquqiy tushuncha. Ekologik xavfsizlik, deb tabiiy (stixiyali) ofatlar (yer qimirlashi, toshqin, sel kelishi, ko‘chki) yoki texnogen favqulodda hodisalar (avariya, portlash, yong‘in va h.k.)dan himoyalaniish va uning oqibatlarini bartaraf etishga aytiladi.

Ekologik xavfsizlikni tavsiflovchi yuridik belgilar quyidagilardan iborat:

- ekologik xavf hodisasi (ofat, falokat) to‘satdan ro‘y berishi va u favqulodda vaziyatlarni keltirib chiqarishi;
- bunday hodisada atrof tabiiy muhitga katta yoki halokatli zarar yetkazilishi;
- atrof tabiiy muhitning halokatli holati, sifatining buzilishi, zaharlanishi, nobud bo‘lishi nafaqat atrof-muhitga, balki insonlar sog‘lig‘i va hayotiga katta zarar yetkazadi;
- favqulodda ekologik vaziyat yuz berganda tegishli hududda maxsus tabiiy ofat yoki ekologik vaziyat zona (tegra)si, deb e‘lon qilinishi;
- tabiiy resurslardan foydalanish va insonning boshqa huquqlari cheklanishi (to‘xtatilishi) mumkin;
- ekologik xavf hodisasi (favqulodda vaziyat) ni boshqarish va xavfni bartaraf etish Favqulodda vaziyatlar vazirligining ustuvor vakolatiga kiradi.

Atrof-muhitda to‘satdan vujudga kelishi mumkin bo‘lgan yoki vujudga kelgan xavf ekologik xavf deb, undan himoyalaniish esa ekologik xavfsizlik deb ataladi. Ekologik xavfsizlikda inson va jamiyatning atrof-muhitdagi xavfdan halokatli jabr ko‘rishining oldini olish va yuz bergan ofatni bartaraf etish amalga oshiriladi.

Fundamental tushuncha

Shunday qilib, ekologiya tushunchasini “ekologik xavfsizlik” tushunchasi bilan bir xil deb tushunmaslik kerak. Agar ta’bir joiz bo’lsa, ekologik xavfsizlikni Ekologiya huquqining tarkibidagi mustaqil institut, deb tushunish mumkin.

Huquqiy tushuncha. Qonunchilikdagi tushunchalarga ko’ra butun tabiat (atrof-muhit) uchga bo’linadi:

- tabiat obyektlari;
- tabiiy resurslar;
- tabiiy majmualar.

Esda tuting!

Yagona tabiat bir nechta obyektlarga bo’linadi va yaxlitlanadi. Ular **olti xil: yer, yer osti boyliklari, suv, o’simlik dunyosi, hayvonot dunyosi va atmosfera havosi.** Har birining alohida huquqiy maqomi mavjud.

Tabiat obyektlarining alohida huquqiy maqomga ega bo’lishiga O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 55-moddasida belgilangan qoida “sababchi”dir. Unga ko’ra yer, yer osti, suv, o’simlik va hayvonot dunyosi alohida sanab o’tilgan. “Tabiatni muhofaza qilish to’g’risida”gi Qonunga (1992) binoan atmosfera havosi ham tabiat obyekti, deb alohida ko’rsatilgan. Tabiat obyektlari turlarga bo’linganligi uchun ham ular atrofida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlar yaxlitlanadi va alohida tarzda tartibga solinadi. Shu bois yerning huquqiy munosabatlari, suvning huquqiy munosabatlari va boshqa tabiat obyektlariga taalluqli huquqiy munosabatlar bir-biridan farqlanib, alohida mavjud bo’lgan huquqiy hujjatlar asosida tartibga solinadi. Bunda yer qonunchiligi, suv qonunchiligi, o’rmon qonunchiligi, hayvonot muhofazasi qonunchiligi, havo muhofazasi qonunchiligi farqlanadi.

Esda tuting!

Har bir tabiat obyektiga taalluqli mustaqil qonunchilik bazasi: yer huquqi, kon huquqi, suv huquqi, o’rmon huquqi, hayvonot (fauna) muhofazasi huquqi, atmosfera muhofazasi huquqi kabi alohida huquq tarmoqlari mavjud. Differensiyalashgan bu huquq tarmoqlari ham Ekologiya huquqi bilan birga rivojlanmoqda.

Har bir tabiat obyektiga taalluqli mazkur huquq tarmoqlari o'zlari mustaqil bo'lishlari bilan birga. **Tabiiy resurslar huquqini** tashkil etadi. Shu bilan bir qatorda, ular Ekologiya huquqining tarkibiga kiradi.

Fundamental tushuncha	Ekologiya huquqi integratsiyalashgan majmuaviy (kompleks) huquq hisoblanadi. U yagona Ekologiya kodeksi sifatida qabul qilinganda Mehnat huquqi, Jinoyat huquqi, Fuqarolik huquqi va shunga o'xshash huquqlardek tom ma'noda mustaqil huquq tarmog'iga aylanadi.
------------------------------	--

Demak, Ekologiya huquqining tarkibida alohida tabiat obyektlariga taalluqli mustaqil qonunchilik va huquq tarmoqlari mavjud ekan.

Tabiat obyektlari muhofaza qilinish rejimiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- umumiy tarzda, ya'ni xo'jalik foydalanishidan chiqarilmasdan muhofaza qilinadigan;
- alohida (konservatsiya) tarzda, ya'ni xo'jalik foydalanishidan chiqarilib (qisman yoki to'liq), muhofaza qilinadigan (qo'riqxonalar, tabiat buyurtmalari, milliy tabiat bog'lari).

Tabiat (atrof-muhit) ning jamiyat tomonidan foydalanilayotgan yoki foydalanishga jalb etilishi mumkin bo'lgan boyliklari tabiiy resurs (zaxira) lar deb ataladi. Resursdan inson hozirda yoki kelajakda o'z ehtiyojlarini qondirish uchun foydalanadi.

Esda tuting! Xulosa qiling!	Resurslar tugaydigan va tugamaydigan turga bo'linadi. Shuningdek, qayta tiklash mumkin bo'lgan va tiklab bo'lmaydigan resurslarga ajratiladi. Masalan, yer osti boyliklari tugaydigan va qayta tiklab bo'lmaydigan resurslar hisoblanadi. O'rmonlar tugaydigan resurslar bo'lsa ham, uni qayta tiklash mumkin. Keyingi 150 yil ichida hayvonot dunyosining 200 dan ortiq turi tiklab bo'lmaydigan darajada qirilib ketgan.
--	--

O'simlik dunyosining foydalanishga yaroqli qismini resurs, deb hisoblash mumkin. Yer osti boyliklarining aniqlangan va istiqbolda foydalanish ko'zda tutilgan zaxiralarni resurs deyish mumkin.

Bundan tashqari, tabiatdagi ayrim uchastkalar noyob, ilmiy-ekologik qimmatliklarga ega bo'lganligi sabab alohida muhofaza qilish uchun xo'jalik muomalasidan chiqariladi. Masalan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar shular jumlasidandir. Ularni resurs deb bo'lmaydi. Ular tabiiy majmualar deb ataladi.

Ekologiya huquqi predmeti va metodlari

Ekologiya huquqini tushunish uchun uning predmetini bilish zarur. Ekologiya huquqining predmeti tabiat (atrof-muhit)ga taallaqli ijtimoiy munosabatlardir. Ekologiya huquqi tabiat bo'yicha kishilar orasida vujudga kelgan munosabatlarni tartibga soladi. Huquq bilan tartibga solinganligi uchun bu munosabatlar **ekologik huquqiy munosabatlar** deb ataladi. Mazkur munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy asoslar **ekologik qonunchilik** deb nomlanadi.

Ekologik huquqiy munosabatlar tabiatga taalluqli qaysi jabhalardagi munosabatlarni qamrab oladi?

Fundamental tushuncha. Ekologiya huquqi predmetini ikki xil tarzda ta'riflash bo'ladi: keng ma'noda – **inson va jamiyatning atrof-muhit bilan aloqalarida** vujudga keladigan munosabatlar. Tor ma'noda – **tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilish** borasidagi munosabatlardir.

Ekologiya huquqi predmetining asosiy masalasi tabiat boyliklaridan oqilona foydalanishni ta'minlash va atrof-muhitni muhofaza qilishni huquqiy tartibga solishdir.

Ekologiya huquqi predmetiga kiradigan huquqiy munosabatlar turlari	
Faoliyat yo'nalishlari bo'yicha	Tabiat obyektlari bo'yicha
<ul style="list-style-type: none"> • atrof-muhitga xo'jalik faoliyati salbiy ta'sirining oldini olish, kamaytirish va uning oqibatlarini bartaraf etish • tabiat obyektlaridan tejamkorlik bilan foydalanib, ularning miqdor va sifat ko'rsatkichlarini saqlab qolish va yaxshilash • kamyob va yo'qolib ketayotgan tabiat resurslarini ko'paytirish va qayta tiklash	<ul style="list-style-type: none"> • yer huquqiy munosabatlari • suv huquqiy munosabatlari • yer qa'ri-kon huquqiy munosabatlari • o'rmon huquqiy munosabatlari • hayvonot muhofazasi huquqiy munosabatlari • atmosfera muhofazasi huquqiy munosabatlari

Ekologiya huquqini tushunishda u tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlarning obyektlarini nazardan o'tkazish ham katta ahamiyat kasb etadi. Ekologik ijtimoiy munosabatlarning obyekti deb shunday munosabatlar vujudga kelishiga sababchi bo'lgan asosga aytiladi. Qonunchilikka ko'ra obyekt "tabiat", "atrof-muhit" yoki "atrof tabiiy muhit", "ekologik muhit", deb ataladi. Ilmiy adabiyotlarda "tabiat" bilan "atrof-muhit" atamalarining o'rtasida farq borligi ko'rsatilgan.

Esda tuting!

Qonunchilikka binoan "tabiat" va "atrof-muhit" atamaları orasida unchalik farq bo'lmasa-da, ularning tabiiy-ilmiy va yuridik tushunchalari bir-biridan farq qiladi.

Ma'lumki, ilmiy-hayotiy (yuridik bo'lmagan) ma'noda tabiat, deb insonni o'rab turgan tabiiy holdagi moddiy dunyo obyektlari va tizimlari tushuniladi. Tabiat – bu Yer shari, Quyosh, Fazo va boshqalarni o'z ichiga olgan butun Borliqdir.

Yuridik tushuncha. Tabiat yoki tabiat obyektlari tushunchalari yuridik ma'noda farqlanadi. Ularning yuridik tushunchasi ilmiy-hayotiy tushunchaga qaraganda tor. Bunda tabiat tushunchasi insonning amaliy foydalana olishga yoki ta'sir ko'rsatishiga qurbi (imkoniyati) yetganligi bilan cheklanadi. Boshqacha qilib aytganda, inson va jamiyatning atrof-muhit bilan o'zaro aloqaga kirishish holatining mavjudligi yuridik ma'noda tabiat (atrof-muhit)ni anglatadi. Masalan, quyosh yoki dovul insonga ta'sir o'tkazadi, lekin inson ularga ta'sir o'tkaza olmaydi. Biror bir hujjat qabul qilib, ulardagi jarayonlarni tartibga sola olmaydi. Shu bois ularni yuridik ma'noda tabiat, deb bo'lmaydi.

Yuridik ma'noda tabiat deb qaralishi uchun obyekt inson mehnatining mahsuli bo'lishi yoki inson mehnati (sarmoyasi)ga bog'lanib qolgan bo'lishi kerak emas. Demak, yuridik ma'noda tabiat deb tan olinishi uchun obyekt, eng avvalo, tabiiy vujudga kelgan va tabiiy mavjud bo'lishi lozim.

Esda tuting!

Ayrim hollarda inson tomonidan yaratilgan, lekin keyinchalik tabiatga "qo'shilib ketgan" obyektlar ham tabiat deb tushunilishi mumkin. Masalan, sun'iy yaratilgan o'rmon, "qo'lda" boqilib (ko'paytirilib) so'ngra tabiiy suv havzasiga chiqarib yuborilgan baliqlar, sun'iy yaratilib, tabiiy kuchlar ta'siriga bog'liq bo'lib qolgan suv manbai (ko'l, suv ombori va h.k.)

Shunday qilib, yuridik ma'noda tabiat (atrof-muhit) deb qaralishi uchun obyektlar quyidagi belgilarga ega bo'lishi kerak:

- tabiiy vujudga kelishi yoki sun'iylikdan tabiiylikka o'tishi;
- tabiiy stixiyali kuchlar ta'siridan chiqib qolmaganligi;
- ekologik (tabiiy) uzviy bog'liqlikda bo'lishi.

Tabiat (atrof-muhit) obyekti	
yuridik belgi	ilmiy-tabiiy tushuncha
Tabiiy vujudga kelishi yoki sun'iylikdan tabiiylikka o'tishi	Tabiat – bu inson atrofini o'rab turgan moddiy dunyo, ya'ni yer, suv, daraxtlar, quyosh, fazo, shamol v.b.
<p>Misol: Fermer xo'jaligining boshlig'i o'z dalasiga ekilgan olma daraxtlarini kesgan shaxsni javobgar qilish va zararni undirib olish uchun Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi inspektorini taklif qildi. Inspektor olma daraxtlari tabiiy vujudga kelgan obyektlarga kirmasligini aytib, aybdorni ekologik huquqbuzarlik sodir qilganlikda ayblab bo'lmasligini aytadi.</p> <p>Misol: Zarafshon davlat qo'riqxonasida ko'paytirilib, so'ngra to'qayzorga chiqarib yuborilgan Buxora bug'ularidan birini Fuqaro M. tutib olib, nobud qildi. Fuqaro davlat mulkini o'g'irlashda emas, balki tabiiy jonivorni noqonuniy ov qilganlikda ayblandi.</p>	<p>Istisno. Fentezi davlati o'z suvereniteti to'g'risidagi Konstitutsiyada yozilgan qoidalarni o'zgartirib, uning hududiga Oyning Katta ayiq krateri ham kirishini belgilab qo'ydi. U "Oydagi hududdan foydalanish va uni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun qabul qilib, Oydagi hududga taalluqli munosabatlarni tartibga solishni belgilab qo'ydi.</p> <p>Istisno. Yaponiya davlati Kamchatkadagi "Ключая сопка" vulqonining otilishini tartibga soladigan dasturni taklif etishdi. Dasturga ko'ra vulqonning otilishini ma'lum bir vaqtlarda amalga oshirish mumkin bo'lar ekan.</p>

Yuridik ma'noda tabiat yoki tabiat emas, deb hisoblashning ahamiyati katta. Masalan, tabiat yoki tabiat bo'lmagan obyektlarga qarshi sodir etilgan huquqbuzarliklar ikki xil ma'noda baholanadi: sun'iy qo'lda boqilayotgan baliqlarni tutish o'zganing mulkini noqonuniy o'zlashtirish deb baholansa, tabiiy ko'lda yashayotgan baliqlarni noqonuniy tutish esa noqonuniy baliq ovlash bo'lib, bu **ekologik huquqbuzarlik** hisoblanadi.

Estda tuting!

Ekologik huquqiy munosabatlar to'g'risida gapirganda "tabiatdan foydalanish" va uni "muhofaza qilish"ni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Ularni bir tanganing ikki tomonidek tasavvur etish lozim. Masalan, yerlardan foydalanish deganda, ularni muhofaza qilishni ajratib bo'lmaydi. Shuning uchun ham ekologiya huquqini atrof-muhitni muhofaza qilish deb tor tushunish mumkin emas.

Ilmiy-yuridik tushunchani yodda saqlang!

Huquqning metodlari deganda, ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir qilish vositalari tushuniladi. Boshqacha aytganda, huquq normalari orqali davlat ijtimoiy munosabatlar ishtirokchilari xulq-atvoriga ta'sir qilish vositalari huquq metodlari deyiladi.

Ekologik huquqiy tartibga solishda asosan **ma'muriy-huquqiy va fuqarolik-huquqiy metodlardan** foydalaniladi

Ma'muriy-huquqiy metod davlat majburlovini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarning qo'llanilishida namoyon bo'ladi. Huquqiy munosabatlar ishtirokchilari xulq-atvori ma'qul darajada bo'lishini ta'minlash uchun davlat o'zining ko'rsatma berish, ruxsat etish, taqiqlash kabi choralarini qo'llaydi. Huquqda atrof-muhit obyektlaridan foydalanish tartiblari, unga ta'sir qilish chegaralari va taqiqlari, ta'sirning oldini olish choralari (masalan, nazorat yuritish, ekologik ekspertiza, litsenziya berish), javobgarlikka tortish va boshqa shunga o'xshash vositalarning belgilanishi huquqiy tartibga solishda ma'muriy-huquqiy usulni amalga oshirishni bildiradi.

Fuqarolik-huquqiy metod – ekologik huquqiy munosabatlarni tartibga solishda keyingi davrlarda qo'llanilayotgan usuldir. Tabiat boyliklariga nisbatan fuqarolik-huquqiy munosabatlarning qo'llanilishi bozor iqtisodiyoti mohiyatiga mos bo'lganligi uchun dolzarb hisoblanadi.

Bu usulning ma'nosi shundaki, ekologik huquqiy munosabatlarni tartibga solish davlat (ma'muriy) majburlovining vositalari asosida emas, balki huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining o'zaro huquq va majburiyatlari fuqarolik huquqiy vositalar, ya'ni shartnoma, iqtisodiy mexanizm, mulkiy majburiyatlarni bajarish asosida amalga oshiriladi. Demak, ekologiya huquqining fuqarolik-huquqiy usuli shartnoma (ijara, muddatli egalik qilish va h.k.), iqtisodiy mexanizm (haq to'lash, soliqqa tortish, rag'batlantirish va h.k.)larning tabiat obyektlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish borasidagi huquq va majburiyatlar qo'llanilishidir.

Ekologiya huquqining yuqorida ko'rsatilgan usullari ilmiy adabiyotlarda umum tan olingan usullar hisoblanadi. Biroq O'zbekistonda fuqarolik jamiyati jadal sur'atlarda shakllanayotganligi va fuqaro va jamoat tashkilotlari ham ekologik huquqiy munosabatlarni tartibga solishda ma'lum rol o'ynayotganligini hisobga olib, ekologiya huquqining uchinchi usuli – jamoatchilik ishtirokida tartibga solish usulini ham e'tiborga olish jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichini tavsiflovchi omildir.

**Ilmiy xulosani
ma'qulaysizmi?**

Umuman olganda, huquq subyektlari xulq-atvoriga nodavlat institutlarining hujjatlari orqali ta'sir etish "huquq metodlari konsepsiyasi"ga zid hisoblanadi. Biroq fuqarolik jamiyati rivojlanishi davrida nodavlat ta'sir etishni ham to'liq inkor etib bo'lmaydi. (**"Ekologik nazorat to'g'risida"gi Qonunga qarang**) Nodavlat tuzilmalari qabul qilgan hujjatlar asosan tavsiyaviy xarakterga ega bo'lib, majburlash rolini bajarmaydi. Shunga qaramasdan, O'zbekistonda fuqarolik jamiyati rivojlanishi qonuniyatlariga asoslanib huquqni nodavlat tashkilotlari ta'minlashini ham shartli ravishda metod deb hisoblash mumkin.

O'zbekiston Respublikasida yangi ekologik siyosatning huquqiy asoslari yaratilishi va rivojlantirilishi

Ma'lumki, O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlar jamiyat ekologik manfaatlari bilan uyg'unlashtirilgan holda olib borilmoqda. Kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq ustuvor vazifa qilib belgilangan.

**Fundamental
tushuncha!**

Hozirda mazkur ijtimoiy siyosatning markaziy masalalaridan biri ekologik muammolarni hal etishdir. U davlatning ijtimoiylik va ekologik mohiyatini belgilaydi.

O'zbekiston hududida ekologik muammolarni bartaraf qilish yo'lida bir qancha islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, ayrim hududlarda atmosfera havosi va suv resurslarining ifloslanishi, ichimlik suvi yetishmasligi, tuproq sho'rlanishi, qattiq va zaharli sanoat chiqindilarining to'planishi, biologik xilma-xillikning kamayishi va boshqa mahalliy (lokal) tusga ega bo'lgan ekologik muammolarning oldini olish O'zbekiston ekologik siyosatining asosiy maqsadlaridan hisoblanadi. Shuningdek, aholi sonining o'sishi, shaharlarning kengayishi, qishloq xo'jalik yerlarining muomaladan chiqib qolishi, chorva mollarining ko'payishi va boshqa shunga o'xshash holatlarning mavjudligi ham kelgusida ushbu ekologik muammolarning oldini olishni taqozo etadi.

**Esda tuting va
fikir yuriting!**

Mavjud ekologik muammolarni hal etish borasida tegishli qonunchilik ham jadal rivojlanib bormoqda. Qonunlar asosida muammolarni hal etish barpo etilayotgan huquqiy davlat mohiyatiga mos bo'lib, bu tamoyil ekologik siyosatda izchil amalga oshirilmoqda.

Zamonaviy ekologik siyosat tufayli amalga oshirilgan diqqatga sazovor ishlardan biri -- ekologik munosabatlarni tartibga solishda iqtisodiy-huquqiy usullardan foydalanishga o'tilganligidir. Avvalo, ekologik qonunchilikda tabiatdan foydalanish va unga ta'sir qilish uchun haq to'lash qoidalari aks ettirildi. "Ifloslantiruvchi to'laydi" tamoyilining xalqaro andozalarga mos huquqiy asoslari mustahkamlandi. Iqtisodiy usullarning ichida tabiatdan foydalanuvchi va unga ta'sir qiluvchi (ifloslantiruvchi, bulg'ovchi, isrof qiluvchi va h.k.)larni ekologik faoliyatini kuchaytirishga imkon beradigan iqtisodiy-huquqiy mexanizmlarning joriy qilinganligi katta yutuq bo'ldi. Foydalanuvchilar va tabiatga ta'sir qiluvchilar o'z faoliyatlarida ekologik tadbirlarni faol bajarganliklari uchun haq to'lash, soliq to'lash, kredit olish, narx belgilash va shunga o'xshash masalalarda imtiyozlarga ega bo'ldi.

Xulosa qiling!

Ekologik tejamkorlik va uddaburonlik davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi va rag'batlantiriladi. Xo'jalik yurituvchilar qanchalik ko'p ekologiyani

o'ylab faoliyat yuritsalar, shunchalik moddiy manfaatdorligi ortadi. Natijada "ekologiya" ham, xo'jalik yurituvchi ham yutadi. Shu yo'sinda ekologik tejamkorlik va uddaburonlik "ekologik kam chiqimli" faoliyat yuritishga va mahsulot yetishtirishga qiziqishni rag'batlantiradi.

Sobiq Ittifoq davrida tabiat obyektlari markaziy davlatning tanho mulki bo'lib, ular to'liq fuqarolik muomalasidan chiqarilgan edi. Hattoki ularni ijaraga berish ham mumkin emas edi. Yangi iqtisodiy va ekologik siyosat tufayli ular mulk sifatida iqtisodiy munosabatlarning o'zagini tashkil etmoqda. Bunga tabiat obyektlariga nisbatan fuqarolik-huquqiy muomalalarni joriy qilish orqali erishilmoqda.

Qonuniy asoslarini keltiring!

Tabiat obyektlarining mulk sifatidagi maqomi o'zgarib bormoqda. Ularning aksariyatiga nisbatan ijara, konsessiya, meros qilib qoldirish kabi fuqarolik shartnomalari qo'llanilmoqda. Yer uchastkalari esa xususiylashtirish, realizatsiya qilish, garovga qo'yish, meros qilib qoldirish huquqi asosida umrbod egalik qilish kabi fuqarolik-huquqiy muomalalarda ishtirok etmoqda. Jismoniy va yuridik shaxslarning yer uchastkasiga nisbatan mulkdor bo'lish Yer kodeksida kafolatlanib qo'yilgan.

O'tgan vaqt mobaynida ekologik muammolarni amaliy hal etishning eng haqqoniy mexanizmlardan biri – ekologik ekspertiza instituti joriy qilinganligidir. Ekologik ekspertiza dastlab "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi (1992) Qonunda ko'rsatilgan bo'lsa, keyinchalik "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi (2000) Qonunda unga taalluqli asosiy qoidalar aks ettirildi. Ekologik ekspertizaning majburiyligi belgilandi. Unga ko'ra mo'ljallanayotgan va loyihalashtirilayotgan xo'jalik ishlari (masalan, qurilish, yer ajratish, kanal o'tkazish va h.k.) bajarilmasidan oldin ekologiya talablariga mos yoki mos emasligi tekshiriladi. Shuningdek, tabiatdan foydalanayotgan va unga ta'sir qilayotgan (ishlab turgan) xo'jalik faoliyati ham ekologik ekspertizadan o'tkazilishi belgilangan. Ekologik ekspertizaning nodavlat tashkilotlar va fuqarolar guruhlarini tomonidan ham o'tkazilishi ekologik muammolarni hal etishda fuqarolik jamiyati institutlarining rolini oshirishga xizmat qiladi.

Fundamental xulosa!

Yangi ekologik siyosatning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri – birinchi marta inson ekologik huquqlari qonunlarda aks ettirilib.

ularning tashkiliy-huquqiy kafolatlari yaratilganligidir. Insonning ekologik huquqlari deganda, uning yashash uchun qulay va yaroqli atrof-muhit ne'matlari bilan ta'minlanishiga bog'liq huquqlari tushunilishi lozim.

Endilikda ekologik axborot olish, yetkazilgan ekologik zararni undirib olish, jamoat birlashmalariga birlashish, ekologik ahamiyatga ega bo'lgan qarorlar qabul qilishda ishtirok etish, jamoat nazoratini amalga oshirish va boshqa ekologik huquqlarning kafolatlari hamda ta'minlanish mexanizmlari yaratilgan. Ta'kidlash lozimki, dunyoning ayrim davlatlarida inson ekologik huquqlari konstitutsiyalarda aks ettirilgan.

**Jahon
tajribasiga
qiyoslang!**

Insonning ekologik huquqlari ichida "ekologik da'vo qilish" huquqining belgilanganligi katta huquqiy qadriyat hisoblanadi. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 52-moddasiga binoan "Yuridik va jismoniy shaxslar ekologiya jihatidan zararli faoliyatni to'xtatish to'g'risida sudga da'vo bilan murojaat qilishga haqlidir.

Sudga "ekologik da'vo" bilan murojaat qilish huquqining o'ziga xos xususiyati shundaki, uni amalga oshirish uchun fuqaro o'zining buzilgan huquq yoki manfaatlarini himoya qilmaydi. Balki u jamiyatning ekologiya manfaatlaridan kelib chiqadi. Bunda u "ekologiya nuqtayi nazaridan zararli faoliyat" faktini aniqlab, uning "atrof tabiiy muhitga, inson salomatligi va odamlarning mol-mulkiga, xalq xo'jaligiga ziyon" yetkazishini bartaraf etish uchun xususiy tartibda sudga da'vo arizasi kiritish huquqiga ega bo'ladi. Aytish joizki, bunday ekologik da'vo huquqi rivojlangan davlatlarda dolzarb huquqlardan biri hisoblanadi. O'zbekistonda ham bunday huquqni qo'llash amaliyotini rivojlantirish ekologik siyosatni yangi marralarga ko'tarar edi.

O'zbekistonda ekologik siyosatni amalga oshirishda davlat va uning organlari yetakchidir. Shu bilan birga, ekologik muammolarni hal etishda nodavlat tashkilotlarining ishtiroki ham ulkan ahamiyat kasb etmoqda.

Muhim xulosa!

Jamoat birlashmalari, ommaviy harakatlar, siyosiy partiyalar, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va boshqa jamoat tuzilmalari qonunga ko'ra o'z vakolatlari doirasida ekologik faoliyatda ishtirok etadilar.

Jamoat tuzilmalarining ichida O'zbekiston ekologik harakati alohida ahamiyat kasb etmoqda. 2008-yilda jamoatchilik tashabbusiga ko'ra tashkil etilgan Ekoharakat atrof tabiiy muhit muhofazasiga aloqador bo'lgan barcha jamoatchilik sa'y-harakatlarini birlashtirish, muvofiqlashtirib turish hamda safarbar etish vazifasini bajarmoqda. Ayniqsa, Ekoharakat vakillaridan 15 kishining Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga deputat bo'lib saylanishi "ekologik jamoatchilik"ning qonun chiqarish jarayonlarida rasman ishtirok etishini ta'minladi. Endilikda O'zbekistonda ekologik muammolarni hal etish nafaqat davlat organlarining, balki fuqarolik jamiyati institutlarining ham muhim vazifalaridan biri ekanligi o'zining amaliy ifodasini topdi. Bu yangilik O'zbekistonda dunyoning ekologik siyosati rivojlangan davlatlar qatoriga qo'shdi.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati tuzilmalarining ekologiya masalalari bilan shug'ullanishining amaliy va haqqoniy ifodasini ular tomonidan jamoat nazoratini amalga oshirishlarida ham ko'rish mumkin.

Hozirda jamoat ekologik nazoratining bir necha usullari qo'llaniladi:

- ularga jamoat ekologik ekspertizasi o'tkazish;
- jamoat eshituvi;
- davlat organlari tomonidan qarorlar qabul qilish jarayonlarida jamoatchilikning ishtirok etishi;
- murojaatlar yo'llash;
- hisobot talab qilish hamda eshitish va beshqalar kiradi.

Fikr yuriting!

Jamoat nazoratining bunday usullari amalga oshirilishini yanada takomillashtirish lozim.

Muhim xulosa!

O'zbekiston yangi ekologik siyosatining yana bir o'ziga xos xususiyati – uning xalqaro ekologik hamkorlik jarayonlariga faol qo'shilganligidir. O'zbekiston xalqaro ekologik hamkorligini uchta doirada ko'rish mumkin:

1) ikki tomonlama; 2) mintaqaviy; 3) butunjahon nuqyasida.

O'zbekistonda xalqaro ekologik hamkorlik quyidagi xalqaro tashkilotlarga a'zo sifatida ham amalga oshiriladi:

- mintaqaviy ekologik hamkorlik Orolni qutqarish xalqaro jang'armasi;
- Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH);
- Shanxay Hamkorlik Tashkiloti.

Insoniyat uchun muammo bo'layotgan va xalqaro jamoatchilik diqqat markazida turgan masalalar bilan shug'ullanish va hal etish O'zbekiston ichki va xalqaro siyosatining asosini tashkil etadi. Bunday masalalarga atrof-muhit ifloslanishini kamaytirish, iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish, Ozon qatlamiga ta'sir qiladigan faoliyatlarni cheklash, chiqindilarsiz yoki kam chiqindili texnologiyalarni joriy etish, alternativ energetikani rivojlantirish, tabiat majmualarini konservatsiya qilib muhofaza qilish va boshqalar kiradi. Bu holat O'zbekistonning xalqaro miqyosda ekologik obro'yini oshirmoqda.

Nazorat uchun savollar

1. Ekologiya huquqi kompleks fan sifatida o'rganilishi ma'lum. *Ekologiya huquqining o'ziga xos xususiyatlarini fanning keng ko'lamligi va boshqa huquq sohalari bilan aloqadorligini inobatga olgan holda tuzlang.*

2. Fanning rivojlanishida ijtimoiy munosabatlarning o'rni katta. *Ekologiya huquqi rivojlanishini mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar misolida yoriting.*

3. Toshkent shahrida joylashgan farmatsevtika zavodida faoliyat yurituvchi bosh injener A.ning harakatlari yuzasidan qo'zg'atilgan jinoyat ishini ko'rib chiqish jarayonida Toshkent shahar jinoyat ishlari bo'yicha sudida uning zavod binosida inson salomatligiga uchun zararli bo'lgan havoni ifloslantirishga oid qilmishini atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish qoidasini buzish yoki mehnatni muhofaza qilish qoidasini buzish sifatida baholash yuzasidan savol tug'ildi.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

4. Fuqarolar M. va J. Jizzax viloyati Zomin tumanida joylashgan davlat qo'riqxonasiga tegishli ruxsatnoma asosida kirib, ushbu qo'riqxonadan yovvoyi kaklikni tutib olishadi va belgilangan tartibda haq to'lab, qo'riqxonadan hududidan olib chiqib ketishadi. Keyinchalik tutqunlikda saqlanayotgan qushni fuqaro M. o'z qo'shnisi S.ga sotadi hamda S. qushni olib ketayotgan vaqtda tabiatni muhofaza qilish xodimlari tomonidan qo'lga olinadi va S ga nisbatan huquqiy ta'sir chorasi qo'llanilishini ma'lum qiladilar.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

2- BOB. EKOLOGIYA HUQUQI MANBALARI, TAMOYILLARI VA TIZIMI

Ekologiya huquqi manbalari uning huquqiy bazasi sifatida. Xalqaro konvensiya va shartnomalar ekologiya huquqining manbai sifatida. Ekologiya huquqi tamoyillari. Ekologiya huquqining tizimi

Ekologiya huquqi manbalari uning huquqiy bazasi sifatida

Yodda saqlang! Huquq manbai deganda, uni obyektiv ifodalash usullari tushuniladi. Huquqning obyektiv ifodalanishi normativ huquqiy hujjatlar vositasida amalga oshiriladi.

Ekologiya huquqi ham barcha huquq tartiblarini qatori normativ huquqiy hujjatlarda ifodalanadi. Bu hujjatlar tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Ekologiya huquqi manbalarining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular nafaqat ekologik qonun hujjatlarida, balki jinoyat, fuqarolik, konstitutsiyaviy, ma'muriy va boshqa qonunchilik hujjatlarida ham aks etgan.

Ekologiya huquqi manbalarini quyidagicha tasniflash mumkin:

- **Yuridik kuchiga ko'ra** manbalar qonunlar va qonunosti hujjatlariga bo'linadi.
- **Tartibga solish predmeti bo'yicha** umumiy, maxsus va ekologiyalashgan manbalarga ajratiladi
- **Tartibga solish xususiyatiga qarab** moddiy va protsessual manbalarga bo'linadi.

Ekologiya huquqining **umumiy, maxsus va ekologiyalashgan manbalariga** alohida to'xtalib o'tish lozim.

Umumiy manba sifatida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (1992) alohida ahamiyatga ega. Uning 50-, 54-, 55- va 100-moddalarida tabiat boyliklari va ekologik masalalarga doir qoidalar berilgan. Bundan tashqari, ekologiyaning umumiy masalalari aks ettirilgan Konstitutsiyaviy qonunlar, Prezident hujjatlari, Hukumat qarorlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari qarorlari ham uning umumiy manbalari bo'ladi.

Maxsus manbalar deb tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalariga to'liq taalluqli bo'lgan normativ-huquqiy aktlarga aytiladi. Hozirda maxsus manba bo'lishi mumkin bo'lgan qonunlarning soni 30 dan ortiqdir. Undan tashqari Prezident va Hukumatning ekologiya masalalariga maxsus bag'ishlangan bir necha o'nlab hujjatlari mavjud.

Yodda saqlang! Maxsus manbalar, o'z navbatida, tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishning umumiy masalalarini tartibga soladigan **maxsus, umumiy** va alohida tabiat obyektlariga (yer, suv, o'rmon va h. k.) taalluqli bo'lgan **alohida maxsus manbalarga** bo'linadi.

Ekologiya huquqining umumiy masalalari deb barcha tabiat obyektlari (yer, yer osti boyliklari, suv, o'rmon, hayvonot dunyosi va atmosfera havosi)ga taalluqli bo'lgan munosabatlarning maxsus qonun yoki qonunosti hujjatida aks ettirilishi tushuniladi. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun ekologiya sohasidagi fundamental yoki bazis qonun deb ataladi.

Maxsus umumiy manbaga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 27-maydagi 142-senli "2013–2017-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari Dasturi to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasining Biologik rang-baranglikni saqlash bo'yicha milliy strategiyasi va harakatlar rejasini to'g'risida"gi qarorlari (1998-yil 1-aprel, 139-sonli) misol bo'la oladi.

Ekologiya huquqining maxsus manbalari	
Umumiy maxsus	Alohida maxsus
<ul style="list-style-type: none"> • "Ekologiya ekspertizasi to'g'risida"gi (2000), • "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi (2004), • "Chiqindilar to'g'risida"gi (2002), • "Radiatsiya xavfsizligi to'g'risida"gi (2000). 	<ul style="list-style-type: none"> • Yer kodeksi (1998), • "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi (1993), • "O'rmon to'g'risida"gi (1999), • "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi (2002), • "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi (2016),

<ul style="list-style-type: none"> • “Ekologik nazorat to‘g‘risida”gi (2013) va boshqa qonunlar 	<ul style="list-style-type: none"> • “Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi (1996), <ul style="list-style-type: none"> • “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi (2016) qonunlar kiradi.
--	---

Qonunosti hujjatlarining alohida maxsus manbasiga O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.Karimovning “Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish to‘g‘risida”gi Farmonini misol keltirishimiz mumkin.

Ekologiya sohasida maxsus vakolatli davlat **ekologiya boshqaruvi va nazorati organlari** hisoblangan O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi, O‘zbekiston Respublikasining Sog‘liqni saqlash vazirligi va boshqa vazirlik, davlat qo‘mitalari va idoralari o‘z vakolatlari doirasida **me‘yoriy huquqiy hujjatlarni** qabul qilib, ekologik huquqiy munosabatlarni tartibga soladi

Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi yer, yer osti boyliklari, o‘simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish tartibini belgilaydigan ekologik normativlar, standartlarni tasdiqlaydi, nizomlar va yo‘riqnomalarni ishlab chiqadi va tasdiqlaydi, barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi shart bo‘lgan qarorlar qabul qiladi va hakoza.

Ekologiya huquqi manbalari ichida **mahalliy davlat hokimiyati organlari** qabul qiladigan me‘yoriy huquqiy hujjatlar alohida ahamiyatga ega.

Yuqoridagilardan tashqari ekologiya huquqining u yoki bu masalalarini ayrim neekologik normativ-huquqiy hujjatlar ham tartibga soladi. Ular **ekologiyalashgan** manbalar deb ataladi.

Huquqiy tartibga solish xususiyatiga ko‘ra ekologiya huquqining manbalari **moddiy va protsessual** bo‘ladi. Moddiy-huquqiy manbalar, ya‘ni normativ huquqiy hujjatlar tartib-qoidalar, talablar-tamoyillar, huquq va majburiyatlar hamda yuridik javobgarlik shartlarini belgilaydi. Masalan, “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida”gi (2000), “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida”gi (2004) va boshqa shunga o‘xshash qonunlarni keltirish mumkin. Protsessual manbalarga moddiy normalarni

amalgaga oshirishga qaratilgan ijro etish harakatlarini belgilovchi normativ-huquqiy hujjatlar kiradi. Masalan, yer uchastkasi ajratib berish bilan bog'liq barcha harakat (jarayon, protsess)larni aks ettiruvchi normalar protsessual normalarga kiradi. Yoki davlat ekologik ekspertizasini o'tkazish tartibini belgilagan hujjat protsessual manbaga misol bo'la oladi. Ko'pincha moddiy-huquqiy hujjatlarning o'zida protsessual normalar berilgan bo'ladi. Masalan, "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonunda ekspertiza o'tkazish tartibi, Yer kodeksida yer uchastkalari ajratib berish tartibi, yer tuzish ishlarini bajarish tartibi kabi protsessual normalar belgilangan.

Manbalar	
Moddiy	Protsessual
<p>Chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlari O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi, O'zbekiston "O'zkonmuhxizmat" agentligi, O'zbekiston Respublikasi Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi (bundan buyon matnda "Sanoatkontexnazorat" davlat inspeksiyasi deb yuritiladi). ("Chiqindilar to'g'risida"gi Qonunning 6-moddasi.)</p>	<p>Chiqindilarning davlat hisobini yuritish Olib kiriladigan, olib chiqiladigan, amalda mavjud bo'lgan va O'zbekiston Respublikasi hududida hosil bo'ladigan, shuningdek tranzit tarzida olib o'tiladigan chiqindilarning davlat hisobi yuritilishi kerak. Chiqindilar to'g'risidagi davlat statistika hisobotining shakli, uni taqdim etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi. ("Chiqindilar to'g'risida"gi Qonun, 26-moddasi)</p>

Shunday qilib, Ekologiya huquqining manbaiatiga: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Oliy Majlis qonun va qarorlari, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining normativ-huquqiy hujjatlari kiradi.

Hozirgi vaqtda ekologik qonunchilikni kodifikatsiya qilish to'g'risida fikrlar aytilmoqda. Bunday kodifikatsiya natijasida **Ekologik kodeks qabul qilinishi** kerak. Ekologik kodeks Fransiya, Shvetsiya va Qozog'istonda qabul qilingan. Ekokodeks qabul qilinishi natijasida yer, yer qa'ri-kon, suv, o'rmon va boshqa qonunchiligi birlashtirilib, yagona ekologiya qonunchiligi vujudga keladi. "Yer huquqi", "Suv huquqi", "Yer qa'ri-kon huquqi", "O'rmon huquqi", "Havo muhofazasi huquqi", "Hayvonot muhofazasi (fauna) huquqi" mustaqil huquq tarmog'i sifatida barham topib, umumlashgan Ekologiya huquqi vujudga keladi. Bu yerda shuni ta'kidlash kerakki, O'zbekiston Ekologik kodeksida protsessual holatlarga bag'ishlangan alohida qismlar ko'zda tutilishi lozim.

Xalqaro konvensiya va shartnomalar ekologiya huquqining manbai sifatida

Yodda saqlang!	O'zbekiston BMT, Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (OBSE) xalqaro institutlariga hamda atrof-muhit muhofazasi borasidagi 13 ta konvensiya va uni rivojlantirish bo'yicha tegishli protokollarga qo'shildi.
-----------------------	---

O'zbekiston Respublikasining xalqaro ekologik konvensiyalarda ishtirok etishi, bir tomondan, mamlakatni umumjahon ekologik jarayoniga qo'shilishiga, ikkinchi tomondan, O'zbekiston jahon hamjamiyatining teng huquqlik a'zosiga aylanib, rivojlangan mamlakatlarning texnik va moliyaviy yordamini olish huquqiga, ishlab chiqarishga, yangi zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish, energiya ning noan'anaviy turlarini rivojlantirishi imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'zbekistonda ekologik muammolarning ko'p qismi, transchegaraviy xarakterga ega. Bu masalada Yevropa Iqtisodiy komissiyasining (BMT EIK) transchegaraviy konvensiyalari, shu jumladan "Uzoq masofalarda havoning transchegaraviy ifloslanishi", "Sanoat avariylarining

transchegaraviy ta'siri to'g'risida"gi, "Transchegaraviy kontekstda atrof-muhitga ta'sirni baholash to'g'risida"gi, "Transchegaraviy ochiq suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish hamda foydalanish bo'yicha" hamda "Xalqaro ochiq suv oqimlaridan kemalar qatnamaydigan turda foydalanish to'g'risida"gi konvensiyalar katta rol o'ynaydi. Yuqorida aytib o'tilgan transchegaraviy konvensiyalarga qo'shilish masalalarini ishlab chiqishda, O'zbekiston BMTning EIK bilan faol hamkorlik qilmoqda.

Xususan, hududlar darajasida ekologik xavfsizlikni ta'minlash maqsadida:

- yovvoyi hayvonlarning ko'chib yuruvchi turlarini muhofaza qilish bo'yicha konvensiya (1972) ga 1998-yil qo'shilgan.
- Markaziy Osiyo mintaqaviy ekologik havfsizlik tizimini shakllantirish;
- mintaqadagi davlatlar hududlarini atrof-muhitni transchegaraviy ifloslanishdan muhofaza qilish tizimini yaratish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni boshqarishning yagona mintaqaviy monitoring tizimini ishlab chiqish;
- ekologik toza va tabiiy resurslarni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish;
- chegaraga tutash hududlarda sanoat chiqindilari saqlash omborlarini tiklashni amalga oshirish;
- chegaraga tutash mintaqalarda, favqulodda vaziyatlarni oldindan ogohlantiruvchi va uni ta'minlovchi axborot tizimini yaratish ko'zda tutilgan.

O'zbekiston butun dunyo miqyosida katta ahamiyatli va dolzarb bo'lgan xalqaro konvensiya, shartnoma va boshqa hujjatlarga qo'shilgan.

Ularga quyidagilar kiradi:

- Kioto protokoli (1998) ga 1999-yil qo'shilgan.
- Ozon qatlamini muhofaza qilish bo'yicha Vena konvensiyasi (1985) ga 1993-yil qo'shilgan. Shu qatorda, Ozon qatlamini buzuvchi moddalar bo'yicha Monreal protokoli (1993), Monreal protokoliga London va Kopengagen tuzatishlari (1993), Monreal protokoliga Montreal va Pekin tuzatishlari (2006).
- Cho'llanish va qurg'oqchilik bilan kurashish bo'yicha konvensiya (1994) ga 1995-yil qo'shilgan.

- Bioxilma-xillikni saqlab qolish bo'yicha konvensiyasi (1995) ga 1998-yil qo'shilgan.
- Xavfli chiqindilarni transhegaraviy olib chiqish va ularni yo'qotishni nazorat qilish bo'yicha Bazel konvensiyasi (1995) 1999-yilda qo'shilgan.
- Yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lgan yovvoyi fauna va flora turlari bilan xalqaro savdo qilish to'g'risidagi konvensiya (1997) ga 1998-yilda qo'shilgan.
- Yovvoyi hayvonlarning ko'chib yuruvchi turlarini muhofaza qilish bo'yicha konvensiya (1972) ga 1998-yilda qo'shilgan.
- Asosan suvda suzuvchi qushlar yashash joylari sifatida xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan suv-botqoq joylari to'g'risidagi konvensiya (2001) ga 2001-yilda qo'shilgan.
- Butunjahon va madaniy meroslarni muhofaza qilish to'g'risida konvensiya. (1973) ga 1995-yilda qo'shilgan.
- Transhegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish bo'yicha konvensiya (Xelsinki, 1992) ga 2007-yilda qo'shilgan.
- Kemasiz turlarning xalqaro suv oqimlaridan foydalanish huquqi haqida konvensiya (1997) ga 2007-yilda qo'shilgan.
- "Tabiiy muhitga harbiy yoki boshqa har qanday zo'ravonlik bilan ta'sir qilishni taqiqlash bo'yicha" konvensiya (1972) ga 1993-yilda qo'shilgan.

Ekologiya huquqi tamoyillari

Ekologiya huquqi ham ma'lum tamoyillar asosida shakllanadi va amalda bo'ladi. Tamoyillar uning xususiyati va xossalarini aks ettiruvchi mazmun va ijtimoiy ahamiyatini belgilaydi.

Ilmiy-huquqiy tushunchani yodda saqlang!	Ekologiya huquqi tamoyillarining asosiy vazifasi – tabiat qonunlarining ustuvorligini tan olgan holda jamiyat a'zolarining tabiatga taalluqli bo'lgan xatti-harakatlarini ilmiy asoslangan holda yo'naltirishdan iboratdir.
---	---

Ekologiya huquqi davlat va huquqning umumiy tamoyillariga va o'zining maxsas tamoyillariga asoslanadi.

Davlat va huquqning umumiy tamoyillari:

- qonuniylik;
- insonparvarlilik;
- ijtimoiy adolatlilik;
- fuqoralik jamiyati bilan davlat o'rtasida muvozanatlilik;
- davlat mas'uliyatining belgilanganligi;
- teng huquqlilik;
- huquq va majburiyatlarning birligi;
- ayb uchun javobgarlik va boshqalar kiradi.

Aynan shu tamoyillar Ekologiya huquqining umumiy tamoyillari hisoblanadi.

Maxsus tamoyillarga quyidagilar kiradi:

- hozirgi va kelgusi avlodning genetik fondini saqlash;
- fuqarolarning ekologik huquqlarini ta'minlash va himoya qilish;
- atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun haq to'lash ("ifloslantiruvchi to'laydi");
- inson, jamiyat va tabiat ekologik va iqtisodiy manfaatlari ilmiy asoslangan muvozonatini ta'minlash;
- tabiatni muhofaza qilish faaliyatini rag'batlantirish;
- tabiiy resurslar miqdorini kamaytirmaslik va ular holatini (sifatini) tiklash majburiyati;
- ekologik ekspertiza o'tkazishning majburiyati va boshqalar.

Maxsus tamoyillarning qonunchilikda ifodalanishi

Tamoyil

Qonunda ifodalanishi

• hozirgi va kelgusi avlodning genetik fondini saqlash;	inson va uning kelgusi avlodlari genetik fondi haqida g'amxo'rlik qilish;
• fuqarolarning ekologik huquqlarini ta'minlash va himoya qilish,	("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasi)
• atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun haq to'lash (ifloslantiruvchi to'laydi);	fuqarolarning hayot uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash; ("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasi)

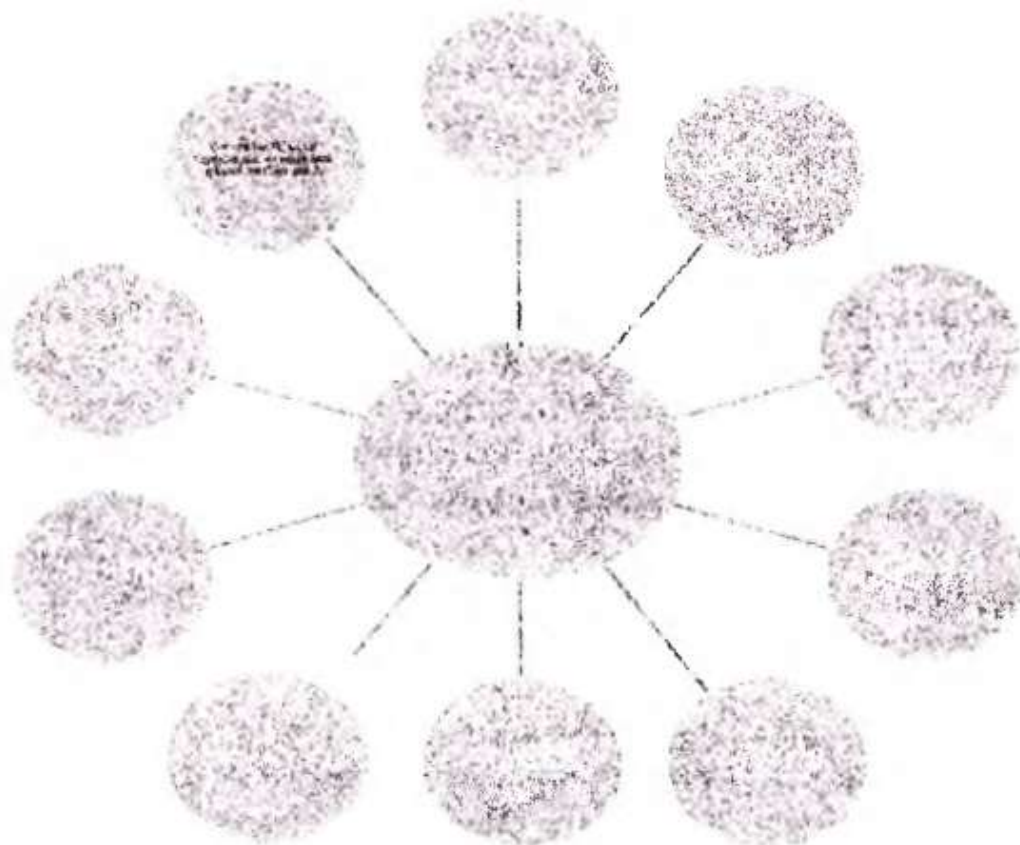
<ul style="list-style-type: none"> • inson, jamiyat va tabiat ekologik va iqtisodiy manfaatlari ilmiy asoslangan muvozonatini ta'minlash; 	<p>tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun haq to'lash; ("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasi)</p>
<ul style="list-style-type: none"> • tabiatni muhoza qilish faoliyatini rag'batlantirish; 	<p>Qonunning maqsadi inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar uyg'un muvozanatda rivojlanishini kafolatlashdan iboratdir.</p>
<ul style="list-style-type: none"> • tabiiy resurslar miqdorni kamaytirmaslik va ular holatini (sifatini) tiklash majburiyigi; 	<p>("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning preambulasi)</p>
<ul style="list-style-type: none"> • ekologik ekspertiza o'tkazishning majburiyigi; 	<p>tabiatdan oqilona foydalanishi va tabiatni muhofaza qilishni rag'batlantirish; ("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasi)</p>
	<p>tabiiy resurslarni tildash zarurligi, atrof tabiiy muhit va inson sihat-salomatligi uchun zararli, tiklab bo'linas oqibatlariga yo'l qo'ymaslik; ("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasi)</p> <p>ekologiya ekspertizasi o'tkazishning majburiyigi; ("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasi)</p>

Jamiyat va tabiat rivojlanishining tamoyillari o'zgarishi bilan ekologiya huquqining tamoyillari ham o'zgarib boraveradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I. Karimovning "Mamlakatimizda demokratik islohatlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish" Konsepsiyasida (2010-yil 12-noyabr) taklif etgan ekologik jamoat nazoratini kuchaytirishga qaratilgan tadbirlarning aks ettirilganligini Ekologiya huquqida tegishlicha yangi tamoyil vujudga kelishiga asos bo'ldi.

Ekologiya huquqining tizimi

Ekologiya huquqi predmetiga kiradigan munosabatlarni tartibga solish qulay va mantiqiy bo'lishi uchun bir-biriga yaqin me'yorlar yaxlitlanib, mustaqil institutlarga jamlanadi. Demak, Ekologiya huquqining tarkibi huquq institutlaridan iboratdir. Quyidagi institutlar ekologiya huquqining umumiy qismiga kiradi: 1) tabiat obyektlariga nisbatan mulk huquqi; 2) inson ekologik huquqlari; 3) tabiiy resurslardan foydalanish huquqi; 4) tabiatdan foydalanish va muhofaza qilishning huquqiy-iqtisodiy mexanizmlari; 5) davlat boshqaruvi va nazorati; 6) yuridik javobgarlik asoslari.

Har bir tabiat obyektiga (yer, suv va h.k.) taalluqli normalar alohida institutlar bo'lib, uning maxsus qismida joylashgan.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, huquq tarmog'i sifatida Ekologiya huquqi bilan o'quv kursi sifatidagi Ekologiya huquqining orasida katta farq bo'ladi.

Nazorat uchun savollar

1. Ekologiya huquqi manbalari turlicha tasniflanadi. *Mazkur tasniflarga ko'ra ekologiya sohasidagi qonunlarni aytib bering.*

2. Ekologiya huquqi manbalari keang ko'lamligi bilan ajralib turadi. *Bu borada boshqa huquq sohalarining manbalari bilan farqini izohlang*

3. Toshkent shahar hokimi Toshkent shahriga tegishli atrof tabiiy muhitga oqilona munosabatda bo'lishni ta'mialovchi soliq stavkalarini belgiladi. Ammo uning qarori O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qaroriga zid, ya'ni ular o'rtasida tafovut paydo bo'ldi. Toshkent shahar hokimi bu holatni quyidagicha izohladi, ya'ni Prezident butun respublika hududiga nisbatan qaror chiqargan bo'lsa, u Toshkent shahri poytaxtligini inobatga olib, faqat Toshkent shahriga tegishli qator qabul qilgan.

Toshkent shahar hokimining ushbu qarori Prezident qarori bilan farqlanishi mumkinmi, agar mumkin bo'lsa, qaysi qonun hujjatiga asosan?

Agar Toshkent shahar hokimi qonunga zid ravishda qaror qabul qilgan bo'lsa, bu holda unga nisbatan qaysi qonun hujjatiga asosan ko'riladi?

4. Surxondaryo viloyati "Boysun" fermer xo'jaligi rahbari Po'latov N. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudiga quyidagi ariza bilan murojaat etgan. Uning fikricha, O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 16-moddasi (O'zbekiston Respublikasida yerga bo'lgan mulkchilik) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasiga zid ravishda qabul qilingan. Yer kodeksining 16-moddasida yer **davlat mulki** -- umummilliy boylikdir, undan oqilona foydalanish zarur, u davlat tomonidan muhofaza etiladi hamda oldi-sotdi qilinmaydi, ayirboshlanmaydi, hadya etilmaydi, garovga qo'yilmaydi, O'zbekiston Respublikasining qonunlarida belgilangan hollar bundan mustasno deb ko'rsatilgan.

Konstitutsiyaning 55-moddasida yer, yer osti boyliklari, suv, e'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar **umummilliy boylikdir**, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir, deb ko'rsatilgan.

Uning fikricha, davlat mulki va umummilliy boylik iboralari o'rtasida tenglik qo'yib bo'lmaydi, shuning uchun Yer kodeksi Konstitutsiyaga zid kelmoqda va shu bilan fermerlarni qonuniy huquq va manfaatlari zid bo'lmoqda, shuning uchun ushbu Yer kodeksidagi mazkur jumlaning bekor qilish kerak, degan fikrga kelgan.

Aytingchi, Surxondaryo viloyati "Boysun" fermer xo'jaligi rahbari Po'latov N. ushbu fikrga kelganda qaysi qonun hujjatiga tayangan?

3- BOB. TABIIY RESURSLARGA NISBATAN MULK HUQUQI

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi tushunchasi. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi xususiyatlari. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi obyektlari va subyektlari. Tabiatdan foydalanish huquqi. Tabiatdan foydalanish huquqining vujudga kelish, cheklash, to'xtatish va bekor bo'lish asoslari

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi tushunchasi

Konstitutsiyamizga muvofiq bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyoti negizni xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi.

Jamiyatning iqtisodiy negizi mavjud mulkchilik munosabatlariga asoslanadi. Shu sababli mulk nafaqat yuridik mazmunga, balki iqtisodiy ma'noga ham ega. Iqtisodiy ma'noda mulk insonlarning erki, irodasidan tashqari vujudga keladi. Yuridik munosabatlarda mulk qabul qilingan normalar orqali tartibga solinadi va ular mulk huquqi sifatida namoyon bo'ladi. Kishilar mehnati bilan yaratilgan yoki tabiat tomonidan insonlarga o'ziga xos tarzda "taqdim etilgan" boyliklar har doim mulk bo'lib kelgan⁶.

Yuridik ma'noda "mulk" tushunchasi shaxslar tomonidan tabiat boyliklarini, ashyolarini o'zlashtirishda bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan va mustahkamlaydigan huquqiy normalar tizimini anglatadi. Bu ma'noda mulk mulk huquqi (subyektga tegishli sof ma'nodagi subyektiv huquq sifatida emas, balki muayyan huquq sohasi) sifatida ko'riladi⁷.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, deb qayd etilgan. Asosiy Qonunimiz tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi masalasini umummilliy boylik deb tan olish yo'li bilan hal etgan.

Mulk huquqi o'z navbatida ikki ma'nodagi: obyektiv va subyektiv ma'nodagi mulk huquqiga bo'linadi.

Obyektiv ma'nodagi mulk huquqi deganda, tabiat ashyolarini ijtimoiy o'zlashtirishning mavjud zaxiralarni, usullarini belgilash, tartibga

⁶ Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi. // Darslik. 1 qism. - Toshkent: DDVI nashriyoti, 2009. - B. 367.

⁷ O'sha manba. - B. 370.

solish va mustahkamlash uchun xalq manfaatlarini ko'zlab belgilangan tadbirlarni ifodalovchi huquq normalari yig'indisi nazarda tutiladi. Chunonchi, mulk to'g'risidagi umumiy qoidalar obyektiv huquq normalari hisoblanadi. Obyektiv ma'nodagi mulk huquqi mutlaq huquqiy normalar asosida tartibga solinadi. Bunga misol sifatida mulk huquqini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini keltirish mumkin.

Subyektiv ma'nodagi mulk huquqi deb ayrim shaxslar, ya'ni huquq subyektlarining (davlat, yuridik shaxslar va fuqarolarning) obyektiv huquq normalari asosida kelib chiqadigan mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish huquqlariga aytiladi. Subyektiv ma'nodagi mulk huquqi nisbiy-huquqiy normalar asosida tartibga solinadi. Subyektiv ma'nodagi mulk huquqi mulk sohibining o'ziga mulk yoki ashyoviy huquq asosida tegishli bo'lgan mol-mulkni qonunda taqiqlanmagan asoslarda, vakolat doirasida, o'zga shaxslarning manfaatlariga putur yetkazmagan holda egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish maqsadida turli bitimlar tuzishida namoyon bo'ladi. Masalan, turli shartnomalar tuzish, o'z mulkini meros qilib qoldirish va boshqa bitimlar orqali mulkka bo'lgan huquqni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish subyektiv ma'nodagi mulk huquqining mazmunini bildiradi⁸.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida, Yer kodeksida, "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi va har bir tabiiy resurslar to'g'risidagi qonunlarida belgilangan.

Mulk huquqi tabiiy resurslar kimga tegishlilikini va mulkdorlarning ularga nisbatan vakolatlarini anglatadi. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi unga egalik qilish, foydalanish hamda tasarruf etish jarayonlarida namoyon bo'ladi⁹.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 164-moddasida mulk huquqi tushunchasi belgilangan, unga ko'ra mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni ta'lab qilish huquqidan iboratdir.

Huquqiy munosabat ishtirokchilarining yuridik jihatdan tengligiga asoslangan mulkiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishda fuqarolik

⁸ Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi. // Darslik. 1 qism. – Toshkent: TDYI nashriyoti, 2009. – B. 371–372.

⁹ Ekologiya huquqi: Oliy o'quv yurtlarining huquqshunoslik mutaxassisligi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar uchun darslik. Mualliflar tarkibi: Usmonov M.B., Rustamboyev M.X., Xolmominov J.T. va boshq. Mas'ul muharrir: M.F. Usmonov. – T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi "Adabiyot jang armasi" nashr., 2001. – B. 55.

huquqi muhim o'rin tutadi. Zero, fuqarolik huquqi – yuridik jihatdan teng bo'lgan subyektlar o'rtasidagi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan hamda mustahkamlaydigan huquqiy normalar yig'indisidir.

Fuqarolik huquqi tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlar doirasi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-moddasida belgilab qo'yilgan. Shu o'rinda fuqarolik qonun hujjatlari tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlardan biri sifatida mulk huquqi va mulkiy munosabatlar alohida ahamiyatga ega. Zero, fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida mulkiy munosabatlar yetakchi o'rinni egallaydi.

Mazkur munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflar yuridik jihatdan teng huquqli bo'lib, FKning 2-moddasida nazarda tutilgan munosabatlarga kirishsagina, ular fuqarolik-huquqiy munosabatga kirishgan hisoblanadi. Zero, tabiiy resurslarga nisbatan mulkchilik munosabatlarida fuqarolik qonun hujjatlari tatbiq qilinishi mumkin, agar ular maxsus qonun hujjatlari bilan tartibga solinmaydigan bo'lsa (FKning 2-moddasi 5-qismi).

Mulkiy munosabatlarning barchasi ham faqatgina fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinmaydi. Ba'zi mulkiy munosabatlar huquqning boshqa sohalari bilan ham tartibga solinadi. Jumladan, tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqiga oid munosabatlar – ekologiya huquqi normalari bilan ham tartibga solinadi. Zero, mulk va mulk huquqi haqidagi umumiy qoidalar fuqarolik huquqi normalari bilan belgilangan. Bundan tashqari, yerga va boshqa tabiiy resurslarga bo'lgan mulk huquqi va o'zga ashyoviy huquqlar Fuqarolik kodeksi hamda boshqa qonunlar bilan tartibga solinishi belgilangan.

Demak, tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi – tabiat obyektlarining ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o'zlashtirilishini belgilashni, tabiiy resurslar kimga tegishliligini, mulkdorlarning ularga nisbatan bo'lgan vakolatlarini hamda huquq va majburiyatlarini belgilovchi huquq normalari yig'indisini ifodalaydi.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi xususiyatlari

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqiga oid munosabatlarning ekologik normalar orqali tartibga solinishi ekologiya huquqining kompleks huquq sohasi sifatida o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Shuningdek, aynan mulkning kelib chiqishi ham inson faoliyati natijasida emas, balki tabiiy mavjudligi, tabiat tomonidan in'om etilganligi, tabiiy holatda inson mehnatisiz mavjud bo'lishi ham tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlaridan biridir.

Tabiiy resurslarni umummilliy boylik sifatida e'tirof etuvchi Konstitutsiyamizning 55-moddasi O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida, Yer kodeksida, "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi va har bir tabiiy resurslar to'g'risidagi qonunlarida yanada rivojlantirilgan va kengroq tartibga solingan. Xususan, Fuqarolik kodeksida **tabiiy resurslar respublika mulki**, Yer kodeksi, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi, "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi (yangi tahriri), "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi (yangi tahriri) qonunlarda – **davlat mulki hamda yuridik va jismoniy shaxslar mulki**, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunda **umummilliy boylik**, "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunda (yangi tahriri) **O'zbekiston Respublikasining mulki** sifatida talqin etiladi.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi xususiyatlarining tabiat obyektlariga xos bo'lgan jihatlardan kelib chiqib, quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

- tabiiy resurslarning tabiiy holatda inson mehnatisiz mavjud bo'lishi;
- O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining moddiy asosini tashkil qilishi, ya'ni Respublika hududidagi yer, yer osti boyliklari, suv va o'rmonlar, o'simlik va hayvonot dunyosi, tabiiy va boshqa resurslar, respublikaning ma'naviy boyliklari O'zbekiston Respublikasining milliy boyligi, mulki hisoblanadi;
- tabiiy resurslarga nisbatan davlat mulk huquqi ustuvorligi;
- tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi ma'lum chegara doirasida belgilanishi, ya'ni bunda davlat hududiy birligi doirasida hamda yer uchastkalariga nisbatan yuridik va jismoniy shaxslarning mulk huquqi ham yer fondining qayd etilgan chegarasi doirasida belgilanadi;

Ma'lumot uchun!	Yuridik va jismoniy shaxslarga beriladigan yer uchastkalarining miqdori tumandagi, shahardagi yer resurslarining holatidan kelib chiqib belgilanadi. Cheksiz emas, albatta. Bu ham yer resurslarining cheklanganligidan dalolatdir.
------------------------	---

- yuridik va jismoniy shaxslarning tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi (yerlarni istisno qilgan holda Yer kodeksining 18-moddasiga asosan) ekologik qonunchilikda belgilangan tartibda qo'lga kiritilgandan so'ngina vujudga keladi.

Ma'lumot uchun!	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 20-oktabrdagi "Biologik resurslardan foydalanishni tartibga solish va tabiatdan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o'tish tartibi to'g'risida"gi №-290-son qaroriga asosan o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlariga nisbatan mulk huquqi ushbu qaror bilan tasdiqlangan nizomlarda belgilangan tartiblarga rioya qilingan holda qo'lga kiritilgandan so'ngina vujudga keladi. Ammo undan keyingi munosabatlar ekologiya huquqi predmeti doirasidan chiqib, fuqarolik-huquqiy qonunchilik normalari bilan tartibga solinadi.
------------------------	--

- tabiiy resurslarga nisbatan kompleks yondashish lozimligi, ya'ni ular murakkab tabiiy hosilalar (ekotizimlar) hisoblanishi;
- tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi amaldagi qonunchilikda turlicha, jumladan umummilliy boylik, respublika mulki, davlat mulki, O'zbekiston Respublikasining mulki sifatida talqin qilinsada, yagona bir mazmun, ya'ni umummilliy boylik sifatida belgilangan.
- tabiiy resurslarga nisbatan mulkchilikning alohida rejimi belgilanganligi;
- ayrim tabiiy resurslar dastlabki holatda ko'chmas mulk bo'lishligi, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o'zlashtirilgandan so'ng, ya'ni foydalanilganda huquqiy rejimi o'zgarishi;
- tabiiy resurslarning son jihatidan cheklanishi;
- tabiiy resurslardan faqatgina maqsadli foydalanish lozimligi;
- tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqini tasarruf etish faqatgina davlatning vakolatli organlari tomonidan amalga oshirilishi;
- tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi hozirgi va kelajak avlod manfaatlarini ta'minlagan holda amalga oshirilishi.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi obyektlari va subyektlari

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning samarali amal qilishiga va xalq farovonligining o'sishiga imkoniyat yaratuvchi har qanday shakldagi mulkchilikka ruxsat beriladi.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining obyektlari – tabiat obyektlari (yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosi va boshqa zaxiralar), **tabiiy resurslar** (ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o'zlashtirilgan tabiat obyektlari), **tabiiy komplekslar** (davlat qo'riqxonalari, tabiat bog'lari, davlat tabiat yodgorliklari va boshqalar) yoki ularning qismlari hisoblanadi.

“O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida”gi Qonunning 3-moddasiga asosan O'zbekiston Respublikasi hududidagi yer, yer osti boyliklari, ichki suvlar, havo, o'simlik va hayvonot dunyosi – mulkiy huquq obyektlari, ya'ni mulk obyektlari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksining 169-moddasiga asosan mulk huquqining obyektlari sifatida yer, yer osti boyliklari, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksining 167-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasida mulk xususiy mulk va ommaviy mulk shakllarida bo'ladi. Tabiiy resurslar esa ommaviy mulk shaklida bo'ladi.

Bu o'rinda Respublika mulki va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan (munitsipal mulk) iborat bo'lgan davlat mulki ommaviy mulkdir. Demak, Fuqarolik kodeksining 214-moddasiga asosan tabiiy resurslar Respublika mulki hisoblanadi.

“Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida”gi Qonunining 5-moddasida **“Tabiiy resurslarga nisbatan mulkchilik”** masalasi, ya'ni “O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir” deb belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 16-moddasiga ko'ra **O'zbekiston Respublikasida yerga bo'lgan mulkchilik** qonuniy ravishda mustahkamlangan, ya'ni **Yer davlat mulki umummilliy boylikdir**, undan oqilona foydalanish zarur, u davlat tomonidan muhofaza etiladi hamda oldi-sotdi qilinmaydi, ayirboshlanmaydi, hadya etilmaydi, garovga qo'yilmaydi, O'zbekiston Respublikasining qonunlarida belgilangan hollar mustasno sifatida o'rnatilgan.

Yodda tuting!

Yerga nisbatan mulk huquqining o'ziga xos xususiyati shundaki, u Yer kodeksining 18-moddasiga muvofiq ayrim hollarda yer yuqidik va jismoniy shaxslar mulk huquqining obyekti bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasida "**Suvga davlat egaligi**", ya'ni Suv O'zbekiston Respublikasining davlat mulki - umummilliy boyligi hisoblanadi. Suvdan oqilona foydalanish lozim, u davlat tomonidan qo'riqlanadi deb belgilab qo'yilgan.

E'tibor bering!

Bu yerda suv deganda, yagona davlat suv fondi tushuniladi. Unga jig'alar, soylar, daryolar, suv omborlari, ko'llar, dengizlar, kanallar, kollektor-drenaj tarmoqlari, buloqlar, hovuzlarning suvlari va boshqa yer usti suvlari, yer osti suvlari, qor zaxiralari va muzliklarni tashkil etuvchi suvlar kiradi.

O'zbekiston Respublikasining "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasida "**Yer osti boyliklariga egalik qilish**", ya'ni yer osti boyliklari O'zbekiston Respublikasining mulki bo'lib, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidir, deb belgilangan.

O'zbekiston Respublikasining "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 1-moddasiga ko'ra Atmosfera havosi tabiiy resurslarning tarkibiy qismi bo'lib, u **umummilliy boylik hisoblanadi** va davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi yangi tahrirdagi Qonunining 4-moddasiga muvofiq "**O'simlik dunyosiga nisbatan mulkchilik**", ya'ni O'simlik dunyosi umummilliy boylik bo'lib, undan oqilona foydalanish lozim va u davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

E'tibor bering!

Tabiiy muhitda yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar davlat mulkidir.

Sun'iy yaratilgan sharoitlarda yetishtiriladigan yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar yaridik va jismoniy shaxsning mulki bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "O'rmon to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasida "**O'rmonlarga bo'lgan mulkchilik**", ya'ni O'rmonlar davlat mulki umummilliy boylik bo'lib, ulardan oqilona foydalanish lozim harida ular davlat tomonidan qo'riqlanadi, deb belgilab qo'yilgan.

O'rmonlar asosan ekologik (savni muhofaza qilish, qo'riqlash, sanitariya-gigiyena, sog'lomlashtirish, rekreatsion), estetik va boshqa vazifalarni bajaradi, cheklangan darajadagi foydalanish ahamiyatiga ega.

O'zbekiston Respublikasining "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi yangi tahrirdagi Qonunining 4-moddasida "**Hayvonot dunyosiga nisbatan mulkchilik**", ya'ni Hayvonot dunyosi umummilliy boylik bo'lib, undan oqilona foydalanilishi lozim va u davlat tomonidan muhofaza qilinishi alohida ta'kidlanadi.

E'tibor bering!

Tabiiy erkinlik holatida yashayotgan, shuningdek tabiiy yashash muhitiga chiqarib yuborilgan yovvoyi hayvonlar davlat mulkidir.

Yarim erkin sharoitda, sun'iy yaratilgan yashash muhitida yoki tutqunlikda saqlanayotgan va (yoki) yetishtirilgan yovvoyi hayvonlar yuridik va jismoniy shaxsning mulki bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunining 6-moddasida "**Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga bo'lgan mulk huquqi**", ya'ni muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat mulkidir va uning muhofazasida ekanligi belgilangan.

Yer uchastkalari va boshqa tabiiy obyektlar xususiy buyurtma qo'riqxonalar hamda tabiiy pitomniklar tashkil etish uchun yuridik va jismoniy shaxslarga foydalanishga berilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 182-moddasida "**Mulk huquqining vujudga kelish asoslari**" belgilangan, unga ko'ra tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi mehnat faoliyati, mol-mulkdan foydalanish sohasidagi tadbirkorlik va boshqa xo'jalik faoliyati, shu jumladan mol-mulkni yaratish, ko'paytirish, bitimlar asosida qo'lga kiritish, davlat mol-mulkini xususiylashtirish; meros qilib olish; egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat; qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa asoslarda vujudga keladi.

Jumladan, hayvonot dunyosi obyektlaridan belgilangan tartibda ruxsatnoma olib, foydalanish turlaridan qat'i nazar, tabiiy muhitdan ajratib olingandan so'ng foydalanuvchi ushbu obyektga nisbatan mulk huquqiga ega bo'ladi. Shundan so'ng mulk huquqiga ega bo'lgan obyektga nisbatan ekologik-huquqiy normalar emas, balki fuqarolik-huquqiy normalar qo'llaniladi. Aynan tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining vujudga kelishi har bir tabiiy obyektning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, havo bo'shlig'iga nisbatan mulk huquqi har doim davlatga tegishli.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi unga egalik qilish, foydalanish hamda tasarruf etish jarayonlarida namoyon bo'ladi.

Tabiatdan foydalanish huquqi

Tabiatdan foydalanish jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiy etishining muhim shartidir, ta'bir joiz bo'lsa, davlatning iqtisodiy qudrati va salohiyatining moddiy asosidir. Kishilik jamiyati tabiiy resurslardan foydalanmagan holda mavjud bo'la olmaydi va bunday sharoitda barqaror rivojlanish to'g'risida so'z ham bo'lishi mumkin emas. Shunday ekan, tabiatdan foydalanish bu muqarrar voqelikdir. O'z navbatida, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar uyg'un muvozanatda rivojlanishi lozim.

Tabiatdan foydalanish – insonning turli ehtiyojlarini qondirish, respublikani samarali va barqaror rivojlantirish yo'lida hozirgi va kelajak avlodlarning manfaatlarini ko'zlab, ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni uyg'unlashtirgan holda amalga oshiriladigan faoliyatdir.

Tabiatdan foydalanish huquqi esa yuridik va jismoniy shaxslarning tabiat obyektlari, tabiiy resurslar va tabiiy komplekslardan foydalanish bilan bog'liq faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari majmuyi sifatida ifodalanadi.

Tabiatdan foydalanish ma'lum me'yorlarda bo'lishi, tabiatning o'zini o'zi qayta tiklash qobiliyatini ta'minlashi kerak. Barqaror rivojlanish ham aynan tabiiy resurslardan hozirgi va kelajak avlod manfaatlarini hisobga olgan holda foydalanishni ta'minlashni ko'zda tutadi.

Tabiatdan foydalanish bilan bog'liq ijtimoiy-ekologik munosabatlarga kirishish, ushbu munosabatlarda ma'lum huquq va majburiyatlarga ega bo'lish hamda ularni amalga oshirish uning subyektlariga taalluqli bo'lib, ular esa, o'z navbatida, tabiatdan foydalanish huquqining subyektini tashkil etadi.

Tabiatdan foydalanish huquqining subyektlari yuridik va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin.

Tabiatdan foydalanuvchi har qanday yuridik va jismoniy shaxs, chunki har qanday korxonalar yoki inson hayot shart-sharoitlari va tabiat resurslaridan foydalanadi, chunki ular tabiatdan mavjud bo'la olmaydi.

Tabiatga ta'sir etilishiga, undan foydalanish shakli va usullariga qarab, tabiatdan foydalanish asosan ikki yirik turda ya'ni umumiy va maxsus tarzda amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni mahofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 6-moddasida "Tabiatdan umumiy tarzda va maxsus yo'sinda foydalanish" tushunchalari berilgan bo'lib, unga ko'ra:

Tabiatdan umumiy tarzda foydalanish fuqarolar tomonidan hayotiy zarur ehtiyojlarni qondirish uchun tekinga tabiiy resurslarni ayrim foydalanuvchilarga birlashtirmay va hech qanday ruxsatnomalar bermay turib amalga oshiriladi. Umumiy foydalanish jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshirilib, fuqarolarning shaxsiy, kundalik va o'zga ehtiyojlarini qondirishni hamda maxsus ruxsat va haq to'lashni talab qilmaydigan tarzda foydalanishni nazarda tutadi.

Masalan, umumiy foydalanishdagi yerlardan (maydonlar, ko'chalar, tor ko'chalar, yo'llar, sug'orish tarmog'i, sohil bo'yi yerlari, aholining madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirish va dam olishi uchun foydalaniladigan, yerlar, ya'ni daraxtzorlar, bog'lar, sayilgohlar, xiyobonlar, shuningdek ariq tarmoqlari egallagan yerlar) foydalanish, yovvoyi o'simliklarni oziq-ovqat maqsadlari uchun g'amlash, yig'ish, jismoniy shaxslar tomonidan suvlarning va suv obyektlarining holatiga ta'sir etuvchi maxsus inshootlar va qurilmalarni qo'llamagan holda o'z ehtiyojlarini hamda boshqa ehtiyojlarni qondirish maqsadida suvdan foydalanishlarini (jumladan, cho'milish) ko'rishimiz mumkin.

Tabiatdan umumiy foydalanish ma'lum bir chegara, me'yor va miqdorlarda bo'ladi. Bunday qoida va talablar esa o'z navbatida qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Bu esa tabiatdan chegarasiz, beayov foydalanishi uning ayrim obyektlari ishdan chiqishi, kamayib ketishining oldini oladi. Shuningdek, tabiatdan umumiy foydalanishni amalga oshiruvchi subyektlarning teng huquqliligini ta'minlaydi. Masalan, hayvonot dunyosidan umumiy foydalanish jismoniy shaxslar tomonidan hayvonlarni yashash muhitidan ajratib olmasdan va hayvonlarga zarar yetkazmasdan amalga oshirilib, barcha tabiiy sav havzalarida 5 kilogrammgacha miqdorda baliqlarni sport va havaskorlik tarzida ovlash mumkin.

Tabiatdan maxsus yo'sinda foydalanish tariqasida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolarga ishlab chiqarish va o'zga xil faoliyatni amalga oshirish uchun tabiiy resurslar haq olib maxsus ruxsatnomalar asosida egalik qilishga, foydalanish yoki ijaraga beriladi.

Masalan, yer osti boyliklari asosan maxsus foydalanish uchun beriladi. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunining 19-moddasiga asosan, yer qa'ri geologik jihatdan o'rganish, foydali qazilmalarni ko'rib olish, tektonogen mineral hosilalardan foydalanish, foydali qazilmalarni ko'rib olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini, shu jumladan neft, gaz, gaz kondensati (uglevodorodlarni), boshqa moddalar va materiallarni yer

ostida saqlash inshootlarini qurish hamda ulardan foydalanish, chiqindilarni saqlash va ko'mib tashlash, alohida muhofaza etiladigan geologik obyektlarni barpo qilish, nodir tosh xomashyosi namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to'plash maqsadlari uchun pullik tarzda foydalanishga beriladi.

Tabiatdan umumiy va maxsus foydalanish turlaridan kelib chiqib, tabiatdan foydalanishning obyekti, subyekti, usuli, shakli, ularga bo'lgan huquqlar kabi turli mezonlarini quyidagicha tasniflashimiz mumkin:

Tabiat obyektlariga ko'ra yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot duryosi hamda boshqa tabiiy obyektlardan foydalanish.

Tabiat obyektlarining o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra foydalanish. Masalan, o'zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi (servitut), ya'ni qo'shni bo'lgan bir yoki bir nechta yer uchastkalaridan cheklangan tarzda foydalanish.

Tabiatdan foydalanish subyektlariga ko'ra, faqat jismoniy shaxslar yoki faqat yuridik shaxslar foydalanishiga beriladigan obyektlar yoki foydalanish huquqi. Masalan, yer uchastkalaridan doimiy egalik qilish huquqi asosida foydalanish, yer qa'ri geologik jihatdan o'rganish faqat yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Tabiatdan foydalanuvchilar soniga ko'ra, tanho va birgalikda foydalanish. Masalan, suv obyektlari tanho yoki birgalikda foydalanishda bo'lishi mumkin. Yuridik yoki jismoniy shaxslarga butunlay yoki qisman foydalanishga berilgan suv obyekti tanho foydalaniladigan suv obyekti bo'lsa, tanho foydalanishga berilmagan suv obyekti birgalikda foydalaniladigan suv obyekti hisoblanadi.

Tabiatdan foydalanish muddatiga ko'ra muddatli va muddatsiz. Masalan, yer uchastkalaridan muddatli foydalanish qisqa muddatli – uch yilgacha va uzoq muddatli – uch yildan o'n yilgacha bo'lishi mumkin yoki suvdan vaqtincha foydalanish muddati qisqa muddatli – uch yilgacha va uzoq – yigirma yilgacha bo'lishi mumkin. Agar tabiat obyektidan foydalanish muddati ko'rsatilmagan va avvaldan belgilanmagan holda foydalanish berilsa, muddatsiz yoki doimiy foydalanish deb e'tirof etiladi.

Tabiatdan foydalanish huquqlariga ko'ra ashyoviy yoki mulk huquqi asoslarida tabiat obyektlaridan foydalanish.

Tabiatdan foydalanganlik uchun haq to'lash shakliga ko'ra ma'lum miqdor va chegarada tekimga hamda pullik tarzda amalga oshiriladi.

Tabiatdan foydalanish maqsadiga ko'ra masalan, suv iste'moli ichimlik, kommunal-maishiy, davolash, kurort, rekreatsiya, baliqchilik xo'jaligi, sanoat, energetika, qishloq xo'jaligi suv iste'moliga va boshqa turlarga bo'linadi.

Tabiat obyektini tabiiy muhitdan ajratib olinishi yoki olinmasligiga ko'ra foydalanish mumkin. Masalan, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan o'z ehtiyojlarini qondirish uchun suv resurslaridan ularni suv obyektidan belgilangan tartibda olgan holda foydalanishlari, shuningdek o'simlik yoki hayvonot dunyosi obyektlarini tabiiy muhitdan ajratib olgan holda foydalanishni ko'rishimiz mumkin.

Tabiatga ta'sir etish holatiga ko'ra tabiatga zarar yetkazgan yoki zarar yetkazmagan holda foydalanish.

Tabiat obyektlarining turli ko'rsatkichlariga ta'sir etib foydalanilishiga ko'ra, tabiatdan foydalanish oqilona va nooqilona bo'lishi mumkin. Tabiatdan oqilona foydalanish deganda, tabiiy resurslardan ilmiy asoslangan, har bir tabiat obyektining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olingan, ekologik va iqtisodiy manfaatlar uyg'unlashgan holda, tejamli, ularni qayta tiklash, holatini yaxshilash va keskin o'zgartirmaslikni ko'zda tutadigan foydalanish tushuniladi. Tabiatdan oqilona foydalanmaslik esa tabiiy-resurs imkoniyatlarning saqlanishini ta'minlamaydi.

Tabiatdan foydalanish huquqining vujudga kelish, cheklash, to'xtatish va bekor bo'lish asoslari

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy ehtiyojlarini qondirishda tabiiy resurslarining ahamiyati va roli ushbu munosabatlar sohasiga doimiy va maqsadli ravishda davlat ta'siri zarurligini taqozo etadi. Shu bois ham tabiatdan oqilona va samarali foydalanish hamda uni muhofaza etishni ta'minlash maqsadida tabiatdan foydalanish huquqining vujudga kelish, to'xtatish va bekor bo'lish asoslari ekologik qonunchilikda bevosita tartibga solib qo'yilgan bo'lib, bu ekologik munosabatlarini lozim darajada tartibga solishga erishish, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash maqsadida tabiiy resurslardan maqsadli va zarar yetkazmasdan foydalanishga qaratilgan bo'ladi.

Tabiatdan foydalanish huquqining vujudga kelish asoslari quyidagilar hisoblanadi:

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslardan;
- vakolatli davlat organlarining hujjatlaridan;
- shartnoma va bitimlardan;
- sudning qaroridan;
- tabiatdan foydalanish huquqini beradigan litsenziya asosida,

- davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart bo'lgan tabiatdan foydalanish huquqi, tegishli ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

Agar qonun hujjatlarida tabiatdan foydalanish huquqining vujudga kelish asoslari bevosita ko'rsatilgan bo'lsa, masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 20-oktabrdagi №290-son "Biologik resurslardan foydalanishni tartibga solish va tabiatdan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o'tish tartibi to'g'risida"gi qaroriga muvofiq o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqining vujudga kelish asoslari belgilandi.

Tabiatdan foydalanish huquqining vakolatli davlat organlarining hujjatlari, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi (mazkur qo'mita O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-apreldagi PF-5024-sonli Farmoniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi etib qayta tashkil etildi) raisining 2006-yil 22-martdagi 27-sonli "O'zbekiston Respublikasi hududida ov va baliq ovlash qoidalarini tasdiqlash haqida"gi buyrug'i asosida vujudga keladi.

Tabiatdan foydalanish huquqining shartnoma va bitimlar asosida vujudga kelishi tabiat obyektlarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Jumladan, yerlardan foydalanishda asosan yer ijarasi shartnomasi keng qo'llaniladi.

Tabiatdan foydalanish huquqining sudning qarori asosida vujudga kelishi asosan vakolatli davlat organlarining tabiatdan foydalanish huquqini berish, to'xtatish, cheklab qo'yish yoki bekor qilish haqidagi qarorlari yuzasidan kelib chiqqan nizolar bo'yicha amalga oshiriladi.

Tabiatdan foydalanish huquqining vujudga kelish asoslaridan biri litsenzyaviy faoliyat hisoblanadi. Tabiatdan foydalanish huquqini beruvchi litsenzya asosan yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqini berish bilan bog'liq.

Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart bo'lgan tabiatdan foydalanish huquqi, tegishli ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan, xususan, O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 31-moddasiga muvofiq yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkasiga bo'lgan huquqi joyning o'zida chegaralar belgilanganidan, yer uchastkalarining planlari (chizmalari) va tavsiflari tuzilib, yer uchastkalariga bo'lgan huquq davlat ro'yxatiga olinganidan keyin vujudga keladi.

Ekologik qonunchilikda tabiatdan foydalanish huquqini cheklash, to'xtatish va bekor qilish asoslari umumiy tarzda hamda alohida qilib

belgilangan. O'zbekiston Respublikasining "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi (yangi tahriri) Qonunining 34-moddasiga ko'ra yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqini cheklash, to'xtatib turish va tugatish asoslari" umumiy asoslar qilib olingan.

Har bir tabiat obyektining xususiyatlaridan kelib chiqib, tabiatdan foydalanish huquqini cheklash va to'xtatishni umumiy asoslarda quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

- tabiatdan foydalanish inson hayoti, sog'lig'i va salomatligiga yoki yashash sharoitiga zararli ta'sir etganda yoki ta'sir etish xavfi tug'ilgan taqdirda yoxud boshqacha tarzda tahdid yuzaga kelganda;
- atrof tabiiy muhitga qonunchilikda belgilanganidan ortiqcha zararli ta'sir etilganda yoki ta'sir etish xavfi tug'ilgan taqdirda yoxud boshqacha tarzda tahdid yuzaga kelganda;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning belgilangan talablari bajarilmaganda;
- tabiat obyektlarini muhofaza qilishning belgilangan talablari bajarilmaganda;
- belgilangan muddat davomida tabiiy resurslardan foydalanishga kirishilmaganda;
- tabiatdan foydalanishning litsenziyaviy tartibida uning asosiy shartlarini buzgan taqdirda;
- tabiatdan foydalanishning shartnomaviy tartibida uning asosiy shartlarini buzgan taqdirda;
- sudning qarori asosida;
- vakolatli davlat organlari tomonidan tabiatdan foydalanish huquqini cheklash va to'xtatishning boshqa tartibi belgilanganida

Tabiatdan umumiy foydalanishda qonun hujjatlarida belgilanadigan tartibda ruxsatsiz va cheklashsiz amalga oshirilishi belgilanishi mumkin. Tabiatdan foydalanish huquqi quyidagi asoslarda bekor qilinadi:

- tabiatdan foydalanish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganda;
- foydalanishning belgilangan muddati tugaganda;
- yuridik shaxs yoki yakka tadbirkorning faoliyati tugatilgan taqdirda;
- tabiiy resurslardan belgilanganidan boshqa maqsadlarda foydalanilganda;
- belgilangan muddatlarda tabiatdan foydalanganlik uchun haq (to'lovlar) muntazam to'lanmaganda (ushbu holat obyektning o'ziga xos xususiyatiga qarab foydalanish huquqini cheklash va to'xtatish asosi ham bo'lishi mumkin);

- tabiat obyektidan oqilona foydalanilmaganda (ushbu holat obyektning o'ziga xos xususiyatiga qarab foydalanish huquqini cheklash va to'xtatish asosi ham bo'lishi mumkin);
- belgilangan muddat davomida tabiiy resurslardan foydalanishga kirishilmaganda (ushbu holat obyektning o'ziga xos xususiyatiga qarab foydalanish huquqini cheklash va to'xtatish asosi ham bo'lishi mumkin);
- tabiat obyektini davlat va jamiyat ehtiyojlari uchun olib qo'yilganda;
- sud qarori asosida;
- vakolatli davlat organlari tomonidan tabiatdan foydalanish huquqini bekor qilishning boshqa tartibi belgilanganida.

Tabiatdan foydalanish huquqini cheklash, to'xtatish va bekor qilish asoslarining ekologik qonunchilikda belgilanishi tabiatdan foydalanuvchilarga real ta'sir ko'rsatib, mavjud ekologik talablarni bajarishga undaydi hamda tabiatdan foydalanish huquqini ta'minlashning kafolati bo'lib xizmat qiladi.

Nazorat savollari:

1. Fuqaro D. va N. lar Buxoro viloyatida joylashgan "Akva" baliq xo'jaligi hududi chegaralarida noqonuniy ravishda yovvoyi o'ldaklarni ovlash vaqtida ushbu xo'jalikning qo'riqlash xizmati xodimlari tomonidan qo'liga olindi.

Ushbu holatda fuqarolar – D. va N. harakatlari natijasida davlat mulki yoki yuridik shaxs mulkiga zarar yetkazilganligi to'g'risida o'z fikringizni bildiring.

2. Fuqaro G. Navoiy viloyati hududidagi Aydar-Arnasoy ko'llar tizimiga taalluqli suv havzalaridan bir qismini xususiy mulk qilib berilishini so'rab viloyat hokimligiga ariza bilan murojaat qildi.

Fuqaro G. ning arizasi qanoatlantirilishi mumkinmi?

Qanday tabiat obyektlari xususiy mulk sifatida berilishi mumkin?

3. Tabiiy resurslar, odatda, tabiiy muhitdan ajratib olingan holda foydalanishi nazarda tutilgan.

Sun'iy muhitdagi tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqini tushuntirib bering

4. Ekologiya huquqi va fuqarolik huquqi o'rtasida mulk masalalari o'ziga xos xususiyati bilan ajralib turadi. Tabiiy resurslarga nisbatan ashyoviy huquqlar deganda nimani tushunasiz?

4- BOB. INSONNING EKOLOGIK HUQUQ VA MAJBURIYATLARI

Insonning ekologik huquq va majburiyatlar tushunchasi va mohiyati. Insonning ekologik huquqlari subyektlari va tizimi. Insonning ekologik huquq va majburiyatlarining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari

Insonning ekologik huquq va majburiyatlari tushunchasi va mohiyati

O'zbekistonda mustaqillik yillarining dastlabki paytlaridayoq inson ekologik huquqlarini qonunlarda mustahkamlashga katta e'tibor berilgan. Bunday huquqlarning davlat tomonidan tan olinganligi barcha inson huquqlariga to'liq e'tibor berilganligini, siyosiy hokimiyat yanada insonparvar mohiyat kasb etayotganligini, atrof-muhitni muhofaza qilish ishlariga inson huquqlari nuqtayi nazaridan yondashilayotganligini bildiradi.

Huquqiy tushuncha!	Insonning ekologik huquqlari deb har bir individning tabiiat ne'matlari va obyektlaridan bahramand bo'lishi, ularni musaffo, qulay, yaroqli va yetarli bo'lishidan manfaatdorligini ta'minlashga bo'lgan huquqlariga aytiladi.
---------------------------	---

Ekologik huquqlarning subyektlari bo'lib, aksariyat hollarda individ(barcha inson)lar tushuniladi. Ayrim tabiiat obyektlari borki (havo, suv, yer (makon), ulardan foydalanish huquqi tug'ilgandan hammaga, hattoki muomala layoqati cheklangan, ya'ni ruhiy kasal deb topilgan yoki ozodlikdan mahrum etilganlarga ham taalluqli bo'ladi. O'zbekiston hududida vaqtinchalik safarda bo'lib turgan chet ellik ham bunday huquqlarning subyektlari bo'ladi. Ayrim hollarda bunday huquqlarga faqat fuqarolar ega bo'lishi mumkin. Masalan, ekologik jamoat birlashmalari tuzish huquqi fuqarolarga tegishlidir.

Insonning ekologik huquqlari, ayniqsa, qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqi bir qator davlatlar konstitutsiyasida aks etgan. Masalan, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 42-moddasida har kimning qulay atrof-muhitga, uning holati to'g'risida ishonchli axborotga va ekologik huquqbuzarliklar natijasida uning sog'lig'iga va mulkiga yetkazilgan zararni undirib olish huquqi aks etgan.

o'zining ekologik axborot olish huquqidan foydalanish maqsadida mazkur qurilish to'g'risida ma'lumot so'rab tuman hokimiyatiga murojaat qildi. Tuman hokimi R. Qiziqovga axborot berishni tashkil etish bilan birga qurilish va loyihalashtirish tashkilotiga telefon qilib, obyekt qurilishiga doir ekologik talablarga rioya qilinganligini asoslovchi hujjatlarni tekshirish to'g'risida farmoyish berdi va tegishli mas'uliyatli mansabdorlarni belgiladi.

rejasini ishlab chiqdi. Reja oldindan korxonada rahbarlariga tarqatib chiqildi. Korxonada rahbarlari jamoat nazorati tekshiruviga tayyorgarlik ko'rish uchun atrof-muhitga zararli ta'sir ko'rsatayotgan sexlar faoliyatini normativlar talablariga moslashtirishning qo'shimcha imkoniyatlarini izlab topish ishlarini bajardi.

Fikrni xorij davlatlari tajribasi asosida rivojlantiring!

obro'sini oshiradi va "tenglar ichida tenglik" salchiyatini kuchaytiradi.

Inson ekologik huquqlarining e'tirof etilganligi davlatni zamonaviy davlatlar darajasiga ko'taradi, uni xalqaro

Ekologik huquqlar ko'proq ijtimoiy ahamiyat kasb etib, inson huquqlari fanida e'tirof etilgan shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bilan o'zaro bog'liq bo'lsa-da, mazmun-mohiyati jihatidan alohida kategoriyadagi huquqlar hisoblanadi. Shu bois ular rasmiy belgilanishi, subyektlarining doirasi, ijtimoiy ahamiyati, ro'yobga chiqarilish darajasi va bir qancha jihatlari bilan **boshqa huquqlardan farq qiladi**. Bu huquqlarning kafolatlanishida birinchi o'rinda tabiiy holat, ya'ni atrof-muhitning sifati va miqdori ahamiyatga ega bo'ladi.

G'oyaviy asoslarni yodda tuting va boyiting!

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti **I. Karimovning** asarlarida ham ta'kidlab o'tilgan: "Xalqaro hamjamiyat insonning nafaqat yashash huquqini, balki to'laqonli va sog'lom turmush kechirishi uchun zarur mo'tadil atrof-muhit sharoitlariga ham bo'lgan huquqlarining muqaddasligi va daxlsizligini allaqachon e'tirof etgan."¹⁰

O'zbekistonda insonning ekologik huquqlarining roli va ahamiyatiga alohida e'tibor berilayotganligi

Shuni aytib o'tish joizki, O'zbekiston qonunlarida aynan "inson ekologik huquqlari" degan ifoda uchramaydi. Inson ekologik huquqlari boshqa huquqlarga o'xshab siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy kabi

¹⁰ Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T. 6. -T.: O'zbekiston, 1998. -B.105.

tizimlashtirilmagan. Shu boisdan ham inson ekologik huquqlarini aniqlash va mazmunini tushunish uchun bir nechta qonunlarga murojaat qilish zarur.

Xususan, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun (1992) insonning ekologik huquqlari aks ettirilgan **eng asosiy Qonun** hisoblanadi. Unda "**fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqi**" va boshqa huquqlar to'g'risidagi qoidalar umumiy (boshlovchi) tarzda berilgan. Konstitutsiya bilan bir vaqtda qabul qilingan ushbu Qonunda inson ekologik huquqlari dastlab e'tirof etilgan. Shundan so'ng boshqa qonunlarda inson ekologik huquqlari yanada rivoj topgan.

Albatta, inson huquqqa ega bo'lish bilan birga majburiyatlarga ham egadir. Majburiyatlar insonni atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, tabiiy resurslardan oqilona va to'g'ri foydalanish, boshqalarning huquqlarini buzmasligini ta'minlaydi.

Insonning ekologik majburiyatlari, atrof-muhitni muhofaza qilish, aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi harakat va harakatsizliklaridir.

Insonlarning ekologik majburiyatlari deganda, atrof tabiiy muhit muhofazasi bilan bog'liq tegishli talablarni bajarish yoki muayyan harakatlardan tiyilish tushunilib, ular ekologik qarorlar ijrosi yuzasidan amalga oshiriladi.

Insonlarning ekologik majburiyatlari atrof-muhitga oid qabul qilingan qonunlarda ham o'z aksini topgan. Xususan, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunda insonning tabiatdan foydalanish bilan bog'liq bir qator majburiyatlari belgilab o'tilgan. Ular quyidagicha:

- O'zbekiston Respublikasi aholisining tabiiy resurslardan oqilona foydalanishi;
- tabiat boyliklariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishi;
- ekologiya talablariga rioya etishi;
- Atrof tabiiy muhitga zarar yetkazgan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va ayrim shaxslar yetkazgan zararini, shu jumladan boy berilgan foyda o'rni qonunlarga muvofiq qo'plashlari shart.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksida insonning majburiyatlari aniq belgilab qo'yilmoqda, ya'ni:

- yerdan belgilangan maqsadga muvofiq oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishning tabiatni muhofaza qiluvchi texnologiyalarini qo'llash, o'z xo'jalik faoliyati natijasida hududda ekologik vaziyatning yomonlashuviga yo'l qo'ymaslik;

- ishlab turgan irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlari, muhandislik kommunikatsiyalarini soz holatda saqlab turish;

- yerlarni muhofaza qilishga oid, ushbu Kodeksning 79-moddasida nazarda tutilgan turkum tadbirlarini amalga oshirish;

- yer solig'ini yoki yer uchun ijara haqini o'z vaqtida to'lash;

- boshqa yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlarining huquqlarini buzmaslik;

- foydali qazilma konlarini ishlatish, qurilish va boshqa ishlarni amalga oshirish uchun berilgan qishloq xo'jalik yerlari va o'rmonzorlarni ularga ehtiyoj qolmaganidan keyin o'z hisobidan qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi yoki baliq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqli holatga, mazkur ishlar boshqa yerlarda amalga oshirilgan hollarda esa belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish;

- foydali qazilma konlarini ishlatish va boshqa ishlarni amalga oshirish paytida o'zlati egalik qilish va foydalanish, shuningdek mulk qilib berilgan (realizatsiya qilingan) yer uchastkalari hududidan tashqaridagi qishloq xo'jalik ekinzorlari, o'rmonzorlar va boshqa yerlarga salbiy ta'sir ko'rsatishning oldini olish yoki uni mumkin qadar cheklash chora-tadbirlarini amalga oshirish;

- mahalliy davlat hokimiyati organlariga yerdan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan ma'lumotlarni o'z vaqtida taqdim etish,

- boshqa yer egalari, yerdan foydalanuvchilarga, yer uchastkalarining ijarachilariga va mulkdorlariga yetkazilgan zararni belgilangan tartibda qoplash.

Shu bilan birga, suvdan foydalanish sohasida insonlarning majburiyatlari "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunda norma sifatida belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra quyidagi majburiyatlarni bajarishi shart:

- suv obyektlaridan oqilona foydalanish, suvni tejab sarflash, suvlarning sifatini tiklash va yaxshilash to'g'risida g'amxo'rlik qilishi;
- belgilangan suv olish limitlariga va suvdan foydalanish qoidalariga rioya etish;

- suvdan maxsus foydalanishda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ruxsatnomani rasmiylashtirish;
- ifloslantiruvchi moddalar mavjud bo'lgan oqindi suvlarni suv obyektlariga oqizishni tamomila tugatish chora-tadbirlarini ko'rish;
- boshqa suvdan foydalanuvchilar va suv iste'molchilarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlari buzilishiga, shuningdek, suv obyektlariga, xo'jalik obyektlari va tabiiy resurslarga (yerlar, o'rmonlar, hayvonot dunyosi, foydali qazilmalar va boshqalarga) zarar yetkazilishiga yo'l qo'ymaslik;
- suv obyektlarini, suvni muhofaza qilish inshootlarini texnik qurilmalarni texnik jihatdan soz holatda saqlash, ularning ishlash sifatini yaxshilashi hamda ulardan foydalanishning belgilangan qoidalariga rioya etish;
- suvni olish va berishda suv miqdori hisobini yuritish, shuningdek qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hisobotni taqdim etishi;
- suv resurslaridan foydalanish, shuningdek suvni yetkazib berish bo'yicha xizmatlar va ko'rsatilgan boshqa suv xo'jaligi xizmatlari uchun to'lovlarni o'z vaqtida shartnomaviy asosda to'lash;
- suvni tejash chora-tadbirlarini ko'rish;
- suv resurslaridan oqilona foydalanishda suv iste'molchilariga ko'maklashish;
- suvlarning bulg'anishi, ifloslanishi va kamayib ketishining oldini olish hamda ularni bartaraf etish, suv obyektlariga suvlarning zararli ta'sirini bartaraf etish chora-tadbirlarini ko'rish, shuningdek yer usti va yer osti suvlari to'planadigan maydonlarning ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik;
- suv obyektlarining suvni muhofaza qilish zonalari, sohilbo'yi mintaqalari va sanitariya muhofazasi zonalarini saqlashning belgilangan rejimiga rioya qilish;
- suvlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi organlar vakillarini o'z suv xo'jaligi obyektlariga belgilangan tartibda kiritish hamda ularga zarur axborotni taqdim etish;
- suvlarning va suv obyektlarining holatiga ta'sir etadigan avariya va boshqa tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlar yuzaga kelganligi to'g'risida mahalliy davlat hokimiyati organlarini o'z vaqtida xabardor qilish va ularning oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha ishlarni amalga oshirishda, shuningdek suv obyektlarida

ta'mirlash-tiklash ishlarida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ishtirok etish;

- baliqlarni, boshqa suv florasi va faunasini muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirish.

Yuqorida aytib o'tilgan normativ hujjatlardan tashqari, O'zbekiston Respublikasining "O'rmon to'g'risida"gi Qonunida insonning o'rmondan foydalanishda qanday majburiyatlarga ega ekanligi ko'rsatib o'tilgan, chunonchi:

- o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, ulardan oqilona foydalanish va ularni takroriy ko'paytirishni ta'minlash;
- o'rmonlarning davlat hisobini olib borish;
- o'rmonlarning holatiga va ularni takroriy ko'paytirishga, tuproq va hayvonot dunyosiga, shuningdek suv obyektlarining va boshqa tabiiy obyektlarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishga yo'l qo'ymaydigan usullar bilan ish olib borish;
- o'rmondan foydalanganlik uchun o'z vaqtida va belgilangan tartibda haq to'lash;
- alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar rejimini ta'minlash;
- o'rmondan foydalanuvchi boshqa shaxslarning huquqlarini buzmaslik.
- o'zlariga berib qo'yilgan yaylovlar, pichanzorlar va boshqa o'rmonzorlardan oqilona foydalanish;
- o'rmonlar holatiga va ularni takroriy ko'paytirishga, tuproq va hayvonot dunyosiga, shuningdek suv obyektlarining va boshqa tabiiy obyektlar holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishga yo'l qo'ymaydigan usullar bilan ish olib borish;
- o'rmondan foydalanganlik uchun o'z vaqtida belgilangan tartibda haq to'lash;
- o'rmondan foydalanuvchi boshqa shaxslarning huquqlarini buzmaslik.

Insonning ekologik huquq va majburiyatlarining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida insonning ekologik huquqlari aynan aks ettirilgan bo'lmasa ham, bevosita shunday huquqlarga asos bo'ladigan qoidalar mavjud.

Konstitutsiyaviy asoslarni yodda tuting!

Konstitutsiyaning 55-moddasida Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy

zaxiralar **umummilliy boylikdir**, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidir” degan qoida belgilangan.

Yuridik tushuncha. “Umummilliy boylik” deganda, yerda yashayotgan barcha, ya’ni har bir insonning bu boyliklarga nisbatan tegishli huquqqa ega ekanligi tushuniladi.

Bu boyliklar O‘zbekistondagi barcha millat va elat vakillarining “foydalanish” huquqi obyektidir. Undan foydalanganda oqilona yo‘l tutish lozim.

Fundamental tushuncha va asosni yodda tuting!

insonning ekologik huquqlari asosida “umummilliy boylik” prinsipi yotadi.

“Umummilliy boylik”ka ega bo‘lish va ulardan foydalanish huquqining mavjudligi insonning ekologik huquqlarini ro‘yobga chiqarish kafolatidir.

Insonning ekologik huquqlari ichidagi eng markaziy huquq **qulay atrof tabiiy muhitga ega bo‘lish huquqidir**. Uni xorij davlatlarida asosiy yoki fundamental huquq deb ataladi. Bu huquq bilan Konstitutsiyaning 24-moddasida ko‘rsatilgan **yashash huquqi** bir-biri bilan chambarchas bog‘liq huquqlar hisoblanadi.

Aksiomaga e’tibor bering!

Insonning yashashini atrof tabiiy muhit ne’mat (suv, havo, yer)laridan foydalanish, deb hisoblash kerak. Aks holda u yashay olmaydi.

Qolaversa, insonning yashashi va hayoti atrof-muhit sifati noqulayligi va miqdori yetishmasligidan tashvishli yoki zahmatli bo‘lishi kerak emas. Konstitutsiya insonga yashash huquqini kafolatlagan ekan, u tabiiy ravishda in’om etilgan barcha huquqlardan, birinchi navbatda qulay atrof-muhitdan foydalanish huquqini to‘liq ro‘yobga chiqarishga qaratilgandir.

Qulay atrof tabiiy muhitga ega bo‘lish huquqining qonuniy asoslari

Qonunning nomi	Ifodalanganlik shakli
“Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun	“fuqarolarning hayot uchun qulay tabiiy muhitga ega bo‘lish huquqi” (4-moddasi)

<p>“Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun</p>	<p>“insonning yashash uchun qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqi” (12-moddasi)</p> <p>“fuqarolarning hayot uchun qulay atmosfera havosiga ega bo‘lish huquqi” (4-moddasi)</p>
--	--

Inson ekologik huquqlari sifatida **ekologik axborot olish huquqi** asosiy va muhim ekanligini O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29- va 30-moddalarida aks ettirilgan qoidalardan ham bilish mumkin. Uning 29-moddasida “Har kim o‘zi istagan **axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega...**”, deb ko‘rsatilgan bo‘lsa, 30-moddasida “O‘zbekiston Respublikasining barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslari fuqarolarga ularning huquq va manfaatlariga daxldor bo‘lgan hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratib berishi lozim”, deyilgan. Konstitutsiyadagi bu qoidalar ekologik axborot olish huquqining “fundamenti” hisoblanadi.

“Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonunning 12-moddasida O‘zbekiston Respublikasi aholisi o‘z salomatligi va kelajak avlodning salomatligi uchun qulay tabiiy muhitda yashash, o‘z salomatligini atrof-muhitning zararli ta’siridan muhofaza qilish maqsadida tabiatni muhofaza qilish bo‘yicha jamoat tashkilotlariga birlashish, atrof tabiiy muhitning ahvoli hamda uni muhofaza qilish yuzasidan ko‘rilayotgan chora-tadbirlarga doir axborotlarni talab qilish va olish huquqiga ega, deb belgilangan.

Qaysi qonunda insonning ekologik huquqlari eng ko‘p aks ettirilgan?

“Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonunning 30-moddasida “Fuqarolarning hayvonot dunyosini hamda uning yashash muhitini muhofaza qilish sohasidagi huquq va majburiyatlari”iga tegishli **6 ta ekologik huquq** aks ettirilgan.

Jumladan:

– hayvonot dunyosi obyektlaridan hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga muvofiq foydalanish huquqi,

– tutib olingan yovvoyi hayvonlarga va ularning yashash faoliyati mahsulotlariga nisbatan mulk huquqi;

– o‘zlariga birlashtirilgan hududlarda hayvonot dunyosi obyektlaridan tabiatni muhofaza qilish organlari tomonidan beriladigan ruxsatnomalar doirasida foydalanish uchun jismoniy shaxslarga ruxsatnomalar (yo‘llanmalar, hayvonlarni tutish varaqalari) berish;

– yuridik va jismoniy shaxslar hayvonot dunyosi obyektlaridan sanoat maqsadida belgilangan kvotalar doirasida foydalanishi uchun ular bilan shartnomalar tuzish;

– ovchilik va baliq ovi mahsulotini qayta ishlash hamda ulardan buyumlar ishlab chiqarishga, ovchilik va baliq ovi mahsulotidan, ishlab chiqarilgan buyumlardan foydalanish hamda ularni realizatsiya qilish;

– sun‘iy ravishda yetishtirilib, tabiiy yashash muhitiga chiqarib yuborilgan hayvonlar turlaridan foydalanish kabilar.

“Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonunda 4 ta asosiy huquq va 2 ta huquq-kafolat ko‘rsatilgan:

Asosiy huquqlar:

- qulay atrof-tabiiy muhitga ega bo‘lish huquqi;
- o‘z salomatligini atrof-muhitning zararli ta‘siridan muhofaza qilish huquqi;
- ekologik zararli faoliyatni to‘xtatish bo‘yicha da‘vo qilish;
- tabiatdan umumiy asoslarda foydalanish huquqi

Huquq-kafolotlar:

- axborot olish huquqi;
- jamoat birlashmalariga birlashish huquqi.

Inson ekologik majburiyatlarining konstitutsiyaviy asosi haqida gapirganda, insonga atrof-muhitni asrab avaylash, tabiatdan oqilona foydalanish va boshqalarning qonuniy manfaatlariga putur yetkazmaslik bilan bog‘liq majburiyatlarni yuklovchi normalar tushuniladi.

Inson ekologik majburiyatlarining konstitutsiyaviy asosi **50-moddasida fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majburdirlar**, deb belgilangan. Mazkur norma insonga tabiat obyektlarini asrab avaylash, tabiat obyektlaridan kelajak avlodni o‘ylagan holda foydalanish, ularni saqlab qolish kabi majburiyatlarni belgilab bermoqda.

51-moddada fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig‘imlarni to‘lashga majburdirlar, deb belgilangan. Demak, har bir inson tabiat obyektlaridan maxsus tartibda foydalanganlik uchun normativ hujjatlarda belgilangan to‘lovlarni to‘lashga majburdir.

54-modda mulkdor mulkiga o‘z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik

muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shartligi qayd etilgan. Inson hatto o'zining mulkidan foydalanayotganda atrof-muhitga zarar yetkazmasligi, tabiat obyektlarini nobud bo'lishiga, ularning shikastlanishiga va boshqa insonlarning ekologik huquqlariga zarar yetkazmasligi mazkur normada ta'kidlanmoqda.

55-moddada yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir, deb belgilangan.

Ushbu norma insonga yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralardan foydalanish paytida ularni isrof qilmaslik, mazkur tabiat obyektlaridan kelajak avlodning rizqini o'ylagan holda foydalanish kabi majburiyatlarni belgilab bermoqda.

Insonning ekologik huquqi subyektlari va tizimi

Insonning ekologik huquqi subyektlarini aniqlashtirish juda muhim. Bu masalada qonunlarda bir xillik yo'q. Shu boisdan ham qonunchilikka ko'ra "inson" deganda, kim tushunilishini aniq bilish lozim. Ma'lumki, fuqaro deganda insonning davlatga rasmiy jihatdan tobeligi yoki unga bog'langanligi tushuniladi. Huquqiy munosabatlarda insonning davlatga rasman bog'liqligiga ko'ra "fuqarolar", "fuqaroligi bo'lmaganlar" va "chet el fuqarolari"ning huquqiy maqomi farqlanadi. "Insonning ekologik huquqi" degan ifoda umumiy ma'nodagi tushunchadir. Bunda "inson" deganda "fuqaro", "aholi", "har bir odam", "jismoniy shaxslar" tushunilishi qonunlarda ko'rsatilgan.

Muammoga e'tibor bering!

Qonunlarda ekologik huquqlarni belgilashda har xil yozishga (разночтение) yo'l qo'lgan. Ular fuqarolarga, har bir odamga va aholiga tegishli qilib belgilangan.

Qonunlarda aks etishi bo'yicha O'zbekiston fuqarolariga quyidagi huquqlar tegishli:

- qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqi;
- sog'liqqa va mulkka ziyon yetkazilganda zararni undirib olish huquqi;
- axborot olish huquqi;

- tabiatdan umumiy foydalanish huquqi;
- tegishli masalalarni muhokoma qilishda ishtirok etish huquqi;
- da'vo bilan sudga murojaat qilish huquqi.

O'zbekiston fuqaroligidan qat'i nazar, **har bir odam:**

- qulay yashash muhitiga ega bo'lish huquqi;
- sog'liqqa va mulkka yetkazilgan zararni undirib olish huquqi;

Aholi:

- axborot olish huquqi;
- qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqi;
- o'z salomatligini atrof-muhitning zararli ta'siridan muhofaza qilish huquqi;
- jamoat birlashmalariga birlashish huquqiga ega.

Muammoga e'tibor bering!	Shaxsning fuqarolik maqomini bo'lmasa, u "Radiatsiya xavfsizligi to'g'risida"gi Qonunda belgilangan "tegishli masalalarni muhokoma qilishda ishtirok etish huquqi"ga ega deb aytib bo'lmaydi
---------------------------------	--

Xuddi shunday fikrni axborot olish va umumiy asoslarda tabiatdan foydalanish huquqiga nisbatan ham aytish kerak. Shuningdek, da'vo bilan sudga murojaat qilish huquqi Qonunda "jismoniy shaxslar"ga berilgan bo'lsa ham, uni amalga oshirish har qanday jismoniy shaxsga emas, balki faqat O'zbekiston fuqarolariga tegishli bo'lishi lozim. Ikkinchi tomondan, O'zbekiston fuqarosi bo'lmagan, ya'ni chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning tegishli shart-sharoitlar va tartiblarga ko'ra O'zbekiston fuqarolari foydalanadigan huquqlarning ko'pchiligidan foydalanishlari mumkinligini inkor etib bo'lmaydi.

Insonning ekologik huquqi har xil turda bo'lib, ular alohida qonunlarda ko'rsatilgan. Ularga quyidagilar kiradi:

qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqi ("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun);

o'z salomatligini atrof-muhitning zararli ta'siridan muhofaza qilish huquqi ("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun);

sog'liqqa va mulkka yetkazilgan zararni undirib olish huquqi ("Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida"gi, "Radiatsiya xavfsizligi to'g'risida"gi qonunlar);

tabiatdan umumiy asoslarda foydalanish huquqi ("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi (16-modd), "O'rmon to'g'risida"gi qonunlar),

axborot olish huquqi ("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Radiatsiya xavfsizligi to'g'risida"gi qonunlar);

jamoat birlashmalariga birlashish huquqi ("Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun);

radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlash masalalari muhokamasida ishtirok etish huquqi ("Radiatsiya xavfsizligi to'g'risida"gi Qonun).

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddalarida inson ekologik huquqlariga taalluqli qoidalarni ko'rish mumkin?

2. Inson ekologik majburiyatlari qaysi qonunlarda aks ettirilganini aytib sanab bering.

3. Fuqaro B. Aliev plastmassa trubalar ishlab chiqarishga asoslangan "Shoh" nomli korxonani ochib faoliyat yurita boshladi. Oradan ikki yil o'tgandan so'ng prokuratura organi xodini kelib tekshiruv o'tkazdi. Tekshiruv natijalariga ko'ra "Shoh" korxonasidan chiqayotgan chiqindilarni joylashtirish bilan bog'liq qoidalar buzilganligini aniqlashdi. "Shoh" korxonasi rahbari B. Aliev chiqindilarni joylashtirish bilan bog'liq qoidalar buzilmaganligini, chiqindilarni joylashtirish bilan bog'liq limitlar tegishli Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlanganligini va bu limitlarga qat'iy amal qilganligini aytib o'tdi.

Holatga huquqiy baho bering.

4. Fuqaro Sobirov R. Olmaliq tumanida "Taraqqiyot" nomli firma ochdi. Ushbu firma kanyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan hayvonlarni maxsus yaratilgan sharoitda urchitish va keyinchalik tarqatish faoliyati bilan shug'ullanishga asoslangan edi. "Taraqqiyot" firmasida ma'lum bir vaqt o'tgandan so'ng soliq organlari tomonidan tekshiruv o'tkazildi. Tekshiruvchilar "Taraqqiyot" firmasining faoliyati noqonuniy ekanligini korxonani rahbariga aytishganda, korxonani rahbari Sobirov R. barcha hujjatlar borligi va korxonani faoliyatini amalga oshirishi uchun Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan tegishli ruxsatnoma olganligini aytib o'tdi.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

5-BOB. ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISH VA TABIATDAN FOYDALANISH SOHASIDA BOSHQARUVNING HUQUQIY TARTIBI

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishni boshqarish tushunchasi va turlari. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishni davlat boshqaruv organlari turlari. Umumiy vakolatli organlar. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasida maxsus vakolatli davlat organlari.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishni boshqarish tushunchasi va turlari.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishni boshqarish tabiiy resurslarni tasarruf qilish, ulardan oqilona foydalanishni tashkil qilishda, atrof-muhitni zararli ta'sirlardan himoya qilishda, inson va fuqarolarning ekologik huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlash, tabiiy sharoitlarni saqlash va tiklashni tashkil qilishda namoyon bo'ladi va jamiyatda ijtimoiy boshqaruvning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ekologik qonunlar oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishish va ularning samaradorligini oshirish ko'p jihatdan boshqaruvga bog'liq.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishni boshqarish vakolatli subyektlar tomonidan amalga oshiriladigan ekologik qonunchilik talablarini bajarishga yo'naltirilgan faoliyat yig'indisini tashkil qiladi.

Bu sohadagi davlat boshqaruv ekologik qonunchilikni amalda qo'llashni ta'minlashga qaratiladi. O'z navbatida, bunday boshqaruv aniq ijtimoiy ekologik-huquqiy munosabatlarni shakllanish vositasi sifatida ko'rinadi.

Ekologiya huquqi mexanizmidagi atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishning boshqaruv o'rni aniqlashida shunga e'tibor qaratish kerakki, u nafaqat davlat ijro hokimiyati doirasida amalga oshiriladi, balki boshqaruvda fuqarolar, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari, fuqarolar jamoat birlashtirmalari va yuridik shaxslar ham ishtirok etadi. Bu esa atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishning boshqaruv turlari mavjud degan xulosaga olib keladi. Unga quyidagilar kiradi:

- jamoat boshqaruvi;
- ishlab chiqarish boshqaruvi;
- idoraviy boshqaruv;
- davlat boshqaruvi.

Ekologik qonunchilikka muvofiq atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishni boshqarish turli subyektlar tomonidan amalga oshiriladi, o'z navbatida, amalga oshirilayotgan u yoki bu doiradagi boshqaruvga ko'ra boshqaruv mazmuni ham turlicha bo'ladi. Bu esa boshqaruv funksiyasining xilma-xilligini bildiradi **Boshqaruv funksiyasi** – bu tabiatdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlashga yo'naltirilgan doimiy faoliyatdir. **Boshqaruv funksiyasiga quyidagilar taalluqli hisoblanadi:**

- qonunosti norma ijodkorligi;
- ekologiya sohasida boshqaruv organlari tizimini shakllantirish;
- tabiatdan oqilona foydalanish va atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha faoliyatni muvofiqlashtirish;
- ekologik rejalashtirish;
- ekologik me'yorlash;
- kutilayotgan faoliyatni atrof-muhitga ta'sirini baholash;
- ekologik ekspertiza;
- ekologik litsenziyalash;
- ekologik sertifikatsiyalash;
- ekologik audit;
- ekologik monitoring;
- alohida tabiiy obyektlar va atrof-muhit holatini, shuningdek zararli ta'sirlar hisobini yuritish (kadast);
- ekologik nazorat;
- atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish huquqi yuzasidan kelib chiqadigan nizolarni ma'muriy tartibda hal qilish;
- ekologik ta'lim va tarbiya.

Davlat boshqaruvi. Ekologiya sohasida davlat boshqaruvini shakllantirish orqali davlat o'zining ekologik vakolatini va ekologik siyosatini amalga oshiradi. Ushbu boshqarishni tashkil etish asosida insonning atrof-muhitni yaxshilash, tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash maqsadlari turadi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi orqali davlat tabiiy resurslarning mulkdori sifatida tabiiy resurslardan foydalanishni tashkil etish maqsadida ularni tasarruf etish huquqini amalga oshiradi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi deb vakolatli davlat organlarining tabiiy resurslardan foydalanish va atrof tabiiy muhitni muhofaza etish bo'yicha ijro etish va farmoyish berish faoliyati tushuniladi.

Davlat boshqaruv organlarining ijroiya faoliyati – ushbu organlarning ijroiya hokimiyatiga taalluqliligidan kelib chiqib, qonun normalari va vakillik organlarining qarorlarini amalga oshirishga qaratilgan.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi organlarining farmoyish berishi – ularning ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishda vakolat doirasidagi yuridik va jismoniy shaxslarga majburiy ko'rsatmalar berish huquqidan kelib chiqadi

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi organlarining ijroiya etish va farmoyish berish faoliyati tabiiy resurslar to'g'risidagi qonun hujjatlarining bajarilishini ta'minlashga qaratilgan.

Ekologiya sohasidagi davlat boshqaruvi tamoyillari:

- boshqarishning qonuniylikka asoslanishi;
- tarmoq va hududiy boshqarishni muvofiqlashtirish, ya'ni davlat organlarining ekologik boshqaruv faoliyati tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza etishni ta'minlashda hududning rivojlanishiga ham qaratiladi. Shuningdek, ekologiya sohasida davlat boshqaruvi organlari ham hududiy ham tarmoq bo'ysunishda shakllantiriladi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tizimini Qoraqalpog'iston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasi, viloyatlar va Toshkent shahar ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalari tashkil etadi.

Masalan, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi huzuridagi O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi o'rmondan foydalanishni tashkil qiluvchi davlat organidir va uning korxonasi, tashkilot, o'rmon xo'jaliklari o'rmondan asosiy foydalanuvchilar hisoblanadi. Shuning uchun ushbu organ o'rmondan foydalanish ustidan davlat nazoratini olib borish vakolatiga ega emas ("O'rmon to'g'risida"gi Qonunning 12-moddasi).

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi ma'lum bir shakllarda amalga oshiriladi. Ushbu boshqaruvning shakllari huquq ijod qilish, huquqni ijro etish va huquqni muhofaza qilish faoliyati hisoblanadi

Masalan, atmosferaga ifloslantiruvchi moddalarni tashlash bo'yicha yo'l qo'yiladigan daradajaga normativlar tabiatni muhofaza qilish organlari tomonidan tasdiqlangandan so'ng mazkur zararli moddalarni atmosferaga chiqarib tashlash mumkin ("Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 8-moddasi).

Ekologiya sohasida boshqaruvni taqiqlash uslubi atrof-muhitni muhofaza qilishni tashkil etishda keng qo'llaniladi va tabiiy resursdan foydalanish yoki tabiiy hududlarda ma'lum bir faoliyatni amalga oshirishni taqiqlash orqali man etishda ifodalanadi.

Masalan, suvdan umumiy foydalanishning tarfi bo'lgan che'kitish aholini xavfsizligini ta'minlash maqsadida ma'lum suv obyektlarida man etilishi mumkin.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlarining vakolat doirasida qabul qilgan qarorlari ekologik munosabatlar subyektlariga nisbatan **majburiy** hisoblanadi. Ammo majburiy ko'rsatmalar berish uslubi ushbu davlat organlarining faoliyatida asosan ekologik nazoratni amalga oshirish jarayonida qo'llaniladi.

Masalan, ekologik nazoratni amalga oshiruvchi organlar ekologik huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarga ushbu huquqbuzarlik oqibatlarini, ularni sodir etish sabablarini va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo'yicha majburiy ko'rsatmalar berishga haqlidirlar.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishda davlat boshqaruv organlari turlari. Umumiy vakolatli organlar.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiradigan organlarning doirasi kengdir. O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq ekologiya sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiradigan organlar umumiy va maxsus vakolatga ega bo'lgan davlat organlariga bo'linadi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruv organlari	
Umumiy vakolatli davlat organlari	Maxsus vakolatli davlat organlari
<ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasasi • Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi • Mahalliy davlat hokimiyati organlari 	<ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi • O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi

	<ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qanini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi • O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi • O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi • O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi • O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi
--	---

Umumiy vakolatga ega bo'lgan organlar iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarda davlat boshqaruvini amalga oshirish bilan bir vaqtda ekologiyaga oid ba'zi bir masalalarni hal qiladi. Shuning uchun ham ular umumiy vakolatga ega bo'lgan organlar deb nomlanadi.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvida **Vazirlar Mahkamasining vakolatlari** O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida (98-modda), O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 29-avgustdagi yangi tahtiridagi "Vazirlar Mahkamasi to'g'risida"gi Qonunining 1-, 5-, 11-, 12-, 20-moddalarida, O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunini 9-moddasida hamda tabiiy resurslar to'g'risidagi qonunlarning tegishli moddalarida belgilangan.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasida Vazirlar Mahkamasi:

- tabiatni muhofaza qilishga doir yagona siyosat yuritish;
- tabiat resurslaridan foydalanishni tartibga solish;

- tabiiy resurslarga nisbatan tabiat kadastri yuritilishi tartibini belgilash va bunday kadastr yuritilishini ta'minlash, respublika ahamiyatiga molik tabiiy resurslarning zaxiralarini tasdiqlash;

- ekologiya jihatidan tang vaziyatlar, tabiiy ofatlar va falokatlarning oldini olish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish;

- tabiiy ofatlar va yirik avariyalarning oqibatlarini tugatish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

- tabiiy resurslardan foydalanganlik, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik, chiqindilar, zararli ta'sir etuvchi boshqa narsalar joylashtirib tashlaganlik uchun haq to'lash tartibini, shuningdek tabiiy resurslardan foydalanish, chiqindilar joylashtirish limitlarini belgilash;

- ekologiya maorifi va tarbiyasi tizimini yaratish hamda uning amal qilishini ta'minlash;

- tabiatdan alohida tartibda foydalaniladigan hududlarning chegaralarini, tabiatni muhofaza qilish va xo'jalik faoliyati rejimlarini tasdiqlash;

- tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasida davlatlararo munosabatlarni rivojlantirish vakolatlariga ega.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvida **mahalliy davlat hokimiyat organlarining** vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 100-moddasida, O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan "Mahalliy davlat hokimiyat organlari to'g'risida"gi Qonunning 10-, 24-, 25-moddalarida, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 10-moddasida va tabiiy resurslar to'g'risidagi qonunlarning tegishli moddalarida belgilangan.

Masalan, mahalliy davlat hokimiyat organlari yer munosabatlarini tartibga solishda muhim o'rin egallaydi va bu masalaga Yer kodeksining 5-7-moddalari bag'ishlangan

Mahalliy davlat hokimiyati organlari o'z hududlarida ekologiya sohasida davlat boshqaruvini amalga oshirishda quyidagi vakolatlarga ega:

- o'z hududida tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilash, mintaqaning (hududning) ekologiya dasturini tasdiqlash;

- tabiiy resurslarni hisobga olish va ularning ahvoriga baho berish, ekologiya jihatidan zararli bo'lgan obyektlarni ro'yxatga olish;

- tabiatni muhofaza qilishga doir tadbirlarni moddiy-texnika jihatidan ta'minlash;

- tabiiy resurslardan foydalanish huquqini beruvchi ruxsatnomalarni belgilangan tartibda berish;

- tabiiy resurslardan foydalanilganlik uchun to'lovlar undirish;
- tabiatning muhofaza qilinishi ustidan nazorat o'rnatish. atrof-muhitga zarar yetkazayotgan mahalliy ahamiyatga molik obyektlar faoliyatini vaqtincha yoki butunlay to'xtatish va qayta ixtisoslashtirish to'g'risida qarorlar qabul qilish.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari favqulodda vaziyatlar, epidemiyalar hamda aholining hayoti va salomatligi uchun boshqa real xavf yuzaga kelishining oldini olish bilan bog'liq holda korxonalar, tashkilotlar, inshootlar va boshqa obyektlar faoliyatini o'n ish kunidan ko'p bo'lmagan muddatga to'xtatib qo'yish vakolatiga ega (Mahalliy davlat hokimiyat organlari to'g'risidagi qonunning 10-, 48-moddalari). Atrof-muhitga zarar yetkazayotgan tadbirkorlik subyektlari hisoblangan mahalliy ahamiyatga molik obyektlarning faoliyatini to'xtatib qo'yish yoki tugatish va qayta ixtisoslashtirish sud tartibida amalga oshiriladi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasida maxsus vakolatli davlat organlari

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanishni ta'minlashga oid vazifalarni hal etishda maxsus boshqaruv organlari o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ularga ekologik rejalashtirish, me'yorlash, ekspertiza, litsenziyalash, sertifikatlash, nazorat va shu kabi boshqa bir qator ekologik boshqaruv sohasidagi muhim funksiyalarni amalga oshirish vazifasi yuklatilgan. Maxsus vakolatli davlat organlariga ekologiya sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiruvchi vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari kiradi. Ularning faoliyati asosan ekologik munosabatlarni tartibga solish bilan bog'liq bo'lganligi sababli maxsus vakolatli organlar hisoblanadi.

Maxsus vakolatli davlat organlari tarmoqlararo, ya'ni bir necha tarmoqlarni va bir necha tabiiy resurslarni idora etuvchi organlarga hamda tarmoqqa oid, ya'ni ma'lum bir tabiiy resursni idora etuvchi organlarga bo'linadi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tarmoqlararo maxsus vakolatli davlat organi hisoblansa, O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi tarmoqqa oid maxsus vakolatli davlat organi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat nazoratini hamda

tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiruvchi maxsus vakolatli organ hisoblanadi. Qo'mita o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-aprel "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5024-son Farmoniga muvofiq olib boradi. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi o'z faoliyati haqida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisobot beradi.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi faoliyatining asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilangan:

- ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat boshqaruvi,
- atrof-muhitning qulay ekologik holatini, ekologik tizimlar, tabiiy komplekslar va alohida obyektlar muhofaza qilinishini, ekologik sharoitning sog'lomlashtirilishini ta'minlash;
- chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi qonunchilikka rioya etilishi ustidan davlat ekologik nazoratini amalga oshirish, mahalliy davlat hokimiyati organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan mustahkam hamkorlikda maishiy chiqindilarni yig'ish, tashish, utilizatsiya qilish, qayta ishlash va ko'mish borasida ta'sirchan tizimni tashkil etish;
- yer, yer osti boyliklari, suv, o'rmonlar, muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar, hayvonot va o'simlik dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish, atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi qonunchilikka rioya etilishi ustidan davlat ekologik nazoratni o'rnatish;
- ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish ishlarini muvofiqlashtirish, tabiatni muhofaza qilish va resurslarni tejash borasida yagona siyosatni amalga oshirishga oid amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirishda idoralararo hamkorlikni ta'minlash;
- ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat kadastrini yuritish, shuningdek yovvoyi hayvonlarni, yovvoyi o'simliklarni ko'paytirish va saqlash pitomniklarini, zoologiya va botanikaga oid kolleksiyalarni davlat tomonidan ro'yxatga olish;
- ekologik tarbiya, targ'ibot va ta'limni, shuningdek ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish. (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-aprel "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5024-son Farmonining 2-bandi).

O‘zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo‘mitasi ham ekologiya sohasidagi maxsus vakolatli davlat boshqaruv organi hisoblanadi. “Yergeodezkadastr” davlat qo‘mitasi o‘z faoliyati to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisobot beradi. “Yergeodezkadastr” davlat qo‘mitasi tizimiga Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar hamda Toshkent shahar yer resurslari va davlat kadastri boshqarmalari, tumanlar (shaharlar) yer resurslari va davlat kadastri bo‘limlari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar va tumanlar (shaharlar) yer tuzish va ko‘chmas mulk kadastri davlat korxonalari, Davlat geodeziya nazorati inspeksiyasi, Markaziy va Samarqand aerogeodeziya korxonalari, Geodeziya va kartografiya milliy markazi, “Kartografiya” davlat ilmiy-loyihalash korxonasi, O‘zbek davlat yer tuzish ilmiy-loyihalash instituti — “O‘zdavyerloyiha”, “Geoinformkadastr” davlat unitar korxonasi hamda Kompyuter va geoaxborot texnologiyalarini rivojlantirish va joriy etish markazi kiradi. Hududiy bo‘linmalar “Yergeodezkadastr” davlat qo‘mitasiga bo‘ysunadi va tegishli mahalliy davlat hokimiyati organiga hisobot beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo‘mitasi o‘z faoliyatini Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 19-oktabrdagi 483-sonli qarori bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo‘mitasi to‘g‘risida”gi Nizom asosida yuritadi.

Quyidagilar “Yergeodezkadastr” davlat qo‘mitasining asosiy vazifalari hisoblanadi:

- yer resurslaridan oqilona foydalanish, yer munosabatlarini tartibga solish, yer tuzishni va yerlar monitoringini tashkil qilish, tuproq unumdorligini saqlash, oshirish va qayta tiklash bo‘yicha yagona davlat siyosati amalga oshirilishini ta’minlash;
- tuproq unumdorligini oshirish, yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- yerlardan oqilona foydalanilishi va ular muhofaza qilinishi ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;
- geodeziya va kartografiya faoliyatini boshqarish;
- davlat geodeziya nazoratini tashkil etish;
- davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining davlat kadastrlarini yuritish sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirish;

- davlat yer kadastrini, davlat kartografiya-geodeziya kadastrini, binolar va inshootlar davlat kadastrini, shuningdek Davlat kadastrlari yagona tizimini yuritish.

O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi davlat boshqaruvi organi hisoblanadi va o'z faoliyati haqida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisobot beradi. "O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi to'g'risida"gi Nizom Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 8-iyundagi 165-son qarori bilan tasdiqlangan. Nizomga muvofiq quyidagilar Davlat geologiya qo'mitasining asosiy vazifalari hisoblanadi:

- yer osti boyliklarini geologik o'rganish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish, mineral xomashyo bazasini takroriy ishlab chiqarish shahida yagona davlat siyosatini to'yobga chiqarish, kon munosabatlari sohasida davlat boshqaruvini amalga oshirish;

- hududlarni mintaqaviy geologik o'rganish yuzasidan kompleks tadqiqotlar sifatli amalga oshirilishini ta'minlash hamda foydali qazilmalar zaxiralarini prognozlashtirishning zamonaviy texnologiyalarini va ilg'or usullarini keng qo'llagan holda davlat geologik suratga olishlarini tizimli asosda olib borish asosida geologik axborotlarning xolisligi va ishonchligini oshirish;

- Davlat geologiya qo'mitasi korxonalarini tomonidan bajariladigan gidromineral resurslar, qattiq foydali qazilmalar, qora va kamyob metallar, kamyob yer elementlari, foydali qazilmalarning yangi (noan'anaviy) turlari konlarini qidirib topish, baholash va razvedka qilish samaradorligini oshirishni ta'minlovchi geologiya-qidiruv ishlarini sifatli prognoz qilish;

- prognoz qilishning ilg'or metodlaridan foydalangan holda yer osti boyliklari to'g'risidagi geologik va boshqa axborotlarni chuqur ilmiy tahlil qilish, foydali qazilmalar konlarini (uglevodorodlardan tashqari) qidirish va baholash natijalari asosida geologiya-qidiruv ishlarining uzoq muddatli (3 yildan ortiq davrga), o'rta muddatli (3 yilgacha bo'lgan davrga) hamda har yilgi dasturlarini respublikaning kon-metallurgiya kombinatlari bilan birgalikda shakllantirish, shuningdek ularning amalga oshirilishini ta'minlash,

- geologiya-qidiruv ishlari samaradorligini baholash va tarmoqning yakuniy natijalariga — yer osti boyliklari hamda gidromineral resurslar, qattiq noruda foydali qazilmalar, qora va kamyob metallar, kamyob yer elementlarining sanoat zaxiralarini ko'paytirish to'g'risidagi boshqa axborotlarning to'liqligi va sifati bilan bog'liq holda rag'batlantirish asosida geologiya-qidiruv ishlarini moliyalashtirishning zamonaviy metodlarini joriy etish.

O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi o'z faoliyatini Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 28-iyundagi 290-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomi asosida tashkil etadi. Vazirlik O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisob beradi, qishloq, suv va o'rmon xo'jaligi sohasidagi ishlarni muvofiqlashtiradi, o'ziga yuklangan vazifalar va funksiyalarni bevosita, shuningdek o'z tasarrufidagi respublika organlari va hududiy organlar orqali hal etadi.

Ekologik boshqaruv sohasida quyidagilar Vazirlikning vazifalari hisoblanadi:

- irrigatsiya tizimlarini havzalar bo'yicha boshqarish prinsiplari asosida yer usti suv resurslarining davlat boshqaruvini amalga oshirish va barcha darajalarda suvdan foydalanishning va suv iste'molining bozor prinsiplarini joriy etish;

- davlat suv xo'jaligi tizimidan foydalanilishini va uning zamonaviylashtirilishini ta'minlash;

- ilgari sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va yangi yerlarni o'zlashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

- qishloq, suv va o'rmon xo'jaligida investitsiya siyosatini ishlab chiqishda qatnashish;

- yer va suv resurslaridan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlariga qat'iy rioya etilishini ta'minlash;

- o'rmon xo'jaligidan foydalanish, uni qo'riqlash, himoya qilish va rivojlantirish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish (O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tarkibidagi O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi).

O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi Respublikaniz o'rmon resurslarining boy salohiyatidan to'la-to'kis va oqilona foydalanishni ta'minlash, o'rmon fondi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, sohaga ilg'or ilmiy-texnika yutuqlarini joriy etish, o'rmon xo'jaliklarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va modernizatsiya qilish, shuningdek xorijiy investitsiyalarni yanada faol jalb etish va ekologik turizmni rivojlantirish sohasida boshqaruvni amalga oshiruvchi maxsus vakolatli organ hisoblanadi. Qo'mita o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 11-maydagi "O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5041-sonli Farmoni va "O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-2966-son qaroriga muvofiq olib boradi.

O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qishloq va suv xo'jaligi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash hamda iste'mol tovarlari masalalari kompleksi tarkibiga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasining asosiy vazifalari va faoliyat yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi:

➤ o'rmon xo'jaligi sohasida o'rmon boyliklarini har tomonlama kengaytirish va ulardan oqilona foydalanishga qaratilgan yagona davlat siyosatini yuritish;

➤ o'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish va ularga rioya etilishini amaliy nazorat qilish;

➤ o'rmon fondi va muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni samarali beshqarishni tashkil etish, o'rmon barpo etish, ularni qayta tiklash, qo'riqlash, muhofaza qilish, o'rmonlardan oqilona va tejamli foydalanish;

➤ respublikamizda o'rmonlarni tiklash va ihotada o'rmonlarini ko'paytirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, tog' yonbag'irlari, jarliklar va tashlandiq yerlarda eroziyaga qarshi daraxtzorlar barpo etish ishlari bajarilishini tashkil qilish;

➤ o'rmon fondini, fauna va florasini o'rganish hamda ularning qat'iy hisobini yuritish, o'rmon xo'jaligini yuritish amaliyotiga fan yutuqlari va ilg'or tajribani joriy etish;

➤ o'rmonlarni yong'inlardan, zararkunanda va kasalliklardan, noqonuniy daraxt kesishdan va boshqa o'rmon qonunchiligi buzilishlaridan muhofaza qilish;

➤ manzarali o'simliklar ko'chatlari va tug'larini sertifikatlash va standartlashtirishning yagona tizimini ishlab chiqish hamda joriy qilishni tashkil etish;

➤ o'rmon xo'jaliklarida bir-biriga bog'liq bo'lgan xo'jalik faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish, ko'chat yetishtirish, dorivor o'simliklar to'plash, asalarichilik, baliqchilik, chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish hamda ularni chuqur qayta ishlash, xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarishni tashkil etish;

➤ tarmoqqa xalqaro moliya institutlari grantlarini jalb etish va ekologik turizmi keng ko'lamda rivojlantirish;

➤ o'rmon xo'jaligi sohasida o'rta maxsus va oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qa'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi sanoat va radiatsiya xavfsizligi, kon munosabatlari sohasidagi, respublika hududidagi barcha yuridik va jismoniy shaxslarning sanoat va radiatsiya xavfsizligi, yer qa'ridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir qonun hujjatlari va normativ-texnik hujjatlar talablariga rioya qilishlari yuzasidan davlat nazoratini, shuningdek davlat tomonidan tartibga solish bo'yicha boshqa chora-tadbirlarni amalga oshiruvchi maxsus vakolatli davlat boshqaruvi organi hisoblanadi. "Sanoatgeokontexnzorat" davlat inspeksiyasi o'z faoliyati to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisobot beradi. "Sanoatgeokontexnzorat" davlat inspeksiyasi, uning tarmoq va mintaqaviy inspeksiyalari O'zbekiston Respublikasining sanoat xavfsizligi sohasidagi davlat boshqaruvi organlarining yagona tizimini tashkil etadi. Mintaqaviy inspeksiyalar mahalliy davlat hokimiyati organlaridan mustaqil hisoblanadi va bevosita "Sanoatgeokontexnzorat" davlat inspeksiyasiga bo'ysunadi. Inspeksiya Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 11-maydagi 131-son qarori bilan tasdiqlangan Nizom asosida faoliyat yuritadi.

Ekologik boshqaruv sohasida bir nechta davlat organlariga daxldor umumiy vakolatlari kuzatiladi.

Masalan, tabiiy resurslarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bo'yicha me'yoriy hujjatlarni qabul qilish yo'li bilan davlat organlari qonun va hukumat qatorlaridagi qoidalarini yanada rivojlantiruvchi va aniqlashtirilgan idoraviy normativ hujjatlar qabul qiladilar. Idoraviy me'yoriy hujjatlar asosan me'yoriy hujjatlarda texnik va tabiiy fanlar talablarini kiritish lozim bo'lganda qabul qilinadi.

Qonunchilik asosida xo'jalik faoliyatining atrof tabiiy muhitga zararli ta'siri atrof tabiiy muhit sifatini, aholining ekologiya jihatidan xavfsizligini, tabiiy resurslarni tiklash va muhofaza qilishni kafolatlevchi **normativlari va standartlari** bilan cheklab qo'yiladi. Hududiy-ishlab chiqarish majmualarini tarkib toptirishda, sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilishni rivojlantirishda hamda shaharlar, boshqa aholi punktlarini qayta qurish va ta'mirlashda atrof tabiiy muhitga bo'ladigan ta'sirning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan me'yorlari belgilanadi. Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar atrof-muhitga ta'sirning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan eng yuqori darajalarini tartibga soluvchi ekologik va boshqa yo'sindagi mezonlarni ishlab chiqishlari shart.

Ekologik normativlarni o'zlariga berilgan vakolatlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish

davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qo'ri geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tasdiqlaydi. Bularga: suvda ifloslantiruvchi moddalarning yo'l qo'yiladigan darajada to'planishi; atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning yo'l qo'yiladigan darajada to'planishi, fizikaviy omillar atmosfera havosiga akustik, elektromagnit, ionlashtiruvchi va boshqa zararli ta'sir ko'rsatishning yo'l qo'yiladigan darajalari kiradi. Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 21-yanvardagi 14-son qarori bilan tasdiqlangan "Ekologik normativlar loyihalarini ishlab chiqish va kelishish tartibi to'g'risida"gi Nizom bu boradagi munosabatlarni tartibga solishda o'ziga xos ahamiyat kasb etdi.

Ekologik standartlash orqali asosan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning ekologik talablarga javob berishi belgilanadi. O'zbekiston Respublikasining "Standartlash to'g'risida"gi Qonunining (1993-yil 28-dekabr 1002–XII son) 2-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi o'z vakolatlari doirasida "tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga solish hamda atrof-muhitni ifloslanishdan va boshqa zararli ta'sirlardan muhofaza qilish sohasida standartlarni ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va nashr etadi.

Tabiiy obyektlar to'g'risida ma'lumot yig'ish maqsadida davlat organlari ularning davlat hisobi (davlat kadastri) ni yuritadi. Ushbu vakolat orqali tabiiy obyektlarning son va sifat ko'rsatkichlari, ya'ni ularning miqdori, tarqalganligi, joylashgan joyi va boshqa tavsiflari aniqlanadi. Tabiiy obyektlarni davlat hisobi tabiiy obyektlarning monitoringi (ularni kuzatish), inventarizatsiya yoki foydalanishni ro'yxatga olish yo'li bilan amalga oshiriladi. Tabiiy resurslar davlat kadastrlarini yuritishdan maqsad tabiiy obyektlar haqida to'g'ri va to'liq ma'lumotlar olish, ularning holatini aniqlashdan iborat. Tabiiy obyektlarning miqdori va sifati, ularning huquqiy, tabiiy, xo'jalik holati, foydalanish darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar tizimi tabiiy obyektlar kadastrlari deb nomlanadi. Tabiiy obyektlar kadastrlari har bir tabiiy obyekt yuzasidan alohida yuritiladi va ularni yuritish tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi. Tabiiy obyektning kadastri shu tabiiy resursni idora etuvchi maxsus davlat organlari tomonidan yuritiladi va Davlat budjeti mablag'laridan moliyalashtiriladi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishning davlat boshqaruvi tarmog'ida vakolatli boshqa organlari ham mavjud

bo'lib, ular maxsus ekologik faoliyat olib bormasa-da, bu sohadagi boshqaruvda ishtiroki kuzatiladi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunining 9-moddasiga muvofiq suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi. "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunda esa inson uchun atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi standartlar (sanitariya normalari) O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlanishi ko'rsatilgan hamda atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan nazoratni olib boruvchi maxsus vakolat berilgan davlat organi sifatida belgilangan. Shuningdek, ushbu Qonunga asosan O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan nazorat qilish bo'yicha maxsus vakolat berilgan davlat organi hisoblanadi. Ya'ni Ichki ishlar vazirligi tarkibidagi Davlat avtomobil nazorati avtotransportlar tomonidan atmosfera havosining ifloslanishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Hidrometeorologiya xizmati markazi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 14-aprelda 183-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomiga muvofiq davlat suv hisobini va davlat suv kadastrini yuritishda ishtirok etadi suv va atmosfera monitoringini (kuzatuvini) amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasining "Davlat bojxona xizmati to'g'risida"gi 1997-yil 29-avgust 472-I son Qonunining 6-moddasida Davlat bojxona qo'mitasining "atrof-muhitni muhofaza qilish chora-tadbirlari amalga oshirilishiga ko'maklashish" majburiyati o'rnatilgan. Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 30-iyuldagi 374-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi to'g'risida"gi Nizomning 8-bandida qo'mitaning "hayvonlar va o'simliklarning muhofaza qilinishi, atrof-muhit muhofazasi bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilishiga" ko'maklashish vazifasi ko'rsatilgan.

Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 11-apreldagi 143-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi to'g'risida"gi Nizom asosida faoliyat yurituvchi Favqulodda vaziyatlar vazirligi fuqaro muhofazasi, avariyaalar, halokatlar va tabiiy ofatlar tufayli vujudga kelgan favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularning oqibatlarini bartaraf etish sohasidagi ishlarga rahbarlikni hamda ularni muvofiqlashtirib borish ishlarini amalga oshiruvchi markaziy davlat boshqaruvi organi hisoblanadi.

Ushbu davlat boshqaruv organlari vakolatlari doirasida ekologik vazifalarni bajarishga qaratilgan funksiyani amalga oshirishlari va uning huquqiy asoslari mavjudligi, ushbu davlat organlarini atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishni davlat boshqaruvi tarmog'idagi vakolatli boshqa organlari sifatida e'tirof etish imkonini beradi.

Nazerat uchun savollar

1. O'zbekiston Respublikasi ekologik siyosati ekologik muammolarni hal qilishda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari ishtirokini ko'zda tutadi.

Qaysi qonun va qoninosti aktlarda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarini atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish sohasidagi funktsiya va vakolatlari ochib berilgan?

2. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunda tabiatni muhofaza qilishning maqsadlari bayon etilgan.

Ushbu Qonunda tabiatni muhofaza qilishning qanday maqsadlari ko'rsatilgan va tabiatni muhofaza qilish maqsadlarining ekologik xavfsizlikni ta'minlashdan farqi nimada?

3. Toshkent shahar hokimi qarori bilan Toshkent shahri Olmazor tumanidan Janubiy Koreya va O'zbekiston Respublikasi hamkorligidagi yangi to'qimachilik zavodini qurish uchun yer ajratildi. Tuman aholisi hokim qaroridan norozi bo'lib, Toshkent shahridagi ilmiy-tadqiqot institutlari bilan guruh tuzib, ilmiy-ekologik ekspertiza o'tkazdi. Ekspertiza natijasida ushbu hududda zavod qurish aholi salomatligi va atrof tabiiy muhit holatiga salbiy ta'sir qilishi aniqlandi. Biroq ushbu holat inobatga olinmay, obyekt qurilishi boshlandi.

"EkoSuv" jamoat tashkiloti mahalliy aholi manfaatlarini ko'zlab ko'rib, Xo'jalik sudiga Toshkent shahar hokimining zavod qurish to'g'risidagi qarorini bekor qilish to'g'risida da'vo arizasi bilan murojaat qildi.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

4. Toshkent shahar hokimi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorini ikki yil mobaynida ijro etishni to'xtatib turish to'g'risida qaror qabul qildi. Hokim o'z qarorini ushbu hujjatning amal qilishi Toshkent shahri shaharsozlik qonunchligiga muvofiq amalga oshirilishi mo'ljallangan qurilish ishlarining to'xtashiga sabab bo'lishi bilan asosladi.

Holatga huquqiy baho bering.

6-BOB. EKOLOGIK ME'YORLASH, STANDARTLASHTIRISH VA SERTIFIKATLASHTIRISHNING HUQUQIY ASOSLARI

Ekologik me'yorlash tushunchasi va tizimi. Atrof tabiiy muhit sifatini me'yorlash. Ekologik standartlashtirish. Ekologik sertifikatlashtirish.

Ekologik me'yorlash tushunchasi va tizimi

Insoniyat o'z turmushi va taraqqiyotini tabiiy resurslardan foydalanmasdan, atrof tabiiy muhitga qandaydir turli ta'sirlar ko'rsatmasdan ta'minlay olmaydi. Tabiatni saqlab qolish uni kelajak avlodlarga yetkazib berish maqsadiga erishishda, tabiatning sifat, soni xususiyatlari va uning xossalarini saqlab qolishda jamiyatning ijtimoiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda o'rnatiladigan tabiatga ta'sir ko'rsatishning ilmiy asoslangan **chegarasi** (oxirgi nuqtasi) yoxud **me'yorini** o'rnatish (joriy qilish) yoxud barpo etish eng muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqsadga esa, albatta, ekologik me'yorlash orqali erishiladi.

Qonunchilik asosi	O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 14-moddasiga asosan xo'jalik faoliyatining atrof tabiiy muhitga zararli ta'siri atrof tabiiy muhit sifati, aholining ekologik jihatdan xavfsizligi, tabiiy resurslarni tiklash va muhofaza qilishni kafolatlovchi normativlari va standartlari bilan yuridik va jismoniy shaxslarning faoliyati cheklab qo'yiladi.
--------------------------	---

Atrof tabiiy muhit normativlari quyidagi **ko'rsatkichlarni** belgilashga qaratilgan:

- tabiiy resurslardan foydalanish hajmlarini belgilash;
- tabiiy obyektlarning umumiy sifat ko'rsatkichlari;
- tabiiy obyektlarga zararli ta'sir ko'rsatishning miqdorlari.

Ekologik me'yorlardan ayrimlari atrof tabiiy muhit sifatini baholashda qo'llanilsa, ba'zilari esa atrof tabiiy muhitga va uning obyektlariga zararli ta'sirni chegaralaydi, boshqalari esa uning obyektlaridan foydalanishni rejalashtiradi.

Ekologik me'yorlash **ikkita yo'nalishda** amalga oshiriladi:

birinchidan, huquqiy norma ahamiyatiga ega bo'lgan ko'rsatkichlar (standartlar) da belgilanadi, chunki, ushbu belgilangan. Ekologik me'yorlar barcha subyektlarga taalluqli hisoblanadi. Masalan, avtomobil

dvigatellaridan chiqadigan tutun sifatini belgilash bo'yicha standartlar ishlab chiqarilayotgan hamda foydalanishda bo'lgan transport vositalariga taalluqli hisoblanadi;

ikkinchidan, huquqni qo'llovchi hujjatlarda belgilanib, ma'lum bir obyekt uchun qo'llaniladi. Ushbu ekologik me'yorlar alohida bir tabiiy resurslardan foydalanuvchi yoki atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatuvchi shaxslarga taalluqli hisoblanadi.

Ekologik me'yorlash – bu davlat organlarining atrof tabiiy muhit sifatini, tabiiy resurslardan foydalanish hajmini va boshqa ko'rsatkichlarini belgilash bo'yicha faoliyati. Ushbu faoliyat vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshirilib, sertifikatlashtirish, standartlashtirish va boshqa me'yorlarni belgilashda (o'rnatishda) namoyon bo'ladi.

Ekologik me'yorlashning **obyekti** esa atrof tabiiy muhit, uning sifat va son ko'rsatkichlari, tabiiy resurslar va ularning sifat hamda son ko'rsatkichlari hisoblanadi. Ekologik me'yorlar orqali atrof tabiiy muhit sifati hamda uning obyektlaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilinishi ta'minlanadi.

Ekologik me'yorlashning **subyektlari** davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadi. Ekologik me'yorlash bilan faqat vakolatli davlat organlari shug'ullanadi, yuridik va jismoniy shaxslar esa faqat ekologik me'yorlarni belgilashda manfaatdor shaxs sifatida qatnashadi. Misol uchun, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning atmosfera havosiga stasionar manbalardan chiqarilganda yo'l qo'yiladigan darajadagi normativlari har bir ifloslantiruvchi modda yoki biologik organizmlar bo'yicha korxonalar, muassasa va tashkilotlarda ishlab chiqilib, Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Ekologik me'yorlashda me'yor sifatida atrof tabiiy muhitga va uning obyektlariga zararli ta'sir ko'rsatish darajasi tushuniladi. Ekologik me'yorlashda yo'l qo'yiladigan darajadagi me'yor ishlatilib, shu orqali atrof tabiiy muhitga va uning obyektlariga ta'sir ko'rsatishning eng yuqori darajasi belgilanadi.

Ekologik me'yorlar quyidagi asosiy **talablarga** javob berishi shart:

- aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash;
- insonlarning, o'simlik va hayvonot dunyosining genetik fondini saqlab qolish;

- barqaror iqtisodiy - ijtimoiy rivojlanishni ta'minlash;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash;
- tabiiy obyektlarning qayta tiklanishini ta'minlash.

Atrof tabiiy muhitning sifat normativlarida to'rtta ko'rsatkich mavjud bo'ladi:

Tibbiyot ko'rsatkichi – atrof tabiiy muhitga antropogen ta'sir ko'rsatishda insonning genetik fondiga va uning salomatligiga zararsiz darajadagi miqdorni hisobga olishdan iborat.

Ekologik ko'rsatkich – bu ekologik me'yorlar orqali o'simlik va hayvonot dunyosining saqlanib qolinishini ta'minlash hisoblanadi.

Texnologik ko'rsatkich – bunda mavjud bo'lgan texnika va texnologiya bilan belgilangan me'yorlarni ta'minlash imkoniyati hisobga olinadi.

Texnikaviy-tashkiliy ko'rsatkich – bu jamiyatdagi mavjud bo'lgan institutlar (davlat nazorati, monitoring va boshqalar) bilan zamonaviy o'lchash va baholash uskunalarini qo'llagan holda atrof tabiiy muhitga zararli ta'sirni aniqlash imkoniyatidir.

Ekologik me'yorlash har bir tabiiy resurs bo'yicha alohida tuzilgan bo'lib, yagona bir ekologik me'yor mavjud emas. Ammo ma'lum bir tabiiy resursga nisbatan belgilangan ekologik me'yor, ushbu tabiiy resursning muhofaza qilinishiga qaratilgan bo'lsa, boshqa tabiiy resurslarning muhofazasini ta'minlovchi me'yorlar hamdir. Misol tariqasida, oqova suvlardagi ifloslantiruvchi moddalarning yo'l qo'yiladigan miqdorlari suvning sifatini ta'minlab, suv obyektlarida mavjud bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosining muhofazasini ta'minlaydi. Shu bilan birga, ushbu me'yor insonlarning toza ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojini qondirishiga asos hisoblanadi.

Ba'zi bir ekologik me'yorlar atrof tabiiy muhit obyektlarining sifati va sonini belgilaydigan reja sifatida ko'zga tashlanadi. Masalan, atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar hamda biologik organizmlarning inson va atrof tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan darajadagi to'planishi yoki hayvonot dunyosidan ov qilish usulida foydalanish sonini belgilaydigan kvotalarni ko'rsatish mumkin.

Atrof tabiiy muhitning sifat me'yorlari deb atrof tabiiy muhit sifatini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga aytiladi. Ularga: atmosfera havosida va suvlarda zararli moddalar to'planishining yo'l qo'yiladigan darajadagi miqdorlari; atmosfera havosiga va suv havzalariga zararli moddalarni chiqarish (tashlash) ning yo'l qo'yiladigan darajadagi miqdorlari; radiatsiyaviy ta'sir, shovqin, tebranish, magnit maydonlarining yo'l

qo'yiladigan darajalari; qishloq va o'rmon xo'jaligida qo'llaniladigan kimyoviy moddalarning yo'l qo'yiladigan darajalari, oziq-ovqat mahsulotlarida kimyoviy moddalar qoldig'ining eng yuqori darajalari; atrof tabiiy muhitga antropogen ta'sir faoliyatining yo'l qo'yiladigan darajalari.

Tabiiy resurslardan foydalanish limitlari – tabiiy resurslardan foydalanishning yoki iste'mol qilishning yo'l qo'yiladigan me'yorlari hisoblanadi.

Tabiiy resurslardan foydalanish limitlarini belgilashda ikki maqsad ko'zda tutiladi, ya'ni birinchidan, tabiat va uning boyliklarini asrash bo'lsa, ikkinchidan, tabiiy resurslarni me'yorida ishlatish yoki me'yordan

ortiqcha foydalanganlik uchun to'lovlarni undirishdan iborat. Tabiiy resurslarni iste'mol qilganlik uchun olingan to'lovlar ularni qayta tiklash va ulardan oqilona foydalanishni ta'minlash uchun sarflanadi.

Zararli moddalarning yo'l qo'yiladigan darajada tashlash (chiqarish) va joylashtirish miqdorlari ham tabiiy muhitdan foydalanishning bir turi hisoblanadi. Bunday limitlashtirish tabiatni muhofaza qilish vazifasini bajaradi, ya'ni ifloslantiruvchi manbadan chiqindilarning zararli moddalarini kamaytirish, ikkinchidan esa, ularni tashlaganlik uchun undiriladigan to'lovlardan shakllanadigan tabiatni muhofaza qilish fondlaridan ekologik maqsadlar uchun foydalanishni ta'minlashga qaratilgan.

E'tibor bering!

Ekologik me'yorlar tabiiy resurslardan foydalanish, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatishni tartibga soluvchi huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan texnik ko'rsatkich bo'lib, har xil shakllarda o'z aksini topadi. Ekologik me'yordash esa ushbu ko'rsatkichlarni belgilash, tasdiqlash va joriy qilish bilan bog'liq bo'lgan davlat organlarining faoliyatidir.

Shunday qilib, ekologik me'yorlar tabiiy resurslarning sifat hamda son ko'rsatkichlarini belgilab, ulardan foydalanish va muhofaza qilishni tashkil etishda asosiy talablarni o'z ichiga oladi. Shu jumladan, ekologik me'yorlar foydalanishni rejalashtirish uchun ruxsatnomalar berish, to'lov undirish, nazorat qilish, javobgarlikka tortishda asos hisoblanadi.

Ekologik me'yorlarning shakli deganda ular qaysi shakllarda belgilanishi tushuniladi. Masalan, standart, yo'l qo'yiladigan darajadagi ifloslantiruvchi moddalarni tashlash miqdorlari, chiqindilarni joylashtirish limitlari, hayvonot dunyosidan foydalanish kvotalari va boshqalar.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 21-yanvardagi 14-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Ekologik normativlar loyihalarini ishlab chiqish va kelishish tartibi to'g'risida"gi Nizomga muvofiq ekologik normativlar loyihalarini ishlab chiqish ikki bosqichdan: 1) tashlamalar, oqovalarning manbalarini, chiqindilarning paydo bo'lishi va joylashtirilishini xatlovdan o'tkazish; 2) tashlamalar, oqovalar, chiqindilarning paydo bo'lishi va joylashtirilishini normalashdan iborat bo'ladi.

Bundan tashqari, amaldagi qonun hujjatlarida belgilangan ekologik **me'yorlash tizimi** quyidagi me'yorlarni o'z ichiga oladi:

- ekologik standartlar – muddatsiz, ma'lum bir mahsulotning ekologik xavfsizlik talabini belgilovchi ekologik me'yor;
- ifloslantiruvchi moddalarning atmosfera havosida va suv obyektlarida to'planishining yo'l qo'yiladigan darajalari – muddatsiz, ushbu obyektlarning sifat ko'rsatkichini belgilovchi me'yor;
- o'simlik va hayvonot dunyosidan foydalanish kvotalari – muddatli, asosan bir yilga mo'ljallangan, o'simlik va hayvonot dunyosidan foydalanish sonini belgilovchi reja;
- qishloq va o'rmon xo'jaligida qo'llanilishi mumkin bo'lgan kimyoviy moddalar va ularni qo'llash miqdorlari – muddatsiz, lekin vaqti-vaqti bilan o'zgarib turuvchi me'yor;
- ifloslantiruvchi modda yoki biologik organizmlarni chiqarishning yo'l qo'yiladigan normativlari – har bir statsionar ifloslantiruvchi manba uchun belgilanadigan me'yor;
- chiqindilarni joylashtirish limitlari – chiqindilarni yo'l qo'yiladigan miqdorlarda joylashtirish chegaralari.

Ekologik me'yorlash **subyektlari bo'yicha** quyidagilarga bo'linadi:

- hamma subyektlarga taalluqli me'yorlar – ekologik standartlar, atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson va tabiiy muhit obyektlari uchun YQD to'planishi, suvlarda ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson hamda tabiiy muhit obyektlari uchun YQD to'planishi;
- ma'lum bir subyektga taalluqli me'yorlar atmosfera havosiga doimiy manbalardan ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlarning yo'l qo'yiladigan darajadagi normativlari hisoblanadi. Bu turdagi ekologik me'yorlar ishlab chiqilishi va tasdiqlanishi bilan boshqa ekologik me'yorlardan farqlanadi, ya'ni manfaatdor yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqilib, tabiatni muhofaza qilish, sanitariya nazorati va boshqa tegishli organlar tomonidan tasdiqlanadi.

Amal qilish muddati bo'yicha ekologik me'yorlash **muddatsiz** yoki **ma'lum bir muddatga mo'ljallangan** me'yorlarga bo'linadi. Ekologik standartlar, atmosfera havosida yoki suvlarda ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson hamda tabiiy muhit obyektlari uchun YQD to'planishi muddatsiz belgilanadi. Savdan foydalanish limitlari, hayvonot dunyosi bo'yicha kvotalar muddatli hisoblanadi, chunki ular odatda bir yilga mo'ljallab tasdiqlanadi.

Umuman olganda, ekologik me'yorlar fan va texnika rivojlangan sari o'zgarib turadi. Samarali tozalash usullari, qurilmalar, asbob-uskunalarining yaratilishi hamda joriy qilinishi natijasida ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar va chiqindilarni chiqatish, tashlash, qayta ishlash ko'rsatkichlari o'zgarib, ularni atrof muhitga chiqarish miqdorlari keskin o'zgaradi. Buning natijasida ekologik me'yorlarni qayta ko'rib chiqish imkoniyati yaratilib, ishlab chiqarish va o'zga faoliyatga nisbatan yanada qattiqroq ekologik talab belgilanishi mumkin.

Atrof tabiiy muhit sifatini me'yorlash

Atrof tabiiy muhit sifati me'yorlari (normativlari) tabiiy ekologik tizimlarni, o'simliklar, hayvonlar va boshqa organizmlarning genofondini saqlash maqsadida tabiiy muhit holatini baholash uchun o'rnatiladi.

Atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar hamda biologik organizmlarning yo'l qo'yiladigan darajada to'planishi inson va atrof-muhitga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadigan atmosfera havosida zararli moddalar miqdorini tavsiflovchi me'yordir.

Bevosita ta'sir ko'rsatish deganda, zararli moddalarning me'yorlardan ortiq to'planishi natijasida inson organizmiga salbiy ta'sir ko'rsatilishi tushuniladi (yo'talish, yoqmas hidlarni sezish, bosh og'rig'i va boshqalar yoki organizmda ushbu moddalar ta'sirida patogen kasallik o'zgarishlar).

Bilvosita ta'sirga inson salomatligiga ta'sir ko'rsatmaydigan, ammo uning yashash sharoiti yomonlashuviga sabab bo'luvchi omillar kiradi. Masalan, o'simliklarga zarar yetkazilishi va ularning kamayishi, tuman tushadigan kunlarning ko'payishi va boshqalar.

Yer usti va yer osti suvlarini ekologik talablarga mosligini ta'minlashda suv obyektlariga ta'sir ko'rsatish normativlarining belgilanishi va ularga rioya qilinishi bilan ta'minlanadi.

E'tibor bering! Suv obyektlariga ta'sir ko'rsatish me'yorlari quyidagilarga bo'linadi: suvlarda zararli moddalarning yo'l qo'yiladigan doiradagi to'planish miqdorlari, oqova suvlardagi zararli moddalarning yo'l qo'yiladigan doiradagi miqdorlari; suvdan foydalanish limitlari; sanoat, kommunal va boshqa obyektlarda suvdan foydalanish me'yorlari; qishloq xo'jalik ekinlarini sug'orish me'yorlari.

Suvlarni sifati suvlardagi zararli moddalar va biologik organizmlarning inson va atrof tabiiy muhit obyektlari uchun yo'l qo'yiladigan darajada to'planish va oqova suvlardagi ifloslanuvchi moddalar, biologik organizmlarni suvlarga tashlashning yo'l qo'yiladigan doiradagi me'yorlari bilan ta'minlanadi.

Limitlarga rioya etish, suv hajmini hisobga olish to'yxatga olingan suv olish nuqtalarida (xo'jalik taqsimlash bosh inshoot, kanal, skvajina, nasos stansiyasi va boshqa suv olish inshootlarida) limitlangan suvdan foydalanish shartnomasiga asosan amalga oshiriladi.

E'tibor bering! Limitlardan ortiq hajmda yoki limiti belgilanmasdan suvdan foydalanish iqtisodiy jarimalar qo'llanilishiga asos bo'ladi. Bu jarima har bir ortiqcha olingan suvning kubometriga ma'lum bir miqdor pul mablag'ini undirishdan iborat bo'ladi.

O'simlik va hayvonot dunyosini obyektlaridan foydalanishni me'yorlash bevosita va bilvosita amalga oshiriladi. Bevosita me'yorlash orqali o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish me'yorlari belgilanadi. Bilvosita me'yorlash orqali o'simlik obyektlarining o'sish muhiti va

hayvonlarning yashash muhiti ma'lum bir sifat darajasi ta'minlanadi. Bunday me'yorlash orqali atmosfera havosini, suvlarni va boshqa tabiiy obyektlarning o'simlik va hayvonot dunyosi uchun bezarar sifat va son ko'rsatkichlari belgilanadi. Masalan, o'simlik va hayvonot dunyosini me'yorlash ham tegishlicha hayvonot va o'simlik dunyosi obyektlariga ta'sir qiladi. O'simlik obyektlarini kamayib ketishi hayvonlar ozuqasining kamayishiga va buning natijasida esa birinchi navbatda o'simlik bilan oziqlanadigan hayvonlarning soniga, qolaversa, yirtqich hayvonlarning kamayishiga sabab bo'ladi. Atmosfera havosining va suv obyektlarning sifatining yomonlashuvi ham o'simlik va hayvonot obyektlarning soniga salbiy ta'sir etishi mumkin. Masalan, suvlarning ifloslanish baliq va boshqa suv organizmlarining kamayishiga olib keladi.

Yer va tuproqni muhofaza qilish sohasida me'yorlash ularni neft mahsulotlari, moylar, og'ir metallar, sanoat va maishiy chiqindilar, qishloq va o'rmon xo'jaligini kimyolash vositalari bilan ifloslanishini kamaytirishga hamda tuproq eroziyasi, sho'rlanishi va boshqa salbiy jaryonlar rivojlanishining oldini olishga qaratilgan.

Tuproqlarni saqlash va ulardan oqilona foydalanish bo'yicha choralarining maqsadini belgilovchi standartlashtirish obyektlaridan biri bo'lib, tuproqlarni ifloslantiruvchi moddalar tuproqlarni yo'qotishga, ifloslanishiga, sho'rlanishiga, errezialanishiga sabab bo'layotgan xo'jalik va tabiiy faktorlarning klassifikatsiyasidir.

Yerlarni muhofaza qilish sohasida me'yorlar ikkita asosiy yo'nalishga ega.

Birinchidan, sanoat, fuqarolik uy-joy qurilishi, foydali qazilmalarni qazib olish va qayta ishlash uchun hamda boshqa maqsadiarda yerlarni ajratib berishni tartibga solish yo'li bilan yer fondidan oqilona foydalanishni ta'minlash.

Ikkinchidan, insonning ishlab chiqarish faoliyati natijasida rekultivatsiya orqali buzilgan yerlarning holatini yaxshilash. Yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasida asosiy qoidalar, kompleks standartlarning mazmuni va tarkibiga nisbatan talablar hududlarni ekologik va iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda yer fondidan tizimli ravishda foydalanishni ta'minlash maqsadida belgilanadi.

Ekologik standartlashtirish

"Standart" – inglizcha so'zdan olingan bo'lib "namuna", "andoza", "me'yor" degan ma'nolarni anglatib, u ko'pchilik manfaatdor tomonlar kelishuvi asosida ishlab chiqilgan va ma'lum sohalarda eng maqbul darajali tartibga soladigan, faoliyatning har xil turlariga tegishli bo'lgan umumiy va taktor qo'llaniladigan qoidalar, talablar va usullar belgilangan hamda vakolatli idora tomonidan tasdiqlangan me'yoriy hujjatdir.

Davlat organlarining normativ hujjatlariga qoida, me'yorlar va belgilangan ko'rsatkichlarning kiritilishi **standartlashtirish jarayoni** deb nomlanadi. Standartlar nafaqat moddalar, yarim mahsulotlar va tayyor mahsulotlarga, balki ularni ishlab chiqarish texnologik jarayonlariga hamda umumtexnik tisdagi qoida va talablarga ham ishlab chiqiladi.

Standartlarda vaqti-vaqti bilan fan va texnikaning oxirgi yutuqlarini, mahalliy va xorijiy tajribani hisobga olgan holda eskirgan ko'rsatkichlar yangilab turiladi. Ular faqat mahsulotning xususiyati va undan foydalanish sifat ko'rsatkichini aniqlash uchun zarur bo'lgan talablarni belgilaydi.

Qonunchilik asosi	O'zbekiston Respublikasining Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi "Standartlashtirish to'g'risida"gi Qonunning 2-moddasiga asosan, standartlashtirish davlat organi hisoblanadi va tabiiy resurslardan foydalanish, atrof tabiiy muhitning ifloslanishi yoki boshqa zararli ta'sirlardan muhofaza qilish sohasidagi standartlarni, texnik shartlarini ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va chop etadi.
--------------------------	---

O'zbekistonda ekologik standartlar o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab joriy qilib kelingan. "Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni yaxshilash sohasida standartlar tizimi" GOST. 17.00.01-76 standarti joriy qilingan. Ushbu standart ekologiya sohasida bosh standart hisoblanib, boshqalari esa undan kelib chiqib belgilanishi lozim.

Ekologik

standartlashtirishning tizimi uchta asosiy yo'nalishlar iborat:

birinchi yo'nalishdagi standartlar atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatishning yo'l qo'yiladigan ekologik me'yoriarini belgilash tartibi va shartlarini o'z ichiga oladi,

ikkinchi yo'nalishdagi ekologik standartlar atrof tabiiy muhitning muhofaza qilinishini tashkillashtirishga taalluqli talablarni belgilaydi. Masalan, aholi punktlarida havoning sifatini nazorat qilish qoidalari belgilangan;

uchinchi yo'nalishdagi standartlar atrof tabiiy muhit muhofazasiga taalluqli tushunchalarning yagona talablarini belgilaydi. Masalan, yer osti suvlarining foydalanish tulariga qarab klassifikatsiyasi belgilangan.

Ekologik standartlar ustuvor ravishda texnik qoidalarni belgilaydi va huquqiy akt xususiyatlariga ham ega. Ular qonun va qonunosti hujjatlaridan quyidagilar bilan farqlanadi:

– davlat ekologik standartlari qonun hujjatlariga nisbatan yordamchi vazifani bajaradi;

– ekologik standartlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga solmaydi, ular atrof tabiiy muhitning, uning obyektlari yoki mahsulotlarining ma'lum bir sifat ko'rsatkichlariga mos kelishi lozimligini belgilaydi;

– standartlashtirish bir xil xususiyatlarga ega bo'lishi lozim bo'lgan tipik obyektlar bo'yicha belgilanadi;

– butunlay atrof tabiiy muhit yoki uning obyekti ekologik standartlashtirilmaydi, balki ularning ma'lum bir xususiyat funksiyalari standartlashtiriladi.

Hozirda tabiatni muhofaza qilish sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat standartlashtirish tizimini yaratish maqsadida, O'z DSi 1. 12:1999

“Tabiatni muhofaza qilish sohasida standartlashtirish tizimi. Asosiy qoidalar” va O‘z DSt 1. 13:1999 “Tabiatni muhofaza qilish sohasida standartlashtirish tizimi. Me‘yoriy hujjatlarni ishlab chiqish, kelishish, tasdiqlash va davlat ro‘yxatidan o‘tkazish tartibi” ishlab chiqilib, ularda tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish talablari belgilandi va vatanimiz standartlarini xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashtirishga harakat qilindi.

O‘zbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni 32-moddasida “Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi idoraviy, ishlab chiqarish va jamoat nazorati” ijrosini ta‘minlash maqsadida, 2006-yildan boshlab O‘z DSt 16. 9:2006 “O‘zbekiston Respublikasi ekoanalitik laboratoriyalarni attestatsiyadan o‘tkazish. Laboratoriyalarning texnik loyiqligini baholash tartibi” davlat standarti amalga kiritildi.

Ekologik standartlashtirishda xalqaro standartlashtirish tashkiloti ISO (ISO – International Organization for Standardization) 1947-yil 23-fevralda 25 ta sanoati rivojlangan davlatlarning Londonda imzolagan ixtiyoriy, hukumatga qarashli bo‘lmagan xalqaro miqyosdagi sanoat standartlarini muvofiqlashtiruvchi yagona tashkilot tuzish haqidagi kelishuvi asosida ta‘sis etilgan) muhim o‘rinni egallaydi. 1993-yili ushbu tashkilot tizimida “Ekologik boshqarma” (yoki “Atrof-muhitning sifati boshqarmasi”) texnik qo‘mitasi (ISO TQ 207) tashkil etilgan.

Qo‘mita o‘z faoliyatini ekologik tizimni yaratish, ekologik audit, ekologik belgilarni berish, ekologik nuqtayi nazardan bezararligi tavsiylarini baholashga qaratgan. Ushbu qo‘mita faoliyati natijasida ISO 14000 turkumdagi xalqaro standartlar ishlab chiqilgan. ISO 14000 turkumdagi standartlar asos soluvchi va me‘yorlashtiruvchi standartlarni o‘z ichiga oladi. ISO 14001 “Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida boshqaruv tizimi. Qo‘llash uchun rahbarlik” asos soluvchi standarti va ISO 14004 “Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida boshqarish tizimi. Tamoyillar, tizimlar va texnologiyalar bo‘yicha umumiy rahbarlik” standarti korxonalarida baholanishidan tortib ro‘yxatga olish va sertifikatlashtirishgacha atrof-muhitni muhofazasini tashkil qilish bo‘yicha tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Ekologik sertifikatlashtirish

“Sertifikat” so‘zi lotin tilidan tarjima qilinganda “to‘g‘ri qilindi” degan ma‘noni anglatadi. Sertifikatlashtirishdan oldin mahsulotlar qaysi

talablarga javob berishini aniqlash lozim. Mahsulotlar bo'yicha talablar standartlar va boshqa me'yorlarda belgilanadi. Shuning uchun ham, ular muvofiqlik sertifikat (Assurance of conformity) deb nomlanadi.

E'tibor bering!	Sertifikatlashtirish – guvohlik berish, qayd yoki shahodat etish, ishonch bildirish ma'nosida ishlatiladi va ishonchlilik bilan mahsulotning muayyan standartga yoki texnikaviy hujjatga muvofiqligini uchinchi, xolis va tarqolingan tomon tarafidan tasdiqlaydigan faoliyatni bildiradi.
------------------------	--

Sertifikatlashtirishda mahsulotning sifati haqida iste'molchini ishontiradigan tegishli hujjat – sertifikat beriladi.

Sertifikatlashtirish jarayoni boshqa me'yorlashdan farqli ravishda quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Birinchidan, sertifikatlashtirish uchinchi tomondan – davlat tan olgan (akkreditatsiyadan o'tgan) organ yoki tashkilot tomonidan o'tkaziladi. Ushbu organ yoki tashkilot mahsulot ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar orasida turib mahsulotning sifat va boshqa ko'rsatkichlari to'g'risida kafolat beradi. Ikkinchidan, aniq bir ishlab chiqilgan mahsulot sertifikatlashtiriladi va uni qalbakilashtirishning oldi olinadi. Uchinchidan, sertifikatlashtirish mahsulotning standart va boshqa me'yorlardagi belgilangan talablarga mosligini bildiradi.

Ekologik sertifikatlashtirish mahsulot, ishlarining atrof tabiiy muhit holatiga zararli ta'sir ko'rsatmaslik darajasini aniqlash uslubini hisoblab, ishlab chiqarilgan mahsulot yoki bajarilayotgan ishlarining belgilangan standartlar va boshqa me'yorlarga mos kelishini aniqlaydigan jarayon.

Masalaga e'tibor bering!	Ma'lumki, qadimdan xarid paytida savdo mukammal bo'lishi uchun, uchta tomon ishtirok etishi kerak. 1) oluvchi (xarider) taraf, 2) sotuvchi (tayyorlovchi) taraf va 3) xolis taraf sotilayotgan buyum yoki mahsulotning sifat ko'rsatkichlariga kafolat beradigan shaxs. Savdoing bu turi asosan katta miqdordagi yoki qimmatbaho xarid paytida qo'llanilgan bo'lib, buni hozir ham qoramol, qo'y va ot savdosida uchratishimiz mumkin. Xorijiy olimlar muvofiqlik sertifikatini eramizdan oldin IV asrda joriy qilinganligini ta'kidlagan.
---------------------------------	---

Ekologik sertifikatlashtirishning maqsadi esa ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va bajarilayotgan ishlarining ekologik xavfsizligini

aniqlashdan iboratdir. Demak, ekologik sertifikatlashtirish fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini amalga oshirishning alohida huquqiy kafolatidir.

“Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida”gi Qonunning 46-moddasiga asosan, ekologik sertifikatsiz xomashyo va materiallarni ishlatish, texnologik jarayonlarni joriy etish va mahsulotlar ishlab chiqarish man etiladi.

Ekologik sertifikatlashtirish, asosan, ekologik xavfli mahsulot, jarayonlar uchun qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasining “Chiqindilar to'g'risida”gi Qonunida xavfli chiqindilar to'g'risidagi Bazel konvensiyaga muvofiq xavfli chiqindilarni O'zbekiston hududiga olib kirish, O'zbekiston hududida tashish ekologik sertifikatsiz man etilishi mustahkamlab qo'yilgan. Ekologik sertifikatlashtirishning tartibi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 19-apreldagi 151-sonli qarori bilan belgilangan.

Ekologik sertifikatlashtirishning obyekti ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar, bajarilayotgan xizmatlar (ishlar), ishlab chiqarish jarayonlari, chiqindilar, subyektlari esa ekologik sertifikatlashtirish davlat organlari, ekoanalitik laboratoriyalar, ekologik sertifikatlashtirish obyektlariga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadi.

Ekologik sertifikatlashtirish quyidagi turlarga bo'linadi:

- obyekti bo'yicha: mahsulotlar, bajarilayotgan xizmatlar (ishlar), ishlab chiqarish jarayonlari, chiqindilarni ekologik sertifikatlashtirishga;
- majburiy bo'yicha: majburiy va ixtiyoriy ekologik sertifikatlashtirish.

Ekologik sertifikatlashtirish obyektlarining har bir jarayoni o'zgacha xususiyatlarga ega. Misol uchun, chiqindilar sertifikatlashtirilganda ularning ma'lum bir standartlarga mosligi tekshirilmay, balki ularning toksik va boshqa zararli xususiyatlari har bir holatda aniqlanadi va tabiatga zararli ta'sir ko'rsatish darajasi belgilanadi. Mahsulotlarni sertifikatlashtirishda oldindan belgilangan ekologik standartlarga mosligi aniqlanadi. Ishlab chiqarish jarayoni ekologik sertifikatlashtirilganda uning ekologik ekspertiza asosida ma'qullangan loyiha hujjatlariga mosligi tekshiriladi.

Majburiy sertifikatlashtirish holatlari O'zbekiston Respublikasining “Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida”gi Qonuniga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Shunday toifadagi obyektlarga xavfli chiqindilar kiradi. Ixtiyoriy sertifikatlashtirish yuridik va jismoniy shaxslarning tashabbusi bilan o'tkaziladi. Shuning natijasida mahsulotlar va xizmatlarga “ekologik toza” belgisi beriladi.

Ekologik sertifikatlashtirishni ham O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi (O'zdavstandart) boshqaradi. Ushbu organ sertifikatlashtirish tarmog'ida davlat siyosatini amalga oshiradi, sertifikatlashtirishni o'tkazish bo'yicha umumiy qoidalarni belgilaydi; sertifikatlarni o'zaro tan olish bo'yicha xalqaro tashkilotlar hamda xorijiy davlatlar bilan ishlarni amalga oshiradi; sertifikatlashtirish bo'yicha organ, sinov laboratoriyalari (markazlari)ni akkreditatsiyadan, ekspert auditorlarni esa attestatsiyadan o'tkazadi va akkreditatsiyani bekor qiladi; sertifikatlashtirish organlari va laboratoriyalar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Ekologik sertifikatlashtirish Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining Ekologik sertifikatlashtirish, me'yorlashtirish Bosh boshqarmasi tomonidan amalga oshiriladi. Ekologik sertifikatlashtirish jarayonini to'g'ri tashkil qilish maqsadida tegishli ekoanalitik laboratoriyalar O'zdavstandart organlarida akkreditatsiyadan o'tkazilib va guvohnoma berilib, jalb qilinadi.

Ekologik sertifikatlashtirish tizimi ekologik sertifikatsiyalashtirish bo'yicha normativ hujjatlarni, ekologik sertifikatlashtiruvchi organlarni, sertifikatlashtirilgan obyektlarni, berilgan ekologik sertifikatlarni hisobga olish uchun reyestr va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Ekologik sertifikatlashtirish umumiy sertifikatning tarkibiy qismi sifatida yoki alohida mustaqil ravishda o'tkaziladi. Ekologik sertifikatlarni xuddi shunday mahsulot ishlab chiqaruvchi, xizmatlarni (ishlarni) bajaruvchi boshqa shaxslarga berish man qilinadi.

E'tibor bering!	Majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo'lgan mahsulot, xizmatlar (ishlar) ning to'yxati Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Bunday ro'yxatga faqarolarning hayoti va sog'ligiga, yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulkiga, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan mahsulotlar, xizmatlar (ishlar) kiritiladi. Sertifikatlashtirish ishlari uchun murojaat qilgan yuridik va jismoniy shaxslardan to'lov undiriladi.
------------------------	--

Majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo'lgan mahsulotlarni O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirish faqat ekologik sertifikati mavjud bo'lgandagina amalga oshirilishi mumkin. Ushbu talab to'g'risida import kontraktlariga tegishli qoida kiritilishi lozim. Ekologik sertifikatlar tegishli mollar respublika hududiga olib kelinganda, deklaratsiya bilan birgalikda bojxona organlariga taqdim etiladi.

Ekologik sertifikatlashtirish jarayonida import qilinayotgan mahsulot va chiqindilarning ular ishlab chiqilgan yoki hosil bo'lgan davlatdagi belgilangan talablarga mos kelishi tekshiriladi. Ekologik sertifikat har bir turdagi chiqindi uchun alohida beriladi. Ekologik sertifikatlashtirish bo'yicha bir necha organ mavjud bo'lsa, yuridik va jismoniy shaxslar xohlaganiga murojaat qilishlari mumkin. Sertifikatlashtirish to'g'risidagi arizada mahsulot va chiqindining turi, uning xususiyatlari, ekologik xavflilik darajasi, hajmi va og'irligi ko'rsatiladi. Zarur bo'lgan hollarda namunalari va mahsulot, chiqindilarning texnik hujjatlari taqdim etiladi. Mahsulot va chiqindilarning sinovlari sinov laboratoriyalari (markazlari) da amalga oshiriladi. Sinov natijalari bo'yicha bayonnoma tuziladi va u sertifikatlashtiruvchi organga taqdim etilgach sertifikat rasmiylashtiriladi.

Ekologik sertifikatlashtirishning to'rtta guruhini ajratish lozim: atrof tabiiy muhitning obyektlari; atrof-muhitni ifloslantiruvchi manbalar; tabiatni muhofaza qilishga mo'ljallangan mahsulotlar; ekologik axborot resurslari; mahsulot va texnologiyalar.

Chiqindilarni sertifikalashtirish sohasi o'z dolzarbligi bilan ajralib turadi. Shu sohada sertifikatlashtirish atrof-muhitga zararli ta'sirning oldini olish va ikkilanmchi xomashyo sifatida ulardan foydalanishga qaratilgan. Chiqindilar bo'yicha standartlarni takomillashtirish zarur, chunki u sertifikatlashtirish bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liqdir.

Ma'lumot uchun!	Yevropada sertifikatlashtirish ikkita yo'nalishda amalga oshiriladi. unda mahsulot yetkazib beruvchining muvofiqlik to'g'risida bayonoti, ya'ni mahsulotning belgilangan talablarga javob berish to'g'risidagi yozma kafolati. Bayonot kataloglarda chop etilishi mumkin yoki u yuk xati, foydalanish bo'yicha qo'llanma va boshqa shakllarda (etiketka) e'lon qilinishi mumkin. Ikkinchidan, bevosita sertifikatlashtirish yo'li bilan, ya'ni mahsulot, jarayon, xizmatlar belgilangan talablarga javob berishi to'g'risida uchinchi taraf tomonidan yozma kafolat, ya'ni sertifikat berish orqali amalga oshiriladi.
------------------------	--

Yevropa Ittifoqida ekologik sertifikatlashtirish tamoyillari oldini olish (preventiv) choralarga asoslangan bo'lib, birinchi navbatda ifloslantirish manbalarini yo'qotish yo'li bilan atrof tabiiy muhitga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararning oldini olishni anglatadi. Ekologik muvozanat buzilishiga aybli shaxslarning moliyaviy javobgarligi ikkinchi

navbatdagi omillarni tashkil etadi. Ekologik sertifikatlashtirishning mezonlari standartlashtirish talablaridan kelib chiqishi va ularga monand bo'lishi shart. Buday mezonlarni aniqlash mahsulotning har bir guruhi bo'yicha atrof-muhitga ta'sir ko'rsatish darajasini marketing va boshqa izlanishlar orqali aniqlashni taqozo etadi. Mahsulotni ishlab chiqishi, foydalanishi chog'ida zarur bo'lgan tabiiy resurslardan foydalanish va ularning ifloslanishi hamda ularga o'zgacha zararli ta'sir ko'rsatilishini o'rganish zarur

Ma'lumot uchun!

Finlandiya o'rmonlarini sertifikatlashtirish tizimi FFCS (Finnish Forest Certification System) maxsus tarzda Finlandiya o'rmonlarini taqsimlanishini, ya'ni u yerdagi juda ko'pchilikni tashkil qiluvchi mayda muikdorlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Ushbu tizimning qoida hamda talabi 8 ta standartni o'z ichiga olgan. O'rmonlardan foydalanishning barqarorligi mustaqil ekolog-auditorlar tomonidan o'rnatilgan 37 ta mezonni bajarilishi bilan belgilanadi yoki aniqlanadi. Shunday qilib, FFCS tizimi ikkita sertifikatni, ya'ni o'rmon uchastkasiga va texnologik zanjirga sertifikatni berishni mo'ljallaydi. Shuningdek, ushbu tizim sertifikatlashtirilgan yog'och-taxtani (nomdor yog'och turini) qayta ishlovchi korxonalariga ekologik sertifikat olish hamda tegishli belgi bilan o'z mahsulotini markirovkalash huquqini olish uchun sharoit yaratadi.

Nazorat uchun savollar

1. Ekologik me'yorlash har bir tabiiy resurs bo'yicha alohida tuzilgan bo'lib, yagona bir ekologik me'yor mavjud emas. Aytingchi, nima uchun ushbu tizim joriy etilgan, hamda ushbu masala yuzasidan qanday taklif va mulohazalaringiz mavjud?

2. Ekologik standartlashtirish hamda sertifikatlashtirish jarayonini xorijiy mamlakatlar tajribasi hamda ushbu sohadagi xalqaro tashkilotning faoliyati orqali qiyosiy tahlil qiling, uning asosiy mohiyati nimalardan iborat?

3. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi inspektori tomonidan "RE-tekstil" AJ fabrikasida suv obyektlariga oqova suvlarni chiqarib tashlashda ekologik normativlarga rioya etilishi yuzasidan tekshirish (nazorat) o'tkazildi. Tekshirish jarayonida fabrika tomonidan suv obyektlariga YQD dan birmuncha ortiq darajada chiqindilarni tasblaganlik aniqlandi hamda ushbu masala dalolatnoma hamda ma'muriy

huquqbuzarlik bayonnomasida aks ettirildi. Ushbu ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rib chiqish natijasida aksiyadorlik jamiyatiga nisbatan qonunchilikka muvofiq eng kam oylik ish haqqining 20 baravar miqdorda jarima solish haqida qaror qabul qilindi. Ammo ushbu qarorga nisbatan norozi bo'lgan AJ xo'jalik sudiga murojaat qildi.

AJ o'zining vajida qonunchilikka muvofiq, ekologik me'yorlarga rioya etgan holda YQD miqyosida suv obyektlariga chiqindilarni tashlayotganligini ko'rsatib o'tdi. Shuningdek, ushbu suv obyektiga yana boshqa subyektlar ham chiqindilarni chiqarib tashlayotganliklarini ta'kidlab o'tdi.

Ushbu vaziyatga huquqiy baho bering.

4. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan Toshkent traktor zavodi AJ faoliyati tekshirilganda ushbu jamiyat sistematik ravishda suv obyektiga oqova suvlarni chiqarib tashlayotganligi aniqlandi. Tekshirish shuni ko'rsatdiki, mazkur oqova suvlardagi ifloslantiruvchi moddalar tarkibi YQD dagi me'yordan ortiq ekanligini ko'rsatdi. Ushbu holat yuzasidan jamiyat direktoriga nisbatan jarima belgilandi hamda keltirilgan zararni qoplash bo'yicha xo'jalik sudiga da'vo arizasi kiritildi. Ammo AJ direktori jarimani to'lashdan bosh tortdi, sababi ushbu tashlanayotgan har bir zararli moddalar uchun tegishli ravishdagi to'lov tariflari asosida hamda muntazam to'lovlarni amalga oshirib kelayotganligini vaj qildi.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

7-BOB. EKOLOGIK EKSPERTIZA VA NAZORATNING HUQUQIY HOLATI

Ekologik ekspertiza tushunchasi, maqsadi, tamoyillari va usullari. Ekologik ekspertiza turlari. Ekologiya nazoratining tushunchasi, maqsadi, vazifasi va usullari. Ekologiya nazoratining tizimi.

Ekologik ekspertiza tushunchasi, maqsadi, tamoyillari va usullari

Ekspertiza (lot. "expertus" – tajribali) deganda mutaxassis (ekspert) tomonidan hal etish uchun fan, texnika, san'at sohasida maxsus bilim talab etiladigan masalaning hal etilishi tushuniladi.

Ekologik ekspertiza ekologik huquqiy mexanizmning tarkibiy qismi sifatida atrof tabiiy muhitning barqarorligini saqlash, tabiiy boyliklardan unumli va samarali foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir.

O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-mayda qabul qilingan "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonuni 26-moddadan iborat bo'lib, ushbu qonunda ekologik ekspertiza tushunchasi, amalga oshirish asoslari, shartlari va tartibi belgilab berilgan.

Esda tuting! Ekologik ekspertiza – rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza obyektini ro'yobga chiqarish mumkinligini aniqlashdir ("Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonunning 1-moddasi).

Qonunda ekologik ekspertiza asosan ikki holatda berilgan:

- 1) rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash;
- 2) ekologik ekspertiza obyektini ro'yobga chiqarish mumkinligini aniqlash bilan bog'langan.

Ekologik ekspertizaning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida", "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi, "Ekologik nazorat to'g'risida"gi qonunlarida, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining ekologik ekspertizani o'tkazish tartibi to'g'risidagi me'yoriy hujjatlarida belgilangan.

Ekologik ekspertizaning eng asosiy vazifasi atrof tabiiy muhit va aholining hayoti va sog'lig'iga xavfli va zararli ishlab chiqarish va xo'jalik obyektlari ta'sirlarining oldini olish, bartaraf etish bilan bog'liq preventiv chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir.

E'tibor qiling! Ekologik ekspertiza muhim va murakkab faoliyat turi sifatida quyidagi umumiy va o'ziga xos **tamoyillar** asosida amalga oshiriladi:

- qonuniylik;
- ekologik ekspertizaning mustaqilligi;
- oshkoralik;
- ilmiy-texnikaviy asoslilik;
- ekologik xavfsizlik talablarini hisobga olishning majburiyligi;
- har qanday rejalashtirilayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyatning ehtimol tutilgan ekologik xavflilik prezumpsiyasi;
- xo'jalik va boshqa xil faoliyatning atrof tabiiy muhitga va aholining sog'lig'iga ta'sirini baholashning keng ko'lami va keng qamrovliligi
- ekologik ekspertizani o'tkazishda jamoatchilikning qatnashishi va boshqalar.

Ekologik ekspertiza jarayonida turli **shakldagi** quyidagi usullardan foydalangan holda ko'zda tutilgan maqsadga erishiladi:

- **ma'lumotlar to'plash** - ekspertizadan o'tayotgan muayyan obyektga tegishli bo'lgan barcha axborot, ma'lumotlarni yig'ish va to'plash;

- **umumlashtirish** - obyekt haqidagi to'plangan iqtisodiy, texnologik, ekologik, gidrologik kimyoviy va boshqa ma'lumotlarni o'z yo'nalishlari bo'yicha ma'lum tizimga keltirish;

- **tahlil qilish** - umumlashgan ma'lumotlar bankini o'z yo'nalishi va xususiyatlari bo'yicha alohida o'rganish, tasniflash;

- **baholash** - ekspertiza o'tkazilayotgan obyekt yo'nalishlari, bo'limlari, tashkil etuvchi qismlari bo'yicha xavfli va zararlilik darajasini aniqlash;

E'tibor qarating! O'zbekiston Respublikasi "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonunning

3-moddasiga asosan ekologik ekspertiza quyidagi **maqsadlarda** o'tkaziladi:

- mo'ljallanayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyatni amalga oshirish to'g'risida qaror qabul qilinishidan oldingi bosqichlarda bunday faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash;
- rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyat atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatishi murakab bo'lsa, bunday faoliyatning ekologik xavflilik darajasini aniqlash;
- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha nazarda tutilayotgan tadbirlarning yetarlicligi va asosligini aniqlash

- **xulosa berish** - ekspertiza o'tkazilayotgan obyektning ekologik jihatdan zararli yoki zararsiz, xavfli yoki xavfsiz, ekologik qoida-talablarga mos kelish yoki ushbu qoidalarga zid ekanligi haqida yakuniy, adolatli, obyektiv xulosaga kelish.

Ekologik ekspertiza turlari

Amaldagi qonunchilik hujjatlarida ekologik ekspertizaning ixcham tizimi e'tirof etiladi. O'zbekiston Respublikasi "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasida ekologik ekspertizaning quyidagi tizimi belgilangan: "Ekologik ekspertiza davlat va jamoat ekologik ekspertizasi, shuningdek ekologik audit tarzida amalga oshiriladi".

Davlat ekologik ekspertizasi. Davlat ekologik ekspertizasi yuqoridagi Qonundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 31-dekabrda 491-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida davlat ekologik ekspertizasi to'g'risida"gi Nizom asosida ham amalga oshiriladi.

E'tibor qiling! Davlat ekologik ekspertizasini O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi olib boradi va quyidagi asosiy vakolatlarga ega hisoblanadi: davlat ekologik ekspertizasini tayinlaydi va o'tkazadi; ekologiya ekspertizasiga tegishli bo'lgan me'yoriy-texnik, huquqiy-uslubiy hujjatlarni ishlab chiqadi va tasdiqlaydi; ekologik ekspertiza komissiyasi, uning a'zolari va ekspertlar guruhini tuzadi; davlat ekologiya ekspertizasi xulosalari talablarining bajarilishini nazorat qiladi va hokazo.

Ekologiya qonunchilik hujjatlarida ekspertiza o'tkazilishi shart bo'lgan **obyektlar** belgilangan. Ular jumlasiga:

- davlat dasturlarining, konsepsiyalarining ishlab chiqarish kuchlarini, iqtisodiy va ijtimoiy soha tarmoqlarini joylashtirish hamda rivojlantirish sxemalarining loyihalari,

- barcha turdagi qurilishlar uchun yer uchastkalarini ajratish materiallari;

- loyiha oldi va loyiha hujjatlari;

- tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog'liq xo'jalik va boshqa xil faoliyatni tartibga soluvchi me'yoriy-texnik va yo'riqnoma-uslubiy hujjatlarning loyihalari;

- texnika, texnologiya, materiallar, mahsulotlarning yangi turlarini yaratishga doir hujjatlar;

– atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar hayoti va sog‘lig‘iga zararli va xavfli ta‘sir ko‘rsatuvchi ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirayotgan barcha turdagi korxonalar;

– shaharsozlik hujjatlarining barcha turlari;

– maxsus huquqiy rejimli obyektlar va boshqa obyektlar.

Ushbu obyektlarga nisbatan davlat ekologiya ekspertizasini o‘tkazish majburiy hisoblanadi va mulkchilik shakli hamda ma‘muriy bo‘ysunishidan qat‘i nazar, hech bir obyektga bu borada imtiyoz berilmaydi.

E‘tibor qiling! Qonunchilikda I, II, III va IV toifaga tegishli bo‘lgan faoliyat turlari to‘g‘risida so‘z boradi. Bu faoliyat turlari ro‘yxati O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 31-dekabrda 491-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Unga ko‘ra, atrof-muhitga ta‘sir ko‘rsatishning I toifasiga kiradigan faoliyat o‘ta xavfli, II toifasiga kiradigan faoliyat o‘rtacha darajada xavfli, III toifaga mansub faoliyat past darajada xavfli hamda IV toifasiga mansub faoliyat mahalliy ta‘sir ko‘rsatadigan darajada xavfli hisoblanadi.

Davlat ekologiya ekspertisasi jarayoni har bir obyektning hajmi va o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra bir necha bosqichlarni o‘z ichiga oladi, ya‘ni:

1) tayinlash – obyektga nisbatan ekologik ekspertiza tayinlash va maxsus komissiya, ekspertlar guruhini tuzish;

2) obyekt haqida ma‘lumotlarni to‘plash, umumlashtirish va baho berish bosqichi;

3) obyektning ekologik qoida-talablarga mos yoki zid ekanligi haqida xulosa tayyorlash va uni tasdiqlash;

4) obyekt haqidagi xulosani bank muassasalariga yuborish;

5) davlat ekologik ekspertisasi xulosasi yuzasidan nizolarni hal qilish.

Shuni ta‘kidlash kerakki, davlat ekologik ekspertizasining xulosasi mahim ahamiyatga ega bo‘lib, obyekt haqida salbiy xulosa berilgan taqdirda bank muassasalari ushbu obyektga moliyalashtirmaydi va faoliyati bekor bo‘lishi mumkin.

Ma‘lumot uchun! Yurtimizda o‘tgan yillar mobaynida ekologik ekspertiza natijalari bo‘yicha atrof tabiiy muhitga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi ba‘zi obyektlarning ro‘yobga chiqarilishi rad etildi: Chimyon-Chorvoq rekreatsion hududida farmatsevtika zavodi qurilishi; Chirchiq daryosi suvini muhofaza qilish hududida 1800 tonna ammiyak selitrasini omborining qurilishi; Toshkent shahri va Toshkent viloyati chegarasida qum-shag‘al aralashmasini qazib olish.

O‘zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan foydalanilishning holati to‘g‘risida Milliy ma‘ruxa, 2006-yil.

Jamoat ekologik ekspertizasi. Ekologik ekspertizaning tizimida jamoatchilik ekspertizasi alohida ahamiyat kasb etadi. Jamoat ekologik ekspertizasi fuqarolarning davlat boshqaruv organlarida ularning ekologik manfaatlariga taalluqli masalalarni hal etishda faol aralashish va nazorat qilish huquqini beradi.

Jamoat ekologik ekspertizasi nodavlat notijorat tashkilotlar, fuqarolar tomonidan amalga oshirilib, rejalashtirilayotgan, amal qilayotgan turli obyektlar yuzasidan o'tkazilishi mumkin.

Jamoat ekologik ekspertizasining ahamiyati va zaruriyati shu bilan belgilanadiki, ushbu institut jamoatchilik tomonidan ekologiya nazoratini amalga oshirishning asosiy usuli bo'lib, jamoat birlashmalariga muayyan vaziyat, faoliyat yoki hujjat yuzasidan mustaqil tekshiruvlar o'tkazish, ularga xolisona va asosli baho berish hamda uning natijasidan kelib chiqib, tegishli tavsiyalar berish, vakolatli organlarga murojaat etish huquqini beradi. Jamoat ekologik ekspertizasi natijalarining ommaviy e'lon qilinishi ushbu masalaga jamoatchilik e'tiborini tortish va tegishli faoliyat yoki hujjatni qo'llab-quvvatlash yoxud aksincha bekor qilishga keng aholi e'tiborini tortish va shu orqali ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

2008-yil 2-avgustda ekologiya sohasida 80 dan ortiq nodavlat-notijorat tashkilotlar vakillari, ekologik olim va mutaxassislar tashabbusi bilan Toshkentda O'zbekiston ekologik harakati ta'xis konferensiyasi bo'lib o'tdi hamda konferensiya ishtirokchilari tomonidan **O'zbekiston ekologik harakatini** tuzish taklifi ma'qullandi. Hozirgi kunda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda aholi salomatligini muhofaza qilishga yo'naltirilgan ommaviy jamoat birlashmasi sifatida O'zbekiston ekologik harakatidan 15 nafar deputat saylanadi.

Mamlakatimizda jamoat ekologik ekspertizasiga oid huquqiy asoslar shakllantirilgan bo'lib, uzluksiz rivojlanib bormoqda. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasida ekologik ekspertiza o'tkazishning majburiyligi belgilangan hamda Qonunda "Ekologiya ekspertizasi" deb nomlanuvchi VI bob ham o'z aksini topgan. Xususan, mazkur bobning jamoatchilik ekologik ekspertizasiga bag'ishlangan moddasida esa jamoatchilik asosidagi ekologiya ekspertizasi jamoat birlashmalarining tashabbusiga ko'ra ularning mablag'lari hisobidan yoki jamoatchilik asosida mutaxassislarning mustaqil guruhlari tomonidan amalga oshirilishi, jamoatchilik asosidagi ekologiya ekspertizasining xulosalari tavsiya tamoyiliga ega bo'lishi mustahkanlangan.

Bundan tashqari, jamoat ekologik ekspertizasi o'tkazish bilan bog'liq masalalarni nisbatan kengroq o'zida qamrab olgan O'zbekiston Respublikasining "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonunining 10-moddasida jamoat ekologik ekspertizasini moliyalashtirish nodavlat notijorat tashkilotlarining yoki fuqarolarning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshirilishi, 23-moddasida esa jamoat ekologik ekspertizasi ekologik asoslanishi taqozo etiladigan har qanday faoliyat sohasida nodavlat notijorat tashkilotlarining va fuqarolarning tashabbusi bilan amalga oshirilishi mumkinligi, jamoat ekologik ekspertizasini amalga oshirishga to'sqinlik qilish taqiqlanishini, jamoat ekologik ekspertizasi davlat ekologik ekspertizasi o'tkazilishidan qat'i nazar, amalga oshirilishi mumkinligini va jamoat ekologik ekspertizasining xulosasi tavsiya xususiyatiga ega bo'lishi ta'kidlanadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida davlat ekologik ekspertizasi o'tkazish haqida"gi Nizomning birgina 13-bandida davlat ekologik ekspertizasini o'tkazishda jamoat ekologik ekspertizasi materiallaridan foydalanish mumkinligi haqidagi qoida mustahkamlangan.

Jamoat ekologik ekspertizasi davlat ekologik ekspertizasi o'tkazilganligidan qat'i nazar, amalga oshiriladi. Jamoat ekologik ekspertizasining xulosasi tavsiya ahamiyatiga ega bo'ladi, davlat hokimiyati va huquqni muhofaza qiluvchi organlarga taqdim etilishi mumkin.

Davlat va jamoat ekologik ekspertizasi bir-biridan quyidagi muhim jihatlari bilan farqlanadi:

birinchidan, jamoat ekologik ekspertizasi tegishli subyektlarning tashabbusi bilan ixtiyoriy ravishda o'tkaziladi, davlat ekologik ekspertizasi esa majburiy ravishda o'tkaziladi;

ikkinchidan, davlat va jamoat ekologik ekspertiza xulosasining yuridik kuchida, ya'ni davlat ekologik ekspertizasi o'tkazilganda, uning xulosasini ijro etish majburiy bo'lsa ("Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonunning 21-moddasi birinchi qismi), jamoat ekologik ekspertizasining xulosasi tavsiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi (23-moddaning uchinchi qismi);

uchinchidan, jamoat ekologik ekspertizasining amalga oshirilishini moliyalashtirilishida namoyon bo'ladi. Qonunga muvofiq davlat ekologik ekspertizasi buyurtmachining mablag'lari hisobidan amalga oshirilsa (10-moddaning birinchi qismi), jamoat ekologik ekspertizasini moliyalashtirish nodavlat notijorat tashkilotlarining yoki fuqarolarning o'z mablag'lari

hisobidan amalga oshiriladi (10-moddaning ikkinchi qismi). Demak, ko'rib turganimizdek, jamoat ekologik ekspertizasining maqomi ham davlat ekologik ekspertizasidan farq qiladi;

to'rtinchidan, davlat va jamoat ekologik ekspertisasi o'zining maqsadi va mohiyati bo'yicha ham bir-biridan farq qiladi. Davlat ekologik ekspertisasi shunday vakolatli davlat organlari tomonidan o'tkazilib, bunda vakolatli davlat organlari, eng avvalo, ekspertiza o'tkazilayotgan obyektning iqtisodiy yoki boshqa ko'rsatkichlariga e'tibor qaratadi. Jamoat ekologik ekspertisasi o'tkazishda esa jamoat birlashmalarining maqsadi ekspertizadan o'tkazilayotgan obyekt joylashgan hudud tegishli mintaqa va unda istiqomat qiluvchi aholining umumiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan hamda bunda davlat ekologik ekspertizasini o'tkazuvchi subyektlarga ma'lum bo'lmagan jihatlar ham jamoat ekologik ekspertizasini o'tkazish jarayonida aniqlash mumkin.

Ekologik audit. Ekologik audit (ingl. "audit" – "u eshitadi") ekologik auditorlar yoki ekologik auditorlik tashkilotlarining atrof-muhitga ta'sir ko'rsatuvchi xo'jalik faoliyatini mustaqil tekshirish va atrof-muhit va aholi salomatligiga salbiy ta'sirni kamaytirish bo'yicha tavsiyalarini ishlab chiqishdan iborat bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Ekologik audit ekologik-huquqiy normalarning amalga oshirilishida muhim vosita hisoblanadi.

E'tibor qiling! Ekologik audit davlat ekologik ekspertizasidan farqli ravishda xo'jalik va ishlab chiqarish obyekti mulkdorining qaroriga binoan o'tkaziladi.

Auditorlik xizmati xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan auditorlik firmalari o'rtasida tuziladigan shartnoma asosida amalga oshiriladi. Bunday firmalar auditorlik xizmatini amalga oshirish uchun tegishli korxonalar, tashkilotlar, muassasa va kompaniyalar faoliyatini nazorat qiladigan davlat organlari (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi) dan olingan maxsus ruxsatnoma asosida amalga oshiriladi.

Ekologik audit ekologik auditorlar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlarda o'tkaziladigan, atrof tabiiy muhit holatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan, ishlab turgan korxonalar va boshqa obyektlarni mustaqil ekologik ekspertiza qilishni ko'zda tutadi.

Ekologik ta'minotning turlari

Ishlab chiqarish obyektlarining ekologik auditi

atrof-muhitni muhofaza qilishga doir talab va yo'riqnomalarga korxonalarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga to'g'ri kelishi, tabiatni muhofaza qilish tadbirlari bo'yicha tavsiyanomalarni tayyorlash hamda tabiiy resurslardan foydalanishdagi sarf-xarajatlarni tekshirishdir. Bunday tekshiruv aksar hollarda "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonunning 11-moddasida qayd qilingan ishlarni moliyalashdan avval va nazoratlovchi organlar bilan bo'ladigan nizoli holatlarda amalga oshiriladi.

Hududiy ekologik audit

aniq bir yer uchastkalarini yoki hududlarni tabiiy resurs imkoniyatlarini salbiy tabiiy hodisalar hamda atrof tabiiy muhitga texnogen jarayonlarning ta'sirini va ularning turini aniqlashni baholashda qo'llanadi. Ushbu ekologik audit turi ko'chmas mulk va yer uchastkalarini yuzasidan bajariladigan operatsiyalar bilan qo'shib baholanadi. Ish natijalari ushbu faoliyatni asoslash borasidagi ekspert xulosasi bilan yakunlanadi.

Ekologik konsalting

har qanday ko'lamdagi korxonalar, muassasa va tashkilotlarning faoliyatini ekologik ta'minlash bo'yicha ishlar majmui bo'lib, uning zaminida tabiiy resurslarni tejash hamda tashkilotlar tomonidan atrof tabiiy muhitni ifloslantirish darajasini kamaytirish bo'yicha loyihalar ishlab chiqish yotadi.

Ekologik auditning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasining "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonunida mustahkamlangan bo'lib, unda ekologik audit ekologik ekspertiza bilan chambarchas bog'liq bo'lgan, shuningdek o'z xususiyatlariga ega bo'lgan muhim huquqiy vosita sifatida tartibga solingan.

Ekologik audit **shartnomaviy asoslarda** yuzaga kelishi bois o'zida shunday munosabatlarning bir qator xususiyatlarini aks ettirishi bilan tavsiflanadi. Bunda taraflar nafaqat matanosib huquqlarga ega bo'ladilar, balki tabiat obyektlarini qo'riqlashga oid faoliyatning o'ziga xosligidan kelib chiquvchi huquq va majburiyatlarni ham belgilaydi va amalga oshiradi.

Ekologiya nazoratining tushunchasi, maqsadi, vazifasi va usullari

Ekologik nazorat tabiat zakiralaridan oqilona foydalanishni boshqarish va tabiatni muhofaza qilish sohasida qonuniylikka aniq va og'ishmay rioya qilish ustidan muntazam kuzatuv olib borish faoliyatidir.

“Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi” asosida 2013-yil 27-dekabrda O‘zbekiston Respublikasining “**Ekologik nazorat to‘g‘risida**”gi Qonuni qabul qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 21-yanvardagi “**O‘zbekiston Respublikasining 2013-yil 27-dekabrda O‘RQ-363-sonli “Ekologik nazorat to‘g‘risida**”gi Qonunini amalga oshirish chora-tadbirlari rejasini tasdiqlangan.

E’tibor qiling! Ekologiya nazorati bilan bog‘liq murakkab faoliyatni olib borishda ekologiya nazorati subyektlari tomonidan quyidagi asosiy tashkiliy-huquqiy usullar qo‘llanadi:

1. **Kuzatish** – atrof tabiiy muhitda bo‘ladigan o‘zgarishlarni o‘rganish va ma’lumotlarni to‘plash;
2. **Umumlashtirish** – atrof tabiiy muhit holatiga zararli va xavfli bo‘lgan ta’sirlarni aniqlash, tahlil qilish asosida ma’lumotlarni tasniflash;
3. **Baholash** – antropogen faoliyat ishlarining zararli, xavfli va noqonuniyligini aniqlash;
4. **Ruxsatnoma berish** – yuridik va jismoniy shaxslarga yer, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi, yer osti boyliklari va atmosferas havosidan foydalanish uchun litsenziya berish;
5. **Ogohlantirish, cheldash va to‘xtatish** – ekologik xavfli va zararli xo‘jalik va boshqa;
6. **Javobgarlikka tortish** – ekologik qoida-talablarni buzgan, yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan ma’muriy-huquqiy javobgarlik choralarini qo‘llash.

Qonunda fuqarolik jamiyati institutlari va fuqarolarning, shuningdek ekologik nazoratning jamoatchi inspektorining ekologik nazorat sohasidagi vakolatlari, huquq va majburiyatlari ko‘rsatib o‘tilgan holda ular tomonidan ekologik nazoratni amalga oshirish tartibi, shakllari va usullari, ekologik nazorat natijalarini rasmiylashtirish va ekologik nazorat natijalarini ro‘yobga chiqarish shakllari qonun normalari asosida belgilab berildi.

Ekologik nazorat **obyektlari** quyidagilardan iborat:

- yer, yer osti boyliklari, suvlar, o‘simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosi;
- atrof-muhitga ta’sir ko‘rsatuvchi tabiiy va texnogen manbalar;
- atrof-muhit ifloslanishiga va tabiiy resurslardan noqilona foydalanilishiga olib kelishi, fuqarolarning hayoti va sog‘lig‘iga tahdid solishi mumkin bo‘lgan faoliyat, harakat yoki harakatsizlik.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi	maxsus vakolatli davlat organlari	mahalliy davlat hokimiyati organlari
davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari		xo'jalik yurituvchi subyektlar
fuqarolar	fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari	nodavlat notijorat tashkilotlari

Qonunda ekologik nazorat sohasidagi **davlat siyosatining asosiy to'rtta yo'nalishi** belgilab berilgan:

- 1) ekologik nazorat tizimini shakllantirish va rivojlantirish;
- 2) fuqarolarning hayoti va sog'lig'i uchun qulay atrof-muhitni yaratish;
- 3) ekologik nazorat sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlari (bundan buyon matnda maxsus vakolatli davlat organlari deb yuritiladi), mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar bilan atrof-muhitning muhofaza qilinishi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanilishini ta'minlash berasida hamkorlik qilishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish;
- 4) ekologik nazorat sohasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Ekologiya nazoratining tizimi

Ekologiya nazorati murakkab jarayonlardan iborat bo'lib, ta'sirlarning holatini kuzatish, tabiiy resurslarning holatiga baho berish va ularning istiqbolini belgilash, ekologik qoida-talablarning barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini tekshirish, salbiy ekologik oqibat va zararli ta'sirlarning oldini olish va cheklash, tabiatni muhofaza qilishning keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlarini amalga oshirish, ekologik bilimlarni targ'ibot qilish va aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan tashkiliy chora-tadbirlarning amalga oshirilishini muvofiqlashtirishga qaratilgan davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektlar va jamoat tashkilotlarining faoliyatlarini qamrab oladi.

Ekologiya nazoratini amalga oshirishda nafaqat davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, balki xo'jalik faoliyatni amalga oshiruvchi korxonalar, tashkilot va muassasa hamda jamoat tashkilotlarining faoliyati alohida o'rinni egallaydi.

"Ekologik nazorat to'g'risida"gi Qonunning 9-moddasiga muvofiq ekologik nazoratning 4 ta turi belgilangan: davlat ekologik nazorati; idoraviy ekologik nazorat, ishlab chiqarish ekologik nazorati, jamoatchilik ekologik nazorati.

Davlat ekologik nazorati. Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 5-avgustdagi 216-son qarori bilan tasdiqlangan "Davlat ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi Nizomga ko'ra davlat ekologik nazorati maxsus vakolatli davlat organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasida huzuridagi Yer qo'mitasi geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi ("Sanoatgeokontekstnazorat" DI), O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi (IIV), O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi ("Yergeodez-kadastri" davlat qo'mitasi) maxsus vakolatli davlat organlari hisoblanadi.

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi boshqa maxsus vakolatli davlat organlarining davlat ekologik nazorati sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib boradi.

Esla tuting! Maxsus vakolatli davlat organlari quyidagi sohalarda davlat ekologik nazoratini amalga oshiradi.

1. **Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi** – atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasida;

2. **Sog'liqni saqlash vazirligi** – atrof-muhitning radioaktiv, kimyoviy, biologik moddalar bilan ifloslanishi, ichimlik suv ta'minoti, atmosfera havosiga fizik omillarning zararli ta'sir ko'rsatishi yuzasidan;

3. **"Sanoatgeokonteksnazorat" DI** – sanoat xavfsizligiga va radiatsiyaviy xavfsizlikka rioya etilishi, yer qanini geologik o'rganish, foydali qazilmalarni ko'zlab olish, mineral xomashyoni qayta ishlashda yer qanidan foydalanish va uni muhofaza qilish, shuningdek konchilik ishlarini geologik-markshayderlik jihatidan ta'minlash yuzasidan;

4. **IIV** – avtomototransport vositalarining ishlatilishida atmosfera havosining ifloslanishi yuzasidan;

5. **Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi** – suv iz suv obyektlarining suvidan foydalanilishi va iste'mol qilinishi, o'simlik va hayvonot dunyosini himoya qilish bo'yicha davlat karantin qoidalarining bajarilishi yuzasidan;

6. **"Yergeodezkadastr" davlat qo'mitasi** – yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish yuzasidan, yerlarning ishlab chiqarish chiqindilari hamda boshqa chiqindilar, radioaktiv, kimyoviy, biologik moddalar va oqova suvlar bilan ifloslanishi bundan mustasno.

Boshqa maxsus vakolatli davlat organlarining davlat ekologik nazorati sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirish maqsadida Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi huzurida ularning vakillaridan iborat **muvofiqlashtiruvchi kengash** tashkil qilinadi. **Mahalliy davlat hokimiyati organlari** tegishli hududda davlat ekologik nazoratini amalga oshiradi.

Davlat ekologik nazoratini amalga oshiruvchi davlat organlarining o'z vakolatlari doirasida qabul qilgan qarorlari vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi shart. Davlat ekologik nazoratini amalga oshiruvchi organlar ekologik nazoratning boshqa subyektlari va ommaviy axborot vositalari bilan davlat ekologik nazorati masalalari bo'yicha hamkorlik qiladi.

Davlat ekologik nazoratining **shakllari** – atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablariga yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan rioya etilishini, davlat ekologik dasturlari va boshqa ekologik dasturlarning amalga oshirilishini tekshirish, atrof-muhit monitoringi, davlat ekologik ekspertizasi.

Davlat, idoraviy va ishlab chiqarish ekologik nazorati atrof-muhitga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni hisobga olish, atrof-muhit hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish holatini tahlil etish, baholash va prognoz qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Davlat, idoraviy va ishlab chiqarish ekologik nazorati natijalarini ro'yobga chiqarish shakllari quyidagilardan iborat:

E'tibor qilib! Davlat, idoraviy va ishlab chiqarish ekologik nazorati natijalarini rasmiylashtirish:

1) atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablariga yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan noya etilishini, davlat ekologik dasturlari va boshqa ekologik dasturlar amalga oshirilishini tekshirish natijalari bo'yicha dalolatnoma yoki ra'umotnoma;

2) atrof-muhit monitoringi natijalari bo'yicha axborot yoki hisobot;

3) davlat ekologik ekspertizasi va ekologik audit natijalari bo'yicha xulosa tuzish orqali amalga oshirilishi mumkin.

1) atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablarining buzilishini bartaraf etish to'g'risida yuridik yoki jismoniy shaxsga yozma ko'rsatma berish;

2) korxonalar, tashkilotlar, inshootlar va boshqa obyektlar faoliyatini favqulodda vaziyatlar, epidemiyalar hamda fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga boshqa real tahdid yuzaga kelishining oldini olish raunosaboti bilan o'n ish kunidan ortiq bo'lmagan muddatga cheklash, to'xtatib turish to'g'risida maxsus vakolatli davlat organi, mahalliy davlat hokimiyati organining qarorini qabul qilish;

3) maxsus vakolatli davlat organining, mahalliy davlat hokimiyati organining atrof-muhitga zararli ta'sir ko'rsatayotgan korxonalar, tashkilotlar, inshootlar va boshqa obyektlar faoliyatini cheklash, to'xtatib turish, tugatish va (yoki) qayta ixtisoslashtirish to'g'risida, shuningdek atrof-muhitga, fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash haqida sudga ariza bilan murojaat qilish;

4) atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablarini buzgan shaxslarni javobgarlikka tortish to'g'risidagi materialni maxsus vakolatli davlat organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan haquqni muhofaza qiluvchi organlarga yuborish;

5) idoraviy ekologik nazoratni amalga oshiruvchi davlat yoki xo'jalik boshqaruvi organining mansabdor shaxsi tomonidan davlat boshqaruvi organi tasarrufidagi tashkilot yoki xo'jalik boshqaruvi organi tarkibiga kiruvchi tashkilot rahbariga atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablari buzilishi yuzasidan aniqlangan fakt bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish uchun taklif kiritish;

6) ishlab chiqarish ekologik nazoratini amalga oshiruvchi vakolatli shaxs tomonidan xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariga atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablarining buzilishi yuzasidan aniqlangan fakt bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish uchun taklif kiritish.

Ma'lumot uchun! 2013-yilda tabiatni muhofaza qilishga oid qonun hujjatlarini buzish holatidan bo'yicha 5543 yuridik shaxs va 2084 fuqaroga jami 229,6 mln. so'mlik ma'muriy jarimalar solindi, shularning 226,7 mln. so'mi yoki 98,7%ni andrildi. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ustidan davlat nazorati doirasida asbob-uskunalar bilan atrof-muhitni ifloslantiruvchi 269,4 mingga yaqin manba tekshirildi (2012-yilda – 293,2 ming). Atrof tabiiy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi jami 119 ta obyekt ishi vaqtinchalik to'xtatildi, shundan 70 tasining to'xtatilishi hisobiga atmosfera ifloslantiruvchi moddelarni tashlash 111,6 tonnaga qisqardi.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining 2013-yilagi faoliyati to'g'risida hisobot

Idoraviy ekologik nazorat. Idoraviy ekologik nazorat davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari tomonidan davlat boshqaruvi organlari tasarrufidagi tashkilotlarda, shuningdek xo'jalik boshqaruvi organlarining tarkibiga kiruvchi tashkilotlarda amalga oshiriladi.

Idoraviy ekologik nazoratining **shakllari** – atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablariga yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan rioya etilishini, davlat ekologik dasturlari va boshqa ekologik dasturlarning amalga oshirilishini tekshirish; atrof muhit monitoringi.

Ishlab chiqarish ekologik nazorati. Ishlab chiqarish ekologik nazorati xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan o'z xo'jalik faoliyatida va boshqa faoliyatda amalga oshiriladi. Davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, shuningdek xo'jalik yurituvchi subyektlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan "Ekologik xizmat to'g'risida"gi namunaviy nizomga muvofiq ekologik xizmatni tashkil etishi mumkin.

Ishlab chiqarish ekologik nazoratining **shakllari** – atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablariga yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan rioya etilishini, davlat ekologik dasturlari va boshqa ekologik dasturlarning amalga oshirilishini tekshirish; atrof-muhit monitoringi; ekologik audit.

Jamoatchilik ekologik nazorati. Jamoatchilik ekologik nazoratining fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar tomonidan amalga oshiriladi.

Jamoatchilik ekologik nazorati natijalari belgilangan tartibda ma'lumotnoma yoki axborot tuzish orqali rasmiylashtirilishi mumkin.

Jamoatchilik ekologik nazorati natijalarini ro'yobga chiqarish shakllari quyidagilardan iborat:

1) maxsus vakolatli davlat organlarini, mahalliy davlat hokimiyati organlarini va fuqarolarni jamoatchilik ekologik nazoratining natijalari haqida xabardor qilish;

2) tegishli davlat organlariga atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablarining buzilishi yuzasidan aniqlangan fakt bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish uchun takliflar kiritish.

E'tibor qiling! Jamoatchilik ekologik nazoratining shakllari:

1) atrof-muhit holatini va uning xo'jalik faoliyati hamda boshqa faoliyat ta'siri ostidagi o'zgarishlarini, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari talablariga yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan rioya etilishini, davlat ekologik dasturlari va boshqa ekologik dasturlarning amalga oshirilishini kuzatib borish;

2) davlat, idoraviy va ishlab chiqarish ekologik nazoratini amalga oshirishda kuzatuvchi sifatida ishtirok etish;

3) tegishli davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar rahbarlarining atrof-muhitni muhofaza qilish, hududning sanitariya holati, obodonlashtirilishi hamda ko'kalamzorlashtirilishi masalalariga doir axboroti hamda hisobotlarini eshitisir;

4) jamoatchilik ekologik ekspertizasini o'tkazish;

5) atrof-muhit va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning holatini tahlil qilish va baholash;

6) jamoatchilik fikrini o'rganish

Nazorat savollari:

1. Fuqaro A. avtotransport vositalarini yuvish xizmatini ko'rsatuvchi MCHJ ochish maqsadida vakolatli davlat organiga murojaat etdi. Uning murojaati ushbu faoliyat turini amalga oshirish uchun ekologik ekspertizaning ijobiy xulosasi zarurligi asoslantirilib qaytarildi. Ushbu faoliyat turi bo'yicha ekologik ekspertiza qanday tashkil etiladi? Davlat ekologik ekspertisasi obyektlarining qanday turlarini bilasiz? Ular bo'yicha davlat ekologik ekspertizasini o'tkazish bir-biridan qaysi jihatlariga ko'ra farqlanadi?

2. Fuqaro D. uyi yaqinida qatnayotgan elektrostansiya shu mahalla fuqarolari sog'lig'iga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkinligi bois fuqarolar

o'zini o'zi boshqarish organlariga jamoat ekologik nazoratini o'tkazish to'g'risida taklif bilan murojaat etdi. Biroq fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organi jamoat ekologik nazoratini amalga oshirish tartib-taomillari aniq belgilanmaganligi bois bunday tadbiri o'tkaza olinasligini ma'lum qildi. Jamoat ekologik nazoratini o'tkazish tartibi qanday? Qonunchilikda qanday qoidalar belgilangan? Bu borada qanday bo'shliqlar mavjud?

8-BOB. ATROF TABIIY MUHITNI MUHOFAZA QILISHNING IQTISODIY MEXANIZMINI HUQUQIY TA'MINLASH

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy mexanizmini huquqiy ta'minlash tushunchasi va xususiyatlari. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmining asosiy maqsadi va yo'nalishlari. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmining tizimi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy mexanizmini huquqiy ta'minlash tushunchasi va xususiyatlari

Ekologik munosabatlarni tartibga solishda iqtisodiy mexanizmini huquqiy ta'minlash muhim ahamiyatga ega bo'lib, birinchidan, atrof tabiiy muhit barqarorligini ta'minlash va tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga, ikkinchidan, ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish jarayonini kafolatlashga, uchinchidan, jismoniy va yuridik shaxslarning ushbu sohadagi faoliyatini ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Iqtisodiy usullar ma'muriy usullardan farqli ravishda tabiatdan foydalanuvchining hamda xo'jalik faoliyat yurituvchi boshqa shaxslarning mulkiy, iqtisodiy manfaatlariga ta'sir etadiki, ushbu holat bozor iqtisodiyoti sharoitida o'ta dolzarbdir. **Agar ma'muriy-huquqiy ta'sir usuli hokimiyat va buyumuv munosabatlaridan kelib chiqsa, iqtisodiy mexanizm shaxsning real maqsadlariga erishishdagi moddiy manfaatdorligiga tayanadi.** Iqtisodiy usullar ma'muriy usullar kabi atrof tabiiy muhit sohasidagi munosabatlar subyektlarning ekologik ongini shakllantirishda juda samarali usullardan hisoblanadi. Biroq ularning samaradorlik darajasi ma'lum ma'noda mamlakatning iqtisodiy rivojlanish holatiga bog'liq. Tabiatdan foydalanish va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni ta'minlashda iqtisodiy choralar haqida gapirganda ta'kidlash joizki, tabiatdan foydalanish faoliyatini boshqarishda iqtisodiy va ma'muriy usullar o'zaro muqobil usullar hisoblanmaydi. Aksincha, ular bir-birini to'ldiradi¹¹.

Iqtisodiy usullarni qo'llash oqilona bo'lishi lozim, binobarin, tabiatdan foydalanishda to'lovlar doirasini haddan ziyod oshirish ekologik vazifalarni hal etishda tadbirkorlar tashabbuskorligini soddalashtirish o'rniga iqtisodiyotni bo'g'ib qo'yishi, tadbirkorlar tomonidan

¹¹ Бринчук М.М. Экологическое право // Учебник. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Юрист, 2004. – С.412.

qarshiliklarni keltirib chiqarishi¹² mumkin. Iqtisodiy vositalar o'z mohiyatiga ko'ra mo'tadil, o'z funksiyalarini me'yorida bajara oladigan bozor iqtisodiyoti sharoitidagina samarali harakat qilishi mumkin.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy mexanizmini huquqiy ta'minlash – bu atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash chora-tadbirlarini rejalashtirish, moliyalashtirish, tabiiy resurslardan maxsus foydalanganlik, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik, chiqindilarni joylashtirganlik va atrof tabiiy muhitga boshqacha tarzda zararli ta'sir ko'rsatganlik uchun to'lovlar undirish, iqtisodiy rag'batlantirish, iqtisodiy jazo choralarini qo'llash bilan bog'liq qoida-talablarning qonun hujjatlarida mustahkamlanishidir.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishga doir chora-tadbirlarni amalga oshirishda iqtisodiy mexanizmining ikki asosiy jihatiga e'tibor qaratish lozim. Iqtisodiy mexanizmining shakllanishi birinchidan, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlarni moliyalashtirish va pul mablag'larining jamg'arilish manbai bo'lib xizmat qilsa, ikkinchidan, tabiatdan foydalanuvchilar hamda boshqa xo'jalik subyektlari – yuridik va jismoniy shaxslarga real ta'sir ko'rsatadi, ularni qonunchilikda mavjud ekologik talablarni bajarishga undaydi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmining bir qator o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmining tabiatdan foydalanuvchilar uchun iqtisodiy rag'batlantirish vositasi sifatida baholanishi;
- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmining ayrim turlarida davlat majburlov choralaridan foydalanilishi (masalan, tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaganlik hamda qonunlarda belgilangan talablarni buzganlik uchun iqtisodiy jazo choralarini qo'llashda, tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliq va to'lovlar undirishda);
- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmida ma'muriy-huquqiy vositalarning iqtisodiy rag'batlantirish usullari bilan o'zaro uyg'unlashganligi;
- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmini huquqiy ta'minlashda ekologik tamoyillarning ustuvor mavqe kasb etishi;

¹² Келбасов О. С. Соотношение административных и экономических методов охраны окружающей среды // Экологическое право и рынок. – М. 1994. – С.50.

- tabiiy resurslardan foydalanish va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishda iqtisodiy manfaatdorlik ekologik talablarga asoslangan holda ta'minlanishi;

- atrof tabiiy muhit muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmining tabiiy resurslardan oqilona, tejarali hamda samarali foydalanishni ta'minlovchi vosita sifatida namoyon bo'lishi;

- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy-huquqiy mexanizmining huquqiy institut sifatida bir qator vosita va usullar majmuyidan (tabiiy resurslardan maxsus foydalanganlik uchun to'lov, iqtisodiy rag'batlantirish, iqtisodiy jazo choralarini qo'llash, ekologik sug'urta, ekologik jamg'armalar) tashkil topishi.

Demak, tabiatdan foydalanish, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash sohasida iqtisodiy-huquqiy chora-tadbirlar tizimining yetarli darajada shakllanmaganligi, o'z navbatida ekologik-huquqiy mexanizmining tarkibiy qismlari hisoblangan boshqaruv, nazorat, yuridik javobgarlik hamda ekologik-huquqiy madaniyat kabi institutlarning zaitlashuviga, bu esa ekologik-huquqiy normalarning amalda ishlamasligiga olib keladi. Shu jihatdan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmini huquqiy ta'minlash masalasi iqtisodiy-huquqiy kafolat tizimining tarkibiy qismi sifatida alohida ahamiyatga ega.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmining asosiy maqsadi va yo'nalishlari

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmining maqsad va vazifalari ushbu institutning mazmun-mohiyatini ochib beruvchi muhim mezonlardan hisoblanadi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmining maqsadi – tabiiy resurslarning qiymatini mos ravishda baholash, ulardan oqilona va samarali foydalanishni ta'minlash, ekologik talablarga rioya etilishini rag'batlantirish, ekologik toza, tabiiy resurslarni tejaydigan va kamchiqitli ishlab chiqarishni imtiyozli soliq va kredit berish yordamida rivejlantirish, atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zararni qoplash, ekologik xavfsizlikni va barqaror rivojlanishni ta'minlashdan iboratdir.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmi maqsadlaridan kelib chiqib, biz ushbu institutning yo'nalishlari sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

– atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishga oid chora-tadbirlarni rejalashtirish va moliyalashtirish;

– tabiiy resurslardan foydalanish, atrof tabiiy muhitga chiqindi va ifloslantiruvchi moddalarni tashlash hamda chiqarish limitlarini belgilash;

-- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitga chiqindi va ifloslantiruvchi moddalarni tashlaganlik hamda chiqarganlik, shuningdek atrof tabiiy muhitga boshqacha zararli ta'sir etganlik uchun to'lovlar hajmi va normativlarini belgilash;

– kam chiqindi chiqaruvchi hamda tabiiy resurslarni tejoychi texnologiyalarni va noan'anaviy energiya turlarini joriy etgan, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha boshqa samarali choralarni amalga oshirgan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, shuningdek fuqarolarga kredit va boshqa imtiyozlar berish;

– atrof tabiiy muhitga va insonlar sog'lig'iga yetkazilgan zararni belgilangan tartibda qoplash.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy-huquqiy mexanizmi quyidagi usullardan (mexanizmlar) foydalanishni nazarda tutadi: tabiiy resurslarni ijtimoiy-iqtisodiy baholash; va hisobga olishni huquqiy tartibga solish; atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha ekologik dastur va tadbirlarni moddiy-texnik va moliyaviy ta'minlash, rejalashtirish; tabiiy resurslardan kompleks foydalanish bo'yicha shartnoma tuzish va litsenziya berish; tabiiy resurslardan foydalanish limitlarini belgilash; tabiiy resurslardan haq evaziga foydalanish, bu esa tabiiy resurslar uchun to'lovni, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik hamda ta'sir etishning boshqa ko'rinishlari uchun haq to'lashni o'z ichiga oladi; davlat va jamoat ekologik jamg'armalarini tuzish; ekologik sug'urtalash va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni iqtisodiy rag'batlantirish.

O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq tabiatni muhofaza qilishni ta'minlashning iqtisodiy tartiboti quyidagilardan iborat:

- tabiiy resurslardan maxsus foydalanganlik uchun, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik (shu jumladan, chiqindilarni joylashtirganlik) va atrof tabiiy muhitga boshqacha tarzda zararli ta'sir ko'rsatganlik uchun to'lov undirish;

- kamchiqimli va resurslarni tejaydigan texnologiyalar joriy etilganida, tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslarni qayta tiklashda samara beruvchi faoliyat amalga oshirilganida korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga, shuningdek ayrim shaxslarga soliq, kredit imtiyozlari va o'zga imtiyozlar berish;

- ekologiya nuqtayi nazaridan xavfli texnologiyalarni qo'llaganlik va o'zga faoliyatni amalga oshirganlik uchun korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga nisbatan maxsus solliqlar joriy etish;

- atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarish, oqizish yoxud ekologiya nuqtayi nazaridan zararli faoliyatni amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyalar (ruxsatnomalar) olish;

- tabiiy muhitning qulay holatini buzgan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar zimmasiga uni tiklash vazifasini yuklash;

- tabiat obyektlarini buzish yoki yo'q qilib yuborish oqibatida yetkazilgan zarar uchun belgilangan tartibda tovon puli undirish;

- tabiatni muhofaza qilish borasidagi rejalar va chora-tadbirlar bajarilmagan, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlarning normativ-texnik va boshqa talablari buzilgan holda mansabdor shaxslar yoki boshqa xodimlarni asosiy ishlab chiqarish faoliyatida erishilgan natijalar bo'yicha beriladigan pul mukofotlari yoki boshqa mukofotlardan to'liq yoki qisman mahrum etish;

- ekologik sof mahsulot chiqarganlik uchun rag'batlantiruvchi narxlar va ustama haqlar belgilash;

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik, me'yorda belgilanganidan ortiqcha foydalanganlik uchun tabiatdan foydalanuvchilarga nisbatan iqtisodiy jazo choralarini hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanganlik uchun iqtisodiy rag'batlantirishni qo'llash;

- tabiiy muhitni saqlash sohasida va ekologik sof mahsulot ishlab chiqarishda hammadan yuqori ko'rsatkichlarga erishgan davlat, kooperativ, jamoat korxonalari, muassasalari va tashkilotlari, boshqa korxonalar, muassasalar hamda tashkilotlarning jamoalarini va ayrim xodimlarini, shuningdek ayrim shaxslarni moddiy rag'batlantirish.

Mamlakatimizda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishda iqtisodiy usullarni bosqichma-bosqich tatbiq etish tamoyilidan kelib chiqib, tabiatdan foydalanishning ilmiy asoslangan iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarini tatbiq etishni uch bosqichda amalga oshirish va 2010-yilda yakunlash ko'zda tutilgan edi. Birinchi bosqichda, O'zbekistonda birinchi bor O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 29-iyundagi "Ifloslantiruvchi moddalarni tabiiy muhitga normativdan ortiqcha chiqarganlik (tashiaganlik) va chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlarni joriy qilish to'g'risida"gi 303-sonli qarori (mazkur qaror Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 11-noyabrda 140-son qaroriga muvofiq o'z kuchini yo'qotgan) bilan 1992-yil 1-iyuldan

boshlab tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalarni normativdan ortiqcha chiqarganlik (tashlaganlik) va chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlar joriy qilish belgilandi. Mazkur qarorga muvofiq to'lovlarni undirib olish tartibi o'rnatildi va tabiatni muhofaza qilishning budjetdan tashqari mahalliy va respublika jamg'armalari tashkil etildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 24-maydagi 246-sonli qarori bilan "Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari to'g'risida"gi Nizom tasdiqlandi, ularni shakllantirish manbalari va foydalanish tartibi belgilandi.

Ikkinchi bosqichda atrof tabiiy muhitni to'la ifloslantirilganlik uchun to'lovlar kiritish ko'zda tutilgan edi. Tabiatdan foydalanishda iqtisodiy mexanizmini bosqichma-bosqich joriy etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 1-maydagi "O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi 199-sonli qarori bilan O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun 2003-yil 1-maydan boshlab kompensatsiya to'lovlari joriy etildi.

Uchinchi bosqichda tabiiy resurslardan oqilona va kompleks foydalanilmaganlik uchun to'lovlar tizimini joriy etish va tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun to'lovlar olish mexanizmini yanada takomillashtirish ko'zda tutilgan¹³. Ushbu bosqichlar Tabiatni muhofaza qilish, Davlat statistika qo'mitalari tomonidan birgalikda ishlab chiqilgan va Vazirlar Mahkamasi tomonidan ma'qullangan "O'zbekiston Respublikasida tabiatdan foydalanishning ilmiy asoslangan iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarini joriy qilish" konsepsiyasi orqali amalga oshirish belgilangan edi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan ma'qullangan tabiatdan foydalanishga bosqichma-bosqich o'tish Dasturi va "O'zbekiston Respublikasida tabiatdan foydalanishning ilmiy asoslangan iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarini joriy qilish" konsepsiyasiga binoan atrof tabiiy muhit to'la ifloslanganligi, ya'ni umumiy chiqindilar, ifloslantiruvchi moddalarni tabiat muhitiga chiqarilgan va chiqindilarni joylashtirilgan uchun to'lovlarni bosqichma-bosqich kiritish amalga oshirildi. Shuningdek, ushbu bosqichda O'zbekiston Respublikasida tabiatdan foydalanishda iqtisodiy mexanizmini bosqichma-bosqich joriy etishni ta'minlash, tabiatdan foydalanishni boshqarishning iqtisodiy usullarini yanada takomillashtirish, shuningdek

¹³ O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan foydalanishning holati to'g'risida Milliy ma'ruza (2002-2004-yillar). - T.: Chinor ENK, 2006. - B.193.

ekologiya xavfsizligi masalalari bo'yicha kompleks yondashuvni ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan 2006-yil 6-fevralda №15-sonli "Tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida" qaror qabul qilindi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmi maqsad va yo'nalishlari turli-tuman bo'lib, ular muayyan vaziyatda va aniq sharoitda (masalan, rivojlanayotgan davlatning ma'lum muddatdan so'ng rivojlangan davlatlar safiga kirishi va h. k.) o'zgarishi hamda boyishi mumkin.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmining tizimi

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy mexanizmi uzinunda **rejalashtirish va moliyalashtirish** o'ziga xos muhim o'rin egallaydi. Xususan rejalashtirish, mazkur mexanizmning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u atrof tabiiy muhitning maqbul holatini ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishi va iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror rivojlanishning ekologik asoslarini joriy etish maqsadini ko'zlaydi. Rejalashtirish atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni kompleks qamrab oluvchi chora-tadbirlarni amalga oshirishni nazarda tutuvchi faoliyatdir.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy-huquqiy mexanizmida rejalashtirish – bu atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash chora-tadbirlarining mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish davlat dasturlari, konsepsiyalari, reja va loyihalari orqali amalga oshiriladigan faoliyat turi hisoblanib, iqtisodiy-huquqiy mexanizmning tarkibiy bo'g'inini tashkil etadi.

Rejalashtirishning bir necha turlarini ajratib ko'rsatish mumkin: 1) uzoq muddatli (10 yillik muddatda har 5 yilda bir marotaba); 2) o'rtacha muddatli (uch yildan besh yilgacha muddatda har yili bir marotaba); 3) qisqa muddatli (har yilda bir marotaba)¹⁴.

Rejalashtirish quyidagicha hujjatlarning iyerarxiyaviyligi tamoyili asosida amalga oshirilishi lozim: konsepsiya – prognoz – dasturlar. Konsepsiyalar dasturlarga nisbatan kengroq mazmunga ega bo'lib, ularning amal qilish muddati aniq vaqt mezonlari bilan chegaralanmagan bo'ladi¹⁵.

¹⁴ Экологическое право. // Учебник для вузов / Н.Д. Зендашвили, Ю.В. Грумачевский, Е.В. Гущков и др. / Под ред. В.В. Гущкова. – М.: ЮРИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – С.150.

¹⁵ Новикова Е.В. Об экологических платежах по контракту на проведение операций по использованию и стабильности положения инвестора // Экологическое право. №1. 2002. – С.39.

Bugungi kunga qadar mamlakatimizda quyidagi dasturlar amalga oshirilgan:

1. 1999-yil 20-oktabrdagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 469-son qarori bilan tasdiqlangan "1999–2005-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof muhitni muhofaza qilish ishlari Dasturi".

2. 2003-yil 1-yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 16-son qarori bilan tasdiqlangan "2003–2005-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit monitoringi" Dasturi.

3. 2006-yil 16-martdagi 48-son qarori bilan tasdiqlangan "2006–2010-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit monitoringi" Dasturi.

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 19-sentabrdagi "2008–2012-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari dasturi to'g'risida"gi 212-son qarori bilan tasdiqlangan "2008–2012-yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari" Dasturi.

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 31-oktyabrdagi "2011–2015-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit davlat monitoringi dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi 292-son qarori bilan tasdiqlangan "2011–2015-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit davlat monitoringi" Dasturi.

Bugungi kunda esa, mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, shu jumladan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasida bir qator konsepsiya va davlat dasturlari amal qilmoqda. Ular sirasiga quyidagilar kiradi:

1. 1996-yil 26-iyundagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining №11/27-23-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida tabiatdan foydalanishning ilmiy asoslangan iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarini tatbiq etish" Konsepsiyasi.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 27-maydagi 2013–2017-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlari dasturi to'g'risida 142-son qarori bilan tasdiqlangan "2013–2017-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlari dasturi".

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 23-avgustdagi "2016–2020-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit monitoringi dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi 273-son qarori bilan tasdiqlangan "2016–2020-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit monitoringi dasturi".

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning rejalashtirish ishlarini samarali amalga oshirish, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni moliyalashtirish ishlari bilan chambarchas bog'liq, shu sababli **atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni moliyalashtirish**, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy-huquqiy mexanizmi tizimining keyingi muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Zotan, oqilona tashkil etilgan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni moliyalashtirish siyosati, ekologik muammolarni hal etishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, moliyalashtirishni talab etadigan faoliyat bo'lib hisoblanadi.

Umuman xalqaro miqyosda oladigan bo'lsak, atrof tabiiy muhit muhofazasi muammolari bo'yicha bo'lib o'tgan Stokgolm va Rio-de-Janeyro konferensiyalari orasidagi 20 yil ichida atrof tabiiy muhit holatini yaxshilash uchun 1,3 tril. AQSH dollari sarflangan¹⁶.

Ma'lumot uchun!

Jumladan, birgina 1993-yil BMT va Markaziy Osiyoning besh davlati tomonidan tashkil etilgan Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi (OQXJ) o'tgan davr mobaynida (2011-yilga qadar) Orol dengizi havzasi mamlakatlariga ko'mak berishga doir ikkita dasturni amalga oshirib, ekologik holatni barqarorlashtirish, tabiiy muhitni tiklash, transchegaraviy suvlarni boshqarishni yaxshilash, iqtisodiy-ijtimoiy muammolar yechimiga yordam berishga yo'naltirilgan loyihalarni bajarib, huning uchun 2 milliard dollardan ortiq mablag' yo'naltirilgan. O'zbekiston oxirgi o'n yil ichida Orolbo'yidagi loyihalarga 1 milliard 200 million AQSH dollaridan ziyod mablag' ajratgan¹⁷.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni moliyalashtirish bir qator manbalar hisobidan amalga oshirilishi mumkin. Ular sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: 1) Davlat budjeti (Respublika, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyat, shahar va tuman budjetlari); 2) vazirliklar va idoralar mablag'lari; 3) korxonalar, tashkilot va muassasalar mablag'lari; 4) ekologik jamg'armalar mablag'lari; 5) bank krediti; 6) jismoniy va yuridik shaxslarning, shuningdek chet el yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy badallari.

¹⁶ Досев К. Нам исшият неэффективная экономика и рост населения. // Евразия. - № 4 (35). 1996. - С.2

¹⁷ Xalq so'zi. - 2014. - 30-oktabr. - № 210 (6140). - В. 1-2.

Atrof tabiiy muhitni davlat budjetidan moliyalash asosan quyidagi ikki yo'nalishda amalga oshiriladi: 1) mazkur sohadagi davlat dasturlarini moliyalashtirish; 2) maxsus vakolatli davlat organlarining faoliyati (masalan, Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi).

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni moliyalashtirish – bu tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni muhofaza qilish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash chora-tadbirlari hamda dasturlarini respublika va boshqa ma'muriy hududiy birliklar (Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyat, shahar va tuman) budjeti, korxonalar, tashkilot va muassasalar mablag'lari, davlat va nodavlat ekologik jamg'armalar, ekologik sug'urta jamg'armalari, bank kreditlari, yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek chet ellik yuridik va jismoniy shaxslar ixtiyoriy badallari, mablag'lari hisobidan pul yoki moddiy texnika resurslari bilan ta'minlanishidir.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni rejalashtirish va moliyalashtirish atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy-huquqiy mexanizmining boshlang'ich bosqichi bo'lib, uni samarali yo'lga qo'yilganligi hamda maqsadli yo'naltirilganligi bevosita atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy-huquqiy mexanizmining boshqa bosqichlari faoliyatining oqilona tashkil etilishi va faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi, shuningdek ulardan ko'zlangan natijalarga erishishga xizmat qiladi.

Ekologik to'lovlar. Haq to'lash tabiatdan foydalanishning muhim tamoyillaridan bo'lib, u bir qator maqsadlarga erishishni ta'minlaydi: birinchidan, tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun haq to'lash davlat va mahalliy budjetni to'ldirish manbasi bo'lib xizmat qiladi; ikkinchidan, to'lovlarning muhim maqsadi – tabiatdan foydalanuvchilarni o'zlari foydalanganliklari uchun haq to'laydigan resurslardan oqilona foydalanishlarini rag'batlantirish hamda ularning tabiatni muhofaza qilish faoliyatining samaradorligini oshirish.

O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 34-moddasiga ko'ra tabiiy resurslardan maxsus foydalanganlik va atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik uchun to'lovlar tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliqlar hamda boshqa majburiy to'lovlardan, shuningdek atrof-muhitni ifloslantirganlik (ifloslantiruvchi moddalarni chiqarganlik, oqizganlik va chiqindilarni joylashtirganlik) uchun kompensatsiya to'lovlardan, tabiiy resurslarni muhofaza qilganlik va qayta tiklaganlik uchun to'lovlardan iborat bo'ladi.

Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliq stavkalari va boshqa majburiy to'lovlarning miqdorlari, shu jumladan ijara to'lovining miqdori tabiiy resurslarning qay darajada keng tarqalganligi, sifati, ularni qayta

tiklash imkoniyatlari, ulardan foydalanishning qay darajada qulayligi, kompleksligi, samaradorligi, ularning joylashgan yeri, chiqindilarni qayta ishlash va ulardan foydalanish imkoniyatlari hamda boshqa jihatlarni inobatga olgan holda aniqlanadi va tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun kompensatsiya to'lovlarning miqdorlari O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining taqdimiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

Tabiiy resurslarni muhofaza qilganlik va qayta tiklaganlik uchun to'lovlarning miqdorlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlar tabiatdan foydalanuvchi korxonalar mahsulotlarining (bajargan ishlarining, ko'rsatgan xizmatlarining) tannarxiga qo'shiladi.

Atrof-muhitga ifloslantiruvchi moddalar chiqarganlik va oqizganlik hamda chiqindilar joylashtirganlik uchun kompensatsiya to'lovlarning summalari tabiatni muhofaza qilish jamg'armalariga ruxshadi.

Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlarni va atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun kompensatsiya to'lovlarni to'laganlik yuridik va jismoniy shaxslarni ekologiya tadbirlarini bajarishdan va yetkazilgan zararining o'rini qoplash majburiyatidan ozod etmaydi.

Tabiatdan foydalanganlik va unga zararli ta'sir etganlik uchun haq to'lashni quyidagi bir qator mezonlarga ko'ra tasniflash mumkin:

I. Haq to'lash shakliga ko'ra:

1. Soliqlar, ular o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

1) yer solig'i; 2) yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq hamda qo'shimcha foyda solig'i; 3) ekologiya solig'i (ekologik xavfsizlik uchun); 4) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq.

2. To'lovlar esa quyidagilardan iborat:

1) tabiiy resurslardan foydalanish huquqi uchun to'lovlar; 2) tabiiy resurslardan maxsus foydalanganlik uchun to'lovlar; 3) tabiiy resurslarni muhofaza qilish va qayta tiklash uchun to'lovlar; 4) hayvonot va o'simlik dunyosidan maxsus foydalanganlik uchun to'lovlar (tabiiy resurslarning alohida turlarini qayta tiklash va muhofaza qilish choralarini amalga oshirgan idora va qo'mitalar sarflagan xarajalar kompensatsiyasi¹⁸); 5) davlat mablag'lari hisobidan qo'lga kiritilgan yer qa'ri to'g'risidagi ma'jurnotlar uchun to'lovlar.

¹⁸ Макар С.В. Основы экологической экономики. - М.: ИМЭО, 1998. - С.75.

3. Kompensatsiya to'lovlari – atrof-muhitni ifloslantirganlik, xo'jalik faoliyati natijasida salbiy ta'sir ko'rsatganlik (ifloslantiruvchi moddalarni chiqarganlik, oqizganlik va chiqindilarni joylashtirganlik) uchun to'lanadi.

4. Yig'imlar – asosan, hayvonot yoki o'simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish uchun ruxsatnomalar berish uchun undiriladi. Yig'im – bu yuridik yoki jismoniy shaxslardan undiriladigan majburiy to'lovlar bo'lib, uning to'lanishi yig'im to'lovchiga nisbatan davlat organlari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, boshqa vakolatli organ va mansabdor shaxslarning yuridik ahamiyatga ega bo'lgan muayyan harakatlarni amalga oshirishlarining majburiy shartidir¹⁹.

5. Bonuslar – yer qa'ridan foydalanuvchi tomonidan amalga oshiriladigan bir martalik to'lov bo'lib, O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Soliq kodeksida (45-bob) uning ikki turi ko'rsatib o'tilgan: a) imzeli bonus; b) tijoratbop topilma bonusi.

II. Haq to'lash maqsadiga ko'ra:

- a) tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun;
- b) atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik uchun;
- d) atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslarni qayta tiklash uchun.

Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlar o'zida tabiatdan foydalanuvchi tashkilot mahsuloti (xizmat, ish)ning qiymatini qamrab oladi. Atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik uchun kompensatsion to'lovlar, shuningdek belgilangan me'yordan ortiq va nooqilona maxsus foydalanganlik uchun to'lovlar yuridik va jismoniy shaxs daromadi(foyda)dan undiriladi. Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlar ularni qayta tiklash va muhofaza qilish uchun Davlat budjetiga tushadi²⁰.

III. Muhofaza etiladigan obyektiga ko'ra:

- a) atmosfera havosini ifloslantirganlik uchun to'lov; b) yer usti va yer osti suv obyektlarini ifloslantirganlik uchun to'lov; d) chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lov; e) yer uchun haq to'lash (yer solig'i, ijara haqi va yerning normativ bahosi); f) yer qa'ridan foydalanganlik uchun haq to'lash hamda qo'shimcha foyda solig'i; g) hayvonot va o'simlik dunyosidan maxsus foydalanganlik uchun to'lovlar; h) o'rmonlardan foydalanganlik uchun to'lovlar; i) ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun haq to'lash.

¹⁹ Лисина В.Н. Платеж или налог за пользование природными ресурсами? // Юрист. – №10 – 2004. – С.45.

²⁰ Файзиев Ш.Э. Экологическая политика государства: проблемы правового обеспечения. Монография. Под ред. М.Х. Рустамбаева, Х.Р. Рахмонкулова. – Т.: ТТЮИ, 2004. – С.157.

Tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari. Tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini pul bilan ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va uning joylardagi idoralari huzurida tabiatni muhofaza qilish Respublika jamg'armasi hamda mahalliy jamg'armalari tashkil etiladi.

Tabiatni muhofaza qilish Respublika jamg'armasi umumrespublika va davlatlararo ahamiyatga ega bo'lgan tabiat muhofazasi chora-tadbirlari (dasturlari)ni, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiat muhofazasini mahalliy jamg'armalar hamda korxonalar va tashkilotlar (tabiatdan foydalanuvchilar)ning o'z mablag'lari hisobidan tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarini o'tkazish bilan bartaraf qilinmagan xo'jalik faoliyatining tabiiy muhitga ko'rsatadigan salbiy ta'sirini yo'qotish ishlarini mablag' bilan ta'minlash maqsadida shakllantiriladi.

Tabiatni muhofaza qilishning mahalliy jamg'armalari zararli moddalarning atmosfera havosiga chiqarib tashlanishini, ifloslangan oqova suvlarning suv obyektlariga oqizilishini, tuproqning ifloslanishini kamaytirish, chiqindilarni qisqartirish va ulardan qayta foydalanish, hayvonot va o'simlik dunyosini saqlab qolishga qaratilgan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha hududiy va tarmoqlararo chora-tadbirlarni mablag' bilan ta'minlash uchun tuziladi.

Shuningdek, ayrim tabiat obyektlarini muhofaza qilishni moliyaviy ta'minlash maqsadida maxsus jamg'armalar ham tashkil etilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 10-iyundagi "O'rmon xo'jaligini rivojlantirishni moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 198-son qarori bilan tashkil etilgan O'rmon xo'jaligini rivojlantirish jamg'armasi.

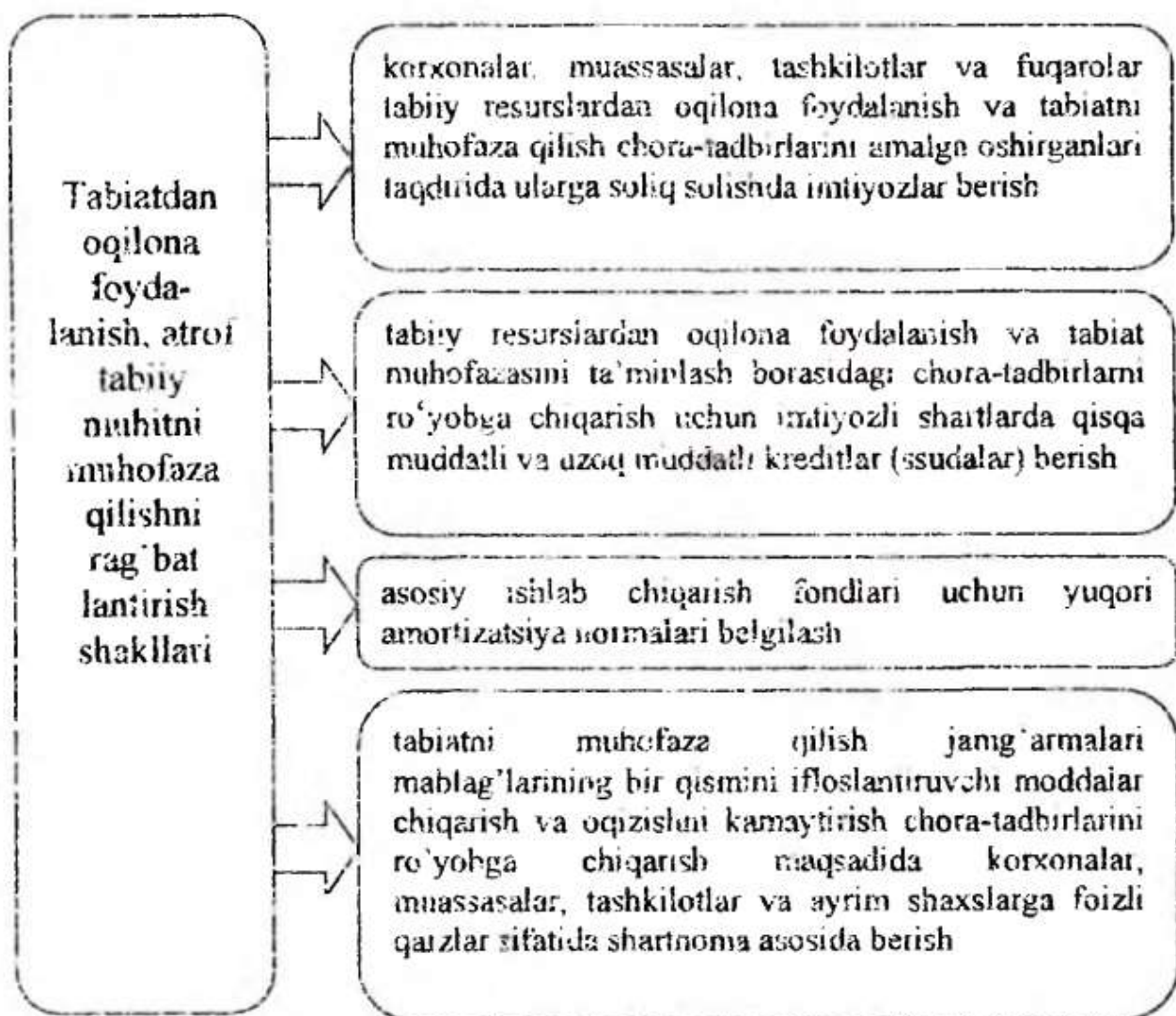
Ekologik jamg'arma – atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash borasidagi faoliyatni moliyalashtirish maqsadida pul mablag'larini to'plash, taqsimlash va foydalanishga mo'ljallangan iqtisodiy-huquqiy mexanizmining tarkibiy bo'g'ini hamda budjetdan tashqari tabiatni muhofaza qilish jamg'armalarining yagona tizimidir.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy-huquqiy mexanizmining yana bir muhim tarkibiy qismlaridan biri **ekologik sug'urta** institutidir. Sug'urta – bozor infrastrukturasi muhim usuri, iqtisodiy va ijtimoiy sohaning ajralmas qismi. U bevosita tadbirkorlik faoliyati subyektlari va fuqarolarning manfaatlariga taalluqli bo'lib, turli noqulay omillar natijasida yetkazilgan zararni qoplash yo'li bilan ularning mulkiy huquqlari himoyasini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq sug'urta deganda, yuridik yoki jismoniy shaxslar to'laydigan sug'urta mukofotlaridan, shuningdek sug'urtalovchining boshqa mablag'laridan shakllantiriladigan pul fondlari hisobidan muayyan voqea (sug'urta hodisasi) yuz berganda ushbu shaxslarga sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash yo'li bilan ularning manfaatlarini himoya qilish tushuniladi. Sug'urta faoliyati esa sug'urta bozori professional ishtirokchilarining sug'urtani amalga oshirish bilan bog'liq faoliyati tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 36-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslar sifatining yomonlashuvi oqibatida zarar yetishi hollarini nazarda tutib korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning mol-mulki hamda daromadlari, fuqarolarning hayoti, ixtiyoriy hamda majburiy sug'urta qilinadi.

Ekologik sug'urtaning bosh maqsadi – atrof tabiiy muhitni ifloslantirish natijasida yetkaziladigan zararni kompensatsiyalash hamda barcha taraflar manfaatlarini inobatga olgan holda ekologik xavfsizlikni qo'shimcha kafolatlash. Ekologik sug'urtaning asosiy muhim sharti shundaki, ham sug'urtalovchi, ham sug'urtalanuvchi atrof tabiiy muhitga ifloslantirish natijasida yetkaziladigan zaraming oldini olishdan manfaatdor bo'lishi lozim. Ularning har ikkalasida ham sug'urta manfaatlari mavjud bo'ladi: sug'urtalovchida – bevosita yoki bilvosita yetkazilgan zararni qoplash; sug'urtalanuvchida – daromadining bir qismini yo'qotish (ya'ni ekologik xavf ehtimoli oshgan sari, sug'urta to'lovlarining miqdori ham oshib boradi).

Ekologik sug'urtaning obyekti – fuqaroviy javobgarlik tavakkalchiligi bo'lib, yuridik va jismoniy shaxslarning fuqarolik qonunchiligiga muvofiq aniq sug'urta shartnomasi hududida sodir bo'lgan atrof tabiiy muhit (yer, suv va havo) ifloslanishi natijasida yetkazilgan zararni qoplash bo'yicha sug'urtalovchiga mulkiy da'vo qo'zg'atishda ifodalanadi²¹.

**Ma'lumot
uchun!**

Germaniya Federativ Respublikasida hozirda ekologik masalalar (shu jumladan, ekologik sug'urta) ni tartibga soluvchi 800 qonun, 2770 nizom va ko'rsatma hamda 4690 ta yo'riqnomalar amal qilmoqda. GFR qonunchiligida ekologik sug'urta atamasi qo'llanilmaydi, balki uning o'rniga "tashkilotlar tomonidan yetkaziladigan zararni sug'urtalash" va "atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni sug'urtalash" tushunchalaridan foydalaniladi. GFRda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni sug'urtalash masalasini ikki yo'nalishda o'rganish maqsadga muvofiq: 1) atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni sug'urtalashning huquqiy asoslari; 2) GFR qonunchiligiga binoan atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni sug'urtalash turlari²².

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish iqtisodiy-huquqiy mexanizmi tizimida **rag'batlantirish** alohida o'rin tutib, ekologik muammolarni hal qilish vositalaridan biri hisoblanadi.

²¹ Экологическое право. // Учебник для вузов / Под. ред. Эрнста-Й. Ю.В. Трунцевский, В.В. Гучкова и др. Под ред. В.В. Гучкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – С. 162.

²² Бакайкин А.И. Страхование ответственности за причинение вреда окружающей среде в Федеративной Республике Германия (Umwelthaftpflichtversicherung) // Экологическое право. – 2004. – №5. – С. 48

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni rag'batlantirish quyidagi shakllarda amalga oshirilishi mumkin:

- kamchiqitli texnologiya va ishlab chiqarishni joriy etgan, hosila resurslardan foydalanadigan yoki tabiatni muhofaza qilish samaradorligini ta'minlovchi faoliyat bilan shug'ullanuvchi davlat yoki boshqa korxonalar, muassasa, tashkilotga nisbatan soliq va boshqa intiyozlarni belgilash;

- ekologik jang'armalarni soliqqa tortishdan ozod etish;

- ekologik jang'armalar mablag'lari bir qismini jismoniy yoki yuridik shaxslarga ifloslantiruvchi modda chiqindilarni chiqarish va joylashtirish darajasini kamaytirishni ta'minlovchi choralarini amalga oshirish uchun shartnoma asosida ajratish;

- ekologik toza mahsulotlarga nisbatan ustama haq o'rnatish;

- asosiy ishlab chiqarish jang'armalari uchun yuqori amortizatsiya normalari belgilash;

- ekologik zararli mahsulotlarga shuningdek ekologik xavfli texnologiyalar yordamida ishlab chiqariladigan mahsulotlarga nisbatan maxsus soliqqa tortish tizimini joriy etish;

- mulk shaklidan qat'i nazar, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish faoliyatini samarali amalga oshirayotgan korxonalar, muassasa, tashkilotlarga nisbatan intiyozli kredit berish tizimini qo'rilash²³.

Nazorat uchun savollar

1. *Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilganlik uchun rag'batlantiruvchi chora-tadbirlar ekologik qonunlardan tashqari boshqa soha qonunchiligida ham belgilanganmi? Fikringizni soha qonunchiligini qiyosiy taqqoslash orqali ifoda eting.*

2. *Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun haq to'lashning o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?*

3. *Fuqarolar N. va K. lar havaskorlik maqsadida Zarafshon daryosida baliq ovlashdi. Fuqaro N. 4 kg sazan, K. esa 7 kg laqqa baliq ovladi. Ushbu holat yuzasidan tabiatni muhofaza qilish xodimlari ularga baliq tutishgani uchun haq to'lashlari lozimligini ta'kidladi.*

²³ Веденев Н.И. Экологическое право: Вопросы и ответы -- 2-е изд. с изм. и доп. -- М.: Юриспруденция, 1999. -- С. 41-42.

*Tabiatni muhofaza qilish xodimlarining ushbu talabi to'g'ri mi?
Havaskorlik maqsadida baliq ovlash uchun haq undiriladimi?
Ushbu vaziyatga tushuntirish bering?*

4. Andijon viloyatidagi "Shohjahon" fermer xo'jaligi rahbariga tuman soliq inspeksiyasi xodimi R. uning yer uchastkasi uchun ijara haqini to'lamay kelayotganligini bildiradi. Biroq fermer xo'jaligi rahbari bu borada yagona yer solig'i to'layotganligi bois ijara haqi to'lashi kerak emasligini e'tirof etadi.

Ushbu vaziyatga huquqiy baho bering.

Yagona yer solig'i to'lovchi ijara haqi to'lashi lozimmi?

Fermer xo'jaligi yer uchastkasidan foydalanganlik uchun qanday to'lov to'laydi?

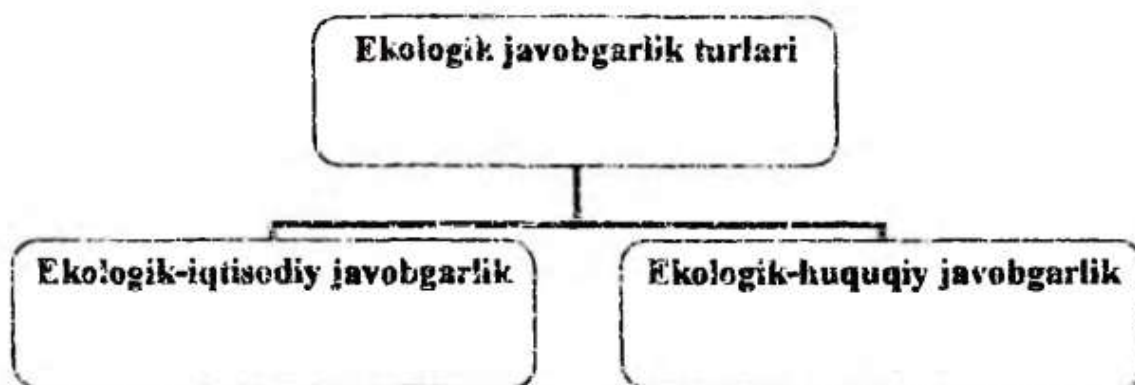
9- BOB. EKOLOGIK QONUNCHILIKNI BUZGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK

Ekologik javobgarlik tushunchasi va uning turlari. Ekologik huquqbuzarlik va uning o'ziga xos xususiyatlari. Ekologik huquqbuzarliklarning turlari, tarkibi, belgilari va ekologik huquqiy javobgarlik turlari. Ekologik huquqbuzarlik va ekologik qonun talablarini buzganlik uchun huquqiy javobgarlik turlari.

Ekologik javobgarlik tushunchasi va uning turlari

Ekologik javobgarlik – bu tabiatga, atrof tabiiy muhitga va mavjud tabiiy resurslarga keltiriladigan har qanday zararning oldini olish hamda ularni qoplash yuzasidan kelib chiqadigan huquqiy me'yorlar va ularga monand keluvchi huquqiy munosabatlarning iqtisodiy-huquqiy kompleksidan iboratdir.

Ekologik xilof xatti-harakatlar – bu har qanday jamiyatda kishilarning iqtisodiy, moddiy, ma'naviy va boshqa ehtiyojlarini qondirish natijasida kelib chiqadigan, atrof tabiiy muhitga, tabiat va uning boyliklaridan foydalanish hamda muhofaza qilishga zid, qarshi bo'lgan xatti-harakatlar oqibatidir.

1. Ekologik-iqtisodiy javobgarlik turi.

Ekologik-iqtisodiy javobgarlik – bu ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo'lib, u tabiat va atrof tabiiy muhitga yetkazilgan, qonun bilan belgilangan me'yordan oshmagan zarari bilan belgilanadi va keltirilgan zararlar pul miqdori so'zsiz qoplanishi bilan namoyon bo'ladi.

Mazkur javobgarlik turi o'zida quyidagi elementlarni mujassamlashtiradi:

• belgilangan me'yorda atrof tabiiy muhitdan foydalanish va uni ifloslantirish;

• moddiy qoplash;

• foydalanganlik uchun to'lovlar;

• ifloslantirganlik uchun to'lovlar;

2) Ekologik-huquqiy javobgarlik turi.

Ekologik-huquqiy javobgarlik – bu belgilab qo'yilgan tabiatni muhofaza qilish va ekologik qonun talablari hamda me'yorlarini buzganligi, ortiqcha tabiiy resurslardan foydalanish, muhofaza qilish qoida-talablarini buzish, atrof tabiiy muhitni, tabiatni ifloslantirish, tabiiy resurslardan noqonuniy va xo'jasizlarcha foydalanish oqibatida vujudga kelib, u subyektlarni yuridik javobgarlikka tortilishida namoyon bo'ladi.

Masalan: Zardushtlarning "Avesto" kitobiga binoan bolalar yoshligida oq tabiatga mehribon bo'lib, uning boyliklarini saqlab, daraxt ko'chatini o'tkazishi iozim.

Mazkur manbaga ko'ra inson butun unri davomida suv, tuproq, olov, umuman dunyodagi jamiki yaxshi narsalarni pok va bus-butun asrashga majbur bo'lgan.

Shu ma'noda Gyote ta'biri bilan aytganda "Tabiat hazilni tan olmaydi, u hamisha haq, hamisha qat'iy. Xatoliklar ham, adashishlar ham faqat odamlardan kelib chiqadi".

Demak, ekologik qonun talablari buzilganda amaldagi qonunlarimizga muvofiq ekologik-huquqiy javobgarlikning quyidagi: intizomiy, ma'muriy, fuqarolik va jinoiy-huquqiy javobgarlik turlari vujudga keladi.

Ta'kidlash joizki, jinoyatchilikka qarshi kurashning ildizlari juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Jumladan, buyuk davlat arbobi va sarkarda Amir Temur o'z "Tuzuklari"da: "Amr etdimki, o'g'ri va qaroqchilarni "Yeso"asosida jazolasinlar, fasodchi, buzuqi, nafi yomon kishilarni mamlakatdan haydasinlar"²⁴, – deb ta'kidlaydi.

Demak, Amir Temur o'z davlatiga, uning tabiat boyliklariga, madaniy hamda tarixiy merosiga, hayvonot olamiga yomon ko'z bilan qaragan, unga zarar yetkazgan insonlarga xuddi shunday jazo belgilagan.

Demak, bugungi kunda ekologik qonunbuzarlik va ekologik jinoyatlarning oldini olish, unga qarshi kurashish asosiy vazifalardan biridir.

²⁴ Temur tuzuklari.–Toshket, 1991. –B.94.

Ekologik huquqbuzarlik va uning o'ziga xos xususiyatlari

Ekologik huquqbuzarlik uchun javobgarlik huquqiy javobgarlik institutining bir qismi bo'lib, uning mohiyati, mazmuni va xususiyatlarini bilib olish katta ahamiyatga ega.

Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklar yuridik javobgarlikka tortish uchun asos hisoblanadi. Ekologiya sohasidagi huquqbuzarlikka nisbatan qo'llaniladigan yuridik javobgarlikka bir qator xususiyatlar xos. Xususan, uning asosiy maqsadi va mohiyati ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklar, ekologik va agrar qonunlarning buzilishiga qarshi kurash hamda ekologik qonunchilik va huquqiy tartibotni ta'minlashdan iborat.

Tabiat boyliklaridan noto'g'ri foydalanish ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklar ma'lum bir tomonlarni yuridik javobgarlikka tortish uchun asos bo'lib, O'zbekiston Respublikasining ekologik tizimi, siyosati hamda barcha tabiiy boyliklarga zarar yetkazish bilan bog'liq ekologik qonunlarga xilof xatti-harakat yoki harakatsizlik jinoyatlarini sodir etish oqibatida yuzaga keladi.

Ushbu huquqbuzarlikning o'ziga xos belgilari bo'lib, tabiatni muhofaza qilish, ekologiya va agrar qonun talablariga xiloflik, ijtimoiy xavflilik va aybning mavjudligi, jazoga sazovorlik hamda tabiat, jamiyat, inson va davlatning ekologik tizimiga nisbatan qilingan ijtimoiy xatti-harakat yoki harakatsizlik bilan ta'riflanib, yetkazilgan ekologik zarar orqali belgilanadi. Tabiat boyliklaridan foydalanish tartibi qonun va talablarini buzish bilan bog'liq huquqbuzarliklar tarkibiga: *subyekt, subyektiv tomon, obyekt, obyektiv tomonlar* kirib, ekologik huquqbuzarlik oqibatida tabiiy resurslarga hamda ekologik, agrar tizimga yetkazilgan zarar va ular bilan bog'liq holatlar asosida xarakterlanadi.

O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 47-moddasiga asosan:

– "Tabiatni muhofaza qilishning standartlari, normalari, qoidalari va boshqa normativ-texnik talablarini buzishda, shu jumladan korxonalar, inshootlar, transport vositalari va boshqa obyektlarni rejalashtirish, qurish, rekonstruksiyalash, ulardan foydalanish yoki ularni tugatish paytida, ekologiya nuqtayi nazaridan xavfli mahsulotlarni chet ellarga chiqarish va chet ellardan olib kelishda hududning belgilab qo'yilgan ekologiya sig'imini, ekologiya normalari, qoidalarini buzishda;

– tabiiy boyliklardan o'zboshimchalik bilan foydalanishda, davlat ekologiya ekspertizasi talablarini bajarmaganlikda;

– tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun, atrof-tabiiy muhitga zararli moddalar chiqarganlik va oqizganlik, qattiq chiqindilar joylashtirganlik, bu muhitni ifloslantirganlik va unga zararli taʼsir koʻrsatishning boshqa turlari uchun belgilangan haqni toʻlashdan bosh tortganlikda;

– tabiatni muhofaza qilish obyektlarini qurish rejalarini, tabiatni muhofaza qilishga doir boshqa tadbirlarni bajarmaslikda;

– atrof-tabiiy muhitni tiklash, unga boʻladigan zararli taʼsir oqibatlarini bartaraf etish va tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish choralarini koʻrmaganlikda;

– tabiatni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirayotgan idoralarning koʻrsatmalarini bajarmaganlikda;

– alohida muhofaza qilinadigan hududlar va obyektlarning huquqiy tartibotini buzganlikda;

– atrof-tabiiy muhitga zararli taʼsiri hisobga olish qoidalarini buzganlikda;

– ishlab chiqarish va isteʼmol chiqindilarini, kimyolashtirich vositalarini, shuningdek radiaktiv va zararli kimyoviy moddalarni saqlash, tashish, ulardan foydalanish, ularni zararsizlantirish va koʻmib yuborish vaqtida tabiatni muhofaza qilish talablarini buzganlikda;

– atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazoratini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslarning obyektlarga borishiga, ayrim shaxslar va tabiatni muhofaza qilish jamoat tashkilotlariga esa oʻz huquq va vazifalarini roʻyobga chiqarishlariga toʻsqinlik qilganlikda;

– atrof-tabiiy muhitning holati va uning resurslaridan foydalanish toʻgʻrisida oʻz vaqtida va toʻgʻri axborot berishdan bosh tortganlikda aybdor boʻlgan shaxslar Oʻzbekiston Respublikasining qonunlariga binoan intizomiy, maʼmuriy, jinoiy va boshqa yoʻsindagi javobgarlikka tortiladilar”²⁵.

Shuni alohida taʼkidlash lozimki, “Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tashabbusi asosida qabul qilingan 2017-yil 21-apreldagi “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish toʻgʻrisida”²⁶gi Farmoniga asosan:

Oʻzbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qoʻmitasi atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklar uchun, shu jumladan chiqindilar bilan bogʻliq ishlar

²⁵ Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnoma. –1993 –№1. –38-raunda

²⁶ Oʻzbekiston Respublikasi qonun hujjatlar toʻplami. –2017. –№17. –287-moddas

sohasidagi qonunchilikni buzganlik uchun aybdor shaxslarni o'ratilgan tartibda ma'muriy javobgarlikka tortish huquqiga ega ekaniigi ham alohida qayd etildi

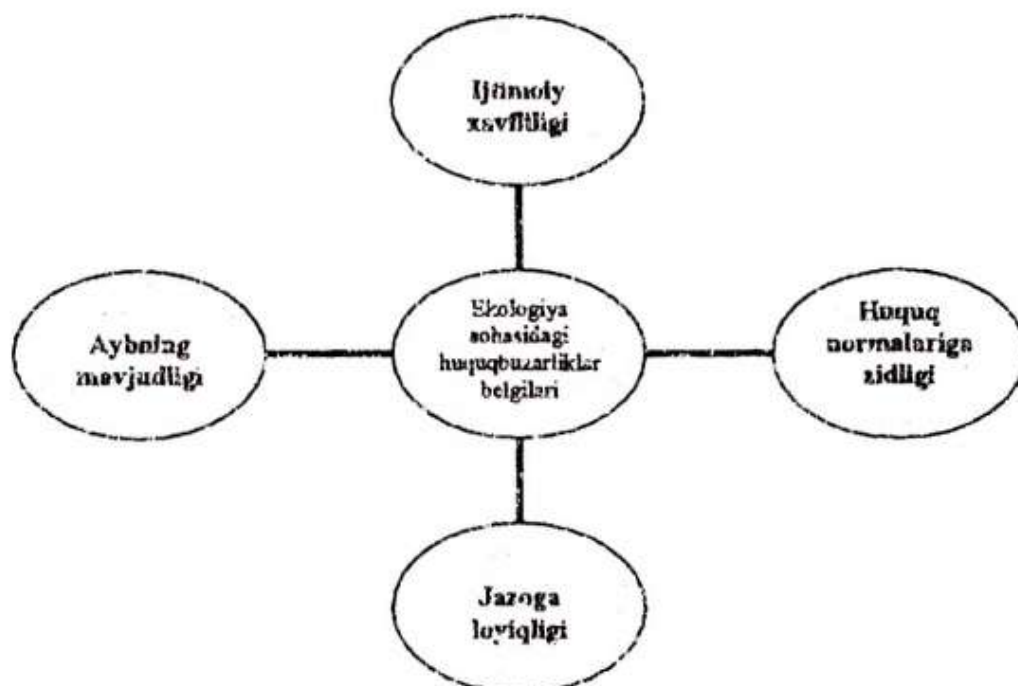
Xullas, ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklar subyektning huquqiy normalarga qarshi qilgan hatti-harakati bilan qasddan yoki ehtiyotsizlikdan, tabiat obyektlariga – yer, suv, yer osti boyliklari, atmosfera, o'rmon, hayvonot va o'simliklar dunyosiga hamda inson salomatligi va yashash muhiti uchun xavfli bo'lgan harakat yoki harakatsizlik oqibatida narnoyon bo'lib, ular sodir etilishiga qarab alohida o'z xususiyatiga ega bo'ladi.

Ekologik huquqbuzarliklarning turlari, tarkibi, belgilari va ekologik-huquqiy javobgarlik turlari

Umuman olganda, qonunlarimizda “javobgarlikka tortish”, “javobgarlikni kuchaytirish”, “javobgarlikdan ozod etish”, “javobgarlikni bekor qilish”, “javobgarlik turlari”, “javobgarlikni yengillashtirish” kabi atamalarni ko'proq uchratish mumkin. Mazkur terminlarni qonunchilikda qo'llanilishi ko'proq yuridik javobgarlik turlariga nisbatan ishlatiladi.

Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklarning turlari va belgilari ana shu huquqbuzarliklarni tavsiflaydigan xususiyatdir.

Ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklarning o'ziga xos belgilari quyidagilardir:

1. Ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklarni tavsiflovchi belgilardan biri *ayblilik* hisoblanadi. Bunda yuridik javobgarlikni zimmasiga olishga qodir bo'lgan shaxs ekologik huquq normasini buzadi va bu harakatni qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida sodir etadi.

Ekologiya sohasidagi huquqbuzarlik uchun aniqlangan *ayb* shaxsning shu sohada sodir etgan huquqqa xilof harakatiga va uning zararli oqibatlariga ruhiy munosabatidir. Tasodif yoki baxtsiz hodisa natijasida biror kimsaga yoki korxonaga, muassasa, tashkilotga aybsiz zarar yetkazish hodisasi ekologik huquqbuzarlik jumlasiga kirmaydi.

2. Ekologik huquqbuzarliklarni sodir etishda *ijtimoiy xavflilik* darajasi shundan iboratki, ekologik huquqbuzarlik jamiyatning, davlatning ekologik tizimiga, ekologiya sohasidagi boshqaruvga va ekologik siyosatiga tajovuz qiladi yoki ayrim ekologik huquq va manfaatlar poymol etiladi.

Ekologik huquqbuzarlikning zararli yoki xavfliligi shundaki, u jamiyat, davlatning ekologik manfaatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

3. Ekologiya sohasida *huquq normalariga zidlikda*, ma'lum qilmish oqibatida ekologik qonunlarning yoki muayyan ekologik-huquqiy normalarning buzilishi mavjud bo'ladi. Yoki ekologik huquqbuzarlik tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi yoxud boshqa ekologik huquq normalarida belgilab qo'yilgan taqiqni buzadi. Agarda belgilangan ekologik taqiqlar buzilmasa, unda ekologik huquqbuzarlik mavjud deb topilmaydi.

4. Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarlik yuzaga kelishi uchun *jazoga sazovorlik* bo'lishi shart. U ma'lum ekologik huquqbuzarlik sodir etgan shaxs (subyekt) ning vakolatli davlat organi tomonidan ma'lum javobgarlikka tortilishini ifodalaydi.

Ayrim hollarda shaxs qonunga binoan javobgarlikdan ozod etilishi mumkin, lekin buni ham tegishli vakolatli davlat organlari amalga oshiradi.

Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarlik *tarkibiga*: subyekt, obyekt, subyektiv tomon va obyektiv tomon, ekologik huquqbuzarlik oqibatida ekologik tizim, manfaat va sohaga yetkazilgan zarar hamda u bilan bog'liq holatlar kiradi.

Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklarning quyidagi *turlari* mavjud:

1) intizomiy-huquqiy (mehnat intizomiga amal qilmaslik, ishga kech qolish va kelmaslik oqibatida);

2) ma'muriy-huquqiy (tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquq normalarini buzish);

3) fuqaroviy-huquqiy (majburiyat, shartnoma va bitimlarni o'z vaqtida bajarmashlik oqibatida mulkiy, moddiy va ma'naviy zarar yetkazish);

4) jinoiy-huquqiy (ekologiya sohasidagi jinoyatlarni sodir etish).

Ta'kidlash joizki, sodir etilgan ekologik huquqbuzarliklarning turiga, ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab davlat majburlov choralari ham o'zgarishi mumkin.

Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklarga nisbatan qo'llanadigan choralarning xususiyati shundaki, ularning eng og'irlari jinoyatlar to'g'risidagi qonun hujjatlariga asosan qo'llaniladi.

Yuqorida ko'rsatilgan javobgarlik turlari yer, suv, yer osti boyliklari, o'rmon, atmosfera havosi, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bilan bog'liq qonun hamda talablarni buzganlik uchun qo'llaniladi.

Ekologik huquqbuzarlik va qonun talablarini buzganlik uchun ekologik huquqiy javobgarlik turlari

Ekologik qonun talablarini buzganlik uchun **intizomiy javobgarlikka** tortishdan asosiy maqsad – sodir etilgan ekologik huquqbuzarlik (nojo'ya xatti-harakat) uchun moddiy va ma'naviy javobgarlikni belgilash, amaldagi ekologik va agrar qonunlarga rioya etish hamda mehnat intizomi va tabiatni muhofaza qilish tizimiga qat'iy rioya qilishni ta'minlashdan iboratdir.

Ta'kidlash o'rinliki, yer, yer osti boyliklari, suv, atmosfera, o'rmon, o'simlik va hayvonot dunyosidan oqilona foydalanmaslik va ular to'g'risidagi qonun talablarini xodimlar tomonidan tuzilgan huquqiy shartnomalar bo'yicha ma'lum ekologik tadbir va talablarni o'z vaqtida amalga oshirmaslik, mehnat intizomini buzish, korxonalar, muassasa, tashkilotlar, ya'ni yuridik shaxslar hamda ularning faoliyatiga zarar yetkazish intizomiy huquqiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida (181-modda)²⁷ intizomiy jazoning aniq turlari ko'rsatilgan bo'lib, mehnat intizomini buzgan xodimga nisbatan quyidagi intizomiy jazo choralari qo'llanadi:

²⁷ O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2014.

1) hayfsan;

2) o'rtacha oylik ish haqining 30 foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima;

Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o'rtacha oylik ish haqining 50% dan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarima ushlab qolish Mehnat kodeksining 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi;

3) mehnat shartnomasini bekor qilish (Mehnati kodeksining 100-moddasi ikkinchi qismining 3-4-bandlari). Ushbu moddada nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralarining qo'llanishi taqiqlanadi.

Xususan, xodimga nisbatan intizomiy jazo qo'llashda rahbar yoki boshliq sodir etilgan ekologik huquqbuzarlik motivi, u qay vaziyatda sodir etilganligi, xodimning oldingi ish joyi va ekologik huquqbuzarlik sodir etish vaqtidagi ruhiy va jismoniy holatini hisobga olishi zarur.

Tabiiy boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilish talablarini buzish holatida qo'llaniladigan intizomiy javobgarlik jarayonida **birinchidan**, xodim o'zini salbiy mehnat faoliyati bilan tabiatga iqtisodiy, moddiy va ekologik zarar yetkazilishi; **ikkinchidan**, huquq sohasining (masalan, mehnat, agrar, tadbirkorlik, fuqarolik va boshqa huquq sohaslarining) tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bog'liq belgilangan huquqiy-ekologik tartibi hamda me'yorlari buzilishining mavjudligi bilan ta'riflanadi.

Tabiiy resurslardan foydalanish talab va qoidalarini buzganlik uchun **ma'muriy javobgarlikning qo'llanilishi** o'ziga xos xususiyatlari va tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Tabiiy resurslardan foydalanish talab va qoidalarini buzish uchun kifoya.

Amaldagi qonunchilikda tabiiy resurslardan foydalanish talab va qoidalarini buzganlik uchun ma'muriy javobgarlikka tortish asosi va uning tushunchasi O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 10-moddasida ko'rsatilgan²⁸.

Kodeksda nazarda tutilgan huquqbuzarlik uchun ma'muriy javobgarlik, jumladan, tabiiy resurslardan foydalanishning talab va qoidalarini buzganlik uchun ham, basharti bu huquqbuzarliklar o'z xususiyatiga ko'ra jinoiy javobgarlikka sabab bo'lmagan taqdirda amalga oshiriladi.

²⁸ O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi. –Toshkent: Adolat, 2014.

Tabiiy resurslardan foydalanish talab va qoidalarini buzganlik uchun sodir etilgan ma'muriy huquqbuzarlik o'ziga **subyekt, subyektiv tomon, obyekt va obyektiv** tomonlarni qamrab oladi.

Tabiiy resurslardan foydalanish talab va qoidalarini buzganlik uchun sodir etilgan huquqbuzarlik **subyekt** tadbirkorlar, yuridik va jismoniy shaxslar, mansabdor shaxslar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududidagi mavjud subyektlarga qonun asosida foydalanishga berib qo'yilgan yer, yer osti boyliklari, o'rmon, o'simlik, hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy zaxiralar ushbu huquqbuzarlikning **obyekt** hisoblanadi.

Subyektiv tomoni esa tabiiy obyektlardan foydalanish talab va qoidalarini qasddan yoki ehtiyotsizlikdan buzish oqibatlarini;

Obyektiv tomoni esa yetkazilgan zarar, uni qoplash va tiklash holatlari bilan bevosita bog'liqdir.

Shunisi e'tiborliki, yuridik va jismoniy shaxslar O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida ko'rsatilgan quyidagi huquqbuzarlik turlarini sodir etganlik uchun ma'muriy javobgarlikka tortiladi.

Zero, ana shunday huquqbuzarlik turlari ushbu Kodeksning VII–VIII boblarida ko'rsatilgan.

Tabiiy resurslarga egalik huquqini buzish (60-modda); G'ayriqonuniy ov mahsulotlarini qabul qilish (63-modda); Tarixiy yoki madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish qoidalarini buzish (64-modda); Yerlardan xo'jasizlarcha foydalanish yoki ularni yaroqsiz holga tushirish (65-modda); Yer berish tartibini buzish (66-modda); Vaqtincha egallab turilgan yerlarni o'z vaqtida qaytarib bermaslik yoki ularni o'z o'rnida foydalanish uchun yaroqli holga keltirmaslik (67-modda); Xo'jalik ichidagi yer tuzish loyihalaridan o'zboshimchalik bilan chetga chiqish, davlat yer kadastri yuritish qoidalarini buzish (68-modda); Chegara va cheklov belgilarini yo'q qilish yoki shikastlantirish (69-modda); Yer osti boyliklarini muhofaza qilishi va ulardan foydalanish talablarini buzish (70-modda); Yer osti boyliklarini geologik jihatdan o'rganish ishlarini olib borish qoidalarini va talablarini buzish (71-modda); Suv zaxiralarini muhofaza qilish qoidalarini buzish (72-modda); Zararli moddalar va qorishmalarga oid operatsiyalarni kema hujjatlarida qayd etish majburiyatini bajarmaslik (73-modda); Suvdan foydalanish qoidalarini buzish (74-modda); Suvlarning davlat hisobini yuritish qoidalarini buzish (75-modda); Suv xo'jalik inshootlari va qurilmalarini shikastlantirish, ulardan foydalanish qoidalarini buzish (76-modda); O'rmon fondi yerlaridan foydalanish qoidalarini buzish (77-modda);

Kesiladigan o'rmon fondidan foydalanish tartibini buzish (78-modda); Daraxtlar, butalar, boshqa o'rmon o'simliklari va nihollarni g'ayriqonuniy ravishda kesish, shikastlantirish yoki yo'q qilish (79-modda); O'rmonlarni tiklash qoidalarini buzish (80-modda); Qizil kitobga kiritilgan o'simliklarni yig'ish (81-modda); Qizil kitobga kiritilgan hayvonlar va o'simliklar turini saqlashga zarar keltiradi deb topilgan hayvonlar yoki o'simliklarni qonunga xilof ravishda olib kelish (93-modda); Noyob yoki yo'q bo'lib ketish xavfida tugan hayvonlarni yo'q qilib yuborish, o'lja qilish yoxud shunday hayvonlarning qirilib ketishiga, soni kamayib ketishiga yoki yashash muhiti buzilishiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan boshqa harakatlar sodir etish (94-modda); Tabiiy muhitni tiklash, tabiiy harakatlarni qayta hosil qilish va tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish oqibatlarini bartaraf etish choralarini ko'rmaganlik (95-modda); Loyihalarni davlat ekologik (sanitariya-ekologik) ekspertizasining ijobiy xulosasisiz ro'yobga chiqarish (96-modda) va boshqa xatti-harakatlar shular jumlasidandir.

Shuningdek, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning X bobi qishloq xo'jaligidagi huquqbuzarlik, veterinariya-sanitariya qoidalarini buzganlik uchun, ya'ni 104-112-moddalari talablarini buzganlik uchun ham ma'muriy javobgarlik qo'llanilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 23-moddasiga asosan ma'muriy huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun quyidagi ma'muriy jazo turlari qo'llaniladi.

- 1) jarima;
- 2) ma'muriy huquqbuzarliklarni sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday bo'lgan ashyoni musodara qilish;
- 3) ma'muriy qamoqqa olish.

Umuman olganda, tabiiy resurslardan foydalanish talab va qoidalarini buzish hamda mazkur huquqbuzarliklarni sodir etish eng kam oylik ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravardan yetti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Ta'kidlash o'rinliki, tabiiy resurslardan foydalanish talab va qoidalarini buzganlik uchun ma'muriy jazo choralari qo'llash tuman, shahar hokimliklari huzuridagi ma'muriy komissiyalar, o'zini o'zi boshqarish organlari, tuman, shahar sudlari, ichki ishlar organlari, tabiatni muhofaza qilish, sanitariya-veterinariya davlat inspeksiya organlari hamda ma'muriy jazo qo'llash huquqiga ega bo'lgan boshqa organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Masalan, 2016-yilda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) manziliga fuqarolarning ekologik huquqlariga tegishli bo'lgan 44 ta shikoyat kelib tushgan. Bular: o'rmon, ichimlik suvi, suv ifloslanishi, maishiy chiqindilar, yovvoyi dorivor o'simliklarning muhofazasi va yer berish masalasiga oiddir²⁹.

E'tiborli tomoni shundaki, yer resurslaridan oqilona foydalanish va uni ekologik muhofaza qilish masalasini ijobiy hal etish, tadbirkorlarning huquqlari buzilgan ushbu holatlar yuzasidan prekaratura ta'siri choralari ko'rib 2016-yilda 956 nafar shaxs intizomiy va ma'muriy javobgarlikka tortilgan, 11.4 mlrd. so'mlik undiruv to'g'risida sudlarga 242 ta ariza kiritilgan, 341 ta jinoiy ish qo'zg'atilgan. Ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida 13.570 nafar tadbirkorlarning buzilgan huquqlari tiklangan.³⁰

Xullas, tabiat boyliklaridan foydalanish talablarini buzganlik uchun ma'muriy javobgarlikning qo'llanilishi, bu sohadagi ekologik huquqbuzarliklarning oldini olishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunida: "O'zbekiston Respublikasi aholisi o'z salomatligi va kelajak avlodning salomatligi uchun qulay tabiiy muhitda yashash, o'z salomatligini atrof-muhitning zararli ta'siridan muhofaza qilish huquqiga ega. O'zbekiston Respublikasi aholisi tabiiy resurslardan oqilona foydalanishi, tabiat boyliklariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishi, ekologiya talablariga rioya etishi shart", deb ta'kidlangan (12-modda).

Ko'rinib turibdiki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ekologik qonun va talablarni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarligining qo'llanilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarlik natijasida yetkazilgan iqtisodiy, mulkiy, ekologik zarar uchun qo'llaniladi. Ushbu javobgarlik turiga tortishdan maqsad ekologik qonun talablarini buzganlik oqibatida yetkazilgan zararni o'z vaqtida qoplashdan iboratdir.

Qonun talabi va amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, fuqaroviy-huquqiy javobgarlikning kelib chiqishi uchun quyidagi shartlar bo'lishi lozim.

- yetkazilgan iqtisodiy, ekologik va mulkiy zararining mavjudligi;
- ekologik va agrar qonun hamda huquqiy normalarni buzganlik uchun aybning mavjudligi;

---

²⁹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Inson huquqlari bo'yicha vakoli (Ombudsman) ning 2017-yil 29-martdagi hisoboti.

³⁰ O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining 2016-yildagi faoliyati to'g'risidagi 2017-yil 29-martdagi hisoboti.

- sodir etilgan ijtimoiy harakat va harakatsizlikning qonunga xilofligi;

- ekologik va iqtisodiy zarar oxirgi zarurat va zaruriy mudofaa tufayli yetkazilgan bo'lsa, sudning ushbu holat yuzasidan jazo chorasini belgilashidir.

Tabiat boyliklaridan noto'g'ri foydalanganlik uchun sodir etilgan ekologik huquqbuzarliklarning subyekti barcha yuridik va jismoniy shaxslar, tadbirkorlar, jamoat tashkilotlari, xususiy korxonalar va boshqalar hisoblanadi.

Ushbu sohada sodir etilgan huquqbuzarlikning subyektiv tomoni esa qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir etilgan ayb oqibatida yetkazilgan mulkiy zarar, ya'ni aybning mavjudligidir.

Ekologik qonun talablarini buzganlik oqibatida sodir etilgan ekologik huquqbuzarlikning **obyekti** subyekt tomonidan ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan ma'lum faoliyatning buzilishi, ya'ni subyektlarga yetkazilgan ekologik, iqtisodiy (genetik) va mulkiy zarar hamda tuzilgan shartnomaviy munosabat shartlarini bajarmaslik bilan bog'liq bo'ladi.

Obyektiv tomoni esa huquqqa qarshi xatti-harakat yoki harakatsizlik oqibatida subyekt tomonidan huquqiy munosabatning buzilishi va belgilangan Fuqarolik kodeksining³¹ talablari va ekologik qonunlarga hamda boshqa huquqiy normalarga amal qilmaslik tushuniladi.

Fuqaroviy-huquqiy javobgarlik sodir etilgan (mulkiy) quyidagi huquqbuzarliklar uchun belgilanishi mumkin:

a) tabiatdan foydalanuvchilar (subyektlar) tomonidan tabiiy boyliklardan foydalanish huquq va majburiyatlarining belgilangan tartibda o'z vaqtida bajarilmasligi;

b) tabiat boyliklaridan foydalanish tartibini buzish oqibatida iqtisodiy, mulkiy va ekologik zarar yetkazish;

d) o'rmon va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishda isrofgarchilikka yo'l qo'yish, ekologik talablarni buzish hamda mehnat intizomi va tegishli normativ-huquqiy hujjatlar talablariga shartnoma shartlariga rioya etmaslik oqibatida atrof tabiiy muhitga zarar yetkazish;

e) eski texnologiyadan foydalanish natijasida qonunda ko'rsatilgan normativ standartlarga xilof ravishda atrof tabiiy muhitga ortiqcha chiqindi chiqarish va ekologik zarar yetkazish;

f) subyektlar tomonidan tegishli qonuniy bitim, shartnoma va majburiyatlarni o'z vaqtida bajarmaslik va hokazo.

³¹ O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. –Toshkent: Adolat, 2014

Tabiat boyliklaridan foydalanish talablarini buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning eng asosiy xarakterli tomoni shundaki, subyektning ekologik sohada ma'muriy va jinoiy javobgarlikka tortilishi, uning yetkazilgan zararni o'z vaqtida to'lashi yoki qoplashi majburiyatidan ozod etmaydi.

O'zbekiston Respublikasida yuridik va jismoniy shaxslarga yetkazilgan zararni aniqlab, uni qoplash va to'latish sud va iqtisodiy sudlarining qonuniy vakolatiga kiradi.

Ko'pgina holatlar shuni ko'rsatmoqdaki, tabiat boyliklaridan foydalanish sohasida fuqarolik-huquqiy javobgarlik quyidagi formalarda namoyon bo'ladi;

Birinchidan, yer, suv, yer osti boyliklari, o'rmon, o'simlik va hayvonot dunyolari umumimilliy boylik bo'lib, ushbu obyektlar oldi-sotdi, hadya qilish, garovga qo'yish, ayirboshlashga ruxsat etilmaydi, faqat qonunda ko'rsatilgan holatlardan tashqari.

Qonun asosida qilinayotgan boshqa harakatlar O'zbekiston Respublikasi qonunlariga zid kelishi kerak emas va har qanday tuzilgan bitimlar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 113-128-moddalari talablariga mos kelishi lozim.

Ikkinchidan, barcha yuridik va jismoniy shaxslar tabiat boyliklaridan foydalanishlarida, o'z huquqlarini himoyalash bilan birga, o'zlari va boshqa subyektlar tomonidan yetkazilgan ekologik, moddiy, ma'naviy zararlarni qoplashlari va to'lashlari ham shart bo'ladi. Mazkur holat Fuqarolik kodeksining 324-339-moddalar talabidan kelib chiqadi.

Masalan, dehqon, fermer xo'jaliklari, qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkatlari) va boshqa korxonalar, muassasa, tashkilotlar tadbirkorlar ishlab chiqarish jarayonida chiqargan zararli chiqitlari bilan qishloq xo'jaligi ekinlarini hosildorligini, tuproqni va suvni ifloslantirib ularning sifatini pasaytirishi yoki ishlab chiqarilgan mahsulotni sifatini buzishlari mumkin.

Uchinchidan, tabiat boyliklaridan foydalanish va tabiatni muhofaza qilish qonun talablarini buzganlik oqibatida yetkazilgan zararni tiklash, to'lash, qoplash va hokazo.

Mazkur holatlar O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksining 86-88-moddalarida, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 117-118-moddalarida, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 25-moddasida, "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunning 47-50-moddalarida va boshqa ekologik qonunlarda aniq ko'rsatilgan.

Demak, ekologik qonun va talablarini buzganlik uchun fuqaroviy-huquqiy javobgarlik turi ancha keng sohani o'zida qamrab, asosan yetkazilgan zararni **Fuqarolik kodeksining 14-moddasi** talablariga ko'ra qoplash, to'lash, qaytarishdan iborat bo'ladi.

Masalan: O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining ma'lumotiga ko'ra tabiiy obyektlarga va atrof-muhitga yetkazilgan zararning oldini olish maqsadida respublika bo'yicha 8.972 gektardan ortiq (2015-yil 12-oyda 11.884 gektar) ortiq ekin maydonlaridan noqonuniy va maqsadsiz foydalanib kelinganligi aniqlanib, ko'rilgan chora natijasida bu yerlar 2.954 gektar (5.209 gektar) zaxira yer fondiga qaytarilishi ta'minlangan³².

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida tabiiy obyektlarga va atrof tabiiy muhitga zarar yetkazish bilan bog'liq ijtimoiy xavfli va g'ayriqonuniy xatti-harakatlarni sodir etganlik uchun **jinoiy javobgarlik** nazarda tutilgan bo'lib, qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida tabiat obyektlariga jiddiy ziyon yetkazish, ularni qaytarib bo'lmaz tarzda nobud bo'lishiga yo'l qo'yish, o'simlik kasalliklari va zararkunandalari qarsi kurash hamda zootexnika talablarini belgilangan tartibda bajarmaslik, suv va suv havzalaridan foydalanish tartibini buzish, yer, yer osti boyliklaridan oqilona foydalanmaslik bilan bog'liq jinoyatlarni sodir etish oqibatida yuzaga keladi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksi³³ning IV bo'limi "Ekologiya sohasidagi jinoyatlar" deb nomlanib, XIV bobi "Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar"ning a'zlari deb ko'rsatilib, 193–204-moddalarni o'z ichiga oladi. Mazkur Kodeksning yuqorida ko'rsatilgan moddalarida ekologik jinoyatlarning barcha xususiyatlari inobatga olinib, tegishli jazo choralari qo'llangan.

Masalan: 193-modda "Ekologiya xavfsizligiga oid normalar va talablarni buzish", 194-modda "Atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko'rsatish", 195-modda "Atrof tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish choralarini ko'rmaslik", 196-modda "Atrof tabiiy muhitni ifloslantirish", 197-modda "Yer, yer osti boyliklaridan foydalanish shartlarini yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzish", 198-modda "Ekinzor, o'rmon yoki boshqa dev-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish", 199-modda "O'simlik kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurash talablarini buzish", 200-modda "Veterinariya yoki zootexnika qoidalarini buzish", 201-modda "Zararli kimyoviy moddalar bilan muomalada bo'lish qoidalarini buzish", 202-modda "Hayvonot yoki o'simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzish", 203-modda "Suv yoki suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzish", 204-modda "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tartibini buzish" kabi jinoiy huquqbuzarlik turlariga bag'ishlangan.

Ekologik huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlik mavjud bo'lib, ushbu sohada sodir etilgan (jinoiyat) huquqbuzarlik hisoblanadi.

³² O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining 2017-yilgi faoliyati to'g'risidagi 12-yanvardagi ma'lumotnomasi.

³³ O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2014.

Mazkur sohadagi jinoiy huquqbuzarlik yuridik va jismoniy shaxslarning qasddan yoki ehtiyotsizlikdan jinoyat qonunlarida belgilangan qoidalarini buzishga qaratilgan harakat yoki harakatsizliklari tashuniladi

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, tabiiy resurslardan foydalanish tartib va qoidalarini buzganlik uchun jinoiy-huquqiy javobgarlik tabiatni muhofaza qilish, tabiiy obyektlari bo'lgan yer, suv, yer osti boyliklari, o'rmon, havo, o'simlik va hayvonot dunyosidan foydalanishdan kelib chiqadigan huquqiy tartib qoidalarini buzganlik uchun qo'llaniladigan jinoiy jazo choralari bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Ta'kidlash o'rinliki, tabiiy resurslardan foydalanish talab va qoidalarini, ular to'g'risidagi qonunalarni buzganlik uchun jinoiy javobgarlikka tortishda bir qator jinoyat tarkibi sodir etilgan bo'lishi lozim.

Bular huquqbuzarlik (jinoyat), aybning mavjudligi, ijtimoiy xavflilik darajasining borligi, huquqqa xilofligi hamda jazoga sazovorlik kabilardir.

Sodir etilgan mazkur jinoyatni (huquqbuzarlikni) **subyekti** bo'lib, fuqarolar, chet el fuqarolari, inansabdor shaxslar va boshqa jismoniy shaxslar tan olinadi.

Obyekti bo'lib esa O'zbekiston Respublikasining ekologik tizimi, yer, suv, yer osti boyliklari, havo, o'rmon, o'simlik va hayvonot dunyosi, shuningdek yuridik va jismoniy shaxslar hamda davlatning qonuniy ekologik manfaatlari tan olinadi.

Subyektiv tomoni ehtiyotsizlikdan, ya'ni jinoyatdan kelib chiqqan oqibatga nisbatan bo'lgan ruhiy mansabatdir, ya'ni jinoiy xatti-harakatlarining motiv va maqsadi bilan ham bog'liq.

Ushbu sohada sodir etilgan, jinoiy xatti-harakatlar oqibatida tabiiy resurslarga, ekologik tizimga moddiy va ma'naviy hamda **iqtisodiy va ekologik zararlarni yetkazilishi mazkur jinoyatning obyektiv tomoni** deb tan olinadi.

Amaldagi Jinoyat kodeksiga asosan yuqorida sanab o'tilgan huquqbuzarlik jinoyat turlari uchun jinoiy javobgarlikning jazo choralari sifatida eng kam oylik ish haqining yuz baravardan ikki yuz baravarigacha miqdorida jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolash nazarda tutilgan. Agar o'sha qilmishlar odam o'lishiga sabab bo'lsa, uch oydan olti oygacha qamoq yoki muayyan huquqdan mahrum qilib, uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Yuqoridagi ekologik jinoyatni subyekti bo'lib fuqarolar va mansabdor shaxslar hisoblanadi. Jinoyatni subyektiv tomoni esa qasddan sodir etilishi bilan xarakterlanadi. Zero, ushbu jinoyatlar oldingi sodir etilgan huquqbuzarlikka nisbatan ancha og'ir va jamiyat uchun xavfliligi bilan ham farqlanadi.

Masalan, Quyi Chirchiq tuman hokimining 2015-yilda 18-oktabrdagi 985-sonli qaroriga asosan "Akramxon fayz" fermer xo'jaligi rahbari fuqaro M. yer maydonidan noqonuniy ravishda foydalanib, tuzilgan shartnomaga asosan 30 gektar yer maydoniga chigit ekishi lozim bo'lsa-da, 14.5 gektariga boshqa ekinlarni o'zboshimchalik bilan ekilganligi aniqlanib, JKning 229-moddasi bilan jinoiy javobgarlikka tortilishi belgilangan³⁴

Xulosa qilib aytish mumkinki, hozirgi davrda tabiiy boyliklardan foydalanish bilan bog'liq muammolar talaygina bo'lib, ular to'g'risidagi qonun talablarini to'la amalga oshirish va unga amal qilish ba'zida tabiiy boyliklariga, jamiyat va davlatning ekologik manfaatiga zarar yetkazilishining oldini oltishga yordam beradi.

Nazorat uchun savollar

1. *Ekologik huquqbuzarlik tushunchasi tarkibi va belgilari nimalardan iborat va uning qanday turlari mavjud bo'lib, uning xususiyatlarini nimalarda ko'rish mumkin. Javobingizni mamuriy, fuqarolik va ekologik qonunlarni qiyosiy taqqoslagan holda tahlil qiling.*

2. *Amaldagi qonunchilikda ekologik huquqbuzarliklar uchun huquqiy javobgarlik va jazoni qanday qo'llanilishi qiyosiy ko'rsatilgan. Shuningdek, xorijiy mamlakatlarda ekologik huquqbuzarliklar uchun qanday javobgarlik turlari qo'llaniladi va ularning xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz? Ushbu farq va uni xususiyatlarini xorijiy davlatlari misolida tahlil qiling.*

3. *Toshkent shahri Yunusobod tumanida joylashgan, "Hayvonot bog'i" ma'muriyatining qo'riqlash xizmati xodimi F. Asomovga ishga kech kelganligi sababli tushantirish xati olinib, unga hayfsan e'lon qildi. Mazkur holatdan keyin hali qo'riqlash xizmati xodimi F. Asomov yana ishga doimiy mast holatda kechikib kelayotganligi kuzatildi. "Hayvonot bog'i" ma'muriyatining qo'riqlash xizmati xodimi F. Asomovga ushbu*

³⁴ O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining 2017-yil 12-yanvardagi ma'lumotnomasi.

holatni ikkinchi marta sodir etayotganligi munosabati bilan uni ogohlantirmasdan ishdan bo'shatilganligi to'g'risidagi buyruqni e'lon qildi. Ma'muriyat o'z buyrug'ida O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 181-moddasini 2-bandiga asosan o'rtacha oylik ish haqining o'ttiz foizi miqdorida jarima solinganligini ham bildirdi. Qo'riqlash xizmati xodimi F. Asomov ma'muriyatning ushbu buyrug'idan norizo bo'lib, sudga murojaat qildi.

Vaziyatga huquqiy baho bering

4. Jizzax viloyati Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasi xodimlari tomonidan Baxmal tumanda rejali yer nazorati tadbirlari amalga oshirilayotgan vaqtda, tumandagi "Vorixon", "Farhod-Nur" va "Toshloq-Toy" fermer xo'jaliklarining ayrim yer maydonlari kimyoviy moddalar bilan ifioslanganligi hamda xo'jalik yerlaridan xo'jasizlarcha foydalanish, obyektlar qurish paytida unumdor qatlanni olmaslik, yer maydonlaridan boshqa maqsadlarda foydalanish holatlari sodir etilganligi aniqlandi. Viloyat tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi Yer nazorati organlari tuman hokimligiga ushbu yer maydonlarida ekologiya va sanitariya-gigiyena qoidalariga oid belgilangan talablarga javob beradigan mahsulot olish mumkin emasligi munosabati bilan qishloq xo'jaligi oborotidan chiqarilishi va konservatsiya qilish lozimligi, aybdor shaxslarni javobgarlikka tortish xususida asoslantirilgan taqdimnoma kiritdi.

Tuman hokimligi yer nazorati organlarining ushbu taqdimnomasini e'tiborsiz qoldirdi. Yuqorida ko'rsatilgan xo'jaliklarning yer maydonlarida qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish davom etdi. Natijada sifatsiz mahsulotlar olinib, bu holat ayrim e'tirozlarga sabab bo'ldi.

Vaziyatga huquqiy baho bering

10-BOB. YERLARNI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNING HUQUQIY TARTIBI

Yerlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish huquqiy tartibining tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari. Yagona davlat yer fondi va uning tarkibi. Yerdan foydalanish huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari va tartibi. Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining huquq va majburiyatlari.

Yerlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish huquqiy tartibining tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari

Yer barcha tabiiy resurslar ichida o'ziga xos alohida huquqiy maqomga ega. U qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositasi, aholining muqim yashash joyi, yuridik shaxslar uchun operatsion bazis, davlat ma'muriy chegaralari doirasidagi hudud bo'lganligi bois mustaqil davlat sifatida mavjud bo'lishning asosiy va eng muhim shartlaridan biridir. Shu bois ham, mamlakatimizda bozor munosabatlariga asoslangan demokratik huquqiy davlat qurish jarayonida ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy jihatdan aholining turmush darajasini oshirish singari ustuvor vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirishda yer boyliklaridan oqilona foydalanish masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Yer respublikaning barcha aholisi farovon turmush kechirishi uchun moddiy negiz yaratadi. Ayni vaqtda yer ulkan boylik bo'libgina qolmay, mamlakatning kelajagini belgilab beradigan omil hamdir".³⁵

Ta'kidlash joizki, 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishi sifatida qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish nazarda tutilgan bo'lib, unda tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini izchil rivojlantirish, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, eksport salohiyatini oshirish, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv va resurslarni tejaydigan zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish kabi muhim vazifalar belgilangan³⁶.

³⁵ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – Toshkent: O'zbekiston, 1999. – B.509.

³⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi №PQ-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada

Yer resurslaridan samarali foydalanish va ularni muhofaza qilish har xil vosita va usullar yordamida amalga oshiriladi. Shunday usullardan eng muhimlaridan biri – yer boyluklarini huquqiy muhofaza qilishdir, ya'ni yerni qonunlar yordamida buzilib tashlanishdan, ifloslanishdan, zaharlanishdan, ishdan chiqishdan himoya etishdir. Demak, yer resurslarini muhofaza qilishda huquqning roli beqiyos hamda alohida ahamiyatga ega.

Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida O'zbekistonda aholining zichligi, ayniqsa, yuqoridir.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy chegarasidagi yer maydoni 44896,9 ming gektarni tashkil qilib, mamlakatimiz bo'yicha korxonalar, tashkilotlar va fuqarolar foydalanishidagi jami yerlar 44410,3 ming gektarni tashkil etadi. Respublika bo'yicha sug'oriladigan yerlar 4314,0 ming gektarni yoki umumiy maydonning 9,7 foizini tashkil qiladi. Mamlakatimizda qishloq xo'jaligi korxonalarini va tashkilotlarining soni fermer xo'jaliklari bilan birgalikda olganda 80134 ta bo'lib, ularga birlashtirilgan yerlarning umumiy maydoni 20469,1 ming gektarni, shu jumladan qishloq xo'jalik yer turlari maydoni esa 15611,5 ming gektarni, shundan 3715,3 ming gektarni sug'oriladigan yerlarni tashkil qiladi.³⁷

Yerni muhofaza qilishga qaratilgan huquqiy qoidalar asosan quyidagilarni tartibga soladi: sug'oriladigan yerlarni qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan maqsadlarga berishdan himoya qilish; tuproqni unumdor qatlamini saqlash; tuproqni eroziyadan saqlash; yerni agroximikatlardan ta'siridan himoya qilish; yerni ishdan chiqarib qo'yishdan, botqoqlanishdan muhofaza qilish, yerni xo'jasizlarcha foydalanishdan muhofaza qilish va h. k.

Eng avvalo, qonun sug'oriladigan yerlarni qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yerlar toifasiga berilishidan muhofaza etadi. Aslida bu qimmatbaho yerlar boshqa maqsadlar uchun faqat qishloq xo'jaligi, suv xo'jaligi idoralari, shuningdek tabiatni muhofaza qilish idoralari bilan kelishilgan holda amalga oshirilishi, juda zarur hollardagina berilishi mumkin.

Qonunning yerni muhofaza qilishga qaratilgan normalari tuproqning unumdorligini saqlashni tartibga solishga bag'ishlangan. Yerdan xo'jasizlarcha foydalanish, almashlab ekishga rioya qilmaslik, yerdan ilmiy asosda foydalanmaslik, tuproqning agrotexnika qoidalariga rioya qilmaslik, zaharli ximikatlarni ko'p miqdorda ishlatish tuproq unumdorligini pasayishiga olib keladi.

rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y, 6-son, 70-madda.

³⁷ O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya, va davlat kadastri davlat qo'mitasi. "O'zbekiston Respublikasi yer resurslarining holati to'g'risida" Milliy Hisobot. - T., 2015. -B 5-9.

Mutaxassislarning ma'lumotiga ko'ra tuproqning qimmatbaho sifatini osonlikcha yakson qilib tashlash mumkin. Uni tiklash jarayoni esa juda og'ir va uzoq muddatni talab etadi. Masalan, 10 santimetr qalinlikdagi tuproqning unumdorlik qatlamini tiklash uchun 100 yilcha vaqt kerak. Shundan kelib chiqib, qonunlarimiz tuproqning unumdorlik qatlamini muhofaza qilishga qaratilgan qat'iy talab va choralarni belgilaydi.

Yerdan foydalanish munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar yerga nisbatan xo'jasizlarcha munosabatda bo'lishdan muhofaza etadi. Yerdan xo'jasizlarcha foydalanishi deganda, yuridik va jismoniy shaxslarning yerni yaxshilashi, tuproqni shamol, suv ta'sirida yemirilishdan va tuproq holatini yomonlashtiruvchi boshqa jarayonlardan himoya qilish majburiyatlarini bajarmaslik, hamda yer uchastkalari qanday maqsadlar uchun berilgan bo'lsa o'sha maqsadlarda foylanmaslik tushuniladi. Qonunda belgilanishicha, yerdan foydalanuvchilar tuproq unumdorligini oshirish yuzasidan samarali choralarni ko'rishlari, tuproqni shamol va suv ta'sirida yemirilishdan saqlash yuzasidan tashkiliy-xo'jalik, agrotexnika, o'rmon-melioratsiya va gidrotexnika tadbirlarini amalga oshirishlari, yerlarning sho'rlanish, zax bosish, ifloslanish holatiga yo'l qo'ymasliklari, begona o'tlar bosishining oldini olishlari lozim. Yer qonunchiligini ushbu talablarini bajarmaslik yerdan xo'jasizlarcha foydalanish hisoblanib, uni muhofaza rejimini buzish deb qaraladi.

Yerni huquqiy muhofaza qilish o'z oldiga uni ishdan chiqarmaslik maqsadini qo'yadi. Yerni buzishda, uni ishdan chiqarishda eroziyaning ta'siri kuchlidir. Eroziya deganda, unumdor tuproq qatlamining suv yoki shamol ta'sirida buzilishi tushuniladi. Tegishli davlat idoralari, yerdan foydalanuvchilar yerlarni melioratsiyalash va muhofaza qilishga, ihotada daraxtlari o'tkazishga, tuproq eroziyasiga qarshi kurashishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishlari kerak. Ushbu chora-tadbirlarni bajarmaslik yer muhofazasi talablarini buzish hisoblanadi.

Aytilganlardan tashqari, yerdan foydalanuvchilar yerlarni sanoat chiqindilari, oqova suvlar bilan ifloslantirish, yerlarni talon-toroj qilinishidan himoya qilishlari lozimligi yer qonunchiligida ko'rsatilgan.

Yer resurslarini huquqiy muhofaza qilish deganda, yerdan oqilona foydalanish, uni qishloq xo'jaligi oborotidan asossiz ravishda tortib olinishining oldini olish, zararli antropogen ta'sirdan himoya qilish, shuningdek tuproq unumdorligini tiklash va oshirish, o'rmon fondi yerlarining samaradorligini yuksaltirishga qaratilgan huquqiy normalar yig'indisi tushuniladi.

Yagona davlat yer fondi va uning tarkibi

Mamlakatimiz butun yer fondi uning eng kichik bo'laklari – yer uchastkalaridan tashkil topgan bo'lib, yer uchastkalari ulardan foydalanish maqsadlariga ko'ra toifalarga birlashadi. Muayyan hududni yer uchastkasi deya e'tirof etish uchun ushbu hudud Yer kodeksi 10-moddasida belgilangan talablarga javob berishi lozim bo'ladi.

Yer uchastkalari ulardan foydalanish maqsadlari, aholining talab va ehtiyojlarini qondirishni e'tiborga olib, xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini jonlashtirish va rivojlantirishni ko'zlab, ishlab chiqarishni tashkil etishni hisobga olib toifalarga bo'linadi. Yerlarni toifalarga bo'lishda birinchi navbatda ulardan qaysi maqsad uchun foydalanish mumkin yoki mumkin emasligi e'tiborga olinadi. Shuningdek, yerlarni toifalarga bo'lishda ularning tabiiy xususiyatlariga ham alohida e'tibor beriladi. Masalan, tabiiy xususiyatiga ko'ra qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish imkoni bo'lgan yerlar, eng avvalo, qishloq xo'jalik maqsadlari uchun ajratiladi.

O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksiga ko'ra (8-modda) mamlakatimizda yer fondi yerlardan foydalanishning belgilangan asosiy maqsadiga binoan quyidagi toifalarga bo'linadi:

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar;
- aholi punktlarining (shaharlar, posyolkalar va qishloq aholi punktlarining) yerlari;
- sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar;
- tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar va tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar
- tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar;
- o'rmon fondi yerlari,
- suv fondi yerlari;
- zaxira yerlar.

Sanab ko'rsatilgan yer toifalari yagona davlat yer fondini tashkil etib, ular bir toifadan ikkinchisiga o'tib turishi mumkin, ya'ni ular belgilangan toifada qotib qolmaydi.

Masalan, shaharlar hududi ular atrofidagi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar hisobidan kengaytirilishi yoki zaxira yerlardan fermer xo'jaliklariga yer uchastkalari ajratilishi, aksincha, konchilik bilan bog'liq ishlar yakuniga yetkazilgach sanoat yerlari zaxira yerlari toifasiga o'tkazilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 9-moddasiga ko'ra yerlarni yer fondi toifalariga bo'lish va bir toifadan boshqasiga o'tkazish yerni egalik qilishga va foydalanishga berish huquqiga ega bo'lgan organlar tomonidan amalga oshiriladi. Bunday organlar sirasiga O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi va mahalliy davlat hokimiyati organlari kiritiladi.

Har bir toifadagi yer fondlari foydalanish maqsadi va tartibiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Mamlakatimiz yer fondi tarkibida **qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar** mustaqil toifani tashkil etib muhim o'rinni egallaydi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ular alohida ahamiyatga ega bo'lib, qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun berib qo'yilgan yoki ana shu maqsadlar uchun belgilangan yerlar qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar hisoblanadi. Bugungi kunda mamlakatimizda qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar butun yer fondining 46,12%ini tashkil etib, bunday yerlar 20481,1 ming ga. ni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 43–58-moddalari qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar huquqiy holatini belgilaydi. Unga ko'ra ushbu toifadagi yerlar qishloq xo'jaligi yuritish uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jaligi yerlari va daraxtzorlar, ichki xo'jalik yo'llari, kommunikatsiyalar, o'rmonlar, yopiq suv havzalari, binolar, imoratlar va inshootlar egallagan yerlarga ajraladi. Haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, tashlandiq yerlar, ko'p yillik dov-daraxtlar (bog'lar, tokzorlar, tutzorlar, mevali daraxt ko'chatzorlari, mevazorlar) egallagan yerlar qishloq xo'jaligi yerlari jumlasiga kiradi.

Bugungi kunda mamlakatimizda qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan foydalanuvchi subyektlar bo'lib, fermer va dehqon xo'jaliklari, qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaliklari), jamoa xo'jaliklari, agrofimlar, ijara jamoalari, aksionerlik jamiyatlari hisoblanadi.

Ayniqsa, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan yer islohotlari natijasida fermer xo'jaliklari hozirda qishloq xo'jalik subyektlari ichida yetakchi o'rinni egalladi. Shuningdek, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy yo'nalishi sifatida agrar sohani industrilashtirish, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari faoliyatini tashkil etish va rivojlantirishni e'tirof etish mumkin.

Yer fondi tarkibidagi ikkinchi toifa yerlarni **aholi punktlarining yerlari** tashkil etadi. Hozirgi kunda O'zbekistonda aholi punktlarining yerlari 221 ming gektarni yoki umumiy yer fondining taxminan 0,49 foizini tashkil etadi. Aholi punkti yerlarining huquqiy holati Yer kodeksining 59–68-moddalarida o'z ifodasini topgan. Unga ko'ra aholi punktlarining yerlari – shaharlar, posyolkalar va qishloq aholi punktlarining yerlariga bo'linadi.

Mamlakatimizda hammasi bo'lib 119 ta shahar, 1467 ta qishloq aholi punktlari mavjud. O'zbekiston poytaxti – Toshkent shahri obodligi va yashash uchun qulayligi jihatidan dunyo reytingida 140 shahar orasida 58-o'rinni egalladi va jahon tasnifida yashash uchun eng qulay bo'lgan yirik shaharlar qatoriga kiritildi.

Shahar yerlarining bosh vazifasi – shaharning barqaror rivojlanishini, aholining maqbul tarzda joylashuvini, shuningdek, ishlab chiqarish va transport obyektlarining muvofiqlashgan holda joylashuvini ta'minlashdan iborat.

Shahar yerlari tarkibida yer fondining boshqa barcha toifalarini uchratish mumkin. Ushbu yerlar bir paytning o'zida ham aholi punkti yerlariga, ham yer fondining boshqa toifasiga kiradi. Shunga qaramay shahar yerlarining asosiy qismini **qurilish yerlari tashkil etadi**. Bu yerlarga uy-joy, kommunal-maishiy, madaniy-ma'rifiy, sanoat, savdo, ma'muriy va boshqa binolar hamda inshootlar qurilgan va ularni qurish maqsadida berilgan hamma yerlar kiradi. Shahar qurilishi yerlariga yer fondining boshqa toifalaridan farqli ravishda xususiylashtirishni qo'llasa bo'ladi. Shuningdek, shaharlarning **umumiy foydalanishdagi yerlari** shahar hayotida alohida o'ringa ega. Bu turdagi yerlarga maydonlar, ko'chalar, tor ko'chalar, yo'llar, sohilbo'ylari, aholining madaniy-maishiy ehtiyojlarini qondirish va dam olish uchun foydalaniladigan yerlar, kommunal-maishiy ahamiyatga molik yerlar, jumladan, qabristonlar, chiqindilarni zararsizlantirish yerlari kiradi. Umumiy foydalanishdagi yerlari yuridik va jismoniy shaxslarga biriktirib qo'yilmaydi, bu yerlar bevosita shahar, tuman davlat hokimiyati organlarining ixtiyorida bo'ladi.

Qishloq aholi punktlari yerlariga yer tuzish tartibida belgilab qo'yilgan chegaralar doirasidagi hamma yerlar kiradi. Bunday yerlar jumlasiga, birinchidan, qishloq aholi punktlarining qishloqlar va ovullar hududidagi yerlari; ikkinchidan, qishloq xo'jaligi hamda o'rmon xo'jaligi korxonalarini hududidagi yerlar kiradi.

Yer fondi tarkibidagi navbatdagi toifani **sanoat, transport, aloqa, mudofaa maqsadlariga mo'ljallangan yerlar** tashkil qiladi.

Sanoat, transport, aloqa, mudofaa maqsadlariga mo'ljallangan yerlarning huquqiy holati Yer kodeksining 69- 70-moddalarida belgilab qo'yilgan. Ushbu toifa yerlar hozirda mamlakatimiz yer fondining 2,06%ini yoki 914,5 ming gektarni tashkil etadi.

Sanoat maqsadlariga mo'ljallangan yerlar deganda, sanoat korxonalariga, shu jumladan kon sanoati, energetika korxonalariga ishlab chiqarish va yordamchi binolar hamda inshootlar qurish uchun doimiy foydalanishga berilgan yerlar tushuniladi.

Transport maqsadlariga mo'ljallangan yerlar deb temiryo'l, ichki suv transporti, avtomobil, havo va truboprovod transporti korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga transport inshootlari, qurilmalari va boshqa obyektlaridan foydalanish saqlash, qurish, rekonstruksiya qilish, ta'mirlash, takomillashtirish va rivojlantirish sohasida ular zimmasiga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish uchun doimiy foydalanishga berilgan yerlarga aytiladi.

Aloqa maqsadlariga mo'ljallangan yerlar jumlasiga aloqa liniyalarni hamda ularga tegishli inshootlarni joylashtirish uchun aloqa, radioeshittirish, televideniya va axborot korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga doimiy foydalanishga berilgan yerlar kiradi.

Qurolli kuchlar, chegara, ichki ishlar va temir yo'l qo'shinlarining harbiy qismlari, harbiy o'quv yurtlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning joylashuvi hamda doimiy faoliyati uchun berilgan yerlar mudofaa ehtiyojlari uchun mo'ljallangan yerlar deb e'tirof etiladi.

Tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar va tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar respublikamiz yer fondi tarkibida alohida mustaqil toifani tashkil qiladi

Bu toifa yerlarning turlari, ulardan foydalanish tartibi O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 71-75-moddalari bilan tartibga solinadi. Ushbu toifa yerlar hozirda 75,9 ming ga bo'lib, butun yer fondining 0,17% ni tashkil etadi.

Yer kodeksining 71-moddasida ko'rsatilishicha, tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar va tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar muhofaza etiladigan tabiiy hududlar egallagan yerlardan iborat bo'ladi.

Tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga mo'ljallangan yerlar deganda, davlat qo'riqxonalari, milliy va dendrologiya bog'lari, botanika bog'lari, zakazniklar, tabiat yodgorliklarining belgilangan tartibda korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga maxsus maqsadlar uchun berilgan yerlar tushuniladi. Bu toifa yerlarda belgilangan maqsadga zid va zararli ta'sir etadigan faoliyat taqiqlab qo'yiladi.

Sog'lomlashtirish maqsadlariga mo'ljallangan yerlar deb tabiiy shifobaxsh omillarga ega bo'lgan, kasalliklarning oldini olish va davolashni tashkil etish uchun qulay, belgilangan tartibda tegishli muassasalar va tashkilotlarga doimiy foydalanishga berilgan yer uchastkalariga aytiladi. Sog'lomlashtirish maqsadlariga mo'ljallangan yerlar aholining davolanishi va dam olishini ta'minlash uchun foydalaniladi.

Rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar deganda aholining ommaviy dam olishi va turizmni tashkil etish uchun tegishli muassasalar va tashkilotlarga berilgan yerlar tushuniladi. Rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar daryo, ko'l, dengizlar bo'yida aholining ommaviy dam olishi uchun mo'ljallangan, shuningdek obidalar joylashgan hududlarda turizm uchun mo'ljallangan obodonlashtirish va turizm tashkilotlariga berib qo'yilgan yerlar hisoblanadi. Bu yerlardan odamlarni dam olishi, madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadlarida foydalaniladi.

Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar deganda, tarixiy-madaniy qo'riqxonalar, memorial bog, qabriston, shu bilan birga arxeologiya, tarix va madaniyat yodgorliklarining tegishli muassasa va tashkilotlarga doimiy foydalanishga berilgan yerlari tushuniladi.

Mamlakatimiz yer fondi tarkibidagi muhim toifalardan biri **o'rmon fondi** yerlaridir. Ushbu toifa yerlar O'zbekiston yer fondi tarkibida mustaqil fondni tashkil qiladi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilgan o'rmonlashtirish bilan bog'liq chora-tadbirlarning natijasi sifatida hozirda bunday yerlar 9636,9 ming gani yoki umumiy yer fondining 21,70%ini tashkil etadi. Mamlakatimiz o'rmonlari, eng avvalo, foydalanish emas, balki muhofaza qilish obyektidir.

O'rmon fondi yerlari bilan bog'liq huquqiy munosabatlar yer qonunchiligi bilan bir qatorda o'rmon qonunchiligi bilan ham tartibga solinadi.

O'rmon fondi yerlari ikki qismga:

- o'rmon bilan qoplangan;
- o'rmon bilan qoplanmagan bo'lsa ham o'rmon xo'jaligi ehtiyoji uchun berib qo'yilgan yerlarga bo'linadi.

Yer kodeksining 76-moddasida belgilanishicha, boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar o'rmonzorlar barpo etish, jarliklarning kengayishini to'xtatish, shaharlar va sanoat markazlari atrofida ihotada o'rmonzorlar va ko'kalamzor zonalar yaratish uchun belgilangan tartibda o'rmon fondi yerlari tarkibiga o'tkazilishi mumkin. Tuman hokimi o'rmon xo'jaligi davlat organlari bilan kelishib, o'rmon fondi yerlarini qishloq xo'jaligi yuritish uchun qishloq xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga vaqtincha foydalanishga ijara shartlari asosida berishi mumkin.

Suv fondi yerlari ham yer fondi tarkibidagi mustaqil toifa yerlardan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 77-moddasiga ko'ra suv havzalari (daryo, ko'l, suv ombor va shu kabilar), gidrotexnika va boshqa suv xo'jaligi inshootlari egallab turgan, shuningdek suv havzalarining va boshqa suv obyektlarining qirg'oqlari bo'ylab ajratilgan mintaqadagi suv xo'jaligi ehtiyojlari uchun korxonalar, muassasa va tashkilotlarga belgilangan tartibda berilgan yerlar suv fondi yerlari jumlasiga kiradi.

Mamlakatimizda suv fondi yerlari 831,4 ming ga yoki umumiy yer fondining 1,87%ini tashkil etadi.

Suv fondi yerlari bilan bog'liq munosabatlar yer qonunchiligi bilan bir qatorda suvga oid qonunchilik bilan ham tartibga solinadi.

Suv fondi yerlarining asosiy qismini suv bilan qoplangan yerlar tashkil etadi. Suv bilan qoplangan yerlar deganda, yil davomida doimo yoki yilning ko'p qismida suv tagida bo'lgan yerlar tushuniladi. Qisqa vaqt davomida, ya'ni sug'orishda, yomg'ir vaqtida, daryo toshgan paytda suv bilan qoplangan yerlarni biz bu toifaga kiritmaymiz. Suv bilan qoplanmagan yerlarga yana vaqtinchalik sug'orish kanallari, sho'ri yuviladigan maydonlar, basseynlarni ham kiritish mumkin.

Asosiy suv fondi yerlarining boshqa qismi bo'lib, suv havzalarining qirg'oqlari bo'ylab ajratib qo'yilgan mintaqadagi yerlar hisoblanadi. Bunga quyidagilar kiradi: 20 metr kenglikdagi qirg'oq mintaqalari, kemalar uchun ajratilgan mintaqalar hamda muhofaza qilish uchun ajratilgan zonalar. Suv fondi yerlariga yuqoridagilardan tashqari suv obyektlariga tutashgan yerlardagi gidrotexnika va boshqa suv xo'jaligi qurilmalari tegishlidir.

Ko'pchilik daryolar, magistral kanallar va kollektorlar, suv omborlari va boshqa suv havzalarining, shuningdek ichimlik va ro'zg'or suv ta'minoti, aholining davolash hamda madaniy sog'lomlashtirish ehtiyojlariga xizmat qiladigan manbalar maxsus himoya qilinadi. Shu maqsadda qonun shunday suv havzalari atrofida himoya, ya'ni sanitariya zonalarini tashkil qilishni belgilaydi. Sanitariya zonalarini 3ta mintaqaga bo'linib, ularning har biriga yerdan foydalanishning alohida holatlari (rejimi) o'rnatiladi. Masalan, birinchi mintaqada yashash, qandaydir qurilish inshootlari qurish man etiladi.

Zaxira yerlar – O'zbekiston yer fondi tarkibidagi so'nggi mustaqil toifani tashkil etib, doimiy egallash va foydalanishga berilmagan yer maydonlaridir.

O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 78-moddasida ko'rsatilishicha, Yer kodeksi 8-moddasining 1–7-bandlarida ko'rsatilgan yer fondi toifalariga kiritilmagan hamda yuridik va jismoniy shaxslarga egalik qilish, foydalanish uchun, ijaraga va mulk qilib berilmagan (realizatsiya qilinmagan) barcha yerlar zaxira yerlardir. Bugungi kunda zaxira yerlar 12250,2 ming ga, yoki umumiy yer fondining 27,59%ini tashkil etadi.

Bu toifadagi yerlarning manbalaridan biri bo'lib, o'zaro bo'lgan yerlar hisoblanadi. Ular qonunda ko'rsatilgan asoslarga ko'ra zaxira yerlar fondiga o'tadilar, keyinchalik esa boshqa yerdan foydalanuvchilarga berib yuboriladi. Bu qatorga rekultivatsiya qilingandan so'ng qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishda ma'lum vaqt ishlatib bo'lmaydigan yerlarni ham kiritish mumkin.

Zaxira yerlar asosiy foydalanish maqsadiga ko'ra har qanday boshqa yer fondi toifasiga o'tib ketishi mumkin. Bunday holatlarda ularga o'sha yer fondining huquqiy holati qo'llaniladi.

Davlat zaxira yerlari qisqa muddatli – 3 yilgacha va uzoq muddatli – 3 yildan 10 yilgacha muddatga berilishi mumkin.

Hech kimga foydalanish uchun berilmagan zaxira yerlar biron-bir kishi tomonidan o'z boshinchalik bilan egallab olinishi mumkin emas. Ular tuman hokimliklari ixtiyorida bo'ladi.

Zaxira yerlardan foydalanish ustidan nazoratni tuman (shahar) hokimliklari olib boradilar. Tuman (shahar) hokimliklarining qaroriga ko'ra uzoq muddatga yoki doimiy foydalanishga berilgan zaxira yerlar shu yer fondidan chiqarilib, foydalanish uchun berilgan yer fondi tarkibiga kiritiladi.

Yerdan foydalanish huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari va tartibi

Yerdan foydalanish bo'yicha huquqiy munosabatlar, ya'ni yer resurslaridan foydalanish huquqi qonunlarda belgilangan tartib va asoslarda vujudga keladi. Yerdan foydalanish huquqi O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksiga binoan quyidagi asoslarda vujudga keladi:

- doimiy foydalanish huquqi asosida;
- meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi asosida;
- ijaraga olish huquqi asosida;
- xususiy mulk huquqi asosida.

Yer uchastkasidan doimiy foydalanish huquqi deganda korxonalar, muassasalar, tashkilotlarga va fuqarolarga oldindan belgilanmagan muddat asosida yer maydonlarini berib qo'yish tushuniladi. **Meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi** deganda, dehqon xo'jaligi yuritish, yakka tartibda uy-joy qurish, jamoa bog'dorchiligi va uzumchiligi yuritish uchun beriladigan yer uchastkalaridan foydalanish tushuniladi. Bu yer uchastkalari qonuniy meros huquqi asosida vorislarga o'tadi. **Yerdan ijara asosida foydalanish** deganda, ijarachi tomonidan ma'lum muddatga, ma'lum haq evaziga yer egasidan yer uchastkasini foydalanish uchun olish tushuniladi. Yer uchastkasi ijarasining shartlari va muddatlari taraflarning kelishuviga binoan belgilanadi va shartnomada mustahkamlab qo'yiladi. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar ijaraga ellik yilgacha bo'lgan muddatga beriladi. Yerdan ijara asosida hozirda asosan fuqarolar fermer xo'jaligi yuritish uchun foydalanadilar. **Yerdan xususiy mulk asosida foydalanish** ko'chmas mulk joylashgan yer uchastkalarini sotib olish asosida vujudga keladigan tasarruf qilish, egalik qilish va foydalanishdir. O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 18-moddasiga binoan yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga xususiylashtirilganda vujudga keladi. Bundan tashqari, diplomatiya vakolatxonalarining xodimlari chet el yuridik va jismoniy shaxslari uy-joy sotib olganlarida shu uy-joy joylashgan yer uchastkalariga nisbatan mulk huquqi vujudga keladi.

Yer uchastkalarini egalik qilish va foydalanish uchun berish yer ajratish tariqasida amalga oshiriladi. Yer uchastkalarini ajratib berish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini, viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar, shaharlar hokimlari tomonidan amalga oshiriladi.

Yerdan foydalanishning kelib chiqishida yer berish jarayoni muhim ahamiyatga ega. Yer berish foydalanishni keltirib chiqaruvchi asosiy vosita bo'lib, bu jarayon ma'lum bosqichlardan iborat. Dastlabki bosqich yer berilishini so'rab berishdir; ikkinchi bosqich ushbu arizani tegishli davlat organida ko'rib chiqish; uchinchi yer berish to'g'risida qaror chiqarish; to'rtinchi natura tartibida yer uchastkasi joyida yer tuzilishiga asosan ajratib berishdan iborat. Demak, yerdan foydalanish o'z-o'zidan kelib chiqmasdan, balki belgilangan tartibda, yer berish jarayoni orqali amalga oshiriladi. Yer uchastkasidan natura holida ajratib berilgandan so'nggina foydalanish mumkin. Aks holda yerdan g'ayri qonuniy foydalanish kelib chiqadi.

Biror-bir foydalanuvchi egaligida bo'lgan yer uchastkalarini boshqa bir foydalanuvchi egaligiga berish to'g'risida qaror chiqarilishi yoki olib berilishi mumkin emas. Yer uchastkalari foydalanib kelayotgan subyektdan qonunda belgilangan tartibda to'liq olib qo'yilgandan so'nggina, boshqa foydalanuvchiga berilishi mumkin. Yer berish ilmiy asosda, belgilangan maqsad yo'lida, yerning shart-sharoitlari, tuproq unumdorligiga qarab amalga oshiriladi.

Yer uchastkasiga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlarga "Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjati", "Yer uchastkasidan doimiy foydalanish huquqini beruvchi davlat hujjati", "Yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini beruvchi davlat hujjati", "Yer uchastkasiga bo'lgan malk huquqini beruvchi davlat hujjati", "Yer uchastkasi ijarasi shartnomasi" kiradi. Sanab ko'rsatilgan hujjatlarga ega bo'lish yerdan foydalanish huquqini keltirib chiqarishga asos bo'ladi.

Yerga egalik qilish huquqini va undan foydalanish huquqini bekor qilish deganda, foydalanish uchun berib qo'yilgan yer uchastkalarini tegishli davlat organlari tomonidan qaytarib olish va shu yer uchastkasini bundan keyin o'sha foydalanuvchi ishlata olish huquqiga ega emasligi tushuniladi. Foydalanish uchun berib qayilgan yer uchastkalarini qaytarib yoki tortib olish yoxud boshqacha qilib aytganda, yerga egalik qilish huquqini va undan foydalanish huquqini bekor qilishga faqat tegishli hokimliklarning haqlari bor.

Yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqini bekor bo'lish asoslari O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 36-moddasida ko'rsatilgan. Butun yer uchastkasiga yoki uning bir qismiga egalik qilish

huquqi yoxud undan doimiy yoki muddatli foydalanish huquqi, shuningdek yer uchastkasini ijaraga olish huquqi quyidagi hollarda bekor qilinadi:

- yer uchastkasidan ixtiyoriy voz kechilganda;
- yer uchastkasiga berilgan muddat tugaganda;
- yuridik shaxs tugatilganda;
- xizmatda foydalanish uchun chek yer berib qo'yishga asos bo'lgan mehnatga oid munosabatlar bekor bo'lganda, agar qonun hujjatlarida boshqacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa;

- yer uchastkasidan belgilanganidan boshqa maqsadlarda foydalanilganida;

- yer uchastkasidan oqilona foydalanilmaganda, bu qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar uchun hosildorlik darajasi uch yil mobaynida normativdan (kadastr bahosiga ko'ra) past bo'lishida ifodalanganda;

- yer uchastkasidan tuproq unumdorligi pasayishiga, uning kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishiga, ekologik vaziyatning yomonlashuviga olib keladigan usullar bilan foydalanilgan taqdirda;

- qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda yer solig'i, shuningdek ijaraga olish shartnomasida belgilangan muddatlarda ijara haqi muntazam to'lanmay kelinganda;

- qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun berib qo'yilgan yer uchastkasidan bir yil mobaynida va qishloq xo'jaligi sohasiga taalluqli bo'lmagan ehtiyojlar uchun berib qo'yilgan yer uchastkasidan ikki yil mobaynida foydalanilmaganida;

- meros qilib qoldiriladigan unrbod egalik qilish huquqini beruvchi order kimoshdi savdosi asosida sotib olinganidan keyin yer uchastkasidan ikki yil mobaynida foydalanilmaganida, yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan unrbod egalik qilish huquqi garovda bo'lgan taqdirda esa garov shartnomasi muddati mobaynida foydalanilmaganida. Foydalanilmayotgan yer uchastkalari avvalgi egalaridan uyar to'lagan haq qiymati qoplangan holda olib qo'yiladi;

- yer uchastkasi ushbu Kodeksda nazarda tutilgan tartibda olib qo'yilganida.

Yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi belgilangan tartibda quyidagi hollarda bekor qilinadi:

- savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari, shuningdek uy-joy binolari va boshqa binolar yoki binolarning bir qismi shu binolar joylashgan yer uchastkalari bilan birga sotilganda;

- davlat va jamoat ehtiyojlari uchun savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari, shuningdek uy-joy binolari va boshqa binolar yoki binolarning bir qismi ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda qayta sotib olinganda,

- qonunda belgilangan hollarda savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlari, shuningdek uy-joy binolari va boshqa imoratlar yoki imoratlarning bir qismi ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga musodara etilganda;

- ijro hujjatlari bo'yicha undiruv yer uchastkasiga qaratilganda.

Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining huquq va majburiyatlari

Yer resurslaridan samarali, oqilona foydalanish hamda ularni muhofaza qilish ko'p jihatdan yer egalari va yerdan foydalanuvchi subyektlarning yerdan foydalanish bo'yicha qonunda belgilangan huquq va majburiyatlariga qanchalik og'ishmay rioya qilishlari, ularni bajarishlariga bog'liq bo'ladi. Yoxud yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning yer munosabatlarini tartibga soluvchi qonun normalariga og'ishmay itoat etishlari, ularni to'la ijro qilishlari yerdan maqsadga muvofiq foydalanish hamda muhofazasini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ushbu qonunlar normalaridagi asosiy talablar yerdan ilm-fan tavsiyalari asosida foydalanish, yerdan kelajak avlod manfaatlarini ham inobatga olib foydalanish, yerdan aniq belgilangan maqsad asosida foydalanish, yerni ishdan chiqarmaslik, ifloslantirmaslik, yerdan xalq farovonligi yo'lida, mamlakat iqtisodiyoti barqarorligini ta'minlash yo'lida foydalanishdan iboratdir.

Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdori quyidagi huquqlarga ega:

- yer uchastkasida undan foydalanish maqsadiga muvofiq mustaqil xo'jalik yuritish,

- qishloq xo'jalik ekinzorlari va ko'chatzorlari hamda dov-daraxtlarga yetishtirilgan qishloq xo'jalik mahsuloti va uni realizatsiya qilishdan olingan daromadga bo'lgan mulk huquqi;

- yer uchastkasidagi mavjud keng tarqalgan foydali qazilmalar, oʻrmonzorlar, suv obyektlaridan xoʻjalik ehtiyojlari uchun belgilangan tartibda foydalanish, shuningdek yerning boshqa foydali xossalari ishga solish;

- yerlarni sugʻorish va ularning zaxini qochirish, agrotexnika va boshqa melioratsiya ishlari oʻtkazish;

- qishloq xoʻjalik ekinlarini, dov-daraxtlarni sugʻorish hamda boshqa maqsadlar uchun sugʻorish manbalaridan limitlarga muvofiq suv olish;

- belgilangan tartibda uy-joy binolari, ishlab chiqarish, madaniy-maishiy hamda boshqa imoratlar va inshootlarni barpo etish, yer uchastkalaridan foydalanish maqsadi va loyiha hujjatlariga muvofiq ularni qayta qurish va buzib tashlash. Yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar bu ishlarni yer egalari bilan kelishib amalga oshirishga haqli;

- yer uchastkasi olib qoʻyilgan taqdirda unga yetkazilgan zararining (shu jumladan, boy berilgan foydaning) qoplanishini yoki yer uchastkasidan ixtiyoriy ravishda voz kechilganida sarflangan xarajatlarning toʻlanishini talab qilish;

- yer uchastkasini yoki uning bir qismini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vaqtincha foydalanishga va ichki xoʻjalik ijarasiga berish.

Yer egasi boʻlgan fuqaro yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini, shu jumladan kimeshdi savdosi asosida olingan shunday huquqni dehqon xoʻjaligi yuritish, yakka tartibda uy-joy qurish maqsadida kreditlar olish uchun garovga qoʻyishi mumkin.

Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdori qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega boʻlishi mumkin.

Yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachi va yer uchastkasi muldori yerdan foydalanishda huquqlar bilan bir qatorda maʼlum majburiyatlarni ham bajarishlari kerak. Bu majburiyatlar yer kodeksining 40-moddasida belgilangan boʻlib, ular quyidagilardan iborat:

- yerdan belgilangan maqsadga muvofiq oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishning tabiatni muhofaza qiluvchi texnologiyalarini qoʻllash, oʻz xoʻjalik faoliyati natijasida hududda ekologik vaziyatning yomonlashuviga yoʻl qoʻymaslik;

- ishlab turgan irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlari, muhandislik kommunikatsiyalarini soz holatda saqlab turish;

- yerlarni muhofaza qilishga oid ushbu Kodeksning 79-moddasida nazarda tutilgan turkum tadbirlarni amalga oshirish;

- yer solig'ini yoki yer uchun ijara haqini o'z vaqtida to'lash;
- boshqa yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlarining huquqlarini buzmaslik;
- foydali qazilma konlarini ishlatish, qurilish va boshqa ishlarni amalga oshirish uchun berilgan qishloq xo'jalik yerlari va o'rmonzorlarni ularga ehtiyoj qolmaganidan keyin o'z hisobidan qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi yoki baliq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqli holatga, mazkur ishlar boshqa yerlarda amalga oshirilgan hollarda esa belgilangan maqsadida foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish;
- foydali qazilma konlarini ishlatish chog'ida, shuningdek boshqa ishlarni amalga oshirish paytida o'zlariga egalik qilishga va foydalanishga hamda mulk etib berilgan (realizatsiya qilingan) yer uchastkalari hududidan tashqaridagi qishloq xo'jalik ekinzorlari, o'rmonzorlar va boshqa yerlarga salbiy ta'sir ko'rsatishning oldini olish yoki uni mumkin qadar cheklash chora-tadbirlarini amalga oshirish;
- mahalliy davlat hokimiyati organlariga yerdan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan ma'lumotlarni o'z vaqtida taqdim etish;
- boshqa yer egalari, yerdan foydalanuvchilarga, yer uchastkalarining ijarachilariga va mulkdorlariga yetkazilgan zararni belgilangan tartibda qoplash.

Qonun hujjatlariga muvofiq yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalarining ijarachilari va mulkdorlari boshqa majburiyatlarga ham ega bo'lishlari mumkin.

Yer egalari, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va yer uchastkasi mulkdorining huquqlarining ta'minlanishi qonun bilan kafolatlanadi. Yer kodeksining 41-moddasida ko'rsatilishicha, yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning faoliyatiga davlat, xo'jalik organlari, mansabdor shaxslarning aralashuvi taqiqlanadi. Yer egalari va foydalanuvchilarning buzilgan huquqlari tiklanishi kerak va yetkazilgan zarar, shu jumladan boy berilgan foyda to'la hajmda qoplanishi lozim.

Nazorat uchun savollar

1. O'zbekiston Respublikasi yer qonunchiligiga asosan yer fondi 8 toifaga bo'linadi.

Yer fondi toifalarining huquqiy holatida qanday o'xshashlik va farqli jihatlari mavjud?

2. O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksida yerlarni muhofaza qilish chora-tadbirlari belgilangan.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan va noqishloq xo'jalik yerlarini muhofaza qilish chora-tadbirlari xususida fikr-mulohazalaringizni bildiring.

3. "Senurg'" dehqon xo'jaligi "Progress" zavodiga qarshi ariza bilan xo'jalik sudiga murojaat etib, unga javobgar tomonidan o'zboshimchalik bilan egallab olingan 5 gektar yer uchastkasini qaytarishni harada javobgar tomonidan o'zboshimchalik bilan egallab olingan maydonda so'nggi uch yil davomida olingan kartoshka hosilining nuqdaricha zararni qoplashni so'ragan. Javobgar qarshi da'vo bilan chiqib, ushbu hududning hosildorligi va unumdorligini sezilarli darajada oshishiga asos bo'lgan melioratsiya ishlari o'tkazilganligi bilan bog'liq xarajatlarni qoplashni talab qilgan.

"Yer uchastkasini o'zboshimchalik bilan egallab olish" tushunchasi mazmunini ochib bering. Buning uchun qanday javobgarlik chorasi bor? Nizoni hal qiling.

4. "Karnalak" bog'dorchilik-uzumchilik shirkati umumiy yig'ilishida shirkat a'zosi K. ga nisbatan javobgarlik chorasini qo'llash masalasini ko'rib chiqdi. K. o'ziga qarashli bo'lgan yer uchastkasiga ishlov bermaganligi natijasida begona o'tlar ko'payib atrofdagi yer uchastkalariga ham zararli ta'sir ko'rsatayotganligi aniqlangan. K. yer uchastkasidan o'z xohishiga qarab foydalanishini ma'lum qilgan.

Ushbu vaziyatda shirkat qanday qaror qabul qilishi mumkin? Nizoni hal qiling.

11-BOB. SUV RESRUSLARINI MUHOFAZA QILISH VA UNDA FOYDALANISHNING HUQUQIY TARTIBI

Suvdan foydalanish va muhofaza qilishning tarixi va uning ekologik ahamiyati. Suv resurslarini ekologik-huquqiy muhofaza qilish va foydalanish maqsadi, vazifalari, xususiyatlari, prinsiplari hamda ekologik talablar. Suv fondidan foydalanish (iste'mol qilish) va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi. Suv resurslaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishni rag'batlantirish va belgilanadigan huquqiy chora-tadbirlar. Suv resurslaridan foydalanish va muhofaza qilishning xalqaro ekologik ahamiyati.

Suvdan foydalanish va muhofaza qilishning tarixi va uning ekologik ahamiyati

Tabiat boyliklari orasida suv alohida ahamiyatga ega bo'lib, u tirik mavjudotning yashash hayot manbaidir. Zero, insoniyat hayoti davom etishi uchun suvni va suv manbalarini, avvalo, chuchuk suvdan tejankorlik asosida foydalanishlari hamda ularni muhofaza qilishlari lozim.

Ichimlik suvining odam organizmi uchun ahamiyatini sharqning ko'pgina olimlari yaxshi bilishgan. Masalan, Abu Ali ibn Sino "Tib qonunlari" kitobining birinchi jildida "Suvning sifati" haqida ko'pgina ma'lumotlar keltirilgan, suvning inson hayoti uchun zarur elementlardan biri ekani, suvning xususiyatlarini yaxshilaydigan bir necha usullarni bayon qilgan va suvni toza saqlash, uni qaynatib ichish kerakligini odamlarga uqtirgan.

Zardushtiylarning muqaddas kitobi "Avesto"da tabiat muhofazasiga alohida o'rin ajratilgan. Bu ta'limotga ko'ra qadimgi ajdodlarimiz ona tabiatni nihoyatda e'zozlaganlar, o'z hayotlarini tabiat bilan, yer, suv o'simlik va hayvonot dunyosi bilan chambarchas bog'liq holda tasavvur etganlar. "Avesto" ta'limoti suvni asrab-avaylab foydalanish lozimligiga da'vat etgan va odamlar shu ta'limotga asoslanib suv boyliklariga nisbatan oqilona munosabatda bo'lgan.

Insonni fiziologik ehtiyojini qondirish uchun sutkasiga 2–3 litrgacha suv sarflanadi. Bu Markaziy Osiyo sharoitlarida esa havo harorati 39–40 daraja va undan ortiq bo'lganligi munosabati bilan isib, namlik kamayib ketganda suvga bo'lgan ehtiyoj juda ortadi va u sutkasiga 6–8 litr va undan ko'proq tashkil etadi. Jazirama issiq sharoitida jismoniy ishning og'irligiga qarab odamning suvga bo'lgan fiziologik ehtiyoji sutkasiga 8–11 litrgacha yetadi.

“Avesto”ning “Vendidat” nomli bobida suvdan oqilona foydalanmaganlik, uni ifloslantirganlik uchun qanday jazolar (Masalan, qamchin bilan to'rt yuz marotabagacha savalanish) qo'llanilishi haqidagi qoidalar o'z aksini topgan. Shuningdek, uning “Visparad”, “Vendidad” va boshqa bo'limlarida chuchuk va mineral suvdan davo maqsadida foydalanish mumkinligi e'tirof etilgan.

Zero, mintaqadagi birlamchi ahamiyatga ega ekologik muammolarni hal qilishning yagona ilmiy, huquqiy, moliyaviy va texnologik bazasi yo'qligi bugungi kunda O'zbekiston va unga qo'shni bo'lgan mamlakatlarning ekologik xavfsizligiga rahna solib turgan asosiy xavfdir. Bunga sayyoramizning eng yirik yopiq suv havzalaridan biri bo'lgan Orol dengizining qurib borishi yaqqol misol bo'lmoqda.

Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning “Yaqin-yaqinlargacha o'zining ulkan bioxilmaxilligi bilan mashhur bo'lgan Orolbo'yi mintaqasida o'simliklar va yovvoyi hayvonlar turi keskin kamayib bormoqda, jumladan, sut emizuvchilarning 12, qushlarning 26 va o'simliklarning 11 turi butkul yo'q bo'lish xavfi ostida turibdi. Orolning qurigan qismi o'rinda hosil bo'lgan 5,5 million gektardan ortiq maydondagi yangi Orolqum sahrosi tobora butun Orolbo'yi mintaqasiga yoyilmoqda. Bu yerdan har yili atmosferaga qariyb 100 million tonna chang va zaharli tuzlar ko'tarilib, qum bo'ronlari va kuchli shamollar bilan mazkur hududdan ancha olis bo'lgan mintaqalarga ham tarqalmoqda”,³⁸—degan talikali ta'kidlari ekologik tahdidlarning oldini olish va bartaraf etishning huquqiy muammolarini zamon talabi asosida hal qilish va suv resurslaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilish masalasiga alohida e'tibor berilishini taqozo etadi.

³⁸O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning “Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat oqibatlarini yunibolish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish” mavzusidagi aniqaro konferentsiya ishtirokchilariga tabrigi // Xalq so'zi. —2014. —30-oktabr.

Ta'kidlash joizki, bugungi kunda respublikamizning asosiy suv taminoti, shu jumladan ekinlarni sug'orish 55 ga yaqin suv omborlari hisobidan amalga oshiriladi. Bundan tashqari, O'zbekiston suv resurslari miqyosini 500 ta tabiiy ko'l hamda 1448 ta buloq tashkil etadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev alohida ta'kidlaganidek, "qishloq xo'jaligini yanada isloh qilish bo'yicha ustuvor vazifa – avvalo, yer va suv resurslaridan oqilona foydalanishdir"³⁹, degan fikrlari hamda O'zbekiston Respublikasi prezidentining "2017–2021-yillarda ichimlik suvi ta'minoti va kanalizatsiya tizimlarini kompleks rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish dasturi to'g'risida"gi qarori⁴⁰ juda muhim ahamiyatga ega bo'lib bugungi kunda mamlakatimizda suv resurslaridan oqilona foydalanish va uni ekologik muhofaza qilish masalasi yechimini asosi bo'lib qolmoqda.

Umuman olganda, suvni ekologik muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish ishini yanada yaxshilash bu hayotni yaxshilash va asrash hamda azoq umr ko'rishdir, desak xato qilmaymiz.

Suv resurslarini ekologik-huquqiy muhofaza qilish va foydalanish maqsadi, vazifalari, xususiyatlari, prinsiplari hamda ekologik talablar

Suvni huquqiy muhofaza qilishdan maqsad suv resurslari va ularning manbalaridan oqilona foydalanish, suvni tabiiy xossalarini saqlash, uni ifloslanishdan, zaharlanishdan tarkibi buzilishidan himoya qilish, ayniqsa, suvni sanitariya talablariga mosligi va unda yashaydigan tabiiy mavjudotni ekologik normal holatini ta'minlashdan iborat bo'lishi lozim.

Suvni huquqiy muhofazasi to'g'risida gapirganda "Suv muhofazasi", "Suvni huquqiy ekologik muhofaza qilish", "Suvdan foydalanish huquqini himoya etish" kabi tushunchalar ma'nosini to'g'ri tushunish va farqlash lozim.

³⁹O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Tadbirkorlar va ishbiarmonlar harakati – O'zbekiston liberal-demokratik partiyasining VIII ayezididagi ma'ruzasi. Demokratik islohotlarni izchil davom ettirish, xalqimiz uchun tinch va osoyishta, munosib hayot darajasini yaratish – barqaror taraqqiyot kafolatidir // Xalq so'zi. –2016 –2-noyabr. –№216 (6651)

⁴⁰Xalq so'zi. –2017. –22-aprel/dagi –№80 (6774)

Suv muhofazasi – bu suv resurslari va manbalarini muhofaza qilish tushunchasiga nisbatan keng bo'lib, u o'zida suvni muhofaza qilish jarayonida barcha tabiat boyliklarini ham saqlash, tiklash va ulardan foydalanishda sanitariya, biologik va ekologik talablarga rioya qilish jarayonida suvni muhofaza qilishni talab etadi.

“Suvni huquqiy muhofaza qilish” jarayoni esa tabiatni muhofaza qilish, ekologik, suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunlar talablariga asosan suv manbalaridan oqilona foydalanish, uni tabiiy xossasini saqlash, ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik, hamda suv resurslarini, manbalarini muhofaza qilishga qaratilgan boshqa tadbirlarni amalga oshirishda, suv, sanitariya to'g'risidagi qonun talablarini buzilishiga qarshi kurashish, suvdan foydalanish va uning muhofaza qilish sohasidagi huquqbuzarliklarning oldini olish bilan bog'liq va boshqa holatlarni o'z ichiga oladi.

“Suvdan foydalanish huquqini himoya qilish” deganda esa suvdan foydalanuvchilarning huquq va manfaatlarini himoya etish, ya'ni suvdan foydalanuvchilarning suv munosabatlari bo'yicha subyektiv huquq vakolatlarini amalga oshirishga to'siqlik qilishni bartaraf etishga qaratilgan huquqiy-ekologik normalar yig'indisi tushuniladi.

Amaldagi 1993-yil 6-mayda qabul qilingan **“Suv va suvdan foydalanish to'g'risida”**gi Qonunning XXIV bobi **“Suvni va suv obyektlarini muhofaza qilish”**, deb nomlanib, 97–102-moddalarni o'z ichiga olgan⁴¹.

Jumladan, Qonunning 97-moddasida. **“Hamma suvlar (suv obyektlari) aholi sog'lig'iga zarar yetkazishi, shuningdek baliq zaxiralarining kamayishi, suv ta'minoti sharoitining yomonlashishi hamda suvning fizikaviy, kimyoviy va biologik xossalari pasayishi, suvning tabiiy tozalanish xususiyati kamayishi, suvning gidrologik va gidrogeologik rejimining buzilishi natijasida kelib chiqadigan boshqa ko'ngilsiz hodisalarga olib kelishi hollaridan muhofaza qilinishi kerak”**, – deb ko'rsatilgan.

Bundan tashqari, hozirgi paytda aholi yashash joylarini ichimlik suvi bilan ta'minlash va uni muhofaza qilish maqsadida hukumat tomonidan ham bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shuningdek, ushbu masala yuzasidan 2003-yil 17-sentabrda O'zbekiston Respublikasi **Vazirlar Mahkamasining №405-sonli**

⁴¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi –1993 –№ 5 –221-moddla.

“Qishloq aholi yashash joylarini ichimlik suv va tabiiy gaz bilan ta’minlashni yanada yaxshilashga doir qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi qarori hamda keyinchalik 2008-yil 12-iyunda O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning PQ-890-sonli “Qishloq tumanlari va shaharlari aholisini sifatli ichimlik suv bilan ta’minlashni yanada yaxshilash va tabiiy gazdan tejamli foydalanish chora-tadbirlari to’g’risida”gi⁴² qarorlari ham qabul qilingan.

Shunday ekan, suv resurslaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish har xil vosita va usullar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Ana shunday usullardan biri suv manbalarini huquqiy ekologik muhofaza qilishdir, ya’ni suv resurslarini qonun va boshqa huquqiy normalari yordamida, uning tozaligini ta’minlash, ifloslanishdan saqlash, foydalanish rejimi (tartibi)ni talab darajasida ta’minlash hamda suv resurslari mavjud manbalarni saqlash yoki ularni yomon holatdan himoya qilish shular jumlasidandir.

Suvni muhofaza qilish O‘zbekiston Respublikasining “Suv va suvdan foydalanish to’g’risida”gi Qonunining 99-moddasiga asosan quyidagilar taqiqlanadi:

➤ ishlab chiqarish chiqatlari, maishiy va boshqa xil chiqitlar hamda chiqindilarni suv obyektlariga tashlash,

➤ moylarning, yog’ochlarning, kimyoviy va neft mahsulotlarining hamda boshqa mahsulotlarning to’kilib-sochilishi natijasida suvni va suv obyektlarini bulg’atish va ifloslantirish;

➤ suv havzalarining yuzi, suv havzalarini qoplab turgan yaxlar va muzliklarning yuzasi, sanoat chiqitlari, maishiy chiqindi va boshqa tashlandiq chiqitlar, shuningdek yer usti va yer osti suvlarning sifatini yomonlashtirib yuboradigan neft va kimyoviy mahsulotlar bilan bulg’atish va ifloslantirish;

➤ suvlarni o’g’itlar, zaharli kimyoviy moddalar va boshqa zararli moddalar bilan bulg’atish.

Ushbu qonunning 101-moddasida yer osti suvlarini muhofaza qilish tartibi ifodalangan.

Shuningdek, qonunning 102-moddasiga ko’ra xo’jalik faoliyati kichik daryolarning holati va rejimiga salbiy ta’sir ko’rsatuvchi korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, qishloq xo’jaligi kooperativlari (shirkatlari), fermer va dehqon xo’jaliklari qishloq va suv xo’jaligi,

⁴² O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi. – 2008. – №6. – 336-modda.

tabiatni muhofaza qilish organlari bilan birgalikda suvni uning musaffoligi va sifatini saqlash chora-tadbirlarini ko'rishlari lozim.

Umuman olganda, suv resurslarini ekologik huquqiy muhofaza qilish va ulardan foydalanishda bir qator umumiy prinsiplarga ham amal qilish lozim.

1. Suv resurslaridan oqilona foydalanish va belgilangan maqsadda samarali foydalanish;

2. Suvga nisbatan faqat davlatni egalik qilish huquqini mustahkamlash;

3. Suv va boshqa tabiiy obyektlarga zarar yetkazishning oldini olish;

4. Suv resurslaridan foydalanishda umumiy va maxsus, birgalikda va tanho, birlamchi va ikkilamchi foydalanish kabi murakkab tur va shakllari talablariga rioya qilish;

5. Suvdan foydalanishga nisbatan haq to'lash talabiga rioya qilishi;

6. Suvdan foydalanish va ekologik muhofaza qilish holati haqida axborotlardan erkin foydalanish;

7. Davlatlararo suv resurslaridan foydalanish va ekologik muhofaza qilishda mintaqaviy, davlatlararo hamda xalqaro prinsiplarga qat'iy amal qilish va boshqalar.

Suv boyliklaridan **belgilangan maqsadda foydalanishni suvdan foydalanish huquqi** yordamida amalga oshirish mumkin. **Suvdan foydalanish huquqi deganda**, davlat yoki u vakolat bergan organlar tomonidan belgilangan, ma'qullangan va o'rnatilgan suv resurslarini o'zlashtirish, ularni iqtisodiy ma'noda ekspluatatsiya qilish jarayonida kelib chiqadigan munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar yig'indisi tushuniladi.

Suvdan foydalanish huquqi yordamida suv resurslaridan foydalanish tartibi, foydalanish maqsadlari, turlari, suvni muhofaza etish shartlari, suvga nisbatan mulk huquqi, suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari, suvdan foydalanish kafolatlari, suvdan foydalanish huquqini himoya qilish, suvdan foydalanishni bekor qilish, suvdan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik masalalari tartibga solinadi.

Suvdan foydalanish huquqini turli xil ma'nalarda tushunish mumkin:

1) suvdan foydalanish huquqi suv huquqining asosiy instituti bo'lib, turli sohalardagi me'yoriy huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan huquqiy normalar yig'indisidir;

2) suvdan foydalanish huquqi suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari yig'indisidir;

3) suvdan foydalanish huquqi suvdan foydalanuvchilarning subyektiv huquq va vakolatlarini amalga oshirish mexanizmini, ularni amaliyotda qo'llash jarayonini o'zida mujassamlashtiruvchi huquqiy munosabatdir⁴⁵.

Davlat suv fondi yuridik va jismoniy shaxslarga doimiy va vaqtincha foydalanishga beriladi. Muddati avvaldan belgilanmagan holda foydalanish – doimiy foydalanish deb e'tirof etiladi. Suvdan vaqtincha foydalanish muddati: qisqa – uch yilgacha va uzoq – yigirma yilgacha bo'lishi mumkin. Suv obyektlaridan vaqtincha foydalanish muddatlari suvdan foydalanuvchi manfaatdor tomonlar iltimosnomasiga binoan, shu suv obyektlarini tanho foydalanish uchun berish to'g'risida qaror chiqargan yoki undan maxsus foydalanish uchun ruxsatnoma bergan davlat organlari tomonidan uzaytirilishi mumkin (31-modda).

Shuningdek, **“Suv va suvdan foydalanish to'g'risida”gi Qonunga 2009-yil 25-dekabrda kiritilgan o'zgartishlar asosida suvdan foydalanish bilan bir vaqtda “suv iste'moli” degan yangi huquqiy tushuncha ham kirib keldi.**

Shunga ko'ra suvdan foydalanish va iste'mol qilish huquqi subyektlari huquqiy maqomi ham bir-biridan farq qiladi. Xususan, “Suv va suvdan foydalanish to'g'risida”gi Qonunning 18-moddasiga ko'ra suvdan foydalanuvchilar suv xo'jaligining foydalanuvchi tashkilotlari, suv iste'molchilari uyushmalari, kommunal-maishiy soha, gidroenergetika korxonalari, boshqa korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bo'lishi mumkin.

Ushbu qonunning 18¹-moddasiga muvofiq esa suv iste'molchilari sifatida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fermer va dehqon xo'jaliklari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tan olinadi.

Suv obyektlarini foydalanish va iste'mol qilish tartibi va shartlari ko'p jihatdan suvdan foydalanish va iste'mol qilish turiga bog'liq bo'ladi. Umumiy tarzda suvdan foydalanish huquqini bir necha mezonlarga ko'ra tasniflashimiz mumkin:

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi ma'muriy hududlari va xo'jalik komplekslari tarmoqlari bo'yicha suvdan **foydalanish holati:**

⁴⁵Suv huquqi. Darslik //y.f.d., prof.J.I.Xolmominovning umumiy tahriri ostida. Mas'ul muhar y.f.d., prof. M.B.Ulmonov. –Toshkent, TDYI, 2011.–B 338.

sug'orishda 90,8%, maishiy-kommunal xo'jalikda 4,7%, energetikada, 0,5%, baliqchilikda 1,2%, sanoatda 1,6%, va boshqa maqsadlar uchun 1% ishlatilmoqda¹⁴.

2. Suv obyektidan suv olish usuliga, suvlarning va suv obyektlarining holatiga ta'sir etilishiga qarab suvdan foydalanish suvdan umumiy va maxsus foydalanishga bo'linadi: a) suvdan umumiy foydalanish – jismoniy shaxslar tomonidan suvlarning va suv obyektlarining holatiga ta'sir etuvchi maxsus inshootlar va qurilmalarni qo'llamagan holda o'z ehtiyojlarini hamda boshqa ehtiyojlarni qondirish maqsadida suvdan foydalanish; b) suvdan maxsus foydalanish – yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan suvlarning va suv obyektlarining holatiga ta'sir etuvchi maxsus inshootlar va qurilmalarni qo'llagan amalga oshiriladigan suvdan foydalanish.

Suvdan umumiy va maxsus foydalanish turlari ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qanini geologik jihatdan o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi.

3. Suv obyektlaridan foydalanuvchi subyektlar soniga qarab, tanho yoki birgalikda foydalanish farqlanadi: a) tanho foydalaniladigan suv obyekti – qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yuridik yoki jismoniy shaxslarga butunlay yoki qisman foydalanishga berilgan suv obyekti; b) birgalikda foydalaniladigan suv obyekti – tanho foydalanishga berilmagan suv obyekti. Suv obyektlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qishloq va suv xo'jaligi, sanitariya nazorati, tabiatni muhofaza qilish, geologiya va mineral resurslar organlari bilan kelishilgan holda foydalanishga beriladi.

Suv iste'molining ham qonunga (21¹-modda) muvofiq ma'yyan turlari mavjud bo'lib, ular suvdan foydalanish turlariga o'xshash. Ya'ni maqsadli foydalanilishiga ko'ra suv iste'moli a) ichimlik; b) kommunal-maishiy; c) davolash, kurort, rekreatsiya; d) baliqchilik xo'jaligi; e) sanoat va energetika; g) qishloq xo'jaligi suv iste'moliga va boshqa turlarga bo'linadi.

¹⁴O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit holati va tabiiy resurslardan foydalanish to'g'risidagi Milliy ma'ruza/ N.M.Umarov tahriri ostida, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi.–Toshkent: Chinar ENK, 2013.–B.98.

Suv obyektidan olinadigan suvning miqdoriga qarab suv iste'moli umumiy va maxsus suv iste'moliga bo'linadi: a) jismoniy shaxslar tomonidan suvlarning va suv obyektlarining holatiga ta'sir etuvchi maxsus inshootlar va qurilmalarni qo'llanmagan holda o'z shaxsiy ichimlik, maishiy, rekreatsiya, davolash ehtiyojlari, hayvonlarni sug'orish va boshqa ehtiyojlarni qondirish maqsadidagi suv iste'moli umumiy suv iste'molidir; b) yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan suvlarning va suv obyektlarining holatiga ta'sir etuvchi maxsus inshootlar va qurilmalarni qo'llagan holda amalga oshiriladigan suv iste'moli maxsus suv iste'molidir. Maxsus suv iste'moliga ayrim hollarda maxsus inshootlar va qurilmalarni qo'llanmagan holda, anano suvlarning va suv obyektlarining holatiga ta'sir etadigan suv iste'moli ham kiritilishi mumkin.

Yuqorida ta'kidlanganidek, suv obyektlarini foydalanishga yoki iste'mol qilishga berish tartibi va shartlari ko'p jihatdan foydalanish yoki iste'mol qilish tariga bog'liq bo'ladi. Shunga asosan suvdan foydalanish yoki iste'mol qilish undan **tanho, umumiy yoki maxsus** foydalanishga ko'ra boshqacha tartib va shartlar asosida amalga oshiriladi.

Suvdan foydalanish va iste'mol qilish huquqi mazmunini aniqlashda suv qonunchiligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Xususan, suvdan foydalanuvchilarning huquqlari "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 32-32¹-moddalarida **35-moddasida esa suvdan foydalanuvchilar majburiyatlari suv iste'molchilarining majburiyatlari esa qonunning 35¹-moddasida batafsil ko'rsatilgan.**

Xulosa qilib aytganda, suvdan foydalanuvchi subyektlarning o'z huquq va majburiyatlari mazmunini yaxshi anglab yetishlari hamda unga rioya qilishlari suv resurslaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza etish, suv qonunchiligi talablarini bajarishga xizmat qiladi.

Suv fondidan foydalanish (iste'mol qilish) va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi

Suvdan foydalanish (iste'mol qilish) va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi davlatning ekologik vakolati va ekologik siyosatini amalga oshirishning yo'nalishlaridan biridir. Ushbu boshqaruvni tashkil etish asosida atrof-muhitni yaxshilash, suvlarni muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish (iste'mol qilish)ni ta'minlash maqsadlari turadi.

Suvdan foydalanish (iste'mol qilish) va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi orqali davlat suv fondining mulkdori sifatida ulardan foydalanish (iste'mol qilish)ni tashkil etish maqsadida suvni tasarruf etish huquqini amalga oshiradi.

Suvdan foydalanish (iste'mol qilish) va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi deganda vakolatli davlat organlarining suvdan foydalanish (iste'mol qilish) va uni muhofaza etish bo'yicha ijro etish va farmoyish berish faoliyati tushuniladi.

Suvdan foydalanish (iste'mol qilish) va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi organlarining farmoyish berishi ularning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda vakolat doirasidagi yuridik va jismoniy shaxslarga majburiy ko'rsatmalar berish huquqidan kelib chiqadi. Suvdan foydalanish (iste'mol qilish) va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi organlarining ijro etish va farmoyish berish faoliyati suv to'g'risidagi qonun hujjatlarining bajarilishini ta'minlashga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq suvdan foydalanish (iste'mol qilish) va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiradigan organlar **umumiy va maxsus vakolatga** ega bo'lgan davlat organlariga bo'linadi.

Umumiy vakolatga ega bo'lgan organlar qatoriga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va mahalliy davlat hokimiyati organlari kiradi. Ular iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda davlat boshqaruvini amalga oshirish bilan bir vaqtda suvdan foydalanish munosabatlarini tartibga solishga oid masalalarni ham hal qiladilar. Shuning uchun ham ular umumiy vakolatga ega bo'lgan organlar deb nomlanadilar.

Suvdan foydalanish (iste'mol qilish) va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvida Vazirlar Mahkamasining vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (98-moddasi), O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-maydagi "Vazirlar Mahkamasi to'g'risida"⁴⁵ Qonunining 9-, 10-, 11-, 12-, 20-moddalarida, O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 9-dekabrda "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"⁴⁶ Qonunining 9-moddasida, O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunining 6-moddasida, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatlari aniq belgilangan.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvida mahalliy davlat hokimiyat organlarining vakolatlari Konstitutsiyada (100-modda), O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati organlari to'g'risida"gi Qonunda (10-, 24-, 25-moddalari), "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunida

⁴⁵ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi. -1993. - №5 -202-modda.

⁴⁶ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. -2002. -№1. -38-modda.

(10-modd) **O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunining 7-moddasida belgilangan.**

Maxsus vakolatli davlat organlariga suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiruvchi **Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Gidrometeorologiya markazi, Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi** kiradi. Ularning faoliyati asosan suvga oid munosabatlarni tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan sababli maxsus vakolatli organlar deb nomlanadi.

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 23-maydagi qarori bilan tasdiqlangan Nizomiga muvofiq Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash, shu jumladan, suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish sohasida davlat nazoratini hamda tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiruvchi, idoralardan ustun turuvchi hamda muvofiqlashtiruvchi maxsus vakolatli organdir. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga bo'ysunadi va unga hisobdor.

O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi va uning organlari (suv xo'jaligi bosh boshqarmasi va irrigatsiya tizimlari havza boshqarmalari) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 28-iyundagi 290-sonli "O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq quyidagilarni amalga oshiradi: suv resurslari balansini ishlab chiqadi, suv manbalari, havza irrigatsiya tizimlari, iqtisodiyot tarmoqlari, hududlar bo'yicha suv olish limitlarini belgilaydi; suvdan limit bo'yicha foydalanish tartibining amalga oshirilishini ta'minlaydi; suvdan foydalanuvchilar uyushmalari va boshqa birlashmalarni tashkil etish va rivojlantirishda metodik va amaliy yordam ko'rsatadi; havza prinsipi asosida yer usti suv resurslari boshqarilishini amalga oshiradi; suv resurslaridan foydalanishda o'zaro munosabatlarning bozor prinsiplarini va iqtisodiy mexanizmlarini ishlab chiqadi va joriy etadi; magistral, xo'jaliklararo kanallar va kollektorlar, suv omborlari, nasos stansiyalari, gidrotexnika inshootlari va boshqa suv xo'jaligi obyektlaridan foydalanishini tashkil etadi; gidromelioratsiya tizimlaridan texnik foydalanish, ularni rekonstruksiya qilish va ta'mirlash ishlarini muvofiqlashtiradi; suv resurslari hisobini olib boradi va ulardan

foydalanishni nazorat qiladi, "Suvdan foydalanish" bo'limi bo'yicha davlat suv kadastrini yuritishda qatnashadi; sug'oriladigan yerlarning meliorativ holati, sug'orish va kollektor drenaj suvlari sifati ustidan monitoringni amalga oshiradi; suv resurslaridan kompleks foydalanishning istiqbolli sxemalarini ishlab chiqadi; transchegaraviy suv resurslari va obyektlarini boshqarish va ulardan foydalanish bo'yicha Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritadi.

Xullas, suv resurslaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat boshqaruvchi hamda nazoratini olib borish katta ahamiyatga ega bo'lib, suv resurslaridan oqilona foydalanishga, uning musaffoligini saqlashga hamda har qanday ekologik buqubuzarliklarning oldini olishga yordam beradi.

Suv resurslaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishni rag'batlantirishda belgilanadigan huquqiy chora-tadbirlar

Hozirgi kunda suv resurslaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishda rag'batlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Suv resurslarini muhofaza qilishni rag'batlantirish boshqa tabiat obyektlaridan oqilona foydalanish va ularning ekologik-huquqiy muhofaza qilinishini ham ta'minlaydi.

Amaldagi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 37-moddasida ko'rsatilganidek, tabiatdan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni rag'batlantirish:

– korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarini amalga oshirgan taqdirda ularga soliq solishda imtiyozlar berish;

– tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va tabiat muhofazasini ta'minlash borasidagi chora-tadbirlarni ro'yobga chiqarish uchun imtiyozli shartlarda qisqa muddatli va uzoq muddatli kreditlar (ssudalar) berish;

– asosiy ishlab chiqarish fondlari uchun yuqori amortizatsiya normalarini belgilash;

– atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalar chiqarish va oqizish hamda chiqindilarni joylashtirish barqaror sur'atda pasaytirib borilgan taqdirda bunday moddalarni chiqarganlik va oqizganlik hamda chiqindilarni joylashtirganlik uchun to'lovlarni kamaytirish;

– tabiatni muhofaza qilish jamg'armalari mablag'larining bir qismini ifloslantiruvchi moddalar chiqarish va oqizishni kamaytirish

chora-tadbirlarini to'yobga chiqarish maqsadida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va ayrim shaxslarga foizli qarzlarni sifatida shartnoma asosida berish orqali amalga oshirdi.

“Suv va suvdan foydalanish to'g'risida”gi Qonunning 106-moddasida suvdan oqilona foydalanish, suvni oqilona iste'mol qilish va suvlarni muhofaza qilishni ta'minlashning iqtisodiy chora-tadbirlari sifatida quyidagilar ko'zda tutilgan:

– suv resurslaridan foydalanganlik, suvni yetkazib berish bo'yicha xizmatlar va ko'rsatilgan boshqa suv xo'jaligi xizmatlari, suv obyektlarini ifloslantirganlik va ularga zararli ta'sir etishning boshqa turlari uchun haq olish;

-- suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishda, suvni muhofaza qilish va tejashda samarali bo'lgan faoliyatni amalga oshirishda yuridik va jismoniy shaxslarga beriladigan soliqqa, kreditga oid va boshqa imtiyozlar;

– huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy, ekologik rag'batlantirishning va boshqacha rag'batlantirishning samarali chora-tadbirlari.

Xususan, yangi tahrirdagi Soliq kodeksining 261-moddasi aynan suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq sohasidagi imtiyozlarni belgilab beradi⁴⁷.

Xullas, suv resurslarini ekologik-huquqiy muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishni rag'batlantirish, nafaqat suv va suv obyektlarini, balki, boshqa tabiat boyliklarini ham ekologik-huquqiy muhofaza etishni taqozo etadi. Yuqorida ko'rsatilgan barcha holatlar hozirgi va kelajak avlodlar uchun eng zarur bo'lgan hayot manbai bo'lgan suv resurslaridan oqilona foydalanishga va uni ekologik-huquqiy muhofaza qilishga undaydi.

Shuningdek, suv to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun tegishli javobgarlik masalasi O'zbekiston Respublikasi “Suv va suvdan foydalanish to'g'risida”gi Qonunning XXVII bobi 114–118-moddalarida o'z aksini topgan⁴⁸.

Suv resurslaridan noqonuniy foydalanganlik va u to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun asosan **intizomiy, fuqarolik, ma'muriy va jinoiy huquqiy javobgarliklar mavjud**.

Intizomiy-huquqiy javobgarlik – mehnat intizomini buzish oqibatida suv resurslaridan oqilona foydalanmagan taqdirda yoki suv to'g'risidagi qonun talablari buzilganda paydo bo'lishi mumkin. Suv va

⁴⁷O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. Rasmiy nashr –Tosikent: Adolat, 2014.

⁴⁸O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomaasi –1993 –№ 5 –221-modda.

suvdan foydalanish, uni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi⁴⁹ning 181-moddasiga asosan xodimga mehnat intizomini buzganligi uchun ish beruvchi quyidagi intizomiy jazo choralarini qo'llashga haqli:

1) hayfsan,

2) o'rtacha oylik ish haqining 30 foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima;

Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o'rtacha oylik ish haqining 50%idan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarima ushlab qolish Mehnat kodeksining 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi;

3) mehnat shartnomasini bekor qilish (Mehnat kodeksining 100-moddasi ikkinchi qismining 3-4-bandalari). Ushbu moddada nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralarining qo'llanishi taqiqlanadi.

Suv qonunchiligini buzganlik uchun belgilangan **fuqarolik-huquqiy javobgarlik** huquqbuzar zimmasiga jabrlangan tomon ko'rgan zararni natura shaklida (real qoplash) yoki pul shaklida qoplash majburiyati yuklatilishidan iboratdir. Bunday zarar suvni muhofaza qilish bo'yicha huquqiy talablarning buzilishi natijasida yetkaziladi.

1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 49-moddasiga binoan atrof-muhitga, odamlar salomatligiga va davlatga atrof-muhit muhofazasini buzish oqibatida zarar yetkazgan yuridik va jismoniy shaxslar zararni qoplashlari shart.

Fuqaroviy-huquqiy javobgarlik ko'proq suv to'g'risidagi qonunlarni buzish yoki undan qilona foydalanmaslik oqibatida keltirilgan yoki yetkazilgan zarar natijasida kelib chiqadi. Jumladan, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 114-moddasiga asosan, suvdan foydalanish huquqini boshqaga berish hamda davlatning suvga egalik huquqini oshkora yoki yashirin shaklda buzadigan boshqa xil bitimlar haqiqiy hisoblanmaydi. Mazkur Qonunning 116-moddasiga binoan o'zboshimchalik bilan egallab olingan suv obyektlaridan noqonuniy foydalanish vaqtida qilingan xarajatlar qoplanmagan holda o'z egasiga qaytarib beriladi.

Shuningdek, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 117-118-moddalari "Suv to'g'risidagi qonunlarni buzish natijasida yetkazilgan zararlarni undirish" masalalariga bag'ishlangan. Ushbu

⁴⁹O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. Rasmiy nashr. --Toshkent: Adolat, 2014

Qonunning 117-moddasiga asosan korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolar suv to'g'risidagi qonunlarni buzish natijasida yetkazilgan zararlarni qonunlarda belgilangan miqdorda va tartibda qoplashlari shart.

Bundan tashqari, mazkur Qonunning 118-moddasida zarar yetkazgan mansabdor shaxslar va boshqa xodimlarning moddiy javobgarligiga ham alohida e'tibor berilgan. Jumladan, korxonalar, tashkilotlar va muassasalar zarar xarajatlarini to'lashda aybdor bo'lgan mansabdor shaxslar va boshqa xodimlar belgilangan tartibda moddiy javobgar bo'ladi.

Mazkur javobgarlikning xususiyati shundaki, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 14-moddasi, 324-339-moddalari talablaridan kelib chiqib⁵⁰, suv to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik oqibatida yetkazilgan zarar to'lanadi, qoplanadi va qaytariladi.

Suv resurslarini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari sifatida **ma'muriy-huquqiy javobgarlik qo'llanilib**, O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida aniq ko'rsatilgan⁵¹.

Suvdan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun **ma'muriy jazo choralarini qo'llash** tuman, shahar hokimliklari buzuridagi ma'muriy komissiya, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, tuman, shahar sudlari, ichki ishlar organlari, davlat inspeksiyasi organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 72-, 74-, 75-, 76-moddalarida fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha jarima solinishi ushbu inshoot va qurilmalardan foydalanish qoidalarini buzgan mansabdor shaxslarga nisbatan bir baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solinishi belgilab qo'yilgan.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining **Jinoyat kodeksida**⁵² atrof tabiiy muhitni ifloslantirish (196-modda), suv yoki suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzish (203-modda) uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Suv havzalari ifloslanishining ijtimoiy xavfi yuqoriligi sabab O'zbekiston Respublikasi JKning 196-moddasida ushbu qilmish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. JKning 196-moddasi 1-qismida Suvni ifloslantirish odamlarning onamaviy ravishda kasellanishi, hayvonlar,

⁵⁰ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. Rasmiy nashr. – Toshkent: Adolat, 2014.

⁵¹ O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2014.

⁵² O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. Rasmiy nashr. – Toshkent: Adolat, 2014.

parrandalar yoki baliqlarning qirilib ketishi yoxud boshqacha og'ir oqibatlariga sabab bo'lsa, eng kam ish haqining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha miqdorida jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi, deb belgilangan.

Suv resurslaridan foydalanish va muhofaza qilishning xalqaro ekologik ahamiyati

Alohida ta'kidlash joizki, BMT Bosh Assambleyasining qarori bilan 2005–2015-yillar “Suv – hayot uchun” Xalqaro harakati o'n yilligi deb e'lon qilingan. Orol dengizi muammolarini hal etish bo'yicha “Markaziy Osiyo davlatlarining o'zaro sa'y-harakatlari to'g'risida”gi birinchi bitimi imzolanganining o'n besh yillik davrida, balki 22-mart-Butunjahon suv resurslari kuniga yaqin qolganda, BMT e'lon qilgan Xalqaro Yer sayyorasi yilida mavjud suv resurslaridan oqilona foydalanish va uni ekologik muhofaza qilish dolzarb muammo bo'lib, dunyoviy ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning BMTning 48-, 50-sessiyalarida, Shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari Almati deklaratsiyasida (1997) qayd etib o'tilganidek, Orol dengizi havzasidagi ekologik muammolar global xarakterga ega. “Orol inqirozi insoniyat tarixidagi eng yirik ekologik va gumanitar halokatlardan biri bo'lib, dengiz havzasida yashovchi 35 mln. kishi uning ta'siri ostida qolmoqda”⁵³.

Mintaqa aholisi xavfsizligiga ko'plab to'g'onlarning texnik holati, shuningdek hozirga kelib 16,6 km² hajmda suv to'planib qolgan Sarez ko'li tabiiy to'g'onining holati ham tahdid soladi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov 2014-yil oktabrda bo'lib o'tgan “Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat oqibatlarini yumshatish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish” mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga yo'llagan tabrigida ta'kidlaganidek, Amudaryo va Sirdaryoning Orolga umumiy quyilish hajmi keyingi ellik yil ichida qariyb 5 barobar, Orol dengizining suvi 14 barobardan ko'proq kamaydi, uning sho'rlanish darajasi esa deyarli 25 marta ortdi. Bu Orol dengizida ilgari bo'lgan baliq va boshqa dengiz mavjudotlarining deyarli butkul yo'q bo'lishiga olib keldi.

⁵³ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'lag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –Toshkent: O'zbekiston, 1997. –B.118.

Yaqin-yaqinlargacha o'zining ulkan bioxilmaxilligi bilan mashhur bo'lgan Orolbo'yi mintaqasida o'simliklar va yovvoyi hayvonlar turi keskin kamayib bormoqda, jumladan, sut emizuvchilarning 12, qushlarning 26 va o'simliklarning 11 turi butkul yo'q bo'lish xavfi ostida turibdi. Orolning qurigan qismi o'rinda hosil bo'lgan 5,5 million gektardan ortiq maydondagi yangi Orolqum sahrosi tobora Orolbo'yi mintaqasiga yoyilmoqda. Bu yerdan har yili atmosferaga qariyb 100 million tonna chang va zaharli tuzlar ko'tarilib, qum bo'ronlari va kuchli shamollar bilan mazkur hududdan ancha olis bo'lgan mintaqalarga ham tarqalmoqda.

Ammo Orolbo'yida ro'y berayotgan fojia ko'lamini, bu yerda yashayotgan millionlab odamlarning dardi va orzu-armonlarini quruq raqamlar bilan ifoda etib bo'lmaydi. O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmanistonning Orol fojiasining kuchli ta'siri ostida qolgan mintaqalari aholisi har kuni suv resurslari yetishmasligi, ichimlik suvi sifatining pasayishi va tuproq tarkibining buzilishi, iqlim o'zgarishi, aholi, birinchi navbatda, bolalarning turli kasalliklarga chalinishi ko'payib borayotgani bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy va demografik ma'amulolarni boshdan kechirmoqda.⁵⁴

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 29-avgustdagi 255-sonli "2015–2018-yillarda Orolbo'yi mintaqasini tiklash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, Orol halokatining oqibatlarini yengillashtirish borasidagi chora-tadbirlar kompleks dasturi to'g'risida"⁵⁵ qarori va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017–2021-yillarda yerosti suvlari zaxiralaridan oqilona foydalanishni nazorat qilish va hisobga olish tartibiga solish chora-tadbirlar to'g'risida"⁵⁶ qarorining qabul qilinganligi ham olamshumul ahamiyatga ega bo'lib, bu masalada tarixiy hujjat bo'ldi.

Demak, Orol inqirozining atrof-muhit va u yerda yashayotgan millionlab aholi hayotiga halokatli ta'sirini, xususan, puxta o'ylangan, aniq manzilli va tegishli moliyalashtirish manbalari bilan ta'minlangan loyihalarni amalga oshirish orqali kamaytirish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir.

Shuningdek, transchegara daryolaridan foydalanishning asosiy tamcyillarini belgilaydigan xalqaro huquqning eng muhim hujjatlariga, shu jumladan "Transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va foydalanish" (1992) hamda "Xalqaro suv oqimlaridan kema

⁵⁴ Xalq so'zi. – 2014. – 30-oktabr.

⁵⁵ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2015. – №35. – 469-moddin.

⁵⁶ Xalq so'zi. – 2017. – 6-may. – №90 (6784).

qatnovidan boshqacha turda foydalanish huquqi to'g'risida"gi (1997) konvensiyalarga muvofiq hamda 2016-yilning 19-iyulida Tojikiston Tashqi ishlar vazirligiga O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining yo'llangan ochiq xatida ham suv oqimlaridagi barcha davlatlar "o'zining tegishli hududlari chegarasida xalqaro suv oqimlaridan adolatiy va oqilona tarzda foydalanishlari" nazarda tutiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Inson va tirik mavjudot hayotida suvdan foydalanish hamda muhofaza qilishning ekologik ahamiyati juda katta.

Javobingizni xalqaro va ekologiya huquqi va tegishli qonunlari asosida tahlil qiling.

2. Hozirgi paytda suv resurslaridan foydalanish va uni transchegaraviy ifloslanish holatini qanday baholaysiz hamda bu borada qanday muammolar mavjud? Xorijiy rivojlangan mamlakatlarda tajribasida suvdan foydalanish hamda muhofaza qilishning ekologik ahamiyati haqida nimalarni bilasiz? Ushbu muammolarni tahlil qilib unga huquqiy baho bering.

3. Toshkent viloyati hokimligiga dori ishlab chiqarishga asoslangan "Dolgit-Jahon" O'zbekiston–Rossiya qo'shma korxonasi, Toshkent viloyati hududida joylashgan, Toshkent dengizi sathi suv ombori qirg'og'i hududida chiqindi tashlash maqsadida 0,25 ga yer maydonini ajratish uchun Toshkent viloyati hokimligiga murojaat etdi. Quyi Chirchiq hokimligi ushbu ko'rsatmani ijro etish maqsadida suv ombori qirg'og'i hududi yeridan 0,25 ga yer uchastkasi ajratishni lozim deb topdi. Toshkent viloyati hokimligi Quyi Chirchiq tuman hokimligining ushbu qaroridan norozi bo'lib, bu holatda Toshkent dengizi suv manbasiga salbiy tasiri borligi hamda suvni ifloslantirishi mumkinligini ko'rsatib, ushbu qaror noto'g'ri ekanligini bildirdi. "Dolgit-Jahon" O'zbekiston–Rossiya qo'shma korxonasi esa mazkur masalaning bu holatda hal qilinishidan norozi bo'lib, Vazirlar Mahkamasiga murojaat qildi.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

4. Jizzax viloyati, Zomin tuman hokimligiga fuqaro Sharipov M. baliqchilikni tashkil etish va sholi ekish uchun Zomin tuman o'rmon xo'jaligiga qarashli sag'orma yerlaridan 0,25 ga. yer maydonini ajratishni so'rab murojaat etdi. Tuman hokimligi ushbu ko'rsatmani ijro etish maqsadida Zomin davlat qo'riqxonasi yeridan 0,25 ga. yer uchastkasi ajratdi va ushbu yer uchastkasini davlat qo'riqxonasi balansidan chiqarib tashladi. Viloyat, Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasi Zomin tuman hokimligining ushbu qaroridan norozi bo'lib, mazkur masalani qonuniy hal qilishni talab qilib viloyat hokimligi yuristiga murojaat etdi.

12-BOB. YER OSTI BOYLIKLARIDAN FOYDALANISH VA MUHOFAZA QILISHNING HUQUQIY TARTIBI

Yer osti boyliklari tushunchasi va ularni huquqiy muhofaza qilish zarurati. Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofazalashning ekologik-huquqiy talablari. Davlat tomonidan konchilik munosabatlarining tartibga solinishi. Yer qa'ridan foydalanish huquqi.

Yer osti boyliklari tushunchasi va ularni huquqiy muhofaza qilish zarurati

Respublikamiz hududidagi yer osti boyliklari jamiyatimizning iqtisodiy negizlaridan birini tashkil etib, yer, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar kabi unumli boylik hisoblanishi barobarida "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonunining 2002-yil 13-dekabrda qabul qilingan yangi tahririning 4-moddasiga ko'ra "yer osti boyliklari O'zbekiston Respublikasining mulki bo'lib, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir".

O'zbekiston Respublikasi 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 18-moddasida "yer osti boyliklari" tushunchasi berilgan bo'lib, unga muvofiq "yer osti boyliklari deganda yer qobig'ining yuqori qismini qamrab oluvchi, tadqiqotlar o'tkazish va foydali qazilmalar kovlab olishi mumkin bo'lgan sathi" tushuniladi.

Foydali qazilmalar – yer qa'ridagi kelib chiqishi noorganik va organik bo'lgan qattiq, suyuq yoki gaz holidagi tabiiy mineral hosilalar, shu jumladan sanoat ahamiyatiga molik yer osti suvlari, sho'r ko'llarning tuz eritmaları va rapalari hisoblanadi ("Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunning 2-moddasi).

Yer qa'ri – yer qobig'ining tuproq qatlamidan quyida joylashgan, tuproq qatlami bo'lmaganida esa yer yuzasidan yoki suv obyektlari tubidan quyida joylashgan geologik jihatdan o'rganish va o'zlashtirish mumkin bo'lgan chuqurlikkacha yastangan qismi tushuniladi.

Yer osti boyliklarini huquqiy tartibga solishga qaratilgan qonunlarda to'g'ridan to'g'ri "yer osti boyliklari" tushunchasiga ta'rif berib o'tilmagan bo'lsa-da, yuridik adabiyotlarda yer osti boyliklariga ta'rif berilgan, ya'ni

Yer osti boyliklari o'z ichiga organik va noorganik tabiiy birikmalarni oladigan, geologik o'rganish va o'zlashtirish mumkin bo'lgan tuproq qatlamidan pastdagi, suv havzalari tubidagi hamda yerning ustki qatlamidagi tabiiy boyliklardir.

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, ba'zi adabiyotlarda "yer osti boyliklari" va "foydali qazilmalar" degan tushuncha bir ma'noda qo'llanadi. "Yer osti boyliklari" tushunchasi "foydali qazilmalar" tushunchasiga nisbatan keng bo'lib, foydali qazilmalar yer osti boyliklarining bir qismini tashkil etadi va sanoat uchun xomashyo vazifasini o'tash foydali qazilmalarning muhim belgisi hisoblanadi. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 18-moddasida "yer osti boyliklari" va "foydali qazilmalar" tushunchalariga berilgan ta'riflardan ham bu ikki tushuncha turli ma'nolarni kasb etishi ko'rinib turibdi.

Yer osti boyliklari insonning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy va boshqa hayotiy zarur ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlatilayotgan yoki shu maqsadlarga mo'ljallangan tabiat obyekti sifatida tabiiy resurslar deb ham ataladi. Tabiiy resurslar tiklanishiga ko'ra tiklanadigan (tugamaydigan) yoki tiklanmaydigan (tugaydigan) turlarga ajratiladi. Yaqin yillarda yoki uzoq muddat davrida tamom bo'ladigan resurslar tugaydigan resurslar deb ataladi. Yer osti boyliklari tugaydigan va qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar toifasiga kiradi. Bularning barchasi yer osti boyliklaridan oqilona foydalanishni taqozo etadi.

Ma'lumot uchun! Bugungi kunda O'zbekistonda 1800 dan ortiq kon hamda taxminan 1000 taga yaqin istiqbolli qazilma boyliklari, 118 turdagi mineral xomashyo mavjud bo'lib, shundan 65 tasi o'zlashtirilmoqda⁷⁷. 1500 dan ortiq kon razvedka qilindi, shu jumladan: 188 ta neft, gaz va kondensat; 48 ta nodir metall; 43 ta rangli, noyob va radioaktiv metall; 5 ta qora metall; 3 ta ko'mur; 37 ta tog'-kon rudasi, 22 ta tog'-kon kimyo va 30 ta rangdor tosh xomashyosi, 525 ta turli xildagi qurilish materiallari hamda 357 ta chuchuk va mineral yer osti suvlari manbalari mavjud. Razvedka qilingan konlarning 40 foizidan ortig'i o'zlashtirishga jalb qilingan. Respublikada 400 dan ortiq rudnik, shaxta, karyer va neftgazsanoati va boshqa korxonalar, 450 ta suv chiqarish korxonasi, shifoxona va kasalxona, shifobaxsh va shifobaxsh-iste'mol suvlarning quyish sexi va zavodi faoliyat yuritadi.

Nodir, rangli metallar, uran va noyob elementlar rudalarini qazib olish bo'yicha respublikadagi yetakchi korxonalar -- Navoiy va Olmaliq kon-metallurgiya kombinatlari sanaladi. Nodir, rangli va boshqa metallar rudalarida qo'shimcha komponentlar sifatida konlar qimmatini ancha

⁷⁷ Ushbu ma'lumotlar "O'zbekiston Respublikasida atrof-ruhbat holat va tabiiy resurslardan foydalanish to'g'risida"gi milliy ma'ruza (–Toshkent: Chirch ENK, 2012. –B. 98.) dan olindi.

oshiradigan noyob va kam uchraydigan elementlarning katta zaxiralari jamlangan. Oltinning tasdiqlangan zaxiralari bo'yicha Respublikamiz dunyoda birinchi beshlikka kiradi, qazib olish darajasi bo'yicha esa to'qqizinchi o'rinni egallaydi. Uchta tog'-kon iqtisodiy tuman: Qizilqum (Muruntog', Mutenboy, Tisada, Basapantog', Amaytaytog', Kokpatas, Dougiztog' va boshqalar), Nurota (Zarmiton, Gujumsoy, Samush, Biran, Marjonbuloq va boshqalar) va Toshkenibo'yi (Kochbuloq, Qarag'och, Qizilolmasoy, Kauldi, Pirmirab, Guzaksoy va boshqalar) da joylashgan tab konlar asosiy ahamiyat kasb etadi.

Respublikamiz hukumati tomonidan yer osti boyliklarining huquqiy holatini beqilash va mustahkamlash masalasiga alohida e'tibor berib kelinmoqda. Hozirda yer osti boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilishga qaratilgan o'nlab qonun va qonunosti hujjatlari qabul qilingan. Bularga, O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi, "Konsessiyalar to'g'risida"gi, "Mahsulot taqsimotiga oid bitimlar to'g'risida"gi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1997-yil 29-yanvarda 304-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan Geologiya qidiruv ishlarida xavfsizlik Qoidalari, Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 26-maydagi 258-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi konlari, foydali qazilmalari nishonalari va texnogen hosilalarining davlat kadastrini yuritish tartibi to'g'risida"gi Nizom, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 12-noyabr 531-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan "O'zbekiston Respublikasi konlari, foydali qazilmalari va texnogen tuzilmalarining kelib chiqishi bo'yicha davlat kadastrini yuritish to'g'risida"gi Vaqtinchalik yo'riqnomasi, Adliya vazirligi tomonidan 1999-yil 5-aprelda 692-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan "Yer osti boyliklarini geologik o'rganish bo'yicha ishlarni davlat ro'yxatiga olish va davlat hisobiga olish tartibi to'g'risida"gi Yo'riqnomasi, O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yil 7-iyundagi PQ-649-son qarori bilan tasdiqlangan "Yer qari uchastkalaridan foydalanish huquqini berish tartibi va shartlari to'g'risida"gi Nizom, Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 28-iyuldagi 220-son qarori bilan tasdiqlangan "Yer qari geologik jihatdan o'rganish, undan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazorati to'g'risida"gi Nizom, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Iqtisodiyot vazirligining 2011-yil 5-sentabrdagi 59-, 10-son qarori bilan tasdiqlangan "Geologiya-qidiruv ishlarining yillik dasturlarini Davlat budjetidan moliyalashtirish tartibi to'g'risida"gi Nizom misol bo'la oladi.

Yer osti boyliklaridan foydal anish va ularni muhofazalashning ekologik-huquqiy talablari

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi jamiyat hayotining ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy jabhalarida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy tamoyil va qoida-talablarni belgilab berdi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofazalashning konstitutsiyaviy talablari o'z aksini topgan. Unga ko'ra fuqarolar, avvalo, atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar (50-modda). 54-modda talabiga ko'ra esa mulkdor mulkiga o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Konstitutsiyaning 55-moddasida aks etgan konstitutsiyaviy qoidada yer osti boyliklari va boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylik ekanligi, ulardan oqilona foydalanish zarurligi, mamlakat hududida joylashgan tabiiy boyliklarning barchasi bevosita davlat muhofazasiga olinganligi belgilab qo'yilgan.

Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofazalashning ekologik-huquqiy talablari O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunida ham berilgan bo'lib (18-modda), unga muvofiq **Yer osti boyliklari va foydali qazilmalardan quyidagi shartlar bilan foydalaniladi:**

- qazib olishda ana shu boylik va qazilmalar hamda ularga qo'shilib chiqadigan boshqa tabiiy resurslardan kompleks va oqilona foydalanish ta'minalansa, shuningdek atrof tabiiy muhit va yer osti boyliklari ifloslanishining oldi olinsa;

- foydali qazilmalarni kovlab olish chog'ida holati o'zgargan yerlar rekultivatsiya qilinsa;

- qayta tiklanadigan foydali qazilmalardan tabiiy qayta tiklanishiga erishiladigan darajadagina foydalanilsa.

"Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunning IV bobi bevosita yer qa'ridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishning ekologik-huquqiy talablariga **bag'ishlangan bo'lib, 35-moddada yer qa'ridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishning asosiy talablari o'z aksini topgan va ular quyidagilardan iborat:**

- yer qa'rini geologik jihatdan o'rganish to'la-to'kis bo'lishini va undan kompleks foydalanilishini ta'minlash;

- foydali qazilmalarning o'zboshimchalik bilan kovlab olinishiga va ular joylashgan maydonlarda imorat qurilishiga yo'l qo'ymaslik;

- foydali qazilmalar zaxiralarining davlat hisobi yuritilishini amalga oshirish;

- foydali qazilmalar zaxiralarini tasdiqlash va geologik materiallarning davlat ekspertizasini o'tkazish;

- yer qa'ridan asosiy foydali qazilma va u bilan birga joylashgan foydali qazilmalar hamda qo'shib chiqadigan foydali komponentlarning iqtisodiy jihatdan rentabelli zaxiralari mumkin qadar to'liq chiqarib olinishini ta'minlash;

- foydali qazilma konlarini suv bosishdan, suv chiqib ketib to'lib qolishdan, yong'indan hamda foydali qazilmalar sifatini va konlarning sanoat ko'lamidagi ahamiyatini pasaytiruvchi yoki ularni ishga solishni murakkablashtiruvchi boshqa omillardan muhofaza qilish;

- yer qa'rida konservatsiya qilib qo'yiladigan foydali qazilmalar zaxiralarining, yer qa'ridan foydalanish bilan bog'liq ishlarni olib borishda kon qazilmalari, quduqlar va yer osti inshootlarining saqlanishini ta'minlash;

- uglevodorodlar va ularni qayta ishlash asosida hosil qilingan mahsulotlarni, boshqa moddalar va materiallarni yer ostida saqlashda, chiqindilarni saqlash va ko'mishda, oqova suvlarni chiqarib tashlashda yer qa'ri ifloslanishining oldini olish;

- foydali qazilmalarni kovlab oluvchi korxonalarini va foydali qazilmalarni kovlab olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini tugatish va konservatsiya qilishni belgilangan tartibda o'tkazish.

Shuningdek, yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishdagi ekologik-huquqiy talablar "Foydali qazilmalar joylashgan maydonlarda imorat qurishga ruxsat berish tartibi to'g'risida"gi Nizom va "Foydali qazilmalarni qazish chog'ida yer osti boyliklarini muhofaza qilishning yagona qoidalari"ga bag'ishlangan qararlarda ham aks ettirilgan.

Yuridik adabiyotlarda amaldagi me'yoriy hujjatlarda aks ettirilgan yer osti boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilishdagi ekologik-huquqiy talablarning mohiyati va vazifalariga ko'ra 4 guruhga ajratib ko'rsatilgan⁵⁸:

- yer osti boyliklarini to'liq va kompleks holda o'rganish orqali ularni ishlatish yoki konservatsiya qilish orqali muhofazalash;

⁵⁸ Nigmatov A. O'zbekiston Respublikasining Ekologik huquqi – Toshkent: "ARNAPRINT" MCHJ, 2004. –B. 164.

- mineral xomashyolarni qidirish, qazib olish va rekultivatsiya qilishni faqatgina ixtisoslashtirilgan davlat organlari nazoratida olib borish va ularni amalga oshirish davomida atrof tabiiy muhitning boshqa obyektlariga zarar yetkazmaslik,

- ishlatilgan konlarni yoki ularni ekspluatatsiya qilish davomida yer uchastkalarini o'z vaqtida rekultivatsiya qilib borish;

- noyob turdagi mineral boyliklarni va ularning komplekslarini alohida muhofaza qilish tartibini o'rnatish.

Qonun hujjatlarida belgilangan yer osti boyliklaridan foydalanish va muhofazalashning ekologik-huquqiy talablarining yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini nazorat qilish "Yer qanini geologik jihatdan o'rganish, undan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazorati to'g'risida"gi Nizomga asosan davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat tomonidan konchilik munosabatlarining tartibga solinishi

O'zbekiston Respublikasi xalq davlat mulkining subyektidir. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 214-moddasiga muvofiq mulkiy huquqni xalq nomidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va ular vakolat bergan davlat boshqaruvi organlari amalga oshiradi.

"Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunning II bobi konchilik munosabatlarining davlat tomonidan tartibga solinishiga bag'ishlangan. Qonunning 7-moddasida konchilik munosabatlari sohasidagi davlat boshqaruvi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek, maxsus vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshirilishi, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qanini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasining **konchilik munosabatlari sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlari hisoblanishi belgilangan.**

Yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilishning tashkiliy-huquqiy jihatdan ta'minlash bu sohadagi davlat boshqaruvining asosiy vazifasi hisoblanadi. Ushbu vazifani bajarishda davlat boshqaruvi quyidagi instrumentlarni qo'llaydi:

- yer qa'ridan foydalanishni litsenziyalash;
- zaruriyat tug'ilganda yer qa'ridan foydalanishni cheklash;
- foydalanishga berilgan yer qa'ri uchastkalarining davlat hisobini yuritish;

- yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish;

- yer qa'rini geologik jihatdan o'rganish ishlarining davlat hisobini yuritish;

- foydali qazilma konlarining va foydali qazilma konlarining aniqlanish ehtimoli bo'lgan istiqbolli yer qa'ri uchastkalarining davlat reyestrini olib borish;

- foydali qazilma konlari, foydali qazilma belgilari va texnogen mineral hosilalarning davlat kadastrini yuritish;

- foydali qazilmalar zaxiralarining davlat balansini yuritish;

- foydali qazilmalar zaxiralarini tasdiqlash va geologik materiallarning davlat ekspertizasini o'tkazish;

- foydali qazilmalar zaxiralarini hisobdan chiqarish;

- yer qa'ri monitoringini yuritish.

Ushbu sohada O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatlariga quyidagilar kiradi:

- yer osti boyliklari davlat fondini tasarruf etish;

- mineral xomashyo bazasini rivojlantirish va takror hosil qilish, yer qa'rini muhofaza etish davlat dasturlarini tasdiqlash hamda ularning amalga oshirilishini nazorat qilish;

- yer qa'ri uchastkalarini foydalanishga berish va yer qa'ri monitoringining amalga oshirish tartibini belgilash;

- foydalanishga berilgan yer qa'ri uchastkalarining davlat hisobi yuritilishini va yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqlari davlat ro'yxatidan o'tkazilishini tashkil qilish;

- foydali qazilmalar zaxiralarini tasdiqlash hamda foydali qazilmalar zaxiralari davlat balansini, foydali qazilma konlari, foydali qazilma belgilari va texnogen mineral hosilalarning davlat kadastrini yuritilish tartibini belgilash;

- keng tarqalgan foydali qazilmalar ro'yxatini tasdiqlash;

- yer qa'rini geologik jihatdan o'rganish, undan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini tashkil qilish;

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Mahalliy davlat hokimiyati organlarining konchilik munosabatlari sohasidagi vakolatlari quyidagilardan tashkil topadi.

- tegishli hadudda mineral xomashyo bazasini rivojlantirish va takror hosil qilish, yer qa'ri ni muhofaza qilish davlat dasturlarining ishlab chiqilishi va amalga oshirilishida ishtirok etish hamda ularning bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- keng tarqalgan foydali qazilmalar ko'vlab olinayotganda yer qa'ridan foydalanish shartlarini kelishib olish;

- yer qa'ridan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Konchilik munosabatlarining davlat tomonidan tartibga solinishida yet qa'ridan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazorati alohida o'rin tutadi. "Yer qa'ri ni geologik jihatdan o'rganish, undan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazorati to'g'risida"gi Nizomga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qa'ri ni geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi, O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari yer qa'ri ni geologik jihatdan o'rganish, undan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi organlar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi – yer qa'ri ning muhofaza qilinishi, undan foydalanish va chiqindi bilan bog'liq ishlarning amalga oshirilishi ustidan ekologik nazorat qilish;

"Sanoatgeokonteksnazorat" davlat inspeksiyasi – yer qa'ri ni geologik o'rganishda, undan foydalanish va uni muhofaza qilish, foydali qazilmalarni ko'vlab olish, mineral xomashyoni qayta ishlash, shuningdek konchilik ishlarini geologik-marksheyderlik jihatidan ta'minlash sohasida qonun hujjatlari va normativ texnik hujjatlar talablariga rioya qilish ustidan nazorat qilish yuzasidan;

O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya qo'mitasi – yer qa'ridan foydalanuvchilar tomonidan yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqini beradigan litsenziyalar shartlariga, yer qa'ri ni geologik jihatdan o'rganish, geologik va mineralogik obyektlarni muhofaza qilish bo'yicha ishlarni loyihalashtirish va yuritish sohasidagi me'yorlar va qoidalarga rioya qilish ustidan nazorat qilish yuzasidan;

mahalliy davlat hokimiyati organlari – yer qa'ridan foydalanish uchun yer uchastkalari berishda yer qa'ridan foydalanish va muhofaza qilish ustidan nazorat qilish, yer qa'ridan o'zboshimchalik bilan foydalanishga, foydali qazilmalar joylashgan maydonlarda asossiz ravishda va o'zboshimchalik bilan imorat qurishga yo'l qo'ymaslik yuzasidan nazoratni amalga oshiradi.

Yer qa'rini geologik jihatdan o'rganish, undan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi organlar birgalikda:

- litsenziyalarda belgilangan yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish shartlariga rioya etilishi, yer qa'ri uchastkalari mahsulot taqsimoti to'g'risidagi bitim shartlarida berilgan taqdirda esa — mahsulot taqsimoti to'g'risidagi bitimlarda belgilangan shartlarga rioya etish,

- yer qa'ridan o'zboshimchalik bilan foydalanishga, foydali qazilmalar joylashgan maydonlarda asossiz ravishda va o'zboshimchalik bilan imorat qurishga yo'l qo'ymaslik, shuningdek sanoat ekspluatatsiyasiga jalb etilmagan foydali qazilmalar konlari buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan ishlarning salbiy ta'siri oldini olish,

- foydali qazilmalar joylashgan maydonlarda, shuningdek foydali qazilmalarni ko'lab olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlari ustidagi maydonlarda imorat qurish shartlariga rioya etish;

- yer qa'ri to'g'risidagi qonun hujjatlari talablariga rioya etish uchun idoraviy nazoratni tashkil etish ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Yer qa'ridan barcha foydalanuvchilar tomonidan qonunchilikka, yer qa'ridan foydalanishning belgilangan tartibiga, yer qa'rini geologik jihatdan o'rganish, undan foydalanish va uni muhofaza qilish sohasidagi me'yorlar va qoidalarga, ishlarni geologik-markshreyderlik ta'minlash bo'yicha talablar bajarilishi monitoringini olib borishga hamda davlat hisobi va hisoboti yuritilish qoidalariga rioya qilinishini ta'minlash yer qa'rini geologik o'rganish, undan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi organlarning vazifasi hisoblanadi.

Yer qa'ridan foydalanish huquqi

O'zbekiston Respublikasining "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonuni va O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yil 7-iyundagi PQ-649-son qarori bilan tasdiqlangan "Yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqini berish tartibi va shartlari

to'g'risida'gi Nizomlar yer qa'ridan foydalanish turlarini belgilaydi. Yer qa'ri uchastkalari ulardan foydalanish huquqini beradigan litsenziya asosida quyidagi maqsadlar uchun beriladi:

- geologik jihatdan o'rganish;
- foydali qazilmalarni tajriba-sanoat ko'lamida kovlab olish;
- texnogen mineral hosilalardan foydalanish;
- foydali qazilmalarni kovlab olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini, shu jumladan neft, gaz, gaz kondensati (bundan buyon natnda uglevodorodlar deb yuritiladi), boshqa moddalar va materiallarni yer ostida saqlash inshootlarini qurish hamda ulardan foydalanish, chiqindilarni saqlash va ko'mib tashlash;
- alohida muhofaza etiladigan geologik obyektlarni barpo qilish;
- nodir tosh xomashyosi namunalari, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to'plash.

Qonunga ko'ra tadbirkorlik tavakkalchiligi shartlari asosida geologik jihatdan o'rganish uchun foydali qazilmalarni kovlab olish, texnogen mineral hosilalardan foydalanish va foydali qazilmalarni kovlab olish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa maqsadlar uchun yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi yuzaga kelishining asosi litsenziya hisoblanadi. Litsenziya tegishli davlat organining, ya'ni Vazirlar Mahkamasi yoki mahalliy davlat hokimiyati organlarining yer qa'ridan foydalanish bilan bog'liq ishlarni olib borish uchun yer uchastkasi berilishining kafolatlovchi qarori mavjud bo'lganda beriladi.

Litsenziya o'z egasining muayyan chegaradagi yer qa'ri uchastkasidan belgilangan muddat mobaynida foydalanish huquqini tasdiqlaydi hamda yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish shartlarini belgilaydi. Qonunchilik yer qa'ridan foydalanishning biryo'la bir necha turiga litsenziyalar berilishiga yo'l qo'yadi. Shuningdek, qonunga muvofiq yer egalari va yerdan foydalanuvchilar o'zlariga berilgan yer uchastkalari doirasida o'z xo'jalik va ro'zg'or ehtiyojlari uchun portlatish ishlarini qo'llamagan holda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda zaxiralari foydali qazilmalar zaxiralari davlat balans hisobiga olinmagan keng tarqalgan foydali qazilmalarni kovlab olishni hamda yer osti inshootlarini qurishni litsenziya olmasdan amalga oshirish huquqiga ega.

Litsenziyalarni berish ochiq kimoshdi savdolari yoki yuridik va jismoniy shaxslarning litsenziya berishga vakolatli organlar bilan to'g'ridan to'g'ri muzokaralari asosida o'ttiz kua ichida amalga oshiriladi.

Geologik jihatdan o'rganish, foydali qazilmalarni kovlab olish, texnogen mineral hosilalardan foydalanish, foydali qazilmalarni kovlab

olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini qurish va ulardan foydalanish, alohida muhofaza etiladigan geologik obyektlarni barpo etish hamda nodir tosh xomashyosi namunalari, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to'plash uchun litsenziyalar O'zbekiston Respublikasi Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi tomonidan beriladi.

Chiqindilarni saqlash va ko'mib tashlash maqsadida yer osti inshootlarini qurish va ulardan foydalanish uchun litsenziyalar O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan to'g'ridan to'g'ri muzokaralar natijalari asosida beriladi.

Geologik jihatdan o'rganish, tajriba-sanoat yo'sinida kovlab olish, noruda foydali qazilmalarni kovlab olish, texnogen mineral hosilalardan foydalanish uchun noruda foydali qazilmalarni o'z ichiga olgan yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqini beruvchi litsenziyalar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Noruda foydali qazilmalarni o'z ichiga olgan yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi uchun litsenziyalar berish bo'yicha komissiyasi tomonidan beriladi.

Litsenziyaga muvofiq yer qa'ri foydali qazilmalarini kovlab olish, texnogen mineral hosilalardan foydalanish, foydali qazilmalarni kovlab olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlari qurish va ulardan foydalanish, alohida muhofaza etiladigan geologik obyektlar barpo etish uchun maydon va chuqurligi cheklangan uchastkalar ko'rinishida, ya'ni kon ajratmasi foydalanishga beriladi. Kon ajratmasi chegaralarida xo'jalik faoliyati va boshqa faoliyat yer qa'ri kimga berilgan bo'lsa, faqat o'sha foydalanuvchining roziligi bilan amalga oshirilishi mumkin. Kon ajratmalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qa'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan beriladi. Kon ajratmalarini berish tartibi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 13-yanvardagi 19-son qarori bilan tasdiqlangan "Foydali qazilmalar qazib olish bilan bog'liq bo'lmagan maqsadlar uchun kon ajratmalari berish tartibi to'g'risida"gi Nizomda aks etgan.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yil 7-iyundagi "Yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi uchun litsenziyalar berish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-649-son qarorida O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi, "Sanoatgeokonteksnazorat" Davlat inspeksiyasi, Ekologiya va atrof-

muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va viloyatlar hokimliklariga korxonalar va tashkilotlar tomonidan yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqini beradigan litsenziyalarni olmasdan turib foydali qazilmalarni qazib olishga yo'l qo'ymaslik ustidan doimiy nazoratni amalga oshirish vazifasi yuklandi.

Yuridik va jismoniy shaxslar yer qa'ridan foydalanuvchilar bo'lib, ular yer qa'ridan haq to'lash asosida foydalanadilar. Ya'ni yer qa'ridan foydalanish pullik, soliq qonunchiligida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno hisoblanadi.

Yer qa'ri muddatli (muvaqqat) va muddatsiz foydalanishga berilishi mumkin. Yer qa'ri uchastkalari muddatli foydalanishga:

- geologik jihatdan o'rganish uchun - besh yilgacha muddatga;
- foydali qazilmalarni kovlab olish va texnogen mineral hosilalardan foydalanish uchun - foydali qazilma konini yoki texnogen mineral hosilalarni ishga solishning texnik-iqtisodiy asoslarda belgilangan muddatiga;
- uodir tosh xomashyosi namunalari, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to'plash uchun --- ikki yilgacha muddatga beriladi.

Yer qa'ri uchastkalari muddatsiz foydalanishga foydali qazilmalarni kovlab olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini qurish va ulardan foydalanish uchun, shuningdek alohida muhofaza etiladigan geologik obyektlarni barpo qilish uchun berilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunining 32- va 33-moddalari yer qa'ridan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlarini o'rnatadi.

Yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi quyidagi hollarda cheklanishi, to'xtatib turilishi yoki muddatidan ilgari tugatilishi mumkin:

- yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish bilan bog'liq ishlar ta'siri doirasidagi aholi hayotiga yoki sog'lig'iga, atrof-muhitga tahdid yuzaga kelganda;
- agar yer qa'ridan foydalanuvchi bir yil mobaynida yer qa'ri uchastkasidan foydalanishga kirishmagan bo'lsa;
- yer qa'ridan foydalanganlik uchun to'lovlar muntazam ravishda to'lanmagan taqdirda;
- yer qa'ridan foydalanuvchi litsenziyaning asosiy shartlarini buzgan taqdirda;
- yer qa'ri geologik jihatdan o'rganishga dor asosiy talablar, foydali qazilma konlarini ishlatishga va mineral xomashyoni qayta

ishlashga doir asosiy talablar, foydali qazilmalarni koʻlab olish bilan bogʻliq boʻlmagan yer osti inshootlarni qurish va ulardan foydalanish uchun yer qaʼridan foydalanishdagi asosiy talablar, yer qaʼridan foydalanish bilan bogʻliq ishlar bexatar olib borilishini taʼminlashning asosiy talablari bajarilmagan taqdirda.

Yer qaʼri uchastkalaridan foydalanish huquqi quyidagi hollarda tugatiladi:

- yer qaʼri uchastkasidan foydalanishning belgilangan muddati tugaganda,

- yer qaʼridan foydalanuvchi yer qaʼri uchastkasidan foydalanish huquqidan voz kechganda;

- foydalanishiga yer qaʼri uchastkasi berilgan yuridik shaxs tugatilgan yoki yakka tadbirkorning faoliyati tugatilgan taqdirda.

Yer qaʼri uchastkalaridan foydalanish huquqini cheklash, toʻxtatib turish va tugatish tartibi Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan belgilanadi.

Nazorat savollari:

1. Oʻzbekiston qonunchiligida tabiatni muhofaza qilish qoidalarini mustahkamlangan boʻlib, ular "ekologik talablar" nomi bilan mashhur.

Oʻzbekiston Respublikasining "Yer osti boyliklari toʻgʻrisida"gi Qonunida va boshqa qonun hujjatlarida yer ostidan foydalanishda qanday ekologik talablar belgilangan?

2. Qonunchilik tabiatdan foydalanishga maʼlum shart va talablarga asosan ruxsat beradi. Bu yuridik va jismoniy shaxslarda tabiatdan foydalanish huquqini vajudga kelish tartibi hisoblanadi.

Yer osti boyliklaridan foydalanishni qanday turlari bor va ulardan foydalanishga kim ruxsat beradi va qanday tartibda?

3. "NeoPLANT" kompaniyasi Qashqadaryo viloyatining Tolakoʻl va Quduq istiqbolli maydonlarida kvarts va kvartsillar konlarini geologik jihatdan oʻrganish ishlarini oʻz mablagʻlari hisobiga olib bordi. Va olingan barcha maʼlumotlarni Oʻzbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qoʻmitasiga taqdim etdi. Kompaniya boshqaruvi maʼlum vaqt oʻtgach Davlat geologiya qoʻmitasi tomonidan Oʻzbekiston

Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga Qashqadaryo viloyatining Tolako'l va Quduq istiqbolli maydonlarida kvarts va kvartsitlar konlarini qazib olish huquqiga litsenziyani ochiq savdolar natijalariga ko'ra berish yuzasidan tavsiya tayyorlanganligidan xabar topadi. "NeoPLANT" kompaniyasi boshqaruvi O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasiga murojaat qilib, ushbu konlarni qazib olishga litsenziyani ochiq savdoda qatnashmagan holda olishga haqli ekanligini bildirib, moliyalashtirish manbayini ko'rsatgan holda konni razvedka qilish ishlarini moliyalashtirish faktini tasdiqlovchi hujjatlarni ilova qildi.

Vaziyatga huquqiy baho bering

4. "Zarafshonneftgaz" qo'shma korxonasi Vazirlar Mahkamasiga foydali qazilmalarni kovlab olish bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini qurish va ulardan foydalanish uchun ruxsatnoma berish to'g'risida murojaat qilgan. Vazirlar Mahkamasini "Zarafshonneftgaz" qo'shma korxonasi murojaatini qanoatlantirib, unga 5 yilga ruxsat berdi.

Oradan 1 yil o'tgach "Zarafshonneftgaz" qo'shma korxonasi Vazirlar Mahkamasini sudga berib, ularga berilgan ruxsatnoma qonunga zid ravishda berilganligini vaj qildi.

Holatga huquqiy baho bering.

13- BOB. ATMOSFERA HAVOSINI EKOLOGIK HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

Atmosfera havosining tirik mavjudot hayotidagi ekologik ahamiyati, uni muhofaza qilishda fanning o'rni hamda ekologik-huquqiy tadbirlar. Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi majburiyatlar va davlat hisobini yuritishi, davlat boshqaruvi hamda nazorat qilish tartibi. Atmosfera havosining transchegaraviy ifloslanishi Atmosfera havosini muhofaza qilish, iqlim o'zgarishi hamda ozon qatlami buzilishi va uning oldini olishning xalqaro huquqiy asoslari. "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun va talablarni buzganlik uchun javobgarlik.

Atmosfera havosining tirik mavjudot hayotidagi ekologik ahamiyati, uni muhofaza qilishda fanning o'rni hamda ekologik-huquqiy tadbirlar

Suv, zamin, quyosh va havo tirik mavjudot hayot manbayidir. Barcha tirik mavjudot, jumladan, insoniyat uchun eng muhim omil bo'lgan atmosfera havosini muhofaza qilish, uning musaffoligini ta'minlash butun dunyodagi global ekologik muammolardan biridir.

Odam bir kecha-kunduzda tashqi muhitdan 20 kub metr havo oladi. Uning o'pkasi minutiga 16 – 20 martagacha havo yutib, havo chiqaradi.

Ma'lumki, odamning o'pkasi orqali bir minutda o'rta hisobda 12 litr havo o'tib turadi. Bir kecha-kunduzda esa 17 ming 290 litr havo o'tadi. Bu esa 23 kilogrammni tashkil etadi. Demak, odam havoni ovqatga nisbatan 4–5 baravar ko'p iste'mol qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, "Havo bo'shlig'ining ifloslanishi ham respublikada ekologik xavfsizlikka solinayotgan tahdidir"⁵⁹, –deb bejizga aytiragan.

Mutaxassislarning ma'lumotlariga qaraganda, har yili respublikaning atmosfera havosiga 4 mln. tonnaga yaqin zararli moddalar qo'shilmocda. Shulaming yarmi uglerod oksidiga to'g'ri keladi, 15 %ni uglevodorod chiqindilari, 14 %ni oltingugurt qo'sh oksidi, 9 %ni azot oksidi, 8 %ni qattiq moddalar tashkil etadi va 4 %ga yaqini o'ziga xos o'tkir zaharli moddalarga to'g'ri keladi.

⁵⁹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'shlig'andir xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T. O'zbekiston, 1997. –B.129.

Atmosferada uglerod yig'indisining ko'payib borishi natijasida o'ziga xos keng ko'lamdagi issiqxona effekti vujudga keladi. Oqibatda yer havosining o'rtacha harorati ortib ketadi.

Atmosfera havosi haqida to'xtalganda, *atmosfera* – bu yer sharining bir qancha gazlardan iborat havo qatlami, biosferadagi hayot mavjudligini ta'minlovchi asosiy manbalardan biri bo'lib, u barcha jonzodlarni zararli kosmik nurlardan himoya qilib turadi, sayyora yuzasidagi mo'tadil haroratni saqlaydi; *biosfera* – tirik organizmlarning yashash makoni bo'lgan quyi atmosfera, yuqori atmosfera va gidrosfera qatlami, global ekologik tizim; *ozon* – rangsiz, o'ziga xos o'tkir hidli gaz. Atmosferaning ozon qatlami quyoshning insoniyat uchun, umuman yer yuzidagi barcha hayvon va o'simlik uchun o'ta zararli bo'lgan ultrabinafsha nurlarini "tutib" qoluvchi asosiy to'siq hisoblanadi. U yer yuzidan 15–20 km yuqorida joylashgan bo'lib, sayyoramizdagi hayotni muhofaza qilib turadi.

Demak, yuqoridagi tushunchalar ichida "atmosfera" tushunchasi kengroq bo'lib, u barcha tirik mavjudot hamda tabiatning boshqa boyliklarini o'zaro mutanosiblikda saqlaydigan betakror tabiiy manbadir.

Umuman olganda, *atmosfera havosi* – yer sharini o'rab olgan bir necha xil gazlardan iborat bo'lgan havo qatlami, tirik mavjudot hamda boshqa tabiat boyliklarining mutanosibligini ta'minlovchi manba.

Atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish, tabiat va inson o'rtasidagi ajralmas bog'liqlik, ya'ni bog'liq va mutanosiblikni ta'minlaydigan, atmosfera havosining sifati buzilishiga, atrof tabiiy muhitning ifloslanishiga yo'l qo'ymaydigan, hozirgi va kelajak avlodga ekologik jihatdan musaffo holdagi yashash imkoniyatini berishga qaratilgan ekologik ongli va madaniyatli huquqiy munosabatlar hamda huquqiy normalar tizimi hisoblanadi.

Shuning uchun ham atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish va talab darajasida saqlash uchun aniq vazifalarni bajarish lozim. Ana shu vazifalar O'zbekiston Respublikasi "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasida quyidagicha belgilangan:

- atmosfera havosining tabiiy tarkibini saqlash;
- atmosfera havosiga zararli kimyoviy, fizikaviy, biologik va boshqa xil ta'sir ko'rsatilishining oldini olish hamda buni kamaytirish;
- davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari va fuqarolarning atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatini huquqiy jihatdan tartibga solish va boshqalar⁶⁰.

⁶⁰ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi –1997. –№2. –52-sonida

Yuqoridagi holatlarning oldini olish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashda aholining ekologik huquqiy bilimi, ma'naviyati va madaniyati hata talab darajasida bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Xullas, mutaxassislarning ma'lum qilishicha, "beshinchi okean" deb ataluvchi sayyoramiz atmosferasining zaharli moddalar bilan ifloslanishi, keyingi yillarda keskin tus olgan.

Shu manoda, tirik mavjudotning yashash hayot manbai bo'lgan havoni (atmosfera) muhofaza qilish, uni sof holda saqlash ham ana fanlarning asosiy vazifasi bo'lib, bunda huquqshunoslik fanining ham ahamiyati beqiyosdir.

Mustaqillik davrida mamlakatimizda barcha ekologik xususiyatlar inobatga olinib atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy asosi⁶¹ va alohida o'quv qo'llanma⁶²ni chop etilganligi o'ta quvonchli holdir.

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, atrof-muhit ifloslanishida "havoga tashlanayotgan" chiqindilar salmoqli o'rin tutadi.

Agar 1 gektar maydonda boshqoli don poyasi yoqilsa, 500 gramm azot oksidi, 379 gramm uglevodorod, 3 kilogramm kal, 20 kilogramm is gaz va uglerod oksidi (SO) atmosferaga ko'tariladi.

Ammo bundan havo qanchalik bulg'anishini ko'pincha tasavvur qilmaymiz: 1 tonna xazon yoqilganda havoga 30 kilogramm uglerod oksidi ko'tariladi. Bitum yoqilganda hosil bo'lgan qurum inson organizmida sil va saraton kasalliklarini keltirib chiqaradi.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida olib borayotgan chora-tadbirlarini alohida ta'kidlash o'rinlidir. Respublikamizda tabiat, atrof-muhit, atmosfera ifloslanishining oldini olishda, ayniqsa, yoqilg'i-energetika majmuasida istiqbolli, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish-kelajak talabi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari qo'llanishi, ekologik tozaligi nuqtayi nazaridan judayam istiqbollidir. Yurtimizda bu sohada yetarli tajriba to'plangan. Markaziy Osiyo birlashgan energiya tizimi quvvatining 50 foizi mamlakatimizga to'g'ri keladi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, "Bugungi kunda energiya resurslari manbalari, neft va gaz

⁶¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi -1997. -№2. -52-moddasi.

⁶²Xolmominov, E.Mullaev & R. Ekologiya va atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish O'quv qo'llanma. -Toshkent TDYI, 2012. -B.200.

zaxiralarga ega bo'lish cheksiz daromad olish va xalqaro maydonda o'zining mavqei va ta'sirini oshirishda alohida ahamiyat kasb etadigan eng muhim omillardan biri ekanini hech kimga sir emas".

Keyingi paytda uglevodored xomashyosini qazib olish borasida yuz bergan, "slanets inqilobi" deb atalayotgan yangi bosqich ertaga ba'zi qit'alar, mamlakat va hududlarning energetika bozoridagi hamda jahon maydonidagi kuchlarning geosiyosiy joylashuvidagi o'rnini va rolini o'zgartiradigan jiddiy omilga aylanishi mumkinligiga shubha qilmasa ham bo'ladi, deb o'ylayman.

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatmoqdaki, sanoatning yuqori darajada jadal rivojlanib borayotganini hisobga olgan holda, mamlakatimizning elektr energiyasiga bo'lgan talabi 2030-yilda joriy yilga nisbatan 2 baravar oshadi va 105 milliarddan ziyod kilovatt-soatni tashkil etadi⁶³.

E'tiborli tomoni shundaki, O'zbekistonning quyosh energetikasi borasidagi salohiyati va mamlakatimizda ushbu sohani rivojlantirish istiqbellari haqida O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov gapirib, "O'zbekistonda havo bir yilda 320 kundan ziyod ochiq bo'lib, mamlakatimiz yil davomida quyoshli kunlarning ko'pligi bo'yicha dunyoning aksariyat nuntaqalariga nisbatan ustunlikka ega.

Ta'kidlash lozimki, bu sohada juda katta ishlar qilindi, 1993-yil 7-mayda O'zbekiston Respublikasining Havo kodeksi qabul qilindi. Ushbu Qonun IV bo'lim, XV bob, 135 ta moddadan iborat.

Osiyo taraqqiyot banki va Jahon banki xulosalariga ko'ra O'zbekistonda quyosh energiyasining yalpi salohiyati 51 milliard tonna neft ekvivalentidan ortiqdir.

Ana shu resurslar hisobidan, ekspertlarning hisob-kitoblariga qaraganda mamlakatimizda joriy yilda iste'mol qilinadigan elektr energiyasidan 40 baravar ko'p hajmdagi elektr energiyasi ishlab chiqarish mumkin⁶⁴ ekanligini ushbu sohani rivojlantirish va takomillashtirishga oid zamonaviy, xalqaro andozalarga mos qonun qabul qilish lozimligi ham ta'kidlandi⁶⁵.

⁶³ Karimov I.A. Osiyo quyosh energiyasi forumining oltinchi yig'ilishidagi nutqi. Quyosh energiyasi- kelajak energiyasi // Xalq so'zi. -2013. -25-noyabr.

⁶⁴ Karimov I.A. Osiyo quyosh energiyasi forumining oltinchi yig'ilishidagi nutqi. Quyosh energiyasi- kelajak energiyasi // Xalq so'zi. -2013-yil. -25-noyabr.

⁶⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maqbul energiya manbalarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, 2013-yil 1-mart // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -2013. -№10. -124-modda.

Atmosfera havosini muhofaza qilish maqsadida ekologik-huquqiy tadbirlarni belgilash va kuchaytirish ham davlatimizning ekologik siyosatining bir qismidir.

Mazkur Qonunning 3-moddasiga asosan, "O'zbekiston Respublikasining Havo kodeksi davlat manfaatlarini himoya qilish, havo kemalari parvozi xavfsizligini ta'minlash, O'zbekiston Respublikasi xalq xo'jaligi va fuqarolarining ehtiyojlarini qondirish maqsadlarida aviatsiya faoliyatini hamda samoviy hududdan foydalanish bilan bog'liq boshqa faoliyatni amalga oshirish tartibini belgilaydi" Bundan tashqari, atmosfera havosini huquqiy muhofaza qilish Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlari va "O'zbekiston havo yo'llari" Milliy aviakompaniyasining, Davlat boshqaruvi va nazorati bosh inspeksiyasining tegishli buyruqlari hamda boshqa qonunlar bilan huquqiy ekologik muhofaza qilinadi. Shuning uchun ham "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 20-moddasida atmosfera havosidan foydalanish shartlari va talablari aniq ko'rsatib berilgan⁶⁶.

Atmosfera havosini muhofaza qilishning asosiy manbai bo'lib "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"⁶⁷gi Qonun hisoblanadi. Unga asosan atmosfera havosi tabiiy resurslarning tarkibiy qismi bo'lib, u umummilliy boylik hisoblanadi va davlat tomonidan muhofaza qilinadi. Qoraqalpog'iston Respublikasida atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi munosabatlar Qoraqalpog'iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Mazkur qonunning 3-moddasiga muvofiq, atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- atmosfera havosining tabiiy tarkibini saqlash;
- atmosfera havosiga zararli kimyoviy, fizikaviy, biologik va boshqa xil ta'sir ko'rsatilishining oldini olish hamda kamaytirish;
- davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari va fuqarolarning atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatini huquqiy jihatdan tartibga solish nazarda tutiladi.

Yuqorida nomi zikr etilgan Qonunning 4-moddasiga ko'ra fuqarolar hayot va sog'lik uchun qulay atmosfera havosiga ega bo'lish, atmosfera havosining holati hamda uni muhofaza qilish yuzasidan ko'rilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida o'z vaqtida va ishonchli axborot olish,

⁶⁶ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi -1993. -№1. -38-modd.

⁶⁷ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi -1997. -№2. -52-modd.

atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlar chiqarilishi hamda fizikaviy omillarning atmosferaga zararli ta'sir ko'rsatishi orqali o'zlarining salomatligi hamda mulkiga ziyon yetkazilgan hollarda zararni undirib olish huquqiga egadirlar.

Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi majburiyatlar va davlat hisobini yuritish, davlat boshqaravi hamda nazorat qilish tartibi

Atmosfera havosidan foydalanuvchi barcha yuridik va jismoniy shaxslar o'z vaqtida atmosfera havosini muhofaza qilishi va davlat standarti talabi asosida foydalanishlari shart va zarur.

Shuning uchun ham **"Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 24-moddasiga** asosan barcha korxonalar, muassasa va tashkilotlarning atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi majburiyatlari quyidagilardan iboratdir. Unga ko'ra:

- faoliyati atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar, issiqxona gazlari va ozonni buzuvchi moddalar chiqarish;
- atmosferaga chiqarilgan chiqindilarni tozalash va zararli fizikaviy ta'sirni kamaytirish uchun inshootlar, asbob-uskunalar va apparaturalardan, shuningdek ular ustidan nazorat qilish vositalaridan foydalanish qoidalariga rioya qilish;
- xo'jalik obyektlari tevaragida sanitariya-muhofaza zonalari barpo etish;
- chiqindilar chiqarishni hamda zararli fizikaviy ta'sirni kamaytirish chora-tadbirlarini ko'rish;
- chiqariladigan chiqindilar hamda fizikaviy omillar zararli ta'sirining yo'l qo'yiladigan doiradagi normativlariga rioya qilish ustidan nazorat o'tratish, ularning hisobini yuritish va belgilangan tartibda statistika hisobotini taqdim etish;
- energiyani tejaydigan texnologiyalarni joriy etish, yoqilg'i-energetika resurslarini tejash, ekologik jihatdan toza energiya manbalari bilan foydalanish chora-tadbirlarini ko'rish;
- meteorologiya sharoitlari noqulay kelishi kutilayotganligi munosabati bilan atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlar chiqarishni kamaytirish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan kelishilgan holda chora-tadbirlar ko'rish;

- korxonalar va transport kommunikatsiyalarining ta'sir doirasida atrof-muhitga hamda aholi salomatligiga zararli ta'sir ko'rsatilishini baholash;

- kuchli ta'sir etuvchi zaharli moddalar hamda bug'lanuvchi birikmalarni saqlash, foydalanish va ulardan bo'shagan idisollarni zararsizlantirish shartlariga rioya qilish;

- atmosferaga birvarakayiga yoki avariya tufayli chiqindilar chiqishi, yashirin xavfli vaziyatlar yuzaga kelishining oldini olish, shuningdek atmosfera havosining chegaralararo ifloslanishini kamaytirish chora-tadbirlarini ko'rish;

- chiqindilarni yo'q qilishni ta'minlash hamda ular to'planib qolganida va qayta ishlanayotganida atmosfera havosini ifloslanishining oldini olish chora-tadbirlarini ko'rish.

Atmosfera havosini muhofaza qilish chora-tadbirlarini bajarish tuproq, suv va atrof tabiiy muhitning boshqa obyektlari ifloslanishiga olib kelmasligi lozim.

Mazkur Qonunning **25-moddasiga** asosan atmosfera havosiga zararli ta'sir ko'rsatganlik uchun to'lovlar korxonalar, muassasa va tashkilotlardan qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartib va miqdorda undirib olinadi.

Atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalarni va biologik organizmlarni chiqarganlik, unga fizikaviy omillarning zararli ta'sir ko'rsatganligi hamda atmosfera havosidan foydalanganlik uchun to'lovlar to'lash korxonalar, muassasalar va tashkilotlarni havoni muhofaza qilish chora-tadbirlarini bajarishdan va yetkazilgan zararni qoplash majburiyatidan ozod etmaydi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida davlat hisobini yuritish tartibini aniq belgilash ham katta ahamiyatga ega bo'lib, qonunda o'z aksini topgan.

Quyidagilar davlat tomonidan hisobga olinishi zarur:

- atmosfera havosining holatiga zararli ta'sir ko'rsatayotgan yoki zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan obyektlar;
- foydalanilayotgan atmosfera havosining hajmlari;
- atmosfera havosiga chiqarilayotgan ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar, issiqxona gazlari va ozonni buzuvchi moddalarning turlari va miqdori;
- atmosfera havosiga fizikaviy omillar ko'rsatadigan zararli ta'sirning turlari va hajmlari.

Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida davlat hisobini yuritish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan tartibda yagona tizim bo'yicha amalga oshiriladi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi va nazorat etish tartibi mamlakatimizdagi atmosfera havosiga oqilona munosabatda bo'lish hamda uni huquqiy muhofaza qilishga qaratilgandir.

Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi davlat boshqaruvi va nazorat etish tartibi, O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi⁶⁸ Qonunining 5-moddasida o'z aksini topgan. Unga ko'ra, atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksining 4-moddasiga va "Samoviy hududdan foydalanish to'g'risida"gi Nizomga muvofiq samoviy hududdan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi va nazoratini olib borish O'zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirligi zimmasiga yuklatiladi. Fuqaro va eksperimental aviatsiya faoliyati sohasidagi boshqaruv va nazoratni O'zbekiston Respublikasi Aviatsiya ma'muriyati amalga oshiradi.

Davlat aviatsiyasi faoliyati sohasidagi boshqaruv va nazoratni o'z vakolatlari doirasida Mudofaa Vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Ichki ishlar vazirligi, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qatoriga muvofiq davlat boshqaruvining boshqa organlari amalga oshiradilar"⁶⁹

Shuningdek, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunga binoan atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini olib borish masalasiga ham alohida e'tibor berilgan. Mazkur qonunning 28-moddasiga asosan atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan davlat nazorati mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan, shuningdek maxsus vakolat berilgan davlat organlari tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan nazorat qilish bo'yicha maxsus vakolat berilgan davlat organlaridir.

⁶⁸ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. -1997. -№2. -52-moddada.

⁶⁹ O'zbekiston Respublikasining Havo kodeksi. -Toshkent: Adolat, 2014.

Atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan idoraviy, ishlab chiqarish va jamoat nazorati qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Atmosfera havosining holatini kuzatish, axborot to'plash, umumlashtirish, tahlil etish va istiqbolini belgilash atrof tabiiy muhitning davlat monitoringi yagona tizimi bo'yicha qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Ana shunday qonun va buquqiy normalar mavjud bo'la turib ham atmosfera havosini muhofaza qilishda ayrim muammolar ham yo'q emas.

Masalan, Butun mamlakatimiz va Surxondaryo aholisini bezovta qilayotgan Tojikiston Alyuminiy zavodining havoni zaharlash bilan bog'liq ekologik ta'sirini ko'raylik. U yerdagi florli birikmalar ta'siriga bir e'tibor bering. Umumdavlat kuzatuv mahkamasining ma'lumotlariga ko'ra, Tursunzoda rayonida ana shu birikmalarning o'rtacha yig'ilib qolishi iyul oyida normadagidan 2,4 baravar ortiq bo'lgan. Bu birikmalar asosan O'zbekistonning Sariosiyo rayoniga yoyilmoqda. Bu rayonda havoning bulg'anishi normadagiga nisbatan 4,8 baravar ko'p. Aholi tahlikaga tushib qoldi. Zavodda elektroliz vannalarning bir qanchasi to'xtatib qo'yildi, aybdorlarga jarima solindi. Sariosiyo rayonida bolalarning kasalga chalinishi 2,8 baravar ko'paydi. Kattalar orasida kasalga chalinish esa 2,2 baravar ko'proq bo'ldi. Odam organizmining kasalliklarga bardosh berishi susaydi, go'daklarning sut tishi chirishi kasalligi ikki marta va yengil flyuroza kasaliga chalinish 8,8 baravar ko'paydi.

Tursunzoda rayonida bolalarning kasalga chalinishi 12 foiz, nafas yo'llarining kasallanishi 1,4 baravar ko'paydi, tug'ma majruhlik 9 baravar ortdi. Bu juda xavfli ko'rsatkichdir.

Yuqoridagi salbiy holatlarning oldini olish va mazkur masalani hal etish maqsadida Toshkentda 20-21-avgust kunlari O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan O'zbekiston ekologik harakati bilan hamkorlikda tashkil etilgan "Tojikiston "Talko" davlat unitar korxonasi ishlab chiqarish faoliyati natijasida ekologiyaga va odamlar sog'lig'iga ko'rsatayotgan halokatli ta'sirini bartaraf etish chora-tadbirlari" mavzusida xalqaro seminar bo'lib o'tdi.

Seminarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatorlari, Qonunchilik palatasi deputatlari, O'zbekiston ekologik harakati Markaziy Kengashi Ijroiya Qo'mitasi a'zolari, Yevropa, Amerika va Osiyo davlatlaridan parlament a'zolari, jumladan, Tojikiston parlamenti

deputatlari, tadqiqotchilar, ekspertlar, BMT Taraqqiyot dasturi va EXHT kabi xalqaro tashkilotlar, mamlakatimizdagi tegishli vazirliklar va idoralar, nodavlat notijorat tashkilotlar, ommaviy axborot vositalari vakillari ishtirok etdi.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan "Tojikiston "Talko" DUK korxonasiining ishlab chiqarish faoliyati natijasida ekologiyaga va odamlar sog'lig'iga ko'rsatayotgan halokatli ta'sirini bartaraf etish choralari to'g'risida" alohida qaror qabul qilindi⁷⁰.

Atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi standartlar haqidagi ma'lumotlarni o'z vaqtida olish atmosfera havosini muhofaza qilishni ta'minlaydi.

"Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 6-moddasiga ko'ra atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi standartlar atmosfera havosini muhofaza qilish tartibini, uning holati ustidan nazorat usullarini aniqlab beradi, atmosfera havosini muhofaza qilish bo'yicha o'zga talablarni belgilaydi.

Inson uchun atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi standartlar (sanitariya normalari) O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlanadi.

Atrof tabiiy muhit obyektlari uchun atmosfera havosini muhofaza qilish, iqlimni va ozon qatlamini saqlash sohasidagi standartlar O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Atmosfera havosining transchegaraviy ifloslanishi. Atmosfera havosini muhofaza qilish, iqlim o'zgarishi hamda ozon qatlami buzilishi va oldini olishning xalqaro huquqiy asoslari

Bugungi kunda atmosfera havosining transchegaraviy ifloslanishi eng muhim masalalardan biridir. 1979-yilda qabul qilingan BMT Yevropa iqtisodiy komissiyasining (YIK) atmosfera havosining uzoq masofalarda transchegaraviy ifloslanishi to'g'risidagi konvensiyasi atmosfera havosini ifloslantirish bilan kurashishda hamkorlikdagi harakatlar uchun asos yaratdi.

Mazkur hujjat majburiy yuridik kuchga ega bo'lgan protokollarni ishlab chiqarish yo'li bilan aniq ifloslantiruvchi moddalarni chiqarishni cheklash bo'yicha asos yaratdi. 1984-yildan boshlab, hozirgi davrga qadar

⁷⁰ Xalq so'zi - 2013 - 23-avgust

bu borada sakkizta protokol qabul qilindi. Ular oltingugurt (oltingugurt dioksidi), azot oksidlari, uchuvchan organik birikmalar (UOB) og'ir metallar va barqaror organik ifloslantiruvchi (BOI) chiqindilar va transchegara oqimlarini qisqartirishga qaratilgan.

1. Hozirgi paytda "Oltingugurt chiqindisi yoki ularning transchegaraviy oqimlarini kamida 30% ga kamaytirish to'g'risida"gi Protokol (Xelsinki, 1985) va oltingugurtning chiqindilarini yanada kamaytirish to'g'risidagi Protokol (Oslo, 1994) e'tiborli ahamiyatga egadir. "Oltingugurt chiqindilarini yoki ularning transchegaraviy oqimlarini kamida 30 %ga kamaytirish to'g'risida"gi Protokol ikki talabdan iborat:

- oltingugurt chiqindisini (yoki ularning transchegaraviy oqimlarini) 1993-yilga kelib 1980-yilda qayd etilgan darajaga qaraganda 30 % ga kamaytirish va mana shu kamaytirishlar hajmini saqlab qolish;
- oltingugurt chiqindilari haqidagi hisobotni ijroiya organiga taqdim etish zarurligi.

"Oltingugurt chiqindilarini yanada kamaytirish to'g'risida"gi Protokol 1985-yildagi oltingugurt bo'yicha Protokolga qaraganda ancha talablar qo'yadi, lekin uning o'rnini bosmaydi.

2. Shuningdek, azot oksidlari chiqindilarini yoki ularning transchegaraviy oqimlarini cheklash to'g'risidagi Protokol (Sofiya, 1988) 1994-yil oxiriga kelib va keyingi yillarda azot oksidlari (NO_x) chiqindilari 1987-yil darajasidan oshmasligini ta'minlashni talab etadi. 1993-yilga kelib iqtisodiy maqsadga muvofiq eng yaxshi uslublardan foydalanib, bir vaqtning o'zida mavjud statsionar manbalardan chiqadigan chiqindilarni chegaralash bo'yicha choralarni ishlab chiqish bilan katta manbalar va yangi statsionar va harakatdagi manbalar barcha toifalariga chiqindi chiqarish bo'yicha milliy me'yorlar qo'llanilishini ta'minlash zarur.

3. O'zbekiston Respublikasida transport vositalarini etilsiz beuzin bilan ta'minlash borasidagi talabga 2008-yilda erishish ko'zda tutilmoqda. Uchuvchan organik birikmalar (UOB) to'g'risidagi Protokol (Jeneva, 1991) antropogen kelib chiquvchi UOB chiqindilarini 1999-yilda 1984–1990-yillar davri bilan solishtirilganda 30% ga kamaytirilishini talab etadi.

4. Barqaror organik ifloslantiruvchilar (BOI) bo'yicha Protokol (Orxus, 1998) atrof-muhitga BOI chiqindilarni tashlash, keltirish va ajratib chiqarishni cheklash, qisqartirish yoki to'xtatish talab etadi.

Biroq, inson so'nggi yillar davomida tabiatni, yer qobig'i bo'lmish biosferani, atmosferani havosini shunchalar o'zgartirib yubordiki, natijada

uning million yillar davomida tarkib topgan go'zalligi va nusaffoligiga raxna solinmoqda, nabotot va hayvonot olamining noyob namunalari kamayib ketmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning tashabbusi bilan 2008-yil 13-martda o'tkazilgan "Orol muammolari, ularning aholi genofondi, o'simlik va hayvonot olamiga ta'siri hamda oqibatlarini yengillashtirish uchun xalqaro chora-tadbirlari"⁷¹, 2014-yil may oyidagi "Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat oqibatlarini yumshatish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish"⁷² mavzusidagi xalqaro konferensiyalarining o'tkazilishi ham alohida ahamiyatga egadir.

Bundan tashqari, mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 27-maydagi 142-son qarori asosida 2013-2017-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlar Dasturlari⁷³ning tasdiqlanishi ham muhim ahamiyat kasb etib, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni ekologik muhofaza qilishga e'tibor qaratildi.

Ta'kidlash joizki, atmosfera havosining transchegaraviy ifloslanishi ozon qatlami buzilishiga ham olib keladi. Ushbu muammoga xalqaro doirada e'tibor beriladi. 1980-yilda mavjud bo'lgan ozon darajasi taxminan 2050-yilga kelib yana tiklanishi mumkinligi Monreal protokolinig ko'zga ko'ringan muvaffaqiyatlaridan biri hisoblanadi. 1993-yil 18-mayda O'zbekiston Respublikasi Vena Konvensiyasi va Monreal Protokolida o'zining ishtiroki bo'yicha huquq va majburiyatlarini tasdiqladi va mazkur hujjatlarga qo'shilishdan kelib chiquvchi majburiyatlarni o'z bo'yniga oldi.

Ozonni buzuvchi moddalar bo'yicha Monreal protokoli va tegishli nizmatishlarga (London, Kopengagen, Monreal, Pekin) binoan ozonni buzuvchi moddalarni ishlab chiqarish, iste'mol qilish va chiqarishni qisqartirish bo'yicha asosiy natijalarga erishildi va erishib kelinmoqda. Ozonni buzuvchi moddalar (OBM) iste'mol qilishni kamaytirishga qaratilgan strategiya muvaffaqiyatiga bir necha omillar yordam berdi: muqobil moddalar va uning jarayonlari ishlab chiqildi, zarur bo'lgan hollarda Monreal Protokoliga o'zgartirishlar kiritish uchun ilmiy baholashdan foydalanildi, "umumiy, lekin difrensiyalashtirilgan (taqsimlangan) javobgarlik prinsipi" tan olindi.

⁷¹ Xalq so'zi. -2008. -13-mart

⁷² Xalq so'zi. -2014. -16-may.

⁷³ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -2013. -№22. -282-mudda

1998-yil 1-mayda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Monreal protokoliga London va Kopengagen o'zgartirishlarini ratifikatsiya qildi. BMTning xati bo'yicha mazkur o'zgartirishlar 1998-yil 8-sentabrdan kuchga kirdi. London o'zgartirishlarini ratifikatsiya qilish ozonni buzadigan moddalarni musodara etish bo'yicha faoliyatni amalga oshirishda mamlakatning kelishilgan harakatlarini Global ekologik Fondan (GEF) to'lab uchun grantlar va kompensatsiya fondi ko'rinishida moliyaviy yordam olishga huquq beruvchi muhim sharti hisoblanadi.

Alohida ta'kidlash joizki, bugungi kunda iqlimning o'zgarishi ko'plab ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu munosabat bilan "iqlim o'zgarishi"ning xalqaro miqyosdagi ahamiyatli tomoni muhimdir. Shu munosabat bilan bu sohada O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosati alohida ahamiyatga ega.

1993-yilda O'zbekiston Iqlim o'zgarishi haqidagi BMT ning Doiraviy konvensiyasiga (RKIK) qo'shildi. 1998-yilda Kioto Protokolini imzoladi. Bu protokol 1999-yil 20-avgustda ratifikatsiya qilindi. 1997-yildan boshlab, O'zbekistonda iqlim tizimiga antropogen ta'sirlarni tekshirish va inventarizatsiya qilish, iqlimning o'zgarishini ta'lim qilish, BG manbalari va oqinlarini sistemalashtirish dasturi amalga oshirila boshlandi. Tabiiy resurslarga salbiy ta'sirni baholashga yondashishlar ishlab chiqildi. Iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlarini kamaytirish bo'yicha muhim tadbirlar ishlab chiqildi.

Iqlim o'zgarishi to'g'risidagi BMT ning Doiraviy konvensiyasi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi birinchi milliy axboroti bo'yicha (2 davri, 2001-yil) 1999-yilda BG umumiy miqdori 160.5 million tonna SO₂-ekvivalentiga yetdi va BG global komissiyasining 0,7% ni tashkil etdi.

Shunday ekan, ushbu masalani xalqaro hamjihatlikda hal etish o'ta muhim ahamiyatga ega.

Ya'ni, birinchi marotaba BMTning atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha tuzilmasi – YUNISED 1992-yilda Rio de-Janeyroda iqlim o'zgarishi masalalariga bag'ishlangan xalqaro konferensiya tashkil etdi. Ushbu katta arjuman yakunida Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Iqlim o'zgarishi to'g'risida"gi Konvensiyasi qabul qilindi. Uning asosiy maqsadi atmosferaga chiqarilayotgan pamiq gazlarining miqdorini kamaytirish, agar ahvoli shu darajada qoladigan bo'lsa, yaqin kelajakda ekologiyaga jiddiy xavf solishdan insoniyatni ogohlantirish edi. Ushbu maqsadga erishish uchun barcha mamlakatlarning keng ko'lami hamkorligi va

parnik gazlarini qisqartirish yo'lida xalqaro miqyosda o'tkazilayotgan chora-tadbirlarda faol ishtirok qilish talab etiladi. Faqat 1997-yil dekabrda kelib mazkur Konvensiya talablarini amalda ijro etishga kirishildi.

2002-yil avgust-sentabr oylarida kelib YUNISED Yoxannesburgda Butundunyo sammitini tashkillashtirdi. Unda asosiy e'tibor BMT Konvensiyasi va Kioto Protokolidagi shartlar hamda majburiyatlarning bajarilishiga qaratildi. Aytish joziki, 2005-yilning 16-fevralida Kioto protokoli xalqaro-huquqiy hujjat sifatida kuchga kirdi. Uni 150 ta mamlakat rasman imzoladi.

O'zbekiston 1993-yil BMTning iqlim o'zgarishi bo'yicha konvensiyasini, 1998-yil noyabr oyida Kioto protokolini imzoladi, 1999-yil 20-avgustda esa ratifikatsiya qildi. Shundan buyon mamlakatimiz mazkur hujjatlarda belgilab berilgan majburiyatlarini eg'ishmay bajarib kelayotir. 2006-yil 6-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kioto protokolining musaffo rivojlanish mexanizmi doirasida investitsiya loyihalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, 2007-yil 10-yanvarda Vazirlar Mahkamasining "Kioto protokoli Toza taraqqiyot mexanizmi doirasida investitsiya loyihalarini tayyorlash va amalga oshirish tartibi haqidagi Nizomni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori e'lon qilindi.

O'zbekiston BMTning iqlim o'zgarishi konvensiyasi talablarini muvaffaqiyatli bajarib, iqlim o'zgarishi oqibatlarini yengillashtirish va unga moslashish choralarini, jumladan, Kioto bayonnomasi doirasida Toza rivojlanish loyihalarini amalga oshirmoqda. O'zbekiston hozirgi vaqtgacha Toza rivojlanish mexanizmi bo'yicha 15 loyihani amalga oshirdi. Mamlakatimiz Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi va Sharqiy Yevropa davlatlari orasida ro'yxatga olingan Toza rivojlanish mexanizmi loyihalari bo'yicha birinchi o'rinni, chiqarmalar hajmini qisqartirish bo'yicha jahon reytingida hozirgi vaqtda 15 o'rinni egallamoqda.

Mamlakatimizda chiqariladigan bug'xona gazlarini kamaytirish bo'yicha katta ish olib borilmoqda. 2007-2012-yillarda Vazirlar Mahkamasining tegishli qaroriga muvofiq 188 ming avtotransport vositasi gaz yonilg'isiga o'tkazildi. Yurtimizda qayta tiklanuvchi energiya manbalari, xususan, quyosh energiyasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

E'tiborli tomoni ham shundaki, O'zbekiston Respublikasi delegatsiyasi 2015-yil 30-noyabrda Parijda bo'lib o'tgan BMTning iqlim o'zgarishi bo'yicha konvensiyasi a'zolarining XXI konferensiyasida ham muvaffaqiyatli ishtirok etganligi ham jahon andozalariga mos ijobiy holat hisoblanadi.

Xususan, 2015-yil 29-noyabrda Parij shahrida BMTning Iqlim bo'yicha doiraviy konvensiyasining 21-sammiti bo'lib o'tgan. Sammitning barcha 195 ishtirokchi davlat vakillari ikki hafta davom etgan qizg'in muzokaralardan so'ng 12-dekabr kuni 2020-yildan keyin issiqxona gazlari miqdorini kamaytirish hamda global isishni bartaraf etish, uglerod manbai o'rniga qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan keng miqyosda foydalanishga tezkorlik bilan o'tish yuzasidan qat'iy chora-tadbirlar o'tkazishni nazarda tutuvchi BMTning yangi doiraviy kelishuvini ma'qulladi. Mazkur hujjat 2016-yilning 22-aprelida Nyu-York shahrida joylashgan BMT shtab-kvartirasida imzolangan. Ishtirokchi davlatlar 2100-yilga qadar haroratning global isishini Selsiy shkalasi bo'yicha 2 darajadan past holatda ushlab turish majburiyatini olgan.

Konferensiyada qariyb 25 mingga yaqin kishi ishtirok etgan va BMTning iqlim o'zgarishlariga bag'ishlangan navbatdagi konferensiyasi 2018-yil Polshaning Katovitse shahrida o'tkazilishi rejalashtirilayotgani alohida ta'kidlangan.

Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun va talablarni buzganlik uchun javobgarlik

O'zbekiston Respublikasining "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni va Havo kodeksiga asosan atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarni va ekologik talablarni buzganlik uchun intizomiy, fuqarolik, ma'muriy, jinoiy javobgarliklar belgilangan.

Jumladan, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan Qonunning 29-moddasiga asosan atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzishda aybdor bo'lgan shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar.

Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish oqibatida yetkazilgan zarar o'rnini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplashlari shart. Zarar o'rnini qoplash aybdorlarni qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka tortishdan ozod etmaydi.

Intizomiy-huquqiy javobgarlik – asosan, atmosfera havosini muhofaza qilish haqidagi huquqiy normalarni buzganlik uchun korxonalar, muassasa va tashkilot rahbari tomonidan qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi⁷⁴ning 181- moddasida **intizomiy jazoning** aniq turlari ko'rsatilgan bo'lib, atmosfera havosini muhofaza qilish talablarini va mehnat intizomini buzgan xodimga nisbatan aniq intizomiy jazo choralarini qo'llanilishi ko'rsatilgan:

Xususan, xodimga nisbatan intizomiy jazo qo'llashda huquqbuzarlik motivi, u qay vaziyatda sodir etilganligi ekologik huquqbuzarlik sodir etish vaqtidagi ruhiy holatini hisobga olish zarurdir.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik – atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun talablarini buzganlik uchun O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi⁷⁵ga asosan belgilanadi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik mehnat intizomi va uni vijdonan bajarish majburiyatini buzilishi, tegishli shartnomalarni o'z vaqtida bajarmaslik, bitimlarni amalga oshirilish holatlariga e'tibor bermaganlik oqibatida yetkazilgan zarar, shuningdek ekologik talablarga rioya etmaslik va ekologik qonunlarni buzish oqibatida vujudga keladi.

O'zbekiston xududida sanitariya qoidalarini qo'pol ravishda buzib, havoni, suvni va boshqa tabiat boyliklarini ifloslantirsa hamda zarar yetkazsa, 2015-yil 15-iyulda qabul qilingan va Senat tomonidan 2015-yil 6-avgustda ma'qullangan, O'zbekiston Respublikasining "Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida"gi xalqaro talablarga mos qabul qilingan Qonun, hamda O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi talablari asosida javobgarlik belgilanib, amaldagi qonunlar bilan tartibga solinadi.

Ma'muriy-huquqiy javobgarlik – O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida⁷⁶ ko'rsatilgan. Ushbu qonunda atmosfera havosini muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan 85–88- moddalarda aniq ma'muriy javobgarlik hollari ko'rsatilgan.

Mazkur ekologik huquqbuzarlikning obyekti, atrof-muhit, ifloslantirilayotgan obyektlar yoki asosan atmosfera havosi hisoblanadi. subyekti esa korxonalar, muassasa, tashkilotlar yoki yuridik va jismoniy shaxslar bo'lishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 85-moddasiga binoan ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarni atmosfera havosiga chiqarib tashlash, unga zararli fizikaviy ta'sir ko'rsatish yoki atmosfera havosidan belgilangan talablarni buzgan holda foydalanish, 86-moddasida; atmosferaga chiqariladigan zararli moddalarni tozalash inshootidan foydalanish qoidalarini buzish,

⁷⁴ O'zbekiston Respublikasining Kodekslar to'plami. – Toshkent: Adolat, 2014.

⁷⁵ O'zbekiston Respublikasining Kodekslar to'plami. – Toshkent: Adolat, 2014.

⁷⁶ O'zbekiston Respublikasining Kodekslar to'plami. – Toshkent: Adolat, 2014.

Shuningdek, undan foydalanmaslik; 87-moddasida; chiqindilarda ifloslantiruvchi moddalar normativdan ortiq bo'lgan transport va boshqa harakatlanuvchi vositalar va qurilmalarni tayyorlash hamda foydalanishga chiqarish, 88-moddasida atmosfera havosini muhofaza qilish talablariga rioya qilmaslik uchun ham javobgarliklar ko'rsatilgan.

Yuqorida ko'rsatilgan talablarni buzganlik uchun fuqarolarga eng kam ish haqining uch baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa besh baravaridan o'n baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Jinoiy huquqiy javobgarlik. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi¹⁷ning 194–196-moddalarida atmosfera havosini muhofaza qilish bilan bog'liq sodir etilgan jinoiy huquqbuzatlik uchun jazo tizini ko'rsatilgan.

Nazorat uchun savollar

1. Atmosfera havosini insoniyat va tirik mavjudot hayotidagi ahamiyati haqida nimalarni bilasiz? Shu ma'noda atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy asoslari nimalardan iborat va atmosfera havosini muhofaza qilishning ekologik huquqiy tadbirlari qanday ko'rsatilgan? Javobingizni ekologik qonunlar asosida tahlil qiling.

2. Hozirgi paytda atmosfera havosini transchegaraviy ifloslanishi holatini qanday baholaysiz va bu borada muammolar mavjudmi? Atmosfera havosini muhofaza qilish, iqlim o'zgarishi hamda ozon qatlami buzilishi va uni oldini olishning xalqaro huquqiy asoslari haqida nimalarni bilasiz? Ushbu masalalarni xorijiy davlatlar tajribasi misolida tahlil qiling.

3. Surxondaryo viloyati, Sariosiyo, Oltinsoy, Uzun va Denov rayonlaridagi barcha fermer xo'jaliklari Surxondaryo viloyati hokimi nomiga Regar alyumin zavodi (TALKO) tomonidan atmosfera havosini ifloslantirishi oqibatida qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish shartnomalarini to'la bajarmayotganliklari xususida ariza bilan murojaat qilib, yetkazilgan moddiy va manaviy zararni Regar alyumin zavodi (TALKO) tomonidan qoplashlarini talab qildilar. Surxondaryo viloyati hokimi viloyat Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasiga va ushbu masala yuzasidan tuzilgan maxsus komissiyaga talabnomani o'rganib chiqish va ushbu masala yuzasidan tegishli xulosa berishni topshirdi. Mazkur masala bo'yicha komissiya arizani o'rganib chiqib, Sariosiyo, Oltinsoy, Uzun va Denov rayonlaridagi barcha fermer xo'jaliklarini arizasini rad etish yuzasidan asoslantirilgan xulosa

¹⁷ O'zbekiston Respublikasining kodeklari to'plami. – Toshkent: Adolat, 2014.

tayyorladi. Surxondaryo viloyati hokimi esa xulosa asosida fermer xo'jaliklarining arizasini rad etdi. Bundan norozi bo'lgan Sariosiyo, Oltinsoy, Uzun va Denov rayonlaridagi barcha fermer xo'jaliklari Surxondaryo viloyati prokuroriga murojaat etib, talablarini ijobiy hal etishlarini so'radi.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

4. Navoiy viloyati Karmana tumani "O'tayor-Boshliq" fermer xo'jaligi hududi Yangi hayot mahallasi Xushnud ko'chasida istiqomat qilayotgan fuqaro T. Aliyev foydalanayotgan 0,12ga tomarqasida ekilgan daraxtlarni hosilini yig'ishtirib olgandan so'ng noyabr oyida daraxtlarni ortiqcha shoxlarini butalab, daraxt barglarini to'plab uni yondirib o't qo'ygan. Daraxtlarning shoxlari va barglari ho'l bo'lganligi sababli yonmay undan chiqqan tutun ikki-uch kun mobaynida tarqalib mahalla va qo'shnilar katta ozor berib, ularni normal hayot turmush tarziga ekologik zarar yetkazgan. Bunday qilingan holat yuzasidan norizo bo'lgan qo'shnilar Karmana tumani hokimligiga murojaat qilib, fuqaro T. Aliyevni hac doim qilayotgan bunday ishi uchun uni mahalladan ko'chirib yuborishini va qonunga asosan jazolashni talab qilganlar.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

14-BOB. O'SIMLIK DUNYOSI VA O'RMONLARNI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

O'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish tushunchasi va huquqiy asoslari. O'simlik dunyosi va o'rmonlardan foydalanish tartibi. O'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat boshqaruvi va nazorati. O'simlik dunyosini va o'rmonlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishda xorijiy tajriba.

O'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish tushunchasi va huquqiy asoslari

O'simlik dunyosi va o'rmonlar insoniyat uchun muhim ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy vazifalarni bajarishi bilan tavsiflanadi. Xususan, o'simlik dunyosi va o'rmon boyliklari insonlarni hayotiy zaruriyat bo'lgan kislorod bilan ta'minlovchi asosiy manba ekanligi, shuningdek iqtisodiyot va xalq xo'jaligining turli sohalarida keng qo'llanilishi ularni

o'rmon - daraxt, buta, o'l o'simliklar va turli xil organizmlar majmuasidan iborat o'zaro birbiriga va tashqi muhitga ta'sir etuvchi geografik ionlashning bir qismi.

o'simlik dunyosi - O'zbekiston Respublikasi hududida tabiiy muhitda o'sadigan yoki sun'iy yaratilgan sharoitlarda yetishtiriladigan barcha turdagi yovvoyi o'simliklar majmuri.

ekologik tizimning o'ziga xos ekologik xususiyatlarga ega bo'lgan tarkibiy qismi sifatida alohida huquqiy muhofaza qilishni taqozo etadi. Hozirda dunyoda uchraydigan 600000 tirdan ortiq yovvoyi o'simlik turlaridan O'zbekistonda 4500 turi

uchraydi, ularning 9 %i endemik, ya'ni faqat muayyan geografik hududga xos bo'lgan turlari hisoblanadi. Bir nechta normativ-huquqiy hujjatlar o'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va undan foydalanishning huquqiy asoslari bo'lib xizmat qiladi. O'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va undan foydalanish konstitutsiyaviy normalar bilan bir qatorda "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida", "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida", "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida", "O'rmon to'g'risida"gi qonunlar. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, Fuqarolik kodeksi, Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 20-oktabrdagi 290-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Biologik resurslardan

foydalanishni tartibga solish va tabiatdan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o'tish tartibi to'g'risida"gi Nizom va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

O'simlik dunyosini bir nechta turlari bo'lib, o'z xususiyati va huquqiy tomondan muhofaza qilinishiga ko'ra obyektlarga bo'linadi. O'simlik dunyosi obyektlariga yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar, yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning yashash faoliyati mahsulotlari, botanika kolleksiyalari kiradi. Davlat o'rmon fondi tarkibini davlat o'rmon xo'jaligi organlari tasarrufidagi hamda boshqa idoralar va yuridik shaxslar foydalanishidagi o'rmonlar tashkil etadi

Eslatma! Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardagi daraxtzorlar va butazorlar, temiryo'l, avtomobil yo'llari, kanal va boshqa suv obyektlarining muhofaza hududlaridagi ihotada daraxtzorlari, shakar va boshqa aholi punktlaridagi daraxt va butazorlar, shuningdek ko'kalamzorlashtirish uchun ekilgan o'simliklar, tomerqa va dala bo'g'ichlaridagi daraxtlar o'rmon fondiga kirmaydi

O'simlik dunyosini huquqiy muhofaza qilish – normativ-huquqiy hujjatlar asosida davlatning vakolati organi tomonidan tartibga solinadigan o'simlik dunyosining yashash faoliyati uchun qulay sharoitlarni ta'minlashga uning yo'q qilib yuborilishining yoki unga boshqacha zararli ta'sir ko'rsatilishining oldini olishga qaratilgan faoliyat

O'rmonlarni huquqiy muhofaza qilish – normativ-huquqiy hujjatlar asosida davlatning vakolati organi tomonidan tartibga solinadigan o'rmonning yashash faoliyati uchun qulay sharoitlarni ta'minlashga, uni yo'q qilib yuborilishi yoki unga boshqacha zararli ta'sir ko'rsatilishining oldini olishga qaratilgan faoliyat

O'rmon tuzish o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlashga, o'rmon xo'jaligi va o'rmondan foydalanish oqilona yuritilishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlar tizimi bo'lib, quyidagilarni qamrab oladi:

- davlat o'rmon fondi uchastkalarining chegaralarini belgilash va davlat o'rmon fondining o'rmondan doimiy foydalanuvchilar foydalanishidagi hududining ichki xo'jaligini tashkil etish;
- topografiya-geodeziya ishlarini bajarish va o'rmonlarni maxsus xaritaga kiritish;
- davlat o'rmon fondini hisobga olish;
- o'rmonlarning yetilish yoshini belgilash, o'rmon xo'jaligini yuritish bilan bog'liq o'rmon daraxtlarini kesish rejasini, daraxtlarni kesish hajmini hamda o'rmondan foydalanishning boshqa turlari miqdorlarini aniqlash;
- o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, qayta tiklash va barpo etish borasidagi ishlar hajmini, shuningdek boshqa o'rmon xo'jaligi ishlari hajmini aniqlash;

- o'rmon tuzish loyihalarini ishlab chiqish va ularning amalga oshirilishi ustidan nazorat qilish.

O'simlik dunyosi va o'rmonlardan foydalanish tartibi

O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish	
umumiy	maxsus
<ul style="list-style-type: none"> • jismoniy shaxslar tomonidan; • hayotiy zarur ehtiyojlarni qanoatlantirish uchun; • cheklangan hajrda; • qonun hujjatlarida belgilangan tartib va miqdorda; • bepul foydalaniladi. <p>O'simlik dunyosi obyektlaridan umumiy foydalanish turlari quyidagilardan iborat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar texnik xomashyosini yig'ish va tayyorlash; • yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar dorivor xomashyosini yig'ish va tayyorlash; • yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni oziq-ovqat maqsadlar uchun yig'ish va tayyorlash; • o'simlik dunyosi obyektlaridan madaniy-ma'rifiy, o'quv-tatbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekreatsiya va estetik maqsadlarda foydalanish. 	<ul style="list-style-type: none"> • jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan; • ishlab chiqarish va o'zga xil faoliyatni amalga oshirish uchun; • ruxsatnoma asosida; • tasdiqlangan kvotalar asosida; • haq evaziga foydalaniladi <p>O'simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish turlari quyidagilardan iborat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni chorvachilik ehtiyojlari uchun tayyorlash; • chorva mollarni o'tlatish; • o'simlik dunyosi obyektlaridan ovchilik va (yoki) baliq ovlash xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish; • daraxtlar va butalarni kesish; • o'simlik dunyosi obyektlaridan ilmiy va nazorat ishlarini o'tkazish uchun foydalanish; • o'simlik dunyosi obyektlaridan tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida foydalanish; • yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar ayrim turlarining tarqalishini va sonini tartibga solish; • yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni boshqa joylarga ko'chirish va duragaylash; • botanika kolleksiyalarini yaratish va to'ldirib borish.

Yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni chorvachilik ehtiyojlari uchun tayyorlash va chorva mollarini o'flatishtirish. O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar tomonidan yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarini chorvachilik ehtiyojlari uchun tayyorlash va chorva mollarni o'flatishtirish tabiiy pichanzor va yaylov joylarda amalga oshiriladi.

O'simlik dunyosi obyektlaridan ovchilik va (yoki) baliq ovlash xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish. Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan o'simlik dunyosi obyektlaridan ovchilik va (yoki) baliq ovlash xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish ularga birlashtirilgan ov qilish va (yoki) baliq ovlash joylarida o'simlik dunyosi obyektlarini ular o'sadigan mulkdan ajratib olmagan, o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishga oid talablarga rioya etgan holda amalga oshiriladi.

Yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning texnik va dorivor xomashyosini, oziq-ovqat maqsadlari uchun yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni yig'ish va tayyorlash. Yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning texnik va dorivor xomashyosini, oziq-ovqat maqsadlari uchun yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni jismoniy shaxslar tomonidan shaxsiy iste'mol uchun yig'ish va tayyorlashga umumiy foydalanish tartibida yo'l qo'yiladi. Yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning texnik va dorivor xomashyosini, oziq-ovqat maqsadlari uchun yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar tomonidan yig'ish va tayyorlashga o'simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish huquqini beruvchi ruxsatnomalar asosida yo'l qo'yiladi.

Daraxtlar va butalarni kesish. Davlat o'rmon fondi yerlaridagi daraxtlar va butalarni kesish o'rmonni parvarish qilish uchun kesish qoidalariga muvofiq, o'rmonlarning qo'riqlanish toifalari hisobga olingan holda berilgan o'rmon bitetlari bo'yicha amalga oshiriladi.

***Esdalaringiz!** Davlat o'rmon fondiga kirmaydigan daraxtlar va butalarni kesishga faqat sanitariya maqsadlarida kesish hamda binotarni, inshootlarni va kommunikatsiyalarni qurish hamda rekonstruksiya qilish bilan bog'liq holda kesish tartibida, mahalliy davlat hokimiyati organlarining tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishilgan qaroriga ko'ra yo'l qo'yiladi. Tabiiy omillar yoki o'simliklar zarar ko'ruvchilari, kasalliklari ta'sirida zararlangan, qurib qolgan, shuningdek insonning hayoti va sog'lig'i, yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulki xavfsizligiga tahdid solayotgan daraxtlar va butalarni kesish mahalliy davlat hokimiyati organlarining tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishilgan qaroriga ko'ra haq to'lamasdan amalga oshiriladi.*

O'simlik dunyosi obyektlaridan ilmiy va nazorat ishlarini o'tkazish uchun foydalanish. Ilmiy va nazorat ishlarini o'tkazish uchun o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanuvchiga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda maxsus yer uchastkalari ajratilishi mumkin, bu yer uchastkalarida o'simlik dunyosi obyektlaridan boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning foydalanishi, agar bu ilmiy va nazorat ishlarini o'tkazish maqsadlariga muvofiq bo'lmasa, cheklanadi yoki taqiqlanadi.

O'simlik dunyosi obyektlaridan madaniy-ma'rifiy, o'quv-tarbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekreatsiya va estetik maqsadlarda foydalanish. Ekologik, ilmiy, madaniy va estetik jihatdan ahamiyatli, shuningdek shifobaxsh va sog'lomlashtirish xususiyatiga ega bo'lgan o'simlik dunyosi obyektlaridan madaniy-ma'rifiy, o'quv-tarbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekreatsiya va estetik maqsadlarda foydalanishga yo'l qo'yiladi.

O'simlik dunyosi obyektlaridan tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida foydalanish.

O'simlik dunyosi saqlab qolish, tabiiy komplekslarda boshqa tabiiy resurslar bilan uzviy aloqadorlikni ularni muhofaza qilish nuqtayi nazaridan foydalanish tushuniladi.

Yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar ayrim turlarining tarqalishini va sonini tartibga solish. Yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar ayrim turlarining (shudgorlar, pichanzorlar va yaylovlarni tabiiy ravishda bosib ketadigan zaharli, giyohvand moddali, karantindagi o'simliklar, begona o'tlar hamda boshqa o'simliklarning) tarqalishini va sonini tartibga solish yovvoyi holda o'suvchi boshqa o'simliklarga, ularning o'sadigan muhitiga va o'zga tabiatni muhofaza qilish obyektlariga zarar yetkazilishini istisno etadigan usullar bilan amalga oshiriladi. Tarqalishi va soni tartibga solinishi lozim bo'lgan yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning ayrim turlari, shuningdek ushbu tartibga solish qoidalari O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosalari inobatga olingan holda O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tomonidan belgilanadi.

Yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni boshqa joylarga ko'chirish va duragaylash. Yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni boshqa joylarga ko'chirishga, shuningdek ularni duragaylashga belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining, O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining xulosalari inobatga olingan holda O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining qaroriga ko'ra ilmiy va xo'jalik maqsadlarida yo'l qo'yiladi.

Botanika kolleksiyalarini yaratish va te'ldirib borish. Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan botanika kolleksiyalarini yaratish hamda te'ldirib borishga O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan beriladigan ruxsatnomalar bo'yicha yo'l qo'yiladi. Ilmiy, madaniy-ma'rifiy, o'quv-tarbiyaviy yoki estetik ahamiyatga molik botanika kolleksiyalari davlat hisobiga olinishi lozim. Botanika kolleksiyalarining davlat hisobiga qo'yilganligi to'g'risidagi guvohnoma O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan beriladi.

O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat ekologik ekspertizasini o'tkazish muhim ahamiyatga egadir. Shundan kelib chiqqan holda, quyidagilar davlat ekologik ekspertizasidan o'tkazilishi lozim:

- barcha turdagi qurilishlar uchun yer uchastkalarini tanlash materiallari, amalga oshirilishi o'simlik dunyosining holatiga yoki uning o'sadigan muhitiga zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan rejadan oldingi, loyihadan oldingi va loyiha hujjatlari;

- yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni boshqa joyga ko'chirish va duragaylash ishlariga doir loyihalar;

- o'simliklarni himoya qilish vositalari, ularning o'sish stimulyatorlari, mineral o'g'itlar va boshqa preparatlar.

Esda tuting!	Botanika bog'lari	Dendrologiya bog'lari
uning genetik fondini saqlab qolish, kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning turtarim sun'iy yaratilgan sharoitlarda o'rganish, iqlimga moslash va takror ko'paytirish, ilmiy, o'quv hamda ta'lim ishlarini olib borish, o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish bo'yicha bilimlarni targ'ib qilish maqsadida botanika bog'lari tashkil etilishi mumkin. Botanika bog'lari tegishincha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori yoki mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarori bilan tashkil etiladigan umum davlat ahamiyatiga molik botanika bog'lari va mahalliy ahamiyatga molik botanika bog'lariga bo'linaadi.	O'simlik dunyosini va uning genetik fondini saqlab qolish, kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning turtarim sun'iy yaratilgan sharoitlarda o'rganish, iqlimga moslash va takror ko'paytirish, ilmiy, o'quv hamda ta'lim ishlarini olib borish, o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish bo'yicha bilimlarni targ'ib qilish maqsadida botanika bog'lari tashkil etilishi mumkin. Botanika bog'lari tegishincha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori yoki mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarori bilan tashkil etiladigan umum davlat ahamiyatiga molik botanika bog'lari va mahalliy ahamiyatga molik botanika bog'lariga bo'linaadi.	Dendrologiya bog'lari tegishincha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori yoki mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarori bilan tashkil etiladigan umum davlat ahamiyatiga molik dendrologiya bog'lari va mahalliy ahamiyatga molik dendrologiya bog'lariga bo'linaadi. Sun'iy yaratilgan sharoitlarda o'simliklarning xilma-xil turlarini saqlab qolish hamda ularni o'rganish, ulardan madaniy-ma'rifiy, o'quv-tarbiyaviy, rekreatsiya va estetik maqsadlarda foydalanish bo'yicha ilmiy faoliyat yuritish uchun dendrologiya bog'lari tashkil etilishi mumkin.

O'simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish uchun ruxsatnoma:

➤ davlat o'rmon fondiga kirmaydigan yerlardagi O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilmagan yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning barcha turlari bo'yicha, shuningdek O'zbekiston Respublikasining butun hududidagi O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning noyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlari bo'yicha – O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan:

➤ davlat o'rmon fondi yerlaridagi O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilmagan yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarning barcha turlari bo'yicha – O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tomonidan;

Yog'och olish va mevalar yetishtirish uchun maxsus o'qilgan yuridik yoki jismoniy shaxsning mulki bo'lgan daraxtlar va butalarni (teraklar va boshqa tez o'sadigan turlar, iltizorlar, mevali daraxtlar va butalar) kesish uchun ruxsatnoma talafo qilinmaydi.

➤ davlat o'rmon fondiga kirmaydigan yerlardagi daraxtlar va butalarni kesish, yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni chorvachilik ehtiyojlari uchun tayyorlash va chorva mollarni o'tlatish uchun tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishilgan holda – mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan beriladi.

Foydalanuvchi tomonidan tabiatni muhofaza qilishga oid qonun hujjatlari buzilgan taqdirda o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish uchun berilgan ruxsatnomani olib qo'yishga faqat tabiatni muhofaza qilish bo'yicha davlat inspektorlari yoki o'rmon idoraviy qo'riqchiligi (davlat o'rmon fendi hududida) vakolatlidir.

O'rmondan foydalanish. Davlat o'rmon fendi uchasakalari yuridik va jismoniy shaxslarga foydalanishga berilishi mumkin. O'rmondan foydalanish uchun haq to'lanadi, bitoq fuqarolar o'simlik dunyosi obyektlaridan umumiy (bepul) foydalanishni ko'zlab o'rmonlarda bo'lish, yovvoyi dorivor hamda oziq-ovqatbop o'simliklar, mevalar va qo'ziqorinlarni o'z ehtiyojlari uchun yig'ish huquqiga ega.

O'rmondan foydalanishga maxsus ruxsatnoma – daraxt kesish yoki o'rmon chiptasi asosida yo'l qo'yiladi.

O'rmondan foydalanish turlariga quyidagilar kiradi:

- daraxtzorlar va butazorlarni kesish;

o' rmondan qo'shimcha foydalanish (pichan o' rish, mol boqish, asalari uyalari va qutilarini joylashtirish, yovvoyi o'simliklar dorivor xomashyosini tayyorlash (yig'ish) va oziq-ovqat maqsadlari uchun yovvoyi o'simliklarni tayyorlash (yig'ish);

o davlat o'rmon fondi uchastkalaridan ovchilik xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish;

o davlat o'rmon fondi uchastkalaridan ilmiy-tadqiqot maqsadlarida foydalanish;

o davlat o'rmon fondi uchastkalaridan madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekreatsion va estetik maqsadlarda foydalanish.

Esda tuting!

O'simlik dunyosi obyektlaridan va o'rmondan foydalanish doimiy va vaqtincha muddatlarda amalga oshiriladi. O'rmon fondi vertari doimiy egalik qilishga berib qo'yilgan o'rmon xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlari o'rmondan doimiy foydalanuvchilardir. O'rmondan vaqtinchalik foydalanish qisqa muddatli – uch yilgacha va uzoq muddatli – o'n yilgacha bo'lishi mumkin.

O'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat boshqaruvi va nazorati

O'zbekiston Respublikasida o'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi hamda nazoratining maqsadi o'simlik dunyosini va o'rmonlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni ta'minlashdir.

O'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va undan

Esda tuting!

O'simlik dunyosi va o'rmon obyektlarini muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi – vakolatli davlat boshqaruv organlarining normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilangan o'simlik dunyosi va o'rmon obyektlarini saqlab qolish va ulardan oqilona foydalanishni ta'minlashga qaratilgan faoliyati.

foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvini umumiy va maxsus vakolatli davlat organlari amalga oshiradi.

Umumiy vakolatli organlarga quyidagilar kiradi:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi – o'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish sohasida muhim vakolatlarga ega.

Vazirlar Mahkamasining ekologiya sohasidagi vakolatlari o'simlik dunyosi va o'rmonlarga nisbatan quyidagilardan iborat:

- yagona davlat siyosati amalga oshirilishini ta'minlaydi;
- davlat dasturlarini tasdiqlaydi hamda amalga oshiradi;
- davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarining o'simlik dunyosi hamda o'rmonlarni muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi faoliyatini o'z vakolatlari doirasida muvofiqlashtiradi;
- umumdavlat ahamiyatiga molik muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tashkil etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

davlat o'rmon fondini tasarruf etish:

- o'rmonlarning qo'riqlanish toifalarini aniqlash tartibini belgilash;
- o'rmondan foydalanganlik uchun haq undirish tartibi va miqdorlarini belgilash;
- o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, ulardan foydalanish va ularni takroriy ko'paytirish ustidan davlat nazoratini tashkil etish va amalga oshirish;
  - o'rmonlarning davlat hisobini va davlat o'rmon kadastrini yuritish tartibini belgilash;
  - O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan o'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish bilan bog'liq boshqa tadbirlarni amalga oshirish.

Istisno!

O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan o'simlik turlaridan foydalanish, ular bilan (ularning qismlari yoki faoliyat mahsulatlari bilan) savdo qilish, ularni chet elga olib chiqishga alohida hollarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi beradigan ruxsatnomalar asosida yo'l qo'yiladi. Bunda Vazirlar Mahkamasi ruxsatnomani O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining taqdimnomasi va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosasi bo'yicha beradi.

2. Mahalliy davlat hokimiyat organlari – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 100-moddasiga binoan atrof-muhitni muhofaza qiladi. Mahalliy davlat hokimiyat organlarining vakolatlari o'simlik dunyosi va o'rmondan foydalanish jarayonida ko'rinadi. Mahalliy davlat hokimiyat organlarining o'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va undan foydalanishga oid vakolatlari quyidagilardan iborat:

- o'simlik dunyosi obyektlaridan umumiy foydalanish me'yorlari va tartibini Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan kelishgan holda belgilash;

- tegishli qishloq hamda suv, shuningdek o'rmon xo'jaligi davlat organlarining taqdimnomasiga ko'ra pichan o'rish hamda tabiiy pichanzorlar va yaylovlarda chorva mollarini o'tlatish me'yorlari va muddatlarini tasdiqlash;

- o'rmon fondiga kirmaydigan daraxtlar va butalarni kesish; binolar, inshootlar va kommunikatsiyalarning qurilishi bilan bog'liq sanitariya kesish to'g'risida hududiy Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalari bilan kelishgan holda qaror chiqarish;

- qurib qolgan, tabiiy zararkunandalar va kasalliklar ta'sirida kuchli zararlanib quriyotgan daraxt va butalarni maxsus ruxsatnomasiz kesish to'g'risida hududiy Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalari bilan kelishgan holda qaror chiqarish;

- o'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish va ularni ko'paytirish yuzasidan davlat nazoratini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda olib borish.

Maxsus vakolatli organlarga quyidagilar kiradi:

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi o'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishga oid munosabatlarni tartibga soladi. Ushbu sohadagi vakolatlari quyidagilardan iborat:

- o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat dasturlarini hamda boshqa dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirok etadi;

- o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqishda ishtirok etadi;

- o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi qoidalarni, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish normalari hamda normativlarini ishlab chiqishni tashkil etadi va tasdiqlaydi;

- o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat nazoratini amalga oshiradi;

- o'simlik dunyosi obyektlarining davlat hisobini va ulardan foydalanish hajmlarining hisobini belgilangan tartibda yuritadi;

- yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar yetishtiriladigan pitomniklar va plantatsiyalarning davlat hisobini yuritadi;
- o'simlik dunyosi obyektlarining davlat kadastrini yuritadi;
- O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobini yuritadi va uning nashr etilishini ta'minlaydi;
- o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat ekologik ekspertizasini o'tkazadi;
- yuridik va jismoniy shaxslarga o'simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish uchun ushbu Qonunga muvofiq ruxsatnoma beradi;
- birlashtirilgan muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish bo'yicha biotexnik tadbirlarni amalga oshiradi.
- O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi:

- o'rmon xo'jaligi sohasida o'rmon boyliglarini har tomonlama kengaytirish va ulardan oqilona foydalanishga qaratilgan yagona davlat siyosatini yuritish;
- o'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish va ularga rioya etilishini amaliy nazorat qilish;
- o'rmon fondi va muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni samarali boshqarishni tashkil etish, o'rmon barpo etish, ularni qayta tiklash, qo'riqlash, muhofaza qilish, o'rmonlardan oqilona va tejimli foydalanish;
- respublikamizda o'rmonlarni tiklash va ixota o'rmonlarini ko'paytirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, tog' yonbag'irlari, jarliklar va tashlandiq yerlarda eroziyaga qarshi daraxtzorlar barpo etish ishlari bajarilishini tashkil qilish;
- o'rmon fondini, fauna va florasini o'rganish hamda ularning qat'iy hisobini yuritish, o'rmon xo'jaligini yuritish amaliyotiga fan yutuqlari va ilg'or tajribani joriy etish;
- o'rmonlarni yong'inlardan, zararkunanda va kasalliklardan, noqonuniy daraxt kesishdan va boshqa o'rmon qonunchiligi buzilishlaridan muhofaza qilish;
- manzarali o'simliklar ko'chatlari va urug'larini sertifikatlash va standartlashtirishning yagona tizimini ishlab chiqish hamda joriy qilishni tashkil etish;

➤ oʻrmon xoʻjaliklarida bir-biriga bogʻliq boʻlgan xoʻjalik faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish, koʻchat yetishtirish, dorivor oʻsimliklar toʻplash, asalarichilik, baliqchilik, chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish hamda ularni chuqur qayta ishlash, xalq isteʼmoli tovarlari ishlab chiqarishni tashkil etish;

➤ tarmoqqa xalqaro moliya institutlari grantlarini jalb etish va ekologik turizmni keng koʻlamda rivojlantirish;

➤ oʻrmon xoʻjaligi sohasida oʻrta maxsus va oliy maʼlumotli mutaxassislar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish.

Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi:

▪ oʻsimlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat dasturlarini hamda boshqa dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirok etadi;

▪ oʻsimlik dunyosi obyektlarining davlat hisobini va ulardan foydalanish hajmlarining hisobini belgilangan tartibda yuritadi;

▪ oʻsimlik dunyosi obyektlarining davlat kadastri va Oʻzbekiston Respublikasi Qizil kitobining yuritilishini ilmiy jihatdan taʼminlashni amalga oshiradi;

▪ tegishli tartibda oʻsimlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida xulosalar beradi;

▪ oʻsimlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi ilmiy yoʻnalishlarni belgilaydi, ilmiy tadqiqotlar dasturlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

Oʻsimlik dunyosining muhofaza qilinishini va undan oqilona foydalanilishini taʼminlash uchun oʻsimlik dunyosi obyektlarini davlat hisobiga olish hamda ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olish amalga oshiriladi.

Taʼkidlash joizki, fuqarolarning oʻzini oʻzi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari hamda fuqarolar ham oʻsimlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat dasturlarini, hududiy va boshqa dasturlarni amalga oshirishda ishtirok etishi, oʻsimlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirishlari mumkin.

Oʻsimlik dunyosi va oʻrmon obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi nazorat davlat, idoraviy, ishlab chiqarish hamda jamoatchilik nazorati tarzida amalga oshiriladi. Oʻsimlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi

davlat nazorati O'zbekiston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan amalga oshiriladi. O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi idoraviy nazorat davlat o'rmon fondi yerlarida O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tomonidan, davlat boshqaruvi organlariga qarashli tashkilotlarda, shuningdek xo'jalik boshqaruvi organlari tarkibiga kiruvchi tashkilotlarda davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari tomonidan amalga oshiriladi. O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi ishlab chiqarish nazorati xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan ularga birlashtirilgan hududlarda amalga oshiriladi. O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi jamoatchilik nazorati fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar tomonidan amalga oshiriladi.

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi inspektorlari davlat nazoratini amalga oshirishda quyidagi huquqlarga ega:

- o'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish normalari va talablari buzilishini aniqlash maqsadida ular ko'paytiriladigan hududni borib ko'rish;

- o'simlik dunyosidan foydalanish huquqini beradigan hujjatlarni tekshirish, kanyob va yo'qolib borayotgan o'simlik dunyosining tayyorlangan obyektlari bilan bog'liq shaxslardan ulardan foydalanish uchun berilgan hujjatlarni ko'rsatishni, ular tomonidan mazkur o'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishi sababli yozma tushantirishlar berilishini talab etish;

- o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish qoidalari, normalari, muddatlari va boshqa talablari buzilishini bartaraf etish to'g'risida o'simlik dunyosi obyektlaridan barcha foydalanuvchilar bajarishi majburiy bo'lgan ko'rsaimalar berish;

- o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish bo'yicha qonun hujjatlarida belgilangan boshqa talablar buzilgan holda amalga oshirilayotgan o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqini beruvchi hujjatlarni olib qo'yish;

- noqonuniy tayyorlangan mahsulotlarni belgilangan tartibda olib qo'yish hamda tayyorlov va savdo tashkilotlariga berish;

- o'tkazilgan tekshirish to'g'risida dalolatnomalar va ma'muriy qonunbuzarliklar to'g'risida protokollar tuzish;

- o'simlik dunyosini muhofaza qilish va ularni ko'paytirish bo'yicha foydalanuvchilar tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni nazorat qilish;
- tegishli qonun hujjatlari talablari buzilgan holda amalga oshirilayotgan ishlarni to'xtatib qo'yish;
- o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlarni belgilangan tartibda javobgarlikka tortish va qonun buzilishi to'g'risidagi materiallarni tegishli organlarga yuborish.

E'tibor bering !

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi inspektorlari o'rmonchi va yegerlar qorovulxonasini, muhofaza qilinadigan tabiiy hududlarning qorovulxonalarini, omborlar va boshqa imoratlarini tekshirish, shuningdek transport vositalarining barcha turlarini ko'zdan kechirish va usulab turish huquqiga ega.

O'simlik dunyosini va o'rmonlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishda xorijiy tajriba

O'simlik dunyosi va o'rmonlarni muhofaza qilish va undan foydalanishda xorijiy davlatlar tajribasi muhim qiziqish uyg'otadi. Xususan, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishda **Belarus Respublikasi Qizil kitobiga** kiritilgan yovvoyi o'simliklarni yoki ularning qismlarini o'zboshimchalik bilan terish yoki yo'q qilish yoxud ularning nobud bo'lishiga, sonining kamayishiga yoki o'sish muhitining buzilishiga sabab bo'ladigan boshqa harakatlarni amalga oshirish taqiqlanadi. Qizil kitobga kiritilgan kamyob va yo'qolib borayotgan yovvoyi o'simlik dunyosi obyektlaridan ilmiy maqsadlarda va boshqa hollarda faqatgina Belarus Respublikasi Tabiiy resurslar va atrof-muhitni muhofaza qilish vazirligi ruxsatnomasi asosida foydalanishga yo'l qo'yiladi. Belarus Respublikasi o'simlik qonunchiligining o'ziga xos jihati shundaki, unda mazkur qoidalar nafaqat yovvoyi, balki kamyob va yo'q bo'lib borayotgan madaniylashgan o'simliklarga nisbatan ham tatbiq etilishi belgilab qo'yilgan⁷⁶.

⁷⁶ Шадрин М.С. Становление законодательства Республики Беларусь о растительном мире // Экологическое право (РФ). – 2005. – № 5. – С. 29–32.

Ukrainada ham o'simlik dunyosi obyektlarini qonun darajasida tartibga solinganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Xususan, Ukrainaning 1999-yil 9-apreldagi №591–XIV sonli "O'simlik dunyosi to'g'risida"gi Qonunining 25-moddasi o'simlik dunyosi obyektlarini, ularning turi, populyatsiyasi, tarqalish arealini, xilma-xilligini saqlash, ularning ko'payish shart-sharoitlarini himoya qilish, ularni yo'q bo'lishdan, nobud qilishdan, kasalliklar va zararkunandalardan, nooqilova foydalanishdan himoya qilish bo'yicha davlat tomonidan kompleks choratadbirlar majmuyi amalga oshirilishi ko'zda tutilgan. Ushbu choratadbirlarni amalga oshirish mahalliy ijroiya hokimiyat organlariga, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlariga, yer uchastkasi mulkdori va foydalanuvchilari, shuningdek tabiiy o'simlik resurslaridan foydalanuvchilar zimmasiga yuklanadi⁷⁹.

Turkmanistonning 1993-yil 28-dekabrda "O'simlik dunyosidan foydalanish va muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, o'simlik dunyosi tabiiy holatda davlatning mulki hisoblanadi, mahalliy ijro hokimiyati o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solish masalalari bo'yicha vakolatlarni amalga oshiradi. Qonunning 16-moddasiga muvofiq o'simlik dunyosi obyektlarining mulkdori va foydalanuvchilari zimmasiga quyidagi majburiyatlar belgilangan: ularga taqdim etilgan o'simlik dunyosi obyektlaridan o'zboshimchalik bilan foydalanish va boshqa qonun buzilishlaridan muhofaza qilish; tabiiy o'simlik jamoalarida yong'inlarning vujudga kelishi va tarqalishining oldini olish, ularni aniqlash va bartaraf etish, shuningdek zarur hollarda yong'inni o'chirish uchun tegishli davlat organlarini belgilangan tartibda jalb qilish; muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga nisbatan belgilangan cheklash va ta'qiqlarga rioya etish; Qizil kitobga va Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi Qizil kitobiga kiritilgan o'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish tartibiga amal qilish v.b.

Yaponiya davlatida qabul qilingan "Atrof-mulit muhofazasi to'g'risida"gi Qonunida o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish jarayoniga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, o'simliklardan foydalanish iqtisodiy-huquqiy mexanizmga bog'liq bo'lib, davlat tomonidan belgilangan kvotalarga va to'lanishi lozim bo'lgan moddiy qiymatga asoslanadi.

⁷⁹ Шевченко И. Правовая охрана растительного мира в населенных пунктах Украины // *Leges et Vita* -- 2014 (апрель). -- С. 154–155.

O'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish bo'yicha AQSH tajribasi ham qiziqish uyg'otadi. AQSHda "Yovvoyi tabiat to'g'risida"gi Qonun qabul qilingan bo'lib, u AQSH hududining 2% ini shu maqom ostida muhofaza qilinishini ta'minlaydi. AQSHda o'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilishda yuqoridagi Qonunning ahamiyati katta. Ushbu Qonun bilan belgilangan hudud doirasida avtotransport vositasidan foydalanish, ularning yaqinida yo'l yoki boshqa qurilish ishlarini olib borish, tijorat ishlari bilan shug'ullanish ta'qiqlanadi. Bu bilan tabiatdan iqtisodiy manfaatlarni ko'zlab foydalanish ta'qiqlandi, undan faqatgina rekreatsiya maqsadlarida foydalanish imkonligi ko'zda tutildi, xolos. Bunday hudud maqomini berish AQSH Kongressi tomonidan amalga oshiriladi. AQSHning tabiatni muhofaza qilish bilan shug'ullanuvchi organlaridan biri (O'rmon xizmati, Milliy parklar xizmati v.b.) jamoatchilik bilan kelishgan holda qaysi hududni yovvoyi tabiat hududi sifatida e'tirof etishni taklif etsa, Kongress bu haqda maxsus qonun qabul qiladi va u faqatgina keyinchalik yangi qonun qabul qilinishi bilan bekor qilinishi mumkin.

AQSH qonunchiligiga o'xshash qonunlar 1973-yilda Kanadada, 1991-yilda Finlandiyada, 1987-yilda va 1992-yilda Avstraliyaning ikki shtatida ham qabul qilindi.

Biror hududni yovvoyi tabiat hududi deb e'lon qilish uchun bunday hudud: insonning emas, tabiatning ta'siri ostida bo'lishi kerak; inson uchun tabiiy sog'lomlashtirish imkoniyatiga ega bo'lishi, aholi yashash joylaridan uzoqda joylashishi; ishlanmagan, o'zgartirilmagan 5000 akr. (22 gektar) hududni tashkil qilishi; ekologik, geologik yoki boshqa ilmiy, tarbiyaviy yoki tarixiy qimmatga ham ega bo'lishi kerak. Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi – jamoatchilik tashkiloti bo'lib, uning qarorlari majburiy xarakterga ega emas⁶⁰. Shu sababli ushbu tashkilot **"Yo'qolish xavfi ostida bo'lgan yovvoyi flora va fauna turlari bilan xalqaro savdo qilish to'g'risida"gi Konvensiyani** imzolash tashabbusi bilan chiqdi. Konvensiya 1973-yil Vashingtonda imzolandi, hozirda unga 100 dan ziyod mamlakatlar qo'shilgan. Ushbu hukumatlararo kelishuv kamyob turlar bilan xalqaro miqosda savdo qilishni qattiq nazorat ostiga

⁶⁰ Барейко В.Е. История охраны дикой природы в США. – Киев: Киевский эколого-культурный центр. 2008. – С. 35–36.

o'lish imkonini berdi. 1963-yildagi "Faktlar Qizil kitobi" o'zining muhimligi va o'ziga xos himoyachi sifatida ekanligi bilan nufuzi ortib, turli ko'rinish va ahamiyatiga ko'ra takomillasha bordi

O'rmonlardan foydalanishda Germaniya tajribasiga nazar solsak, avvalo, o'rmon xo'jaligi va yog'ochni qayta ishlash Germaniya iqtisodiyotining muhim sohalaridan biri sanaladi. Unda PEFC va FCS tizimlari buyicha 70% dan ortiq o'rmonlar sertifikatshtirilgan. Qayta ishlanadigan xomashyo resursi 185 mingta yog'ochni qayta ishlash va o'rmon sanoati korxonalarini barqaror ish yuritishiga yo'l qo'yadi, ularda 1,3 mln dan ko'proq kishi ish bilan band hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichlar Germaniya o'rmon iqtisodiyotini avtomobil, kimyo va mashinasozlik sohalari bilan bir darajaga qo'yadi

Germaniyada o'rmon xo'jaligining federativ boshqaruvi (Bundesforstverwaltung) Germaniya moliya vazirligining tuzilmasiga kiritilgan. Ammo Federatsiya subyektlarida o'rmon boshqaruviga har xil organlar bo'ysinadi. Bular Atrof-muhit vazirligidagi o'rmon direksiyasi, yoki Qishloq xo'jaligi va hukumat yerlarining o'rmonlari vazirligidagi o'rmon xo'jaligi boshqaruvidir. O'rmonchilikka ixtisoslashgan ilmiy-tadqiqot institutlar bo'lsa, iste'molchi, oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi vazirligiga kiritilgan. Markaziy o'rmon boshqaruvi bo'yicha davlat organing bo'ysinuvida o'ziga xos xususiyat, ya'ni davlatning hamma federativ ko'chmas mulki Moliya vazirligining nazorati ostidadir. Shu sababdan milliy qonunchilik tomonidan ko'chmas mulk toifasiga kiradigan o'rmon va o'rmonlardan bo'shagan federativ yerlar, Moliya vazirligining Federal o'rmon xo'jaligi boshqaruvi tomonidan boshqariladi.

Germaniya o'rmon fondi yerlaridan foydalanishning yana bir o'ziga xos xususiyati bu o'rmondan foydalanuvchilar hisoblanadi. O'rmon foydalanuvchilari sifatida o'rmon sanoati vakillari, o'rmon xo'jaliklari va dam oluvchilar bilan birgalikda Germaniya Qurolli kuchlari (Bundesver), hamda shu yerdagi boshqa davlatlarning harbiylari ham foydalanuvchilar sifatida e'tirof etiladi.

Polsha o'rmon fondi 8 452 ming gektarni tashkil qiladi. Polsha o'rmon fondi ikkita guruhga bo'lingan. Birinchi guruhga alohida xalq xo'jaligiga xizmat qiladigan o'rmonlar kiradi. Bularga tuproqni saqlovchi, suvni muhofaza qiluvchi, dam olish – kurort, yashil hududlar, qo'riqxonalar kiradi. Ushbu o'rmonlar taxminan 20% maydonni egallaydi. Ikkinchi guruh o'rmonlari 80%ni tashkil etadi va bir paytning o'zida suvni muhofaza qilish vazifasini bajaradi. Polshada o'rmon xo'jaligi boshqaruvini O'rmon xo'jaligi va yog'ochni qayta ishlash sanoati vazirligi

olib boradi Uning tarkibiga O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi va yog'ochni qayta ishlash sanoati bosh boshqarmasi kiradi. O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasining tasarrufiga ko'p hajindagi ishlar, jumladan, o'rmonlarni o'stirish (yetishtirish), yog'och tayyorlash, o'rmon yo'llarini qurish, botqoqlangan o'rmonlarni quritilishi kabilarni amalga oshiradi. Viloyatlarda o'rmon xo'jaligi o'rmon xo'jaligining viloyat boshqarmalari tomonidan boshqariladi. Ularga har biri 7-10 gektarlik mingga yaqin o'rmon xo'jaliklari bo'ysunadi. Ular har birining o'rtacha maydoni mingga lik 7 mingga o'rmon xo'jaliklarini boshqaradi. Oxirgi yillarda Polshada ommaviy hordiq uchun rekreatsion o'rmonlarga keng yerlar ajratildi. Hozirda ularning maydoni 1,2 mln. gektardan oshgan (18% atrofida). Bular 11 milliy bog'lari, tabiat yodgorliklari, 450 ta shu maqsaddagi qo'riqxonalar shular jumlasidandir.

Nazorat uchun savollar

1. O'simlik dunyosi obyektlari tegishli ekologik qonunlar orqali muhofaza qilinadi.

Muhofaza qilishda o'simlik dunyosining qaysi xususiyatlari inobatga olinishi lozim. Javobingizni fuqarolik va ekologik qonunlarni qiyosiy taqqoslagan holda tahlil qiling.

2. O'rmonlarga nisbatan mulk huquqi o'rmonlardan foydalanish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shundan kelib chiqib, o'rmonlarga nisbatan mulk huquqining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qiling.

3. "ESONATURE-TUR" turistik firmasi O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasidan o'simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish uchun ruxsatnoma olib, ushbu ruxsatnoma orqali firma turistlarini o'simlik dunyosi obyektlari bilan tanishtirib, ulardan foydalanayotganda tabiatni muhofaza qilish organi xodimlari tomonidan, Toshkent viloyati Parkent tumanining tog'li hududida to'xtatilib, bo'lib o'tgan holat yuzasidan bayonnoma tuzib, tegishli organlarga chora ko'rish uchun yuborildi

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish organi, "ESONATURE-TUR" turistik firmasini qonun talabini buzib, ya'ni o'ziga berilgan huquqni boshqasiga berib o'simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanayotganlikda ayblamoqda.

"ESONATURE-TUR" turistik firmasi esa ushbu aybni bo'yniga olmay, sudga murojaat qilgan.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

3. Jizzax viloyati hududida joylashgan o'rmonda fuqaro R. Rustamov o'z oilasi bilan dam olish uchun borib, oziq-ovqatbop o'simliklar va mevalardan o'z shaxsiy ehtiyojlari uchun yig'ishadi. O'rmon qo'riqchisi fuqaro R. dan o'rmon o'simliklaridan foydalanish uchun ruxsatnoma talab qiladi va u o'z oilasi bilan faqat dam olish uchun kelganligini hamda o'rmon o'simlik va mevalardan foydalanish uchun haq to'lasbi lozimligini ta'kidlaydi.

4. *Holatga huquqiy baho bering.*

15-BOB. HAYVONOT DUNYOSINI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN FOYDALANISHNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy holati tushunchasi va xususiyatlari. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi va turlari hamda foydalanish huquqining paydo bo'lish asoslari. Ov qilish va baliq ovlashni huquqiy tartibga solish. Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqining bekor bo'lish asoslari.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy holati tushunchasi va xususiyatlari

Hayvonot dunyosi tabiat boyliklarining bir qismi bo'lib, jamiyatda, inson hayotida katta ekologik ahamiyatga ega.

Hayvonot dunyosi – faunada mavjud bo'lib tabiiy erkinsharoitda yashayotgan hayvon galalarini, shuningdek suv va cho'lda yashovchi barcha yovvoyi hayvonlarning majmuasini tushunamiz.

Hayvonot dunyosi iqtisodiy ahamiyati nuqtayi nazaridan muhim tabiiy resurs, oziq-ovqat mahsulotlari, sanoatbop, texnikaviy va dorivor xemashyo va boshqa moddiy boyliklar olish manbayi ekanligi ma'lum. Shunday ekan, uni huquqiy ekologik muhofaza qilish juda zarur. Bu ishda mamlakatimiz qonunlari O'zbekiston fuqarolarini hayvonot dunyosiga insoniy munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalashga, bu bebaho dunyoni muhofaza qilish hamda undan samarali va oqilona foydalanishga qaratilishi lozim. Chunki hayvonlarning O'zbekiston faunasiga xos bo'lgan talaygina turlari yo'qolib ketish arafasida turibdi, ayrimlari (qulon, Turon yo'lbarisi, ola-bula sirtlon va boshqalari) esa butunlay yo'qolib ketdi. Shu boisdan ham noyob va yo'qolib borayotgan hayvonlarni huquqiy ekologik asosda muhofaza qilish katta ahamiyatga ega.

Quruqlikda yashovchi hayvonlar butun hayvonlar turining 93 foizini, suv hayvonlari esa 7 foizini tashkil etadi. Umuman olganda, yer yuzida yashovchi hayvonlar turi o'simlik turiga qaraganda 4 baravar ko'p bo'lib, taxminan 2 milliondan ortiqroqdir.

Keyingi 100–150 yil mobaynida hayvonlarning ko'plab tur yo'qotib yuborildi. Masalan, 1800-yilgacha sut emizuvchilarning 33 turi, qushlarning 30 turi yo'q qilingan bo'lsa, undan keyingi 100 yilda 73 tur sut emizuvchi, 120 tur qushlar batamom yo'qolgan. Keyingi 50 yilda esa hayvonot dunyosining undan ham ko'prog'i yo'q qilib yuborilgan.

Markaziy Osiyo hududi o'z hayvonot va o'simlik olamining xilma-xilligi, boyligi bilan ajralib turadi. Masalan, O'zbekistonda 650 dan ortiq umurtqali hayvonlar, shu jumladan sut emizuvchilar 99 turi, qashlarning 410 tur, sudralib yuruvchilarning 57 turi, qushlarning 410 turi, suvda va quruqlikda yashovchilarning 3 turi uchraydi.

Yangi nashr etilgan O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitobi"ga jami 184 turdagi hayvonlar kiritilgan.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng iqtisodiy, ekologik, geografik va milliy xususiyatlarni hisobga olinib, bir qator yangi qonunlar qabul qilindi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, hayvonot dunyosini muhofaza qilish, tabiatning barcha obyektlari, boyliklari faoliyatining ma'lum mutanosiblikda saqlanishi bilan bog'liq.

Oliy Majlisning e'tiborli faoliyatida qabul qilingan, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi, "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi, "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi, "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi, "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi, "Yer kodeksi", "O'rmon to'g'risida"gi bir qator O'zbekiston Respublikasining qonunlari mamlakatimizda ekologik holatni yaxshilashga xizmat qilmoqda.

Jumladan, respublikamizdagi mavjud hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish maqsadida O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 20-sentabrda e'lon qilingan "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi (yangi tahrirdagi) Qonuni katta ahamiyatga ega. Qonunning maqsadi hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Ushbu Qonun quruqlikda, suvda, atmosferada va tuproqda tabiiy erkin holatda yashaydigan, O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yoki vaqtincha turadigan yovvoyi hayvonlarni, shuningdek ilmiy yoki tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida yarim erkin sharoitda yoki sun'iy yaratilgan yashash muhitida boqilayotgan hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi munosabatlar Qoraqalpog'iston Respublikasi qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlaridan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, **xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.**

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarining vazifasi hayvonot dunyosining yashash sharoitlarini ta'minlash, ularning xilma-xil turlarini hamda tabiiy galalari butligini va yashash muhitini saqlash maqsadida hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish, uni tiklash va takror etishtirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Normativ-huquqiy hujjatlarda qo'llanadigan quyidagi asosiy tushunchalarni bilish muhim ahamiyatga ega.

Yovvoyi hayvonlar – quruqlikda, suvda, atmosferada va tuproqda yashaydigan, xonakilashtirilmagan umurtqasizlar, baliqlar, ham quruqlikda, ham suvda yashovchi hayvonlar, sudralib yuruvchilar, qushlar, sut emizuvchilar.

Yovvoyi hayvonlarning yashash faoliyati mahsulotlari – yovvoyi hayvonlarning yashash faoliyati natijasida hosil bo'lgan asal, yog', go'sht, sut, tuxum, mum, uvaldiriq, zahar, saffro, mo'yaa, shoxlar, patlar, terilar va boshqa mahsulotlar.

Zoologiya kolleksiyasi – yovvoyi hayvonlarning ilmiy, madaniy-ma'rifiy, o'quv-tarbiyaviy va estetik ahamiyatga molik jonsiz eksponatlarining tizimlashtirilgan to'plami (yovvoyi hayvonlar turlarining va yashash faoliyati mahsulotlarining namunalari), shuningdek yarim erkin sharoitda, sun'iy yaratilgan yashash muhitida yoki tutqunlikda (tabiiy pitomniklarda, hayvonot bog'larida, sirkalarda, terrariumlarda, akvariumlarda va boshqa joylarda) saqlanayotgan yovvoyi hayvonlarning tirik kolleksiyalari;

Hayvonot **dunyosiga nisbatan mulkdorlik** masalasi alohida ahamiyatga ega. Jumladan, hayvonot dunyosi umummilliy boylik bo'lib, undan oqilona foydalanish lozim va u davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

Tabiiy erkinlik holatida yashayotgan, shuningdek tabiiy yashash muhitiga chiqarib yuborilgan yovvoyi hayvonlar davlat mulkidir.

Yarim erkin sharoitda, sun'iy yaratilgan yashash muhitida yoki tutqunlikda saqlanayotgan va (yoki) yetishtirilgan yovvoyi hayvonlar yuridik yoki jismoniy shaxsning mulki bo'lishi mumkin.

Shunday ekan, hayvonot dunyosi obyektlariga nimalar kirishini bilib olish zarur.

Hayvonot dunyosi obyektlari quyidagilardan iborat:

- Yovvoyi hayvonlar;
- Yovvoyi hayvonlarning yashash faoliyati mahsulotlari;
- Zoologiya kolleksiyalari.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilishga doir chora-tadbirlar, hayvonot dunyosini muhofaza qilish:

- Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi qoidalar, normalar va normativlarni belgilash;
- Hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanishda chekllovlar va taqiqlar belgilash;
- Hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish huquqini to'xtatib turish, tugatish, bekor qilish;
- Hayvonot dunyosi obyektlaridan o'zboshimchalik bilan foydalanishning va ulardan foydalanish borasida belgilangan tartibni boshqacha buzishlarning oldini olish;
- Yovvoyi hayvonlarning yashash muhiti, urchish joylari va ko'chib o'tish yo'llari muhofaza qilinishini tashkil etish;
- Kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan yovvoyi hayvonlar turlarini O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritish;
- Xo'jalik faoliyatini va boshqa faoliyatni amalga oshirish, transport vositalaridan foydalanish chog'ida yovvoyi hayvonlar nobud bo'lishining oldini olish;
- Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish va rivojlantirish;
- Kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan yovvoyi hayvonlar turlarini tutqunlikda ko'paytirish,
- Yovvoyi hayvonlar kasallikka chalinganda, ularning tabiiy ofatlar va boshqa sabablar oqibatida nobud bo'lishi xavfi tug'ilganda ularga yordam berish;
- Hayvonot dunyosi obyektlarini davlat hisobiga olish va ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olish;
- Hayvonot dunyosi obyektlarining davlat kadastrini yuritish va hayvonot dunyosi monitoringini amalga oshirish;
- Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida nazoratni amalga oshirish;
- Hayvonot dunyosi obyektlarini O'zbekiston Respublikasiga olib kirish va O'zbekiston Respublikasidan olib chiqishni tartibga solish;

- Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish hamda o'tkazish;
- Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat ekologik ekspertizasini o'tkazish;
- Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish bo'yicha biotexnik va boshqa tadbirlar o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchi subektlar yuridik va jismoniy shaxslar, fuqarolar hamda jamoat birlashmalari hayvonot dunyosini hamda uning yashash muhitini muhofaza qilish sohasida ham e'tiborli huquq va majburiyatlarni amalga oshirishlari zarur.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari hamda fuqarolar:

hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat dasturlarini, hududiy va boshqa dasturlarni amalga oshirishda ishtirok etadi;

hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshiradi.

Shu bilan birga, hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat boshqaruvining olib borilishi ham katta ahamiyatga ega.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat boshqaruvi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi.

Zero, hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish ustidan davlat nazoratini olib borish ham ushbu muammo bilan bog'liq ko'pgina masalalarni hal etishga yordam beradi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish ustidan davlat nazorati mahalliy davlat hokimiyati organlari, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish ustidan idraviy, ishlab chiqarish va jamoatchilik nazorati qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi va turlari hamda foydalanish huquqining paydo bo'lish asoslari

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarning qonuniy huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlari, unga amal qilishlari, hayvonot dunyosidan davlat mulki sifatida oqilona foydalanishlari va davlat tomonidan muhofaza qilish ishlarida bo'ladigan munosabati tushaniladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar yuridik va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin. Foydalanuvchilar hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish borasida o'zlariga tegishli huquqni qonun hujjatlarida belgilangan shartlar va tartibda amalga oshirishlari lozim.

Hayvonot dunyosi obektlaridan foydalanish	
Umumiy foydalanish	Maxsus foydalanish
<ul style="list-style-type: none"> • jismoniy shaxslar tomonidan; • hayvonlarni yashash muhitidan ajratib olmasdan; • hayvonlarga zarar yetkazmasdan; • ruxsatnomasiz; • qonun hujjatlarida belgilangan tartib va miqdorda; • bepul foydalaniladi. <p>Masalan: Fuqaro A. tabiiy suv havzalarida 5 kilogrammgacha miqdorda baliqlarni sport va havaskorlik tarzida ovlash yoki bo'lmasani, fuqaro B. hayvonot dunyosi obyektlaridan zarur ehtiyoji uchun cheklangan miqdorda foydalanib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi inspektori kelib, ushbu xatti-harakat huquqbuzarlik ekanligini bildirdi. Fuqaro A.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan; • ishlab chiqarish va o'zga xil faoliyatni amalga oshirish uchun; • ruxsatnoma asosida; • qonun hujjatlarida belgilangan tartib va miqdorda; • haq evaziga foydalaniladi. • foydalanish: ko'zda tutilgan tabiiy obyekt belgilab beriladi. <p>Masalan: Fuqaro A. tabiiy suv havzalarida Qizil kitobga kiritilgan kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostidagi 5 kilogrammgacha miqdorda baliqni sport va havaskorlik tarzida ovlagan. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi inspektori kelib, ushbu xatti-harakat huquqbuzarlik ekanligini bildirdi. (Qarang: V.Mning 2014-yil 20-oktabrdagi 290-son qarori bilan tasdiqlangan "Hayvonot dunyosi</p>

umumiy tarzda foydalangan holda, fuqaro B. esa hayotiy zarur ehtiyoji uchun bu huquqni amalga oshirayotganligini aytdi. (Qarang: "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 4-, 29-moddalari, VMning 2014-yil 20-oktabrdagi 299-son qarori bilan tasdiqlangan "Hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish va hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o'tish tartibi to'g'risida"gi Nizomning 9-, 10-bandlari)

obyektlaridan foydalanish va hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o'tish tartibi to'g'risida"gi Nizomning 18-bandi "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunning 19-modda 1-qism, 2006-yil 2-mayda 1569-son bilan ro'yxatga olingan O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi buyrug'i bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi hududida Ov va baliq ovlash Qoidalari")

Hayvonot dunyosi obyektlaridan umumiy foydalanish jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bepul amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan belgilagan tartibda beriladigan ruxsatnomalar asosida haq evaziga amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar qonunda ko'rsatilgan **huquq va majburiyatlarini** talab darajasida amalga oshirishlari shart.

Hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar:

hayvonot dunyosi obyektlaridan hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq foydalanish huquqiga;

tutib olingan yovvoyi hayvonlarga va ularning yashash faoliyati mahsulotlariga nisbatan mulk huquqiga egadir.

Ovchilik va (yoki) baliq ovlash xo'jaligini yurituvchi hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar:

– o'zlariga birlashtirilgan hududlarda hayvonot dunyosi obyektlaridan tabiatni muhofaza qilish organlari tomonidan beriladigan ruxsatnomalar doirasida foydalanish uchun jismoniy shaxslarga ruxsatnomalar (yo'llanmalar, hayvonlarni tutish varaqalari) berishga;

– yuridik va jismoniy shaxslar hayvonot dunyosi obyektlaridan sanoat maqsadida belgilangan kvotalar doirasida foydalanishi uchun ular bilan shartnomalar tuzishga;

– ovchilik va baliq ovi mahsulotini qayta ishlash hamda ulardan buyumlar ishlab chiqarishga;

– ovchilik va baliq ovi mahsulotidan, ulardan ishlab chiqarilgan buyumlardan foydalanish hamda ularni realizatsiya qilishga;

– sunʼiy ravishda yetishtirilib, tabiiy yashash muhitiga chiqarib yuborilgan hayvonlar turlaridan foydalanishga ham haqlidir.

Hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar:

– hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida belgilangan qoidalar, normalar va normativlarga rioya etishi;

– hayvonot dunyosining muhofaza qilinishi va undan oqilona foydalanilishini taʼminlashi, shuningdek biriktirilgan hududlarda hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida idoraviy va (yoki) ishlab chiqarish nazoratini amalga oshirishi;

– hayvonot dunyosi obyektlaridan yovvoyi hayvonlar tabiiy galalarining bir butunligi buzilishiga yoʻl qoʻymaydigan va foydalanishga berib qoʻyilmagan yovvoyi hayvonlarning saqlab qolinishini taʼminlaydigan usullar bilan foydalanishi;

– yovvoyi hayvonlarning yashash muhiti, urchish joylari va koʻchib oʻtish yoʻllari buzilishiga yoʻl qoʻymasligi;

– yovvoyi hayvonlar sonini hisobga olishni va ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olishni amalga oshirishi;

– hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanganlik uchun haqni oʻz vaqtida kiritishi;

– hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish boʻyicha biotexnik tadbirlarni amalga oshirishi;

– boshqa hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilarning huquqlarini buzmasligi;

– hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish toʻgʻrisidagi qonun hujjatlari talablarini buzgan holda yetkazilgan zararining oʻrmini toʻliq hajmda qoplashi shart.

Hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanuvchilar qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega boʻlishi va ularning zimmasida boshqa majburiyatlar ham boʻlishi mumkin.

Hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish uchun ruxsatnema yovvoyi hayvonlarni tutishga doir tasdiqlangan kvotalar doirasida Oʻzbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza

qilish davlat qo'mitاسiy tomonidan beriladi. Yovvoyi hayvonlarni tutishga doir kvotalar hayvonot dunyosi obyektlarini davlat tomonidan hisobga olish va ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olish ma'lumotlari, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosasi asosida O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Hayvonlarning ayrim turlarini muhofaza qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosalari asosida ana shu turdagi hayvonlardan foydalanishga yoki foydalanishning ayrim turlariga cheklashlar yoxud taqiqlashlar belgilashi mumkin.

Aholi sog'lig'ini saqlash, qishloq xo'jalik mollari va boshqa uy hayvonlari kasalliklarga chalinishining oldini olish, yuridik va jismoniy shaxslarga zarar yetkazilishining oldini olish, hayvonot dunyosining turlari bo'yicha xilma-xilligini saqlab turish maqsadida yovvoyi hayvonlar ayrim turlarining miqdorini tartibga solish tadbirlari o'tkaziladi.

Ayrim turdagi hayvonlar miqdorini tartibga solish tadbirlari hayvonlarning boshqa turlariga zarar yetkazilishini istisno etadigan va ularning yashash muhiti saqlanib qolishini ta'minlaydigan usullar bilan O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining xulosalarini hisobga olib hamda yer, suv va o'rmon zaxiralarini muhofaza qilishni amalga oshiradigan tegishli davlat organlari bilan kelishgan holda amalga oshirilishi lozim.

Miqdori tartibga solinishi mumkin bo'lgan hayvon turlari va ularning miqdorini tartibga solish tadbirlarini o'tkazish qonun hujjatlarida belgilanadi.

Xullas, hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi mustaqil tartiblar majmui hisoblanib, u ekologik huquqning bir qismidir. Demak, hayvonot dunyosini huquqiy ekologik muhofaza qilish va undan foydalanish deganda qonunda belgilangan va uning ekologik ahamiyatini saqlashga, jamiyatning iqtisodiy, ilmiy, madaniy, estetik, tabiiy, tarbiyaviy va boshqa ehtiyejlari qondirishga yo'naltirilgan davlat va ijtimoiy huquqiy ekologik tadbirlarning uyg'unligi tushuniladi.

Yana shuni ham ta'kidlash lozimki, hayvonot dunyosini huquqiy-ekologik muhofaza qilish va foydalanishda, uoyob hayvonlarni kelajak avlodga saqlab qolish va ko'paytirish uchun xorijiy mamlakatlar, ayniqsa, AQSH, Kanada, Angliya, Yaponiya, Fransiya, Shveysariya va boshqa mamlakatlar tajribasidan foydalanishimiz maqsadga muvofiqdir.

**Yovvoyi hayvonlarni tutish uchun to'lov
MIQDORLARI**

Jinsi va yoshidan qat'i nazar, 1 ta yovvoyi hayvonni tutish narxi			
eng kam oylik ish haqiga nisbatan koeffitsient			xarijiy fuqarolar va yuridik shaxslar uchun (AQSH dollarida)
tijorat maqsadida	sport va boshqa maqsadlarda	ilmiy, tibbiyot maqsadlarida	

SUTEMIZUVCHILAR

**Noyab va yo'q bo'lib ketish xavfi ostidagi turlar,
O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilganlar**

Qoplon, targ'il sirtlon, ilvirs (tog' qoplani)	220	200	150	20000
Burama shoxli echki (morxo'r), Seversov quyi, Tyanshan quyi, Ustyurt quyi, Buxoro quyi, Buxoro bug'asi (xongul)	120	100	80	7000
Tyanshan qo'ng'ir ayig'i, O'rta Osiyo qunduzi, Turkiston silovsini, qoraquloq, asalxo'r	80	75	60	2500
Menzbir sug'uri, jayron, sayg'oq	25	20	15	1500
Sutemizuvchilarning boshqa turlari	5	4	3	500

Ov qilish va baliq ovlashni huquqiy tartibga solish

Hayvonot dunyosidan foydalanish turlaridan ov qilish va baliq ovlashni huquqiy tartibga solish katta ahamiyatga ega.

Tabiiy erkinlik holatida yashayotgan yovvoyi hayvonlarni tutish maqsadida izlash, iziga tushish va ta'qib qilish, tutishga intilish yoki tutish (otish, tutib olish) ov qilishdir.

Ov qilish joylarida g'ilofi yechib qo'yilgan (yig'ilgan holdagi, qo'llashga shay) ovchilik quroli hamda boshqa ov qilish vositalari yoki ov mahsuloti, tasmasidan bo'shatib yuborilgan ovchi itlar, ovga o'rgatilgan qushlar bilan bo'lish ham ov qilishga tenglashtiriladi.

Ov qilishga hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish uchun berilgan ruxsatnomalarda ko'rsatilgan muddatlarda va joylarda yo'l qo'yiladi.

Jismoniy shaxslarga sport va havaskorlik maqsadida ov qilish uchun ruxsatnoma ovchilik bileti, o'qotar ovchilik qurolini (agar undan foydalanish mo'ljallansa) saqlash va olib yurish uchun ruxsatnoma bo'lgan taqdirda beriladi.

Yuridik shaxslarning sanoat maqsadida ov qilishiga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan belgilangan tartibda yo'l qo'yiladi.

Ov qilishni amalga oshirish chog'ida hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi qoidalarda taqiqlangan qurollarni hamda ov qilish usullarini qo'llashga yo'l qo'yilmaydi.

Falokatga uchragan va o'zi uchun notabiiy sharoitda turgan hayvonlarni ov qilish taqiqlanadi.

Shaxslarning sport, havaskorlik va sanoat maqsadida ov qilish taqiqlangan joylarda, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda ovchilik quroli hamda boshqa ov qilish vositalari, ov mahsuloti, tasmasidan bo'shatib yuborilgan ovchi itlar, ovga o'rgatilgan qushlar bilan bo'lishi, shuningdek, umumiy foydalanishdagi yo'llarda g'ilofi yechib qo'yilgan (yig'ilgan holdagi, qo'llashga shay) ovchilik quroli yoki ov mahsuloti bilan o'ljaning qonuniyligini tasdiqlovchi hujjatsiz bo'lishi man etiladi.

Shuningdek, qonunda baliq ovlash masalasiga ham katta e'tibor qaratilgan.

Baliq ovlash va umurtqasiz suv hayvonlarini tutish baliq ovlash hisoblanadi. Baliq ovlash joylarida baliq tutish vositalari hamda boshqa baliq ovlash anjomlari yoki baliq ovi mahsuloti bilan bo'lish ham baliq ovlashga tenglashtiriladi.

Baliq ovlash sport, havaskorlik va sanoat maqsadida bo'lishi mumkin.

Baliq ovlashni amalga oshirish shartlari. Suv obyektlarida sport va havaskorlik maqsadida baliq ovlashga bepul yoki ovchilik-baliq ovlash jamiyatlariga birlashtirilgan joylarda ushbu jamiyatlarning ruxsatnomalari (yo'llanmalari, hayvonlarni tutish varaqalari) asosida haq evaziga ruxsat etiladi, bundan davlat qo'riqxonalari, tabiat bog'larining va davlat biosfera rezervatlarining qo'riqxonaga aylantirilgan zonalarida hududidagi suv obyektlari mustasno. Bu borada AV tomonidan 2006-yil 2-mayda 1569-son bilan ro'yxatga olingan O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi (mazkur qo'mita O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-apreldagi PF-5024-sonli Farmoniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi qilib qayta tashkil etildi) buyrug'i bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi hududida Ov va baliq ovlash qoidalarini".

Baliqchilik xo'jaligi tashkilotlariga birlashtirilgan tabiiy suv havzalarida, baliqchilik pitomniklarida hamda hovuz xo'jaliklarida sport va havaskorlik maqsadida baliq ovlashga ushbu tashkilotlarning ruxsatnomalari (yo'llanmalari, hayvonlarni tutish varaqalari) bo'yicha yo'l qo'yiladi.

Yuridik va jismoniy shaxslarning tabiiy suv havzalarida (baliqchilik pitomniklari, hovuz xo'jaliklari, magistral kanallar, kollektorlar va kichik soylar bundan mustasno) sanoat maqsadida baliq ovlashiga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda yo'l qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining qatoriga ko'ra baliqlarning urchish davrida baliq ovlashni amalga oshirishni taqiqlash muddatlari belgilanadi.

Baliq ovlashni amalga oshirish chog'ida hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi qoidalarda taqiqlangan qurollarni hamda ovlash usullarini qo'llashga yo'l qo'yilmaydi.

Ov qilish va (yoki) baliq ovlash joylari. Sport, havaskorlik va sanoat maqsadida ov qilishga va (yoki) baliq ovlashga ruxsat etilgan yovvoyi hayvonlarning yashash joyi, ko'chib o'tish yo'llari bo'lgan barcha yerlar, suvlar hamda o'rmonlar ov qilish va (yoki) baliq ovlash joylaridir.

Quyidagilar ov qilish va (yoki) baliq ovlash joylari hisoblanmaydi:

– aholi punktlarining (shaharlarning, shaharchalarning va qishloq aholi punktlarining) yerlari, bundan sport va havaskorlik maqsadida baliq ovlash mustasno;

– tabiatni muhofaza qilish, sogʻlomlashtirish, rekreatsiya maqsadiga va tarixiy-madaniy maqsadga moʻljallangan yerlar, agar ularning rejimida ov qilish va (yoki) baliq ovlash nazarda tutilmagan boʻlsa;

– sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga moʻljallangan yerlar, chegara zonalari;

– qishloq xoʻjaligiga moʻljallangan yerlar hosil yigʻishtirib olinguniga qadar bundan yerga egalik qiluvchilar va yerdan foydalanuvchilar bilan kelishuvga binoan amalga oshiriladigan sport hamda havaskorlik maqsadida ov qilish va (yoki) baliq ovlash hollari mustasno;

– shaharlarning, boshqa aholi punktlarining va sanoat markazlarining koʻkalamzorlashtirilgan mintaqalari;

– korxonalar atrofidagi sanitariya-himoya zonalari;

– suv taʼminoti manbalarini sanitariya jihatidan muhofaza qilish zonalari;

– oʻrmonlarning sanoat maqsadida ovlanadigan qimmatli baliqlar uyildirish sohadigan joylarni muhofaza qiluvchi taqiqlangan mintaqalari;

– aerodromlar va aerodrom tegrasidagi zonalar;

– toʻgʻonlardagi, suv ayirgichlardagi, koʻpriklardagi, baliqchilik pitomniklari, hovuz va boshqa madaniy baliqchilik xoʻjaliklari chegaralaridagi yoki ushbu obyektlarning muayyan qoʻriqlash rejimida belgilangan yiroqlikdagi uchastkalar (mintaqalar).

Ovchilik va (yoki) baliq ovlash xoʻjaligini yuritish. Jismoniy yoki yuridik shaxsga birlashtirilgan, muhofaza qilish va takror koʻpaytirish tadbirlari, ov qilish va (yoki) baliq ovlash amalga oshiriladigan hudud ovchilik va (yoki) baliq ovlash xoʻjaligidir.

Ovchilik va (yoki) baliq ovlash xoʻjaligini yuritish uchun yuridik va jismoniy shaxslarga yer uchastkalari yoki suv obyektlari doimiy egalik qilish, doimiy yoki muddatli (vaqtincha) foydalanish yoxud ijara huquqi asosida berilishi mumkin.

Ovchilik va (yoki) baliq ovlash xoʻjaligini yuritish:

ov qilish va (yoki) baliq ovlash joylarini tashkil etish loyihalarining davlat ekologik ekspertizasi xulosasi;

hayvonot dunyosi obyektlarini davlat hisobiga olish va ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olish, ov qilish va (yoki) baliq ovlash joylarining holati materiallari;

kvotalar va hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish huquqini beruvchi ruxsatnomalar asosida yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Ovchilik va (yoki) baliq ovlash xo'jaligini yuritish tartibi, shuningdek ov qilish va baliq ovlash qoidalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasida davlat ekologik ekspertizasidan o'tkazilishi lozim:

barcha turdagi qurilishlar uchun er uchastkalarini tanlash materiallari, amalga oshirilishi hayvonot dunyosining holatiga yoki yovvoyi hayvonlarning yashash muhitiga, urchish joylariga va ko'chib o'tish yo'llariga zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan rejadan oldingi, loyihadan oldingi va loyiha hujjatlari;

ov qilinadigan va (yoki) baliq ovlanadigan joylarni tashkil etish loyihalari;

yovvoyi hayvonlarni boshqa joyga ko'chirish, iqlimga moslashtirish va chatishtirish ishlarining loyihalari;

yovvoyi hayvonlar va ularning yashash muhiti uchun xavfli bo'lgan o'simliklarni himoya qilish vositalari.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi davlat ekologik ekspertiza ekologik ekspertiza to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o'tkaziladi.

Hayvonot dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi davlat ekologik ekspertiza O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Demak, yuqoridagi barcha holatlar ov qilish va baliq ovlashni to'g'ri yo'lga qo'yishga qonuniy yordam beradi.

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqining bekor bo'lish asoslari

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini bekor qilishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Hayvonot dunyosidan foydalanish masalasi O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Albatta, hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish hollari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda beriladigan ruxsatnomalar asosida haq to'lash evaziga amalga oshirilishi ham mumkin.

Hayvonot dunyosini va uning yashash muhitini muhofaza qilish hamda undan foydalanishga oid asosiy talablarni buzish yoki uni bajarmaslik, unga e'tibor bermaslik hayvonot dunyosidan foydalanish haqqini bekor qilishga asos bo'ladi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishga oid asosiy talablar quyidagilardan iborat:

- yovvoyi hayvonlarning tur bo'yicha xilma-xilligini va ular tabiiy galalarining hamda zotga oid turlarining bir butunligini tabiiy erkinlik holatida saqlab qolish;

- yovvoyi hayvonlarning yashash muhiti, urchish joylari va ko'chib o'tish yo'llarini saqlab qolish;

- yovvoyi hayvonlardan oqilona foydalanish, ularni tiklash va takror ko'paytirish;

- yovvoyi hayvonlarning sonini tartibga solish.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ma'lumotiga ko'ra, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi talablarni bajarish bo'yicha davlat nazoratini o'tkazish davomida atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiyresurslardan oqilona foydalanish sohasidagi mavjud qonunchilikni buzganligi uchun jami 4800 nafar mansabdor va jismoniy shaxslarga tabiiy muhitga yerkazilgan zarari uchun 597.2 mln. so'm miqdorida ma'muriy jarima va da'volar kiritilgan.

Brokonerlardan 144 ta qurol va 258 ta to'r materiallari olib qo'yilgan. Tergov organlariga 24 ta shaxs bo'yicha 24 ta material topshirilgan. Tabiatni muhofaza qilish qonunchiligini buzganlik uchun 68 nafar yuridik va 338 nafar jismoniy shaxslarga nisbatan 32,4 mln. so'm ma'muriy jarimalar solingan va 26,1 mln. so'mi yoki 80,5 foizi undirib olingan.

Demak, barcha hayvonot dunyosidan foydalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar yuqoridagi talablarga rioya qilishi shart. Bundan tashqari hayvonot dunyosidan foydalanuvchi subyektlar mazkur Qonunda ko'rsatilgan bir qator talablarni bajarmasa, ya'ni hayvonot dunyosining holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan faoliyat ko'rsatsa, xo'jalik faoliyati va boshqa faoliyatni amalga oshirish paytida yovvoyi hayvonlar kasallikka chalinishining va nobud bo'lishining oldini olish qoidalarini buzsa va talablarni amalga oshirmasa, hududni xo'jalik maqsadlarida o'zlashtirish paytida hayvonlarning yashash muhitini va ularning urchish sharoitlarini saqlash tadbirlarini bajarmasa, yovvoyi hayvonlarning ko'chib o'tish

yo'llarini, yashash va urehish joylarini saqlab qolish talab va qoidalarini bajarmasa, kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan hayvon turlarini muhofaza qilish qoidalariga amal qilmasa yoki bezsa ham hayvonot dunyosidan foydalanish huquqlari bekor qilinishi mumkin.

Hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish huquqi quyidagilar asosida bekor qilinishi mumkin:

- hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanuvchining ruxsat etish xususiyatiga ega hujjatni bekor qilish to'g'risidagi arizasiga ko'ra;
- ruxsat etish xususiyatiga ega hujjat qalbaki hujjatlardan foydalangan holda olinganligi fakti aniqlanganda.
- hayvonot dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish huquqi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda to'xtatib tartiladi, tugatiladi yoki bekor qilinadi.

Qonun hujjatlarida hayvonot dunyosidan foydalanish huquqini bekor qilish uchun boshqa asoslar ham nazarda tutilishi mumkin.

Hayvonot dunyosidan foydalanish huquqi ruxsatnomalarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bekor qilish yo'li bilan tugatiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Hayvonot dunyosi bilan beg'liq bo'lgan munosabatlar serqirra bo'lib, bu boradagi munosabatlar faqat ekologik huquqning rasmiy manbalari bilan tartibga solinadimi yoki bo'lmasa, boshqa huquq sohalari bilan ham tartibga solinadimi, agarda tartibga solish obyektiga keradigan bo'lsa, bu boradagi normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qiling.

2. Hayvonot dunyosini muhofaza qilish chora tadbirlarini belgilaydigan "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonundan tashqari boshqa qaysi normativ-huquqiy hujjatlarda hayvonot dunyosini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari belgilangan.

3. Fuqaro D.Aydarpo'latov yovvoyi o'rdaklarni ov qilish uchun belgilangan tartibda ruxsatnoma olib, ov qilib qaytayetganda tabiatni muhofaza qilish organlar xodimlari tomonidan to'xtatilib, ov mahsuloti olib qo'yilib, unga u ov qilgan yovvoyi o'rdak O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilganligini bildirib, bayonnoma tuzib belgilangan

miqdorida jarima solishgan. Lekin fuqaro D.Aydarpo'latov O'zbekiston Respublikasi hududida ov va baliq ovlash qoidalariga ko'ra u ovlagan o'rdak ovlash uchun ruxsat etilganligini bildirgan.

Ushbu vaziyatga huquqiy baho bering.

4. Fuqaro D.Omanquliyev ovga chiqib, bir kiyikni belgilangan tartibda ov qilib o'tib o'ldirganidan so'ng mazkur kiyik tarqaluvchanlik xususiyatga ega kasallik ekanligi aniqlandi. Kasallik boshqa hayvonlarga tarqalib ketmasligi uchun fuqaro D.Omanquliyev ov qilgan hayvonni yoqib yubordi. Hayvon yonayotganda, yong'in sekin-astalik bilan yon atrofda bo'lgan daraxtni egallab, daraxtdagi olmaxonlar nobud bo'lgan.

Mazkur holat yuzasidan tabiatni muhofaza qilish organlar tomonidan surishtiruv ishlari olib borilib, fuqaro D.Omanquliyevga nisbatan qonuniy chora ko'rish kerakligi to'g'risida xulosaga kelingan.

Ushbu vaziyatga huquqiy baho bering.

16-BOB. MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNING HUQUQIY MAQOMI

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning asosiy turlari. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari

Bugungi kunda jamiyat va tabiatning o'zaro ta'sir muammolari tobora katta ahamiyatga ega bo'lmoqda va hozirgi, shuningdek kelgusi avlodlarning farovonligi, umuman jahon sivilizatsiyasining taqdir ekologik muammolarning ijobiy hal etilishiga ko'proq bog'liq bo'lib qolmoqda.

Ilmiy-texnika rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida keskin o'zgarib borayotgan atrof-muhit ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu esa hozir yer yuzida yashab turganlarinigina emas, balki kelgusi avlodlar salomatligiga, ayniqsa, yer, suv, atmosfera havosi, yer osti boyliklari, hayvonot va o'simliklar dunyosi, tabiat va tarixiy yodgorliklarning tabiiy holatiga ham salbiy ta'sir qilmoqda.

Yodda tuting! Mazkur masalaga O'zbekiston Respublikasi dastlab mustaqillikka erishgan paytidan boshlab e'tibor berdi va birinchilar qatorida 1993-yil 7-mayda O'zbekiston Respublikasining "Atolida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunini qabul qildi. Shuningdek, 2004-yil 3-dekabrda esa yangi tahrirda "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi.

Mazkur Qonun hozirgi va kelajak avlod manfaatlarini ko'zlab royob hamda ekologik, iqtisodiy, ilmiy, madaniy, sanitariya-sog'lomlashtirish, estetik nuqtayi nazardan milliy boylik va umumxalq mulki bo'lmish qimmatli tabiiy majmualarni muhofaza etishning umumiy, huquqiy, ekologik, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab berdi.

O'zbekiston Respublikasida o'simliklar va hayvonot dunyosini hamda davlat milliy tabiat bog'lari, davlat tabiat va tarixiy yodgorliklarini saqlab qolish ularning sonini ko'paytirish inson hayotini ekologik normal saqlashga, tabiat bilan jamiyat va inson o'rtasidagi ma'lum mutanosiblikni saqlashga katta yordam beradi.

**Hozirgi paytda respublikamizda
qo'riqlanadigan yerlarning umumiy
maydoni 2 million gektardan ortiq bo'lib,
alohida qo'riqlanadigan 11 tabiiy hududiy
obyekt, jumladan, Sta qo'riqxona, Iza
biosfera rezervati, 400dan ortiq tabiat
yodgorliklari mavjud.**

Demak, ana shuncha o'xshash alohida muhofaza etiladigan va boshqa tabiiy hududlar huquqiy muhofaza qilinmog'i lozim.

Shuni ta'kidlash joizki, respublikamizdagi barcha muhofaza etiladigan tabiiy hududlar qonun bilan muhofaza qilinmog'i va huquqiy tartibga solinishi maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston Respublikasida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlar ushbu Qonundan, shuningdek yer, suv, o'rmon to'g'risidagi qonunlar, yer osti boyliklaridan foydalanish to'g'risidagi, atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi hamda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlardan iborat muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunlari va O'zbekiston Respublikasining boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlar Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari bilan ham tartibga solib turiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunlarining vazifalari tipik, noyob, qimmatli tabiiy

obyektlar va majmualarni, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondini saqlab qolishdan, inson faoliyatining tabiatga salbiy ta'sir ko'rsatishining oldini olishdan, tabiiy jarayonlarni o'rganishdan, atrof tabiiy muhit monitoringini olib borishdan, ekologik ma'rifat va tarbiyani takomillashtirishdan iborat.

"Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar"ning ta'rifi va ularning huquqiy maqomi yuqorida nomi tilga olingan Qonunning 4-moddasida quyidagicha ko'rsatilgan.

Yerning va (yoki) suv kengliklarining (akvatoriyalarning) ustuvor ekologik, ilmiy, madaniy, estetik, rekreatsiya va sanitariya-sog'lomlashtirish ahamiyatiga molik bo'lgan, xo'jalik maqsadidagi doimiy yoki vaqtincha foydalanishdan to'liq yoki qisman chiqarilgan uchastkalari muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hisoblanadi.

Tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash maqsadida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda muhofaza qilish va foydalanish rejimi o'rnatiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar biologik, landshaft rang-barangligini ta'minlash va ekologik muvozanatni saqlab turish uchun mo'ljallangan yaxlit ekologik tizimni tashkil etadi.

Tabiat rang-barangligini saqlab qolish, ekologik muvozanatni va biosfera monitoringini saqlab turishga, shuningdek shikast yetgan tabiiy majmualarni tiklashga mo'ljallangan yagona tizimni tashkil etuvchi O'zbekiston Respublikasining muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni xo'jalik maqsadida foydalanishdan to'liq yoki qisman, bir umrga yoki vaqtincha tortib olinishi mumkin.

Tabiiy zaxiralardan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir rejalar va dasturlar, yer tuzilishi va joylarni tekislash kesmalari hamda boshqa rejalarini ishlab chiqishda muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hisobga olinadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning asosiy turlari

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar belgilangan maqsadi va rejimiga qarab quyidagi toifalarga bo'linadi: davlat qo'riqxonalari; majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari; tabiat bog'lari; davlat tabiat yodgerliklari; ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlar; muhofaza etiladigan landshaftlar; ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat mulkidir va uning muhofazasidadir. Yer uchastkalari va boshqa tabiiy obyektlar xususiy

buyurtma qo'riqxonalar hamda tabiiy pitomniklarni tashkil etish uchun yuridik va jismoniy shaxslarga foydalanishga berilishi mumkin.

Davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarning qarorlari bilan muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning boshqa toifalari ham nazarda tutilishi mumkin. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi davlat boshqaruvini **O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralari** amalga oshiradi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazoratini O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi amalga oshiradi.

Yodda tuting! O'zbekiston Respublikasi "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunining 7-moddasiga asosan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yer uchastkalari tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish va rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar jamiyasiga kiradi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yer uchastkalari va akvatoriya uchastkalarida mazkur hududlardan foydalanishning belgilangan maqsadiga zid har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan yoki ko'rsatishi mumkin bo'lgan faoliyatni cheklash yoki taqiqlash uchun yer uchastkalarini saqlash vazifasi belgilanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etishda yuridik va jismoniy shaxslarning faoliyatini cheklash yoki tugatish tufayli ularga yetkazilgan zararning o'zini qonun hujjatlariga muvofiq qoplanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish uchun qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan va o'rmon fondidagi yerlar ajratib berilganda qishloq xo'jaligi hamda o'rmon xo'jaligi ishlab chiqarishi ko'radigan zarar va talafotlarning o'zini qoplanmaydi.

Aharaiyat bering! Davlat qo'riqxonalarining, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarining, tabiat bog'larining, davlat tabiat yodgorliklarining, buyurtma qo'riqxonalarining (ovchilik xo'jaliklarida tashkil etilgan buyurtma qo'riqxonalar bundan mustasno), tabiiy pitomniklarning yer uchastkalariga **soliq solinmaydi**. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda xo'jalik faoliyati yuritilayotgan bo'lsa, yer **solig'i uudiriladi**.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yer uchastkalarini davlat va jamoat ehtiyoqlari uchun olib qo'yishga alohida hollarda yo'l qo'yiladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar davlat tabiat yodgorliklarini, buyurtma qo'riqxonalarini, tabiiy pitomniklarni muhofaza qilish bo'yicha zimmalariga yuklatilgan majburiyatlar bajarilishini ta'minlamagan taqdirda ular egallab turgan yer uchastkasi olib qo'yilishi mumkin.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yer uchastkalari hamda akvatoriya uchastkalarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish va ularni olib qo'yish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni rivojlantirish va joylashtirishning bosh kesmasini yoki davlat hokimiyati mahalliy idoralari tabiatni muhofaza qilishning idoralari tabiatni muhofaza qilishning hududiy majmui kesmasini tasdiqlashi bilan ayni bir vaqtda muhofaza etishga favsiya etilayotgan yer maydonini zaxiralash to'g'risida qaror qabul qilinadi. Muhofaza etiladigan tabiiy hudud tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilinganiga qadar mazkur hududda yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning xo'jalik faoliyati cheklanadi yoki to'xtatiladi. Bunday hollarda yer egalari va yerdan foydalanuvchilar xo'jalik faoliyatining cheklanishi yoki to'xtatilishi tufayli qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi ishlab chiqarishida ko'rilgan yo'qotish va talafotlar uchun tovon olish huquqiga egadirlar hamda yer solig'i bo'yicha imtiyozlardan foydalanadilar.

Ta'kidlash joizki, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning davlat kadastrini ham katta ahamiyatga ega. Ushbu masala mazkur Qonunda yetarlicha o'z aksini topgan.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning davlat kadastrini bu hududlarning huquqiy maqomi, ularning jug'rofiy mavqeyi, miqdor va sifat ko'rsatkichlari, ekologik, ilmiy, ma'rifiy va boshqa xil ahamiyatini qamrab oladi.

O'zbekiston Respublikasining muhofaza etiladigan tabiiy hududlari davlat kadastrini mazkur hududlar tarmog'ini rejalashtirish, ularni muhofaza etishni ta'minlash va ilmiy tadqiqotlar o'tkazish, tegishli qoidaga rioya etilishi ustidan davlat nazorati darajasini oshirish, shuningdek ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishni rejalashtirish chog'ida bu hududlar o'rnini va ahamiyatini hisobga olish maqsadida yuritiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning davlat kadastrini Respublika budjeti hisobidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlagan yagona tizim asosida yuritiladi. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning davlat kadastrini yuritishni O'zbekiston Respublikasi

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining idoralari O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi bilan birgalikda amalga oshiradi.

**“Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar
huquqiy holatining” quyidagi
xususiyatlari mavjud:**

Uning yangi ijtimoiy tuzam, bozor munosabatlarini mustahkamlash va ekologik siyosatni barqarorlashtirish uchun yangi huquqiy ekologik zamin bo'lib, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni muhofaza qilish va ularni huquqiy tartibga solishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yishi bilan;

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy holatini o'rganish va u to'g'risidagi qonun davlat qo'riqxonalari, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari, tabiat bog'lari, davlat tabiat yodgorliklari, ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlar, muhofaza etiladigan landshaftlar, ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar va boshqa masalalarni hamda u bilan bog'liq barcha munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishi bilan;

U O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qo'yan talabiga mosligi, konstitutsiyaviy ustuvorlikka ega ekanligi hamda davlat tomonidan muhofaza etilishi;

Mazkur sohani huquqiy tartibga solish, bozor iqtisodiyotida qabul qilingan ekologik qonunlarni qo'llash va ular bilan birgalikda ekologik muhitni yaxshilashga, tabiat obyektlaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishga, avniqsa, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni saqlashga;

Ushbu soha fuqarolarimizdan shu kungi hayot talabi asosida ekologik huquqiy ma'naviyat va madaniyatli bo'lishni hamda ushbu yo'nalishda doim yuksalish bo'lishini taqozo qilishi va boshqa xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi.

A) davlat qo'riqxonalari va ularning huquqiy tartibi

O'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish ularning nodir va tugab borayotgan turlarini saqlab qolish, sonini ko'paytirishda davlat qo'riqxonalari, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari, tabiat bog'lari, ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, taktor ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlarining ahamiyati kattadir.

Yodda tuting!

Hozirda Respublikamizda "Jayron" ekologik markazi faoliyat ko'rsatmoqda. Qo'riqlanadigan yerlarning umumiy maydoni 2 million gektardan ortiq. Respublikamizda alohida qo'riqlanadigan 11 tabiiy-hududiy obyekt, shu jumladan 8 qo'riqxona bo'lib, uchitasi tog'da, uchitasi daryo qayiridagi to'qayda va ikkitasi cho'l landshaftlarida joylashgan. Bular: Chotqol tog'-o'rmon, Zomin, Qizilqum, Nurota, Zarafshon, Hisor, Vardanzi, Ko'hitangtog', Kiteb qo'riqxonalaridir. Bu qo'riqxonalarda bioekologik tadqiqotlar olib boriladi.

Ta'kidlash joizki, davlat qo'riqxonalarining ta'rifi va vazifalari O'zbekiston Respublikasining "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunida aniq ko'rsatib berildi.

Mazkur Qonunning 18-moddasiga asosan:

Tabiiy obyektlar va majmualarni muhofaza qilishning qattiq rejimiga ega bo'lgan, tipik ekologik tizimlar, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondini saqlab qolish hamda o'rganish uchun mo'ljallangan, tabiiy jarayonlar va hodisalar o'zgarishi ustidan monitoring o'tkazish maqsadini qo'ygan tabiatni muhofaza etuvchi ilmiy-tadqiqot muassasalari umumdavlat ahamiyatiga molik muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat qo'riqxonalari hisoblanadi.

Davlat qo'riqxonalari maxsus vakolati davlat organining taqdimnomasi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan davlat tabiatni muhofaza qilish ilmiy-tadqiqot muassasasi shaklida tashkil etiladi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan nizom asosida faoliyat ko'rsatadi.

Davlat qo'riqxonalari hududida har qanday faoliyat taqiqlanadi, ilmiy-tadqiqot faoliyati va atrof tabiiy muhit monitoringini yuritish bundan mustasno. Davlat qo'riqxonalari yong'inga qarshi tadbirlar o'tkazilishiga yo'l qo'yiladi.

Davlat qo'riqxonalari hududida hamda ularning qo'riqlanma zonalarida tirik organizmlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish taqiqlanadi.

Davlat qo'riqxonalari yoki ular qaysi davlat organlarining tasarrufida bo'lsa, shu davlat organlarining xodimi hisoblanmaydigan fuqarolarning davlat qo'riqxonalari hududida bo'lishiga ularda ana shu organlar yoki davlat qo'riqxonasi ma'muriyati bergan ruxsatnoma bo'lgan taqdirda yo'l qo'yiladi.

Davlat qo'riqxonalari ilmiy tadqiqotlar bunday qo'riqxonalarda shtatidagi ilmiy xodimlar tomonidan o'tkaziladi. Shartnoma asosida boshqa ilmiy tashkilotlar va mutaxassislar jalb etilishi mumkin.

Davlat qo'riqxonalari olimlar kengashlari (ilmiy kengashlar) tuziladi.

Davlat qo'riqxonalari atrof tabiiy muhit monitoringi yuritilishi shart.

Davlat qo'riqxonalari ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalari, agar ular O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetining va tabiatni muhofaza qilish

fondlarining mablag'larini hisobiga olingan bo'lsa, davlat mulki hisoblanadi. Yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'larini hisobiga olingan ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalariga bo'lgan mulk huquqi davlat qo'riqxonalarini bilan mazkur shaxslar o'rtasida tuzilgan shartnoma bilan belgilanadi. Davlat qo'riqxonalarini ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalaridan tekin foydalanadi. Davlat qo'riqxonalarining tabiiy obyektlari va majmualari holati to'g'risidagi ilmiy axborot e'lon qilinishi kerak. Davlat qo'riqxonalarini o'z matbuot nashrlariga ega bo'lishi mumkin.

Davlat qo'riqxonalarining ilmiy fondlari muddatsiz saqlanishi kerak. Davlat qo'riqxonalarining ilmiy tadqiqotlarini muvofiqlashtirib borishni O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi amalga oshiradi.

Alohida ekologik qimmatga ega bo'lgan tabiiy obyektlar va majmualarni asl holatida saqlash uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarini hisoblanadi.

Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarini maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan davlat tabiatni muhofaza qilish muassasasi shaklida tashkil etiladi.

Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarini bunday qo'riqxonalar to'g'risidagi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan tasdiqlanadigan nizom asosida faoliyat ko'rsatadi.

Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarini hududida har qanday faoliyat taqiqlanadi, ilmiy-tadqiqot, rekreatsiya faoliyati, atrof tabiiy muhit monitoringini yuritish, shuningdek pichan o'rish va eberva mollar o'tlatish, yovvoyi o'simliklarni oziq-ovqat maqsadlari uchun, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarini xodimlarining va mazkur qo'riqxonalarining qo'riqlanma zonalarida yashovchi fuqarolarning o'z ehtiyojlari uchun yovvoyi holda o'sadigan o'simliklarning dorivor va texnik xomashyosini tayyorlash (yig'ish) bundan mustasno.

Har bir qo'riqxonani qaysi idoraning tasarrufida bo'lsa, shu idora O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan kelishib turib tasdiqlaydigan Nizom asosida faoliyat ko'rsatadi.

Amaliyotda davlat qo'riqxonalarining maqomi va mablag'lari masalasi katta ahamiyatga egadir. Yuqorida nomi zikr etilgan Qonun asbu masalaga quyidagicha e'tibor beradi.

Davlat qo'riqxonalari, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari hamda tabiat bog'lari quyidagilar hisobidan moliyalashtiriladi:

O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag'lari;

– tabiatni muhofaza qilish fondlari mablag'lari;

– ilmiy-tadqiqot, tabiatni muhofaza qilish, reklama-noshirlik va ma'rifiy faoliyatidan keladigan daromadlar;

– muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga yetkazilgan zararining o'rnini qoplashga qaratilgan tushumlar,

– muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning rejimini buzganlik uchun undirilgan jarima pullari;

– ransodara etilgan ovchilik qurollari va baliqchilik asboblari realizatsiya qilishdan, qonunga xilof ravishda qo'lga kiritilgan o'lja mahsulotini sotishdan tushgan pullar;

– yuridik va jismoniy shaxslarning xayriya yordamlari;

– qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa tushumlar.

Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari va tabiat bog'lari ixtiyoriga yuqorida ko'rsatilgan mablag'lardan tashqari fuqarolarning muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga kirib chiqishi va tabiiy resurslardan foydalanish uchun ruxsatnomalar berishdan, rekreatsiya, turistik-ekskursiya yo'nalishidagi va qonun hujjatlarida yo'riqo'yiladigan boshqa faoliyatdan kelgan daromadlar ham beriladi.

Davlat buyurtma qo'riqxonalarini, davlat tabiat yodgorliklarini tashkil etish, muhofaza qilish va ulardan foydalanish uchun mablag'lar mazkur muhofaza etiladigan tabiiy hududlar qaysi mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat organlari tasarrufida bo'lsa, shu mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat organlari tomonidan ajratiladi.

Xususiy buyurtma qo'riqxonalar va tabiiy pitomniklar qaysi yuridik va jismoniy shaxslarning tasarrufida bo'lsa, shu yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga yetkazilgan zararining o'rnini qoplashga qaratilgan tushumlardan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning rejimini buzganlik uchun undirilgan jarima pullaridan, fuqarolarning muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga kirib chiqishi va tabiiy resurslardan foydalanish uchun ruxsatnomalar berishdan tushgan mablag'lardan, rekreatsiya, turistik-ekskursiya yo'nalishidagi va boshqa faoliyatdan kelgan daromadlardan, yuridik va jismoniy shaxslarning xayriya yordamlaridan tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun foydalaniladi.

Ilmiy tadqiqotlarni yo'lga qo'yish va o'tkazish uchun davlat qo'riqxonalari o'z ilmiy xodimlar shtati bilan ta'minlanadi.

Ilmiy tadqiqotlar, shuningdek chet ilmiy tashkilotlarni va ayrim mutaxassislarni jalb etish yo'li bilan ham o'tkazilishi mumkin. Davlat qo'riqxonalarida olimlar kengashi (ilmiy kengash) tuziladi.

"Tabiat solnomasi"ni yuritish barcha davlat qo'riqxonalari uchun majburiydir. Davlat qo'riqxonalarining ilmiy jamg'armalarini saqlash muddati chegaralanmaydi. Davlat qo'riqxonalariga ilmiy asarlarni nashr etish huquqi beriladi.

Davlat qo'riqxonalarining ilmiy tadqiqotlarini O'zbekiston Respublikasining Fanlar Akademiyasi muvofiqlashtirib boradi.

B) tabiat bog'lari va ularning huquqiy tartibi

Ekologik, madaniy va estetik qimmatga ega bo'lgan alohida tabiiy obyektlar va majmualarni tabiatni muhofaza qilish yo'nalishidagi, rekreatsiya, ilmiy va madaniy maqsadlarda saqlab qolish hamda ulardan foydalanish uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tabiat bog'lari hisoblanadi.

Yodda tuting!

Tabiat bog'lari maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasiga binoan tegishincha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki mahalliy davlat hokimiyati organlari qarorlari bilan davlat tabiatni muhofaza qilish muassasasi shaklida tashkil etiladigan **milliy tabiat bog'lari** va **mahalliy ahamiyatga molik tabiat bog'lariga** bo'linadi.

Tabiat bog'lari bunday bog'lar to'g'risidagi, ular qaysi davlat organlarining tasarrufida bo'lsa, shu davlat organlari tomonidan tasdiqlanadigan nizomlar asosida faoliyat ko'rsatadi.

Tabiat bog'larining hududi tabiat bog'lariga foydalanishga berib qo'yiladigan yer uchastkalarida, shuningdek boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning tabiat bog'lari chegaralari doirasidagi yer uchastkalarida joylashadi.

Tabiat bog'lari tashkil etilayotganda ularning hududi zonalarga bo'linadi.

Tabiat bog'larining hududida qo'riqxonaga aylantirilgan zonalar, rekreatsiya, xo'jalik maqsadida va boshqa tarzda foydalanish zonalarini ajratib qo'yiladi.

Aholini sog'lomlashtirish uchun sharoit bo'lgan taqdirda tabiat bog'larida kurort tabiiy hududlar uchun nazarda tutilgan rejimli kurort zonalarini ajratib qo'yiladi.

Tabiat bog'lari zonalarining o'lchamlari va chegaralarini o'zgartirish, ular qaysi davlat organlarining tasarrufida bo'lsa, shu organlar tomonidan davlat ekologiya ekspertizasi xulosasini inobatga olgan holda amalga oshiriladi.

Tabiat bog'lari hududida zonalarga bo'linishiga muvofiq tabaqalashtirilgan rejim o'rnatiladi.

Tabiat bog'larining qo'riqxonaga aylantirilgan zonalarida davlat qo'riqxonalarini uchun nazarda tutilgan rejim o'rnatiladi.

Tabiat bog'larining rekreatsiya zonalarini tabiiy obyektlar va majmualarning holatiga qarab turli rejimli uchastkalarga bo'linishi mumkin.

Tabiat bog'larining xo'jalik maqsadida va boshqa tarzda foydalanish zonalarida aholining istiqomat qilishiga, yuridik va jismoniy shaxslarning tabiiy obyektlar va majmualarga zarar yetkazmaydigan faoliyatiga yo'l qo'yiladi.

Har bir zonaning rejimi tabiat bog'lari to'g'risidagi nizomlarda belgilanadi.

Yodda tuting!

Tabiat bog'larining hududida quyidagilar taqiqlanadi:

- Daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yo'sinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno);
- gidrologik va gidrogeologik rejimni o'zgartiradigan harakatlar;
- tuproq eroziyasini, o'simlik va hayvonot dunyosining tanazzulini keltirib chiqaruvchi harakatlar;
- tabiat bog'larining faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan yo'l va muhandislik-kommunikatsiya ishlarini amalga oshirish;
- chiqindilarni saqlash va ko'mish, eqova suvlarni oqizish;
- tirik organizmlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish.

Tabiat bog'larida tabiiy obyektlar va majmualarga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan faoliyatning boshqa turlari ham cheklanishi yoki taqiqlanishi mumkin.

Tabiat bog'larining faoliyat ko'rsatishi uchun yo'llar, boshqa kommunikatsiyalar va inshootlar qurilishi zarur bo'lgan hollarda buzilgan yerlarni rekultivatsiya qilish, barcha tabiatni muhofaza qilish yo'nalishidagi tadbirlarni amalga oshirish, albatta, nazarda tutiladi.

D) davlat tabiat yodgorliklari

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan respublika hududida bir nechta tabiat yodgorligi hisobga olingan. Ionsiz tabiat yodgorliklari orasida xilma-xil karst relyefi shakllari, shu jumladan arxeologik ahamiyatga ega bo'lgan g'orlar va ungurlar, shuningdek nodir buloqlar, sharsharalar, ilmiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lgan qoyalalar va geologik ochilmalarni muhofaza qilish muhim vazifalardan hisoblanadi. Ayniqsa, yer osti landshaftlari, ularning betakror, sehrlil va maftunkor manzaralari jiddiy muhofazaga muhtojdir.

Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 3-dekabrda qabul qilingan "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunida VI bo'lim 26-modda aynan ana shu masalaga, ya'ni tabiat yodgorliklarining huquqiy-ekologik ahamiyati va ularni muhofaza qilish masalasiga bag'ishlangan.

Zero, respublikamiz hududidagi tabiat, tarixiy va arxeologik yodgorliklar hozirgi paytda aynan muhofaza qilinishga, tiklanish (restavratsiya)ga juda muhtoj.

Noyob, o'rmini to'ldirib bo'lmaydigan, ekologik, ilmiy, madaniy va estetik jihatdan qimmatli tabiiy obyektlari bor, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat tabiat yodgorliklari hisoblanadi.

Davlat tabiat yodgorliklari quyidagi turlarga bo'linadi:

tabiiy suv obyektlarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan gidrologik (botqoq, ko'l, daryo va boshqa) yodgorliklar

ayrim o'simliklarni saqlab qolish uchun mo'ljallangan botanik yodgorliklar

tabiat yaratgan relyef shakllarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan geomorfologik yodgorliklar

qazilma obyektlarni saqlab qolish uchun mo'ljallangan paleontologik yodgorliklar

geologik va mineralogik hosilalarni saqlab qolish uchun mo'ljallangan geologik va mineralogik yodgorliklar.

Tabiiy obyektlar maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi, shuningdek yuridik yoki jismoniy shaxslarning iltimosnomasi bo'yicha mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan davlat tabiat yodgorliklari deb e'lon qilinadi.

Tabiiy obyektlarni ular joylashgan yer uchastkalarini olib qo'ymagan holda davlat tabiat yodgorliklari deb e'lon qilishga yo'l qo'yiladi.

Davlat tabiat yodgorliklari hududida ularning asralishiga xavf soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Davlat tabiat yodgorliklari qaysi yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalarida joylashgan bo'lsa, shu yuridik va jismoniy shaxslar zimmasiga bunday yodgorliklarning rejimini ta'minlash majburiyatlari yakiatiladi.

Diniy maqsadlarda foydalaniladigan davlat tabiat yodgorliklari diniy tashkilotlarga yoki jismoniy shaxslarga bunday yodgorliklarni obodonlashtirish va asrash ishlarini amalga oshirish sharti bilan foydalanishga yoki ijaraga berilishi mumkin.

E) ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlar

O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 3-dekabrda qabul qilingan "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunida mazkur masalaga alohida e'tibor berilib, Qonunning VII bo'lim 29–34-moddalari ayni shu masalalarni o'z ichiga olgan.

Ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan hududlar buyurtma qo'riqxonalar, tabiiy pitomniklar va baliq xo'jaligi zonalarini tashkil etiladi.

Ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar *buyurtma qo'riqxonalar* hisoblanadi.

Buyurtma qo'riqxonalar quyidagi turlarga bo'linadi:

- Yodda tuting!**
- O'simliklar va hayvonlarning qimmatli, noyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlarini, tirik organizmlarning ko'chib o'tish yo'llarini saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan biologik (botanik, zoologik) buyurtma qo'riqxonalar;
  - ayrim qazilma obyektlar va ularning majmualarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan paleontologik buyurtma qo'riqxonalar;
  - qimmatli suv obyektlarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan gidrologik (botqoq, ko'l, daryo) buyurtma qo'riqxonalar;
  - nodir geologik va mineralogik hosilalarni saqlab qolish uchun mo'ljallangan geologik va mineralogik buyurtma qo'riqxonalar.

Buyurtma qo'riqxonalar umumdavlat yoki mahalliy ahamiyatga molik bo'lishi mumkin.

Umumdavlat ahamiyatiga molik buyurtma qo'riqxonalar maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi, shuningdek yuridik yoki jismoniy shaxslarning iltimosnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etiladi.

Mahalliy ahamiyatga molik buyurtma qo'riqxonalar maxsus vakolatli davlat organining taqdimnomasi, shuningdek yuridik yoki jismoniy shaxslarning iltimosnomasiga binoan mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

Buyurtma qo'riqxonalar faoliyat muddatlari ko'rsatilmagan holda (muddatsiz) yoki kamida o'n yil muddatga tashkil etiladi.

Buyurtma qo'riqxonalar davlatga qarashli yoki xususiy bo'lishi yuridik shaxs tashkil etgan holda yoki yuridik shaxs tashkil etmagan holda bo'lishi mumkin.

Xususiy buyurtma qo'riqxonalarini va yuridik shaxs tashkil etgan holdagi davlat buyurtma qo'riqxonalarini tashkil etish uchun yer uchastkalari va ayrim tabiiy obyektlar belgilangan tartibda beriladi.

Buyurtma qo'riqxonalarining hududida, majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalarini istisno etganda, ayrim tabiiy obyektlar va majmualarga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan har qanday faoliyat doimiy ravishda yoki vaqincha cheklanadi yoki tugatiladi.

Yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi davlat buyurtma qo'riqxonalarini joylashgan hududlar yer egalari, yerdan foydalanuvchilarning, shuningdek yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlarining xo'jalik maqsadidagi foydalanishidan olib qo'yilmaydi. Mazkur buyurtma qo'riqxonalar qaysi yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalarida va (yoki) akvatoriya uchastkalarida tashkil etilgan bo'lsa, shu yuridik va jismoniy shaxslar buyurtma qo'riqxonalarining belgilangan rejimiga rioya etishlari shart.

Har bir buyurtma qo'riqxona rejimining xususiyatlari, mazkur buyurtma qo'riqxona qaysi davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar tasarrufida bo'lsa, shu davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tasdiqlanadigan nizomda belgilanadi.

Tabiiy pitomniklar yuridik yoki jismoniy shaxslarning iltimosnomasiga binoan mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

O'simliklar va hayvonlarning ayrim turlariga zarur sharoit yaratish yo'li bilan ularni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar *tabiiy pitomniklar* hisoblanadi.

Tabiiy pitomniklar davlatga qarashli yoki xususiy yuridik shaxs tashkil etgan holda yoki yuridik shaxs tashkil etmagan holda bo'lishi mumkin.

Xususiy tabiiy pitomniklarni va yuridik shaxs tashkil etgan holdagi davlat tabiiy pitomniklarini tashkil qilishi uchun yer uchastkalari va ayrim tabiiy obyektlar belgilangan tartibda beriladi.

Tabiiy pitomnik qaysi o'simliklar va hayvonlar uchun mo'ljallangan bo'lsa, shu pitomnikning hududida shu o'simliklar va hayvonlarning saqlab qolinishi, takror ko'paytirilishi va tiklanishiga xavf soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Suv obyektlarini yoki ularning qismlarini o'z ichiga oladigan, noyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan baliqlar va boshqa suv organizmlari turlarini saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun, shuningdek baliq xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalaniladigan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar *baliq xo'jaligi zonalar*i hisoblanadi.

Baliq xo'jaligi zonalarini tabiatni muhofaza qilish, qishloq va suv xo'jaligi organlarining taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etiladi.

Baliq xo'jaligi zonalarida baliqlar va boshqa suv organizmlarining saqlab qolinishi, takror ko'paytirilishi va tiklanishiga xavf soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

F) Muhofaza etiladigan landshaftlar

O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 3-dekabrda qabul qilingan "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunida mazkur masalaga alohida e'tibor berilib, VIII bo'lim 35-41-moddalari aynan shu masalalarni o'z ichiga olgan.

Kurort tabiiy hududlar, rekreatsiya zonalarini, suvni muhofaza qilish zonalarini, sohil bo'yi mintaqalarini, suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalarini, yer usti va yer osti suvlarining hosil bo'lish zonalarini muhofaza etiladigan landshaftlar jumlasiga kiradi.

Yodda tuting!

Davolash va sog'lomlashtirish xossalari, mineral manbalarga, shifobaxsh balchiq qatlamlariga, qulay iqlim va boshqa sharoitlarga ega, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar *kurort tabiiy hududlar* hisoblanadi.

Kurort tabiiy hududlar umumdavlat va mahalliy ahamiyatga molik bo'lishi mumkin.

Umumdavlat ahamiyatiga molik kurort tabiiy hududlar O'zbekiston Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining birgalikdagi taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etiladi.

Mahalliy ahamiyatga molik kurort tabiiy hududlar O'zbekiston Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining birgalikdagi taqdimnomasiga binoan mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

Kurort tabiiy hududlar uchta zonaga bo'linadi:

Birinchi zonaga davolash xossalari ega manbalar, shifobaxsh balchiq qatlamlari bo'lgan hududlar kiradi. Bunday zonada har qanday faoliyat taqiqlanadi, davolash xossalari ega manbalar va balchiq bilan davolash shifoxonalarini obodonlashtirish uchun zarur inshootlar qurish bundan mustasno.

Ikkinchi zonaga sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylarining hududlari kiradi. Bu zonada davolash va dam olishni tashkil etish uchun zarur bo'lgan faoliyatni istisno etganda har qanday faoliyat, shuningdek bu hududda vaqtincha istiqomat qiladigan tibbiyot xodimlari va xizmat ko'rsatuvchi xodimlardan tashqari boshqa aholining yashashi taqiqlanadi.

Uchinchi zonaga sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylariga tutash hududlar kiradi. Bu zonada davolash manbalariga, shifobaxsh balchiq qatlamlariga zarar yetkazmaydigan va dam olish hamda davolanish sharoitlarini yomonlashtirmaydigan cheklangan xo'jalik faoliyati yuritishga ruxsat etiladi.

foydali qazilmalarni qazib olish, mineral suvlar va shifobaxsh balchiq qazib olish bundan mustasno;

kimyo, selyulloza-qog'oz va metallurgiya sanoati korxonalarining faoliyati;

daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yo'sinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno),

zaharli kimyoviy moddalarni qo'llash;

haram o'lgan chorva mollari ko'miladigan joylarni tashkil etish;

zaharli kimyoviy moddalar va mineral o'g'itlar omborlarini qurish;

chiqindilarni saqlash va ko'mish;

joyning gidrologik rejimini o'zgartirish.

Kurort tabiiy hududlar doirasida quyidagilar taqiqlanadi:

Turizm va aholining ommaviy dam olishini tashkil etish uchun qulay jug'rofiy va iqlim sharoitlariga ega, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar *rekreatsiya zonalarini* hisoblanadi.

Rekreatsiya zonalarini O'zbekiston Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining birgalikdagi taqdimomasiga binoan mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari bilan tashkil etiladi.

Rekreatsiya zonalarini tabiiy obyektlar va majmualarning holatiga qarab turli rejimga ega uchastkalarga bo'linishi mumkin.

Rekreatsiya zonalarida quyidagilar taqiqlanadi:

kimyo, selyulloza-qog'oz va metallurgiya sanoati korxonalarining faoliyati;

daraxt va butalarni kesish (parvarishlash yo'sinidagi va sanitariya maqsadidagi kesish bundan mustasno),

zaharli kimyoviy moddalarni qo'llash;

haram o'lgan chorva mollari ko'miladigan joylarni tashkil etish;

chiqindilarni saqlash va ko'mish.

joyning gidrologik rejimini o'zgartirish.

zig'ir, kanop va teri yuvish.

Sohil bo'yi mintaqalarida ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan cheklashlar va taqiqlardan tashqari quyidagilar taqiqlanadi:

mineral va organik o'g'itlarni qo'llanish;

chorva moilarni o'tlatish;

har qanday turdagi qurilish, suv xo'jaligi obyektlarini qurish bundan mustasno;

belgilanmagan joylarda qayiqlar bog'lab qo'yiladigan joylar tashkil etish.

Suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalarini turli rejimli muhofaza mintaqalariga bo'linadi.

Daryo o'zanlarini o'zgartirish, foydali qazilmalar qazib olish va suv obyektlari holatiga ta'sir qiladigan boshqa ishlarni bajarishga faqat tabiatni muhofaza qilish, qishloq va suv xo'jaligi organlarining, shuningdek geologiya tashkilotlarining ruxsatnomasi bilan yo'l qo'yiladi.

Aholi punktlari hududida xo'jaliklararo yer tuzish va rejalashtirish o'tkazilayotganda suvni muhofaza qilish zonalarining, sohil bo'yi mintaqalarining va suv obyektlari sanitariya muhofazasi zonalarining chegaralarini o'zgartirish tabiatni muhofaza qilish, qishloq va suv xo'jaligi organlari hamda sanitariya nazorati organlari bilan kelishib olinishi lozim.

Suvni muhofaza qilish zonalarini va sohil bo'yi mintaqalarini rejimi yer usti va yer osti suvlarining hosil bo'lish zonalariga ham tatbiq etiladi.

Suvni muhofaza qilish zonalarini, sohil bo'yi mintaqalarini, suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalarini hamda yer usti va yer osti suvlarining hosil bo'lish zonalarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish tartibi hamda shartlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar

O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 3-dekabrda qabul qilingan "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonunida mazkur masalaga alohida e'tibor berilib, Qonunning IX bo'lim 42–43-moddalari aynan shu masalalarni o'z ichiga olgan.

O'rmon fondining eroziyaga qarshi barpo etilgan o'rmonlar, shahar o'rmonlari, shaharlarning, boshqa aholi punktlari va sanoat markazlarining yashil mintaqalari atrofidagi o'rmonlar, alohida qimmatli o'rmonlar, yong'oqzorlar, mevali daraxtzorlar, ilmiy yoki tarixiy ahamiyatga mo'lik o'rmonlar egallagan yerlari, shuningdek ovchilik xo'jaliklarining o'simlik

va hayvonot dunyosidan oqilona foydalanish uchun mo'ljallangan yer uchastkalari ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlar jumlasiga kiradi.

Ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlarda tirik organizmlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish hamda o'simlik va hayvonot dunyosiga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan boshqa faoliyat taqiqlanadi.

Ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo'ljallangan hududlarda o'simlik va hayvonot dunyosidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda foydalanishga yo'l qo'yiladi.

Shuningdek, hududlarni barqaror iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish maqsadida *davlat biosfera rezervatlari* -- biologik rang-baranglikni saqlash, tabiiy obyektlar va majmualardan oqilona foydalanish uchun mo'ljallangan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tashkil etilishi mumkin. Davlat biosfera rezervatlari xalqaro biosfera rezervatlari tamnogi'ga qo'shilishi va atrof tabiiy muhitning global monitoringida ishtirok etishi mumkin.

Davlat biosfera rezervatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etiladi.

Davlat biosfera rezervatlarining hadudlari davlat biosfera rezervatlariga foydalanishga beriladigan yer uchastkalarida, shuningdek boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning davlat biosfera rezervatlari chegaralari doirasidagi yer uchastkalarida joylashadi.

Davlat biosfera rezervatlari hududida quyidagilar ajratib qo'yiladi:

tabiiy obyektlar va majmualarni asl holatida saqlab qolish uchun mo'ljallangan, davlat qo'riqxonalari uchun nazarda tutilgan rejimli qo'riqxonaga aylantirilgan zona;

tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan, qo'riqxonaga aylantirilgan zonaga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan har qanday faoliyat taqiqlanadigan oraliq zona;

davlat biosfera rezervatlarining tabiiy obyektlari va majmualariga zarar yetkazmaydigan xo'jalik maqsadidagi va boshqa tarzdagi faoliyatni amalga oshirish uchun mo'ljallangan zona.

Davlat biosfera rezervatlarining rejimi bunday rezervatlar to'g'risidagi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan nizomlar bilan belgilanadi.

Bundan tashqari, ikki va undan ortiq davlat hududida joylashgan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar *davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlar* hisoblanadi.

Davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari asosida tashkil etilishi mumkin. Davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning rejimi O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalariga muvofiq belgilanadi.

Davlat qo'riqxonalari, buyurtma qo'riqxonalar va davlat tabiat yodgorliklari bilan chegaradosh hududlar *qo'riqlanma zonalar* hisoblanadi. Qo'riqlanma zonalarda ana shu muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga salbiy ta'sirning oldini olish uchun xo'jalik maqsadidagi va boshqa tarzdagi faoliyat cheklanadi yoki taqiqlanadi.

Qo'riqlanma zonalarining o'lchamlari va rejimi, shuningdek yer uchastkalarini saqlash vazifasi muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish bilan bir vaqtda belgilanadi.

Davlat qo'riqxonasi qo'riqlanma zonasining bir qismi ekologik turizmini tashkil etish, mazkur hudud uchun xos bo'lgan noyob hamda yo'qolib ketish xavfi ostida turgan o'simliklar va hayvonlarning turlarini ko'paytirish maqsadida tabiiy pitebniklar barpo etish uchun hamda qo'riqxonaning boshqa ehtiyojlari uchun shu qo'riqxonaning o'ziga topshirilishi mumkin.

Alohida ekologik, ilmiy, madaniy va estetik ahamiyatga ega bo'lgan, o'simliklarning noyob va qimmatli, shu jumladan manzarali turlarini saqlab qolish, takror ko'paytirish va tabiatni muhofaza qilish, rekreatsiya, ilmiy va madaniy maqsadlarda oqilona foydalanishga mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar milliy bog'lardir. Milliy bog'lar yer uchastkalarida o'simlik dunyosini qayta tiklash va takror ko'paytirish, shu jumladan kompleks agrotexnik tadbirlar o'tkazish yo'li bilan tuzilishi mumkin. Milliy bog' hududida yashaydigan hayvonot dunyosi mazkur hudud ekologik tizimining tarkibiy qismidir.

Milliy bog'lar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etiladi.

Milliy bog'ni boshqarish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkaması tomonidan tashkil etiladigan direksiya tomonidan amalga oshiriladi.

Milliy bog'lar bunday bog'lar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkaması tomonidan tasdiqlanadigan nizomlar asosida faoliyat ko'rsatadi.

Yer uchastkalarini qonun hujjatlarida belgilanadigan tartibda barcha tabiiy resurslari bilan birga xo'jalik foydalanuvidan olib qo'yiladi va milliy bog'larga doimiy foydalanish uchun beriladi.

Milliy bog'ning o'simlik va hayvoat dunyosi saqlab qolinishini ta'minlash uchun unga tutash hududlarda milliy bog' to'g'risidagi nizomga muvofiq qo'riqlanma zonalar tashkil etilishi mumkin.

Milliy bog' to'g'risidagi nizomga muvofiq milliy bog' hududida undan maqsadli foydalanishga zid bo'ladigan va o'simlik obyektlarining saqlanishi, ko'paytirilishi va tiklanishiga tahdid soladigan har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Milliy bog'lar hududlari funktsional zonalarga ajratilishi mumkin.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik

O'zbekiston Respublikasi qonunlarida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun ham javobgarlik belgilanishi mumkin.

Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, o'zga yuridik va jismoniy shaxslar alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ish tartibini buzish orqali yetkazgan zararlarning o'rni qonunlarda belgilangan hajmda va tartibda qoplashga majburdirlar.

Umuman olganda, "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonun va talablarni buzganlik uchun intizomiy, mulkiy (fuqarolik), ma'muriy va jinoiy javobgarliklar qo'llaniladi.

Intizomiy javobgarlik – ko'pincha mehnat intizomini buzish oqibatida "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonun va talablar buzilgan paytda qo'llanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 181-moddasiga binoan:

- 1) hayfsan,
- 2) o'rtacha oylik ish haqining o'ttiz foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima.

Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o'rtacha oylik ish haqining eilik foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarima ushlab qolish ushbu Kodeksning 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi;

3) mehnat shartnomasini bekor qilish (100-modda ikkinchi qismining 3- va 4- bandlari) kabi intizomiy jazo choralarini qo'llash taqiqlanadi.

Mulkiy (fuqarolik) javobgarlik esa "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonun va talablarni buzganlik uchun qo'llaniladi.

Uning asosiy xususiyati ham zararni qoplash, tiklash va qaytarish bilan ko'proq bog'liqdir.

Ya'ni yuqorida nomi zikr etilgan Qonunning 38-moddasiga asosan:

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning holatiga zararli ta'sir o'tkazayotgan korxonalar, tashkilotlar, sexlar, qurilmalarning faoliyati zararli ta'sir ko'rsatayotgan manbalar, shu jumladan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hamda ularning muhofaza qo'riqlanma tegralari tashqarisidagi manbalar bartaraf etilgunga qadar to'xtatib turiladi yoki cheklab qo'yiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga yetkazilayotgan zararni bartaraf etishning imkoni bo'lmasa, korxonalar, tashkilotlar, sexlar va qurilmalarning faoliyati to'xtatiladi hamda ularning faoliyat yo'nalishi o'zgartirilganidan va alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga zararli ta'siri, albatta, bartaraf qilinganidan keyingina faoliyatlari amaldagi qonunlarga muvofiq qayta tiklanishi mumkin.

Ma'muriy javobgarlik. Ushbu javobgarlik turi O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 82-moddasiga ko'ra alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tartibini buzganlik uchun qo'llaniladi.

Davlat milliy tabiat bog'lari, buyurtina qo'riqxonalari, tabiat yodgorliklari, suvni muhofaza qilish tegralari, kurort tabiiy hududlari, botanika bog'lari, dendrologiya va hayvonot bog'lari, qo'riqlanma (oraliq) tegralar, o'rmonlarning taqiqlangan mintaqalari, baliq xo'jaligi tegralari va alohida muhofaza etiladigan o'zga hududlar tartibini buzish – fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Ushbu moddaning birinchi yoki ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasini qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa,

fuqarolarga eng kam ish haqining uch baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa besh baravaridan yetti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Jinoiy javobgarlik. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonun va talablarni buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Ushbu javobgarlik turining qo'llanilish xususiyati shundan iboratki, u boshqa javobgarlik turlaridan ko'ra xavfli va og'irroq holatda sodir etilishidir.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 204-moddasiga asosan:

muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tartibini buzish ko'p miqdorda zarar yetkazilishi yoki boshqacha og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa,

eng kam oylik ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hudud yoki obyektlarni qasddan nobud qilish yoki ularga shikast yetkazish ko'p miqdorda zarar yetkazilishi yoxud boshqacha og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa,

eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki olti oygacha qamoq yoxud besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ish tartibini ta'min etish masalalariga doir korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fuqarolar, davlat idoralari o'rtasidagi nizolar sud yoki xo'jalik sudi tomonidan qarab chiqiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlardagi tabiiy zaxiralardan foydalanish va ularni muhofaza qilish masalalariga doir nizolar yer, suv, "O'rmon to'g'risida"gi qonunlarda, yer osti boyliklari to'g'risidagi, atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi, hayvonot va o'simlik dunyosini muhofaza qilishi to'g'risidagi qonunlarda belgilangan tartibda hal etiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga doir munosabatlar bilan bog'liq mulkiy nizolar qonunlarda belgilangan tartibda sud yoki xo'jalik sudi tomonidan hal etiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar amaldagi qonun hujjatlariga ko'ra bir necha toifaga bo'linadi.

Davlat qo'riqxonalarining huquqiy holati qanday belgilangan?

2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar eng muhofaza obyekti sifatida ko'riladi.

Bunday hududlardan xo'jalik maqsadlarida foydalanishga yo'l qo'yiladimi?

3. Buyuk Britaniya fuqarosi J.Braun, O'zbekistonga kelib, Zomin milliy bog'ida bo'lib, bog'ning yodgorliklaridan (daraxt novdalari, tulki terisi va h.k.) o'z yurtiga olib ketayotganda Toshkent xalqaro aeroportida bojxona xodimlari tomonidan to'xtatilib, o'zi bilan olib ketayotgan narsalar muhofaza etiladigan hududdan olinganligi uchun ularni davlat chegarsidan chetga olib ketish uchun maxsus ruxsatnoma bo'lish kerakligini tushuntirishadi. Bundan norozi bo'lgan J.Braun Zomin milliy bog'ida bo'lishi uchun o'rnatilgan tartibda ruxsatnoma olganligini bildirib o'tadi va Zomin milliy bog'i yodgorliklarini olganligini milliy bog' xodimlari ko'rishganligini va hech narsa deyishmaganini ham aytib o'tadi va holanki agar bojxona xodimlari o'z vakolatlarini suiiste'mol qilib uni qonuniy huquq va manfaatlariga putur yetkazadigan bo'lsa, bu haqida O'zbekistondagi Buyuk Britaniya elchisi xabar topishini va bu yaxshilik bilan tuganmasligini bildiradi.

Bojxona organi xodimlari qonuniy qaror qabul qilganmi?

Mazkur nizoli vaziyatlar qanday hal etiladi?

4. Fuqaro Sh.Axmadaliyev yovvoyi o'rdaklarga ov qilish uchun Ugam Chotqol milliy bog'i yonida joylashgan Ohangaron ov xo'jaligiga keladi. Ov qilish jarayonida fuqaro Sh.Axmadaliyev qurolidan yarador bo'lgan ikkita o'rdak uchib borib, Chotqol davlat qo'riqxonasi hududiga tushadi.

Fuqaro Sh.Axmadaliyev Chotqol davlat qo'riqxonasi rahbariyatiga murojaat qilib, ovlagan ikkita o'rdagini qo'riqxonaga hududidan olib chiqib ketishga ruxsat so'raydi. Qo'riqxonaga rahbariyati qo'riqxonaga hududiga kirish mumkin emasligini bildirib, shuning uchun ushbu o'rdaklarni olishga ruxsat bera olmasligini aytib o'tadi.

Fuqaro Sh.Axmadaliyev Chotqol davlat qo'riqxonasi rahbariyati qaroridan norozi bo'lib, uning qonuniy huquq va manfaatlariga zarar yetkazilgan deb hisoblab, sudga murojaat qiladi.

Aytingchi, qo'riqxonaga rahbariyati qonuniy qaror qabul qilganmi?

Fuqaro Sh.Axmadaliyev sudga yutib chiqish uchun qanday vaj keltirishi mumkin?

Sud qanday qaror qabul qiladi?

17-BOB. AHOLI PUNKTLARI VA XO'JALIK FAOLIYATIDA ATROF-MUHITNI HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

Aholi punktlarida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish. Xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish. Sanoatda va transportda atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish. Qishloq xo'jaligi va energetikada atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish.

Aholi punktlarida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish

Aholi punktlarida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Aholi punktlari aholi joylashgan yerlar bo'lib, ushbu yerlarda asosan aholi yashash joylarini qurish va rivojlantirish, shuningdek transport tizimini va umuman infratuzilmani joylashtirish, sanoatni rivojlantirish maqsadlari ham ko'zda tutiladi.

Esda tuting! Aholi punktlarining quyidagi turlari mavjud:

1) **shahar** (aholisi asosan sanoat va savdo, shuningdek xizmat ko'rsatish, boshqaruv, fan, madaniyat sohalarida band bo'lgan eng katta aholi punktlari);

2) **posyolka** (shahar chizig'idan tashqarida joylashgan shahar tipidagi aholi punkti);

3) **shaharcha** (sanoat korxonalarini, qurilishlar, temir yo'l stansiyalari va boshqa muhim obyektlar yaqinida joylashgan aholi punktlari);

4) **qishloq** (shahar hududiga kirmaydigan, ma'lum aholi soniga ega bo'lgan, qishloq markazlari va ma'lum sanoat obyektlari atrofida istiqomat qiluvchi aholining yashash joylari);

5) **ovul** (nisbatan kichikroq hajmdagi yashash va turar joylardan iborat aholi punktlari).

Aholi punktlari, eng avvalo, aholi muqim yashash joyi bo'lib, ularda marakkab iqtisodiy-geografik, arxitektura va qurilish, shuningdek madaniy majmualar mavjud bo'ladi. Ushbu hududlarda atrof-muhitni muhofaza qilish shaharsozlik faoliyatiga nisbatan ekologik talablarni belgilash; aholining sanitariya-epidemiologiya xotirjamligini ta'minlash; aholi punktlarida tabiiy obyektlar muhofazasini ta'minlash kabi yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

Ta'kidlash joizki, 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari sifatida aholi punktlarida arzon uy-joylar barpo etish, ushbu hududlarda yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya, ijtimoiy infratuzilmani barpo etish, zarur hollarda ularni modernizatsiya qilish, shuningdek ekologik toza mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash, maishiy chiqindilarni qayta ishlashga ixtisoslashgan majmualar qurish yo'li bilan mamlakatimiz shahar va qishloqlarini har tomonlama jadal rivojlantirish vazifasi qo'yilgan⁸¹.

Bir qator olimlar hisob-kitoblariga ko'ra, hozirgi vaqtda dunyo aholisining yarmidan ko'pi (Yevropada esa 70%) shaharlarda yashaydi. Shu munosabat bilan aholi punktlarida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish, avvalambor, aholi salomatligini ta'minlash, aholi uchun qulay atrof-muhitni ta'minlash maqsadiga qaratilgan bo'ladi. Biroq bugungi kunga kelib deyarli barcha yirik shaharlarda atmosfera havosi iflosalanishi natijasida aholi salomatligiga jiddiy ziyon yetkazilishi holatlari uchramoqda⁸².

Yuqoridagi yo'nalishlardan kelib chiqqan holda, aholi punktlarida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida", "Ekologik ekspertiza to'g'risida", "Ekologik nazorat to'g'risida"gi va boshqa qonunlar, Yer, Shaharsozlik kodekslari, shuningdek, "Ekologik normativlar loyihalarini ishlab chiqish va kelishish tartibi to'g'risida", "Davlat ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasida davlat ekologik ekspertizasi to'g'risida" va "O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhitning davlat monitoringi to'g'risida"gi nizomlar bilan tartibga solinadi.

E'tibor qiling! 2002-yil 4-apreldagi **Shaharsozlik kodeksida** shaharsozlik vositalari orqali shahar va qishloq aholi punktlari aholisining qulay yashash sharoitlarini ta'minlash, xo'jalik va boshqa faoliyatning atrof-muhitga yetkazadigan zararli ta'siriga yo'l qo'ymaslik, ekologik holatni yaxshilash (**4-modda**), shaharsozlik faoliyatining asosiy talablaridan biri sifatida atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik xavfsizlik talablariga, shuningdek sanitariya normalari va qoidalariga rioya qilish (**6-modda**), yuridik va jismoniy shaxslarning shaharsozlik faoliyatini

⁸¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PQ-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyas to'g'risida"gi Farmoni O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plamini, –2017, –№5, –70-modda.

⁸² Masalan, Xitovning Jitta shahrida atmosferadagi moyda ko'mir zararchalari har yili 50 mingdan ortiq barchaqt o'linga hamda 400 mingdan ortiq shaxslarda o'pka kasalliklariga sabab bo'layotganligi aniqlandi.

amalgaga oshirish chog'ida atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik xavfsizlik talablariga, shuningdek sanitariya normalari hamda qoidalariga rioya etish, shuningdek atrof-muhitga, madaniy meros obyektlariga, shahar qishloq landshaftlariga zararli ta'sir etadigan xatti-harakatlar sodir etmaslik majburiyatlari (8-moddasi) va boshqa ekologizatsiyalashgan talablar ko'zda tutilgan.

Shuningdek, aholi punktlarida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish ekologiya sohasidagi maxsus vakolatli davlat organlari bilan bir qatorda mahalliy davlat hokimiyati organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan ham amalga oshirilishi bilan tavsiflanadi. Xususan, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 10-moddasida davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarining tabiatni muhofaza qilish sohasidagi 6 ta aniq vakolati belgilangan.

Aholi punktlarida atrof-muhitni muhofaza qilish bir necha yo'nalishlarda olib boriladi. Ushbu yo'nalishlarning ustuvorligi va mazmuni har bir shaharda atrof-muhit holati, iqtisodiy vaziyat, tegishli mansabdor shaxslarning ekologik-huquqiy ongiga bog'liq holda belgilanadi.

Birinchi yo'nalish – aholi punktlari ekologik tizimlarini (shu jumladan, tabiiy, o'zgaragan, modifikatsiyalashgan ekologik tizimlarni) kompleks himoya qilish. Ushbu yo'nalishning alohida ajratilishi – aholi punktida faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning atrof-muhitga chiqindi va ifloslantiruvchi moddalarni chiqarishi, shahar hududi chekkalarida chiqindilarning to'planishi, aholi punkti tabiiy resurslarining ifloslanishi kabi omillar majmui birgalikda atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi bilan belgilanadi.

Shu bois aholi punktining ayrim alohida hududlarini himoya qilish yoki xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatiga muayyan ekologik talablarni belgilash yetarli emas, balki aholi punktida uning ekologik tizimiga antropogen ta'sir majmuini hisobga olgan holda atrof-muhitni kompleks himoya qilish choralarini amalga oshirish zarur. Aholi punktida ushbu yo'nalishda ekologik muammolarning oldini olishning samarali usuli bo'lib, aholi punkti qurilishlarini rejalashtirish, ishlab chiqarish chiqindilarini joylashtirishning ekologik xavfsizligini ta'minlash hisoblanadi. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 14-moddasiga muvofiq, hududiy-ishlab chiqarish majmualarini tarkib toptirishda, sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilishni rivojlantirishda hamda shaharlar, boshqa punktlarini qayta qurish va ta'mirlashda atrof tabiiy muhitga bo'ladigan ta'sirning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan me'yorlari belgilanadi.

Aholi punktlarida atrof-muhitni muhofaza qilish yo'nalishidagi chora-tadbirlarning **ikkinchi yo'nalishi** sifatida insonlarning kundalik faoliyatida – chiqindilarni joylashtirish, qurilishlar qilish, tarar-joy va sanoat binolarini qayta ta'mirlash, sanoat obyektlarini ishlatish va boshqalarni amalga oshirishda atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha talablarga rioya etilishini ta'minlashni ko'rsatish mumkin. Ushbu talablarning aksariyati sanitariya normalarida va texnik reglamentlarda belgilab berilgan. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 41-moddasida ham korxonalar, inshootlar va boshqa obyektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish, rekonstruksiyalash, ulardan foydalanish va ularni tugatishga doir ekologiya talablari belgilangan. Shuningdek, Qonunning 45-moddasida chiqindilarni aholi punktlari yerlarida saqlash va ko'mib tashlash taqiqlanishi belgilangan.

Aholi punktlarida atrof-muhitni muhofaza qilishning **uchinchi yo'nalishi** – shahar tabiiy resurslari (yer, tuproq, suv, yer qabri, atmosfera havosi, hayvonot va o'simlik daryosi v.b.)ni muhofaza qilishdir. Aholi punkti doirasida tabiiy resurslar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bir tabiiy resursning holatidagi salbiy o'zgarish, o'z navbatida, boshqa tabiiy resurslarga ham ta'sir ko'rsatadi. Shu bois qonunchilikda atrof-muhitning qulay holatini ta'minlashdek umumiy vazifani hal qilish doirasida alohida tabiiy obyektlar turlarini muhofaza qilish bo'yicha maxsus choralar ko'zda tutiladi.

To'rtinchi yo'nalish – chegaralarida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar joylashgan aholi punktlarida atrof-muhitni muhofaza qilish. Aholi punktlari doirasida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar antropogen ta'sirdan alohida muhofaza etilishni talab qiladi.

Xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish

Esdan tuting! Xo'jalik faoliyati – bu insonning foydali mahsulot (oziq-ovqat, kiyim-kechak, foydali qazilmalar, tabiiy mahsulotlar, avtomobil v.b.) olishga yo'naltirilgan maxsus faoliyatidir. Ushbu faoliyatning aksariyat qismi turli sanoat tashkilotlarida – korxonalar, zavodlar, fabrika, elektrostantsiya, kon va hokazolarda, shuningdek qishloq xo'jaligida amalga oshiriladi.

Xo'jalik va boshqa faoliyatni amalga oshirish, ushbu faoliyat xususiyatiga qarab, atrof-muhit holatiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Xususan, sanoat tegralari toifasiga kiruvchi elektrostansiyalari (issiqlik, suv v.b.)

atrofidagi suv, tuproq va atmosfera havosida radioaktiv elementlar miqdori shaharlarga nisbatan bir necha o'n barobar ko'p bo'ladi, lekin is gazining miqdori elektrostansiya atrofida agrar tegralarga tenglashgan, shaharlarga nisbatan esa bir necha o'nlab baravar kam bo'ladi.

Xalq xo'jalik tarmoqlari faoliyatining atrof tabiiy muhitga va aholiga salbiy ta'sirini kamaytirish hamda tabiiy resurslarni tiklab borishni kafolatlovchi normativlar va standartlar bilan belgilab qo'yish juda muhim huquqiy chora hisoblanadi.

Xo'jalik va boshqa faoliyatni amalga oshirish jarayonida tabiiy resurslardan foydalanish limitlari va me'yorlari, atrof-muhitga yetkazilgan zararlarni korxonalar tomonidan qoplashning huquqiy normalari 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning IV, V, XI boblarida keltirilgan bir qator moddalar bilan tartibga solinadi. Xususan, ushbu normativ-huquqiy hujjatda sanoat tegralarida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning umumiy tartibi, ekologik normativ va me'yorlar, ekologik ekspertizadan o'tkazilishi lozim bo'lgan holatlar, bu boradagi davlat boshqaruvi, ekologik nazorat kabi muhim masalalar o'z aksini topgan.

Xo'jalik va boshqa faoliyatni amalga oshirish jarayonida atrof-muhitni muhofaza qilishning tashkiliy-huquqiy va iqtisodiy choralari tizimiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

Birinchidan, atrof tabiiy muhit sifatining normativlari va standartlari, ekologik normativlar. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 14-moddasiga asosan xo'jalik faoliyatining atrof tabiiy muhitga zararli ta'siri atrof tabiiy muhit sifatining aholining ekologiya jihatidan xavfsizligini, tabiiy resurslarni tiklash va muhofaza qilishni kafolatlovchi normativlari va standartlari bilan cheklab qo'yiladi. Hududiy-ishlab chiqarish majmuilarini tarkib toptirishda, sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilishni rivojlantirishda hamda shaharlar, boshqa aholi punktlarini qayta qurish va ta'mirlashda atrof tabiiy muhitga bo'ladigan ta'sirning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan me'yorlari belgilanadi. Shuningdek, Qonunning 15-moddasiga muvofiq korxonalar, tashkilotlar va muassasalar atrof-muhitga ta'sirning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan eng yuqori darajalarini tartibga soluvchi ekologik va boshqa yo'sindagi mezonlarni ishlab chiqishlari shart. Ekologik normativlarni o'zlariga berilgan vakolatlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasining Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qo'riqini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va

kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tasdiqlaydilar. Kimyoviy dori-darmonlarni qishloq xo'jaligida ishlatishga O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq ruxsat etiladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 21-yanvardagi 14-sonli qarori bilan tasdiqlangan **"Ekologik normativlar loyihalarini ishlab chiqish va kelishish tartibi to'g'risida"**gi Nizom ham xo'jalik va boshqa faoliyatni amalga oshirish jarayonida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilishga oid talablarni belgilaydi.

Ikkinchidan, ekologik nazorat tizimi. Xo'jalik va boshqa faoliyatni amalga oshirish jarayonida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish faoliyatiga oid ayrim masalalar 27-moddadan iborat bo'lgan O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 27-dekabrda **"Ekologik nazorat to'g'risida"**gi O'ZQ-363-sonli Qonunida ham o'z ifodasini topdi. Xususan, Qonun bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar zimmasiga bir qator majburiyatlar yuklangan (14-modda). Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish; atrof-muhitga yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan eng yuqori ta'sirni tartibga soluvchi ekologik normativlarni ishlab chiqish va ularga rioya etish va boshqalar shular jumlasidandir.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 5-avgustdagi 216-sonli qarori bilan tasdiqlangan **"Davlat ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to'g'risida"**gi Nizomda ham davlat ekologik nazoratini amalga oshiruvchi maxsus vakolatli davlat organlariga yuklangan vazifalarga muvofiq ular o'z vakolatlari doirasida belgilangan tartibda: yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish (O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi), yer qat'ini geologik o'rganish, undan foydalanish va uni muhofaza qilish (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qat'ini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi), suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish (O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi), o'simlik va hayvonot dunyosi obyektlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish (Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi), atmosfera havosini himoya qilish (O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi hamda Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi), chiqindilar bilan munosabatda bo'lish (Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi), inson atrof-muhiti (O'zbekiston

Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi) hamda tabiatdan foydalanish iqtisodiy mexanizmlarining bajarilishi borasida amalga oshirishi lozim bo'lgan harakatlar belgilab berilgan.

Uchinchidan, ekologik ekspertiza va monitoring tizimi. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 24-moddasiga asosan davlat ekologiya ekspertizasi xo'jalik qarori qabul qilinishidan oldin o'tkazilishi shart bo'lgan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish tadbiridir. Davlat ekologiya ekspertizasi O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-maydagi "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonunida hamda Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 31-dekabrda 491-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida davlat ekologik ekspertizasi to'g'risida"gi Nizomida belgilangan tartibda o'tkaziladi.

Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 3-aprelda 111-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhitning davlat monitoringi to'g'risida"gi Nizomga asosan, mamlakatimizda atrof tabiiy muhitning ifloslanish darajasini aniqlash, uning holatini baholash, salbiy jarayonlarni prognoz qilish va ularning oqibatlarini bartaraf etish maqsadida boshqa antropogen faoliyat ta'siri va tabiiy resurslardan foydalanish tufayli atrof tabiiy muhitning ifloslanishi va boshqa zararli ta'sirlarga (jarayonlarga) uchrashini muntazam kuzatish va tasdiqlangan dastur bo'yicha bajarishga qaratilgan atrof tabiiy muhitning davlat monitoringi tizimi yuritiladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 31-oktabrda 292-sonli qarori bilan tasdiqlangan "**2011–2015-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit davlat monitoringi dasturi**"da ham ifloslantiruvchi manbalar monitoringi, shu jumladan yirik sanoat shaharlari atrofini sanoat toksikantlari bilan ifloslanganligi, ayrim qishloq xo'jaligi yerlarining toksikantlar bilan ifloslanganligi kabi tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.

To'rtinchidan, xo'jalik faoliyatida atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlarini rejalashtirish tizimi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 27-mayda 142-sonli qarori bilan tasdiqlangan "**2013–2017-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlar dasturi**"da ham uni amalga oshirishning besh asosiy yo'nalishi mustahkamlangan bo'lib, ulardan ikkitasi bevosita xo'jalik faoliyatida atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan. Xususan, dasturning iqtisodiyot tarmoqlarini ekologizatsiyalashtirish, texnologik jarayonlar va tabiatni muhofaza qilish

faoliyatini takomillashtirish hamda atrof-muhitni ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyati chiqindilari bilan ifloslanishining oldini olish kabi ikkinchi va uchinchi yo'nalishlar bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Estda tuting! Xo'jalik va boshqa faoliyatni amalga oshirish jarayonida atrof muhitni huquqiy muhofaza qilish deganda, insonlarning moddiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan xo'jalik va boshqa faoliyatni atrof muhitning tabiiy-ekologik holatini saqlash, yaxshilash va qayta tiklashga, ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan ekologik qonun-qoidalar va normativ talablar asosida hamda qonunchilikda belgilangan doirada (me'yorda, limitda) amalga oshirishga qaratilgan faoliyat tushuniladi.

Sanoatda va transportda atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish

Sanoat – xalq xo'jaligining muhim tarmog'i bo'lib, ikki yirik guruhga bo'linadi: 1) qazib oluvchi sanoat (metallurgiya maqsadlarida tog'-kimyo, qora va rangli metall va noruda xomashyoni, nonmetall ruda, neft, gaz, ko'mir, torf, tuz, noruda qurilish materiallarini qazib olish, gidroelektrostansiyalar, suv quvur tashkilotlari, yog'och yetishtiruvchi, baliq va dengiz mahsulotlarini ovlovchi tashkilotlar); 2) qayta ishlovchi sanoat (mashinasozlik, qora va rangli metall, kimyoviy va neft mahsulotlari, yog'och mahsulotlarini qayta ishlash, sellyuzo-qog'oz sanoati, qurilish mahsulotlarini ishlab chiqarish, yengil va oziq-ovqat sanoati, issiqlik elektrostansiyalari, kino sanoati).

Sanoatda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni huquqiy tartibga solishda O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-maydagi "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi, 1996-yil 27-dekabrda "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi, 2016-yil 19-sentabrda "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi hamda 2016-yil 21-sentabrda "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunlarga rioya etish talab etiladi.

Estda tuting! Sanoat – mehnat qurolini (sanoatning o'zi uchun ham, boshqa xalq xo'jaligi tarmoqlari uchun ham) ishlab chiqarish, xomashyo, material, yoqilg'i qazib olish, energiya ishlab chiqarish hamda sanotda

ishlab chiqilgan yoki qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlarni keyinchalik qayta ishlash – iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish bilan band bo'lgan korxonalar, tashkilotlar majmui.

Ushbu qonunchilik hujjatlari sanoat tegralarida tabiiy resurslarning har biridan foydalanish darajasi va ularni ifloslantirish me'yorlarini belgilaydi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunida suvning holatiga ta'sir etuvchi korxonalar, inshootlar va boshqa obyektlar quriladigan joylarni belgilash (13-modda), ushbu obyektlarni qurish loyihalarini kelishib olish (14-modda), ularni ishga tushirishni taqiqlash (15-modda) tartibi belgilangan.

O'zbekiston Respublikasining "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunida esa sanoat korxonalarining atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar chiqarishini huquqiy tartibga solish choralari, atmosfera sifati normativlari, unga zararli ta'sir ko'rsatish normativlari kabilar ko'zda tutilgan.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning xo'jalik faoliyati jarayonida ekologik xavfsizlikni ta'minlashiga oid ekologik talablar xo'jalik jarayoni bosqichlariga qarab farqlanadi: ekspluatatsiyagacha, ekspluatatsiya vaqtida va ekspluatatsiyadan keyin.

Transportda atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Transport (lot. trans – "orqali" va portare – "tashish") – insonlar va yuklarni bir joydan boshqasiga tashish, ko'chirish uchun mo'ljallangan vositalar majmui. Ba'zida "transport" atamasi orqali transport tizimini tashkil qiluvchi barcha infratuzilma majmui, boshqaruv, transport vositalari va transport tashkilotlarini qamrab olgan iqtisodiyot sohasi tushuniladi. Transportning suv, avtomobil, temiryo'l, havo, quvur va lift transporti hamda metropoliten kabi turlari mavjud.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Ekologik nazorat to'g'risida"gi Qonunida (11-modda) hamda "Davlat ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi Nizomda O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi – avtomototransport vositalarining ishlatilishida atmosfera havosining ifloslanishi yuzasidan davlat ekologik nazoratini amalga oshirishi belgilangan (18-band).

Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 31-dekabrda 491-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida davlat ekologik ekspertizasi to'g'risida"gi Nizomda esa davlat ekologik ekspertizasi amalga oshiradigan faoliyat turlarining to'rt toifadagi ro'yxati belgilangan bo'lib, ularning tizimida transport bilan bog'liq faoliyat turlari quyidagicha mustahkamlangan:

1) atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishning I toifasiga kiradigan (o'ta xavfli) faoliyat turlari – avtomagistralar, metro, temiryo'llar, tez yuriladigan katta yo'llar, respublika ahamiyatiga ega bo'lgan yuk terminallari; aeroportlar; mashinasezlik (aviasozlik, avtomobil, traktor, motor ishlab chiqarish va shu kabilar) sanoati;

2) atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishning II toifasiga kiradigan (o'rtacha darajada xavfli) faoliyat turlari – viloyat ahamiyatiga ega bo'lgan avtomobil yo'llari; aerodromlar; temiryo'l depolari; idoraviy ahamiyatga ega bo'lgan temiryo'llar;

3) atrof-muhitga ta'sir ko'rsatuvchi III toifaga mansub (past darajada xavfli) faoliyat turlari – mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan avtomobil yo'llari; avtoparklar; avtomobilga yonilg'i quyish va gaz qo'yish stansiyalari; dvigatel va mashinalarni ta'mirlash, shuningdek ularni bo'yash; tramvay-trolleybus deposi;

4) atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishning IV toifasiga mansub (mahalliy ta'sir ko'rsatish) faoliyat turlari – avtoservis punktlari; korxonalar va tashkilotlarga qarashli hamda umumiy ravishda foydalaniladigan garajlar va avtomobil to'xtash joylari; avtomobillarni yuvish

Ushbu faoliyat turlarini amalga oshirish uchun transport sohasidagi xo'jalik faoliyati belgilangan tartibda davlat ekologik ekspertizasining ijobiy xulosasini olishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 27-maydagi 142-son qarori bilan tasdiqlangan **“2013–2017-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlar dasturi”**da ham dasturda nazarda tutilgan asosiy vazifalarni bajarish uchun avtomobil va temiryo'l transporti vositalaridan atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar tashlamalarini kamaytirishni amalga oshirish talab etilishi ko'zda tutilgan. Xususan, uning 1.13-bandida atmosferaga chiqariladigan ifloslantiruvchi moddalar miqdorini yiliga 5–8 ming tonnagacha qisqartirish va bug'li gaz tashlamalarini kamaytirish maqsadida 2013–2017-yillar mobaynida 74 mingta avtomobil transportini gaz yonilg'isiga (siqilgan tabiiy gaz va suyultirilgan neft gaziga) o'tkazishni tashkillashtirish va amalga oshirish vazifasi belgilangan.

Umuman olganda, transport faoliyati subyektlari quyidagilarni amalga oshirishi lozim: transport faoliyati xavfsizligini ta'minlash maqsadida uni amalga oshirish uchun maxsus ruxsatnoma (litsenziya) olish; transport faoliyatini amalga oshirishda ekologik va sanitariya-

gigiyena normalariga rioya etish; xavfli (portlovchi, yong'inga xavfli, kimyoviy, zaharli, radioaktiv va h.k.) yuklarni tashishning alohida shartlarini ta'minlash.

Qishloq xo'jaligi va energetikada atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish

O'zbekiston Respublikasi agrar-industrial raamlakat bo'lib, aholining 60 % ga yaqini qishloq joylarda istiqomat qiladi, qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish salohiyati va tashqi savdodagi ulushi ham katta. Agrar zonalar qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan hududlar hisoblanadi. Agrar zonalarda yuzaga kelgan salbiy ekologik holat kishilarning hayot darajasiga keskin ta'sir qildi. Agrar tegralarda tabiatni muhofaza qilishning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, ma'rifiy, siyosiy va huquqiy choralarini mavjud. Ulardagi ekologik xavfsizlikni ta'minlashning huquqiy choralarini ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchisi, xo'jalik yuritishning ekologik me'yorlarini ishlab chiqish va amaliy tatbiqini ta'minlash; ikkinchisi, antropogen buzilgan tegralarni sog'lomlashtiruvchi me'yorlarni ishlab chiqish va ularni hayotga keng tatbiq qilish.

O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunida qishloq xo'jaligida atrof tabiiy muhitga bo'ladigan ta'sirning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan me'yorlarining belgilanishi (14-modda) hamda qishloq xo'jaligida kimyoviy dori-darmonlarni ishlatishga O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq ruxsat etilishi (15-modda) belgilab qo'yilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Ekologik nazorat to'g'risida"gi Qonunida (11-modda) hamda "Davlat ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi Nizomida O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi sun'iy suv obyektlarining suvidan foydalanilishi va iste'mol qilinishi, o'simlik va hayvonot dunyosini himoya qilish bo'yicha davlat karantin qoidalarining bajarilishi yuzasidan hamda O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasi – yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish yuzasidan davlat ekologik nazoratini amalga oshirishi belgilangan (18-band).

Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 31-dekabrda 491-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida davlat ekologik ekspertizasi to'g'risida"gi Nizomida esa davlat ekologik ekspertizasi

amalga oshiriladigan faoliyat turlarining to'rt toifadagi ro'yxati belgilangan bo'lib, ular tizimida qishloq xo'jaligi bilan bog'liq faoliyat turlari quyidagicha mustahkamlangan:

1) atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishning II toifasiga kiradigan (o'rtacha darajada xavfli) faoliyat turlari – viloyat ahamiyatga ega bo'lgan yer osti suvlarini olish inshootlari; Respublika va viloyatlararo ahamiyatga ega bo'lgan suv o'tkazgichlari; biotexnologiyalardan foydalanuvchi, shu jumladan pillani qayta ishlovchi korxonalar; parrandachilik fabrikalari; eskidan sug'orib kelingan 1000 gektardan ko'proq yerlarni rekonstruksiya qilish va meliorativ holatini yaxshilash; viloyat ahamiyatiga ega bo'lgan zaharli kimyoviy moddalar, shu jumladan o'g'itlar omborxonalari; paxtani qayta ishlash sanoati;

2) atrof-muhitga ta'sir ko'rsatuvchi III toifaga mansub (past darajada xavfli) faoliyat turlari – viloyat ahamiyatiga ega bo'lgan yer osti suvlarini chiqarish inshootlari; viloyat va tuman ahamiyatiga ega bo'lgan suv o'tkazgichlar, chorvachilik komplekslari; chorvachilik xo'jaliklari; paxta tolasini qayta ishlash korxonalari; sutni qayta ishlash korxonalari; omuxta yem ishlab chiqarish, parrandachilik fermalari; 100 gektardan 1000 gektargacha maydonda sug'oriladigan yerlarni rekonstruksiya qilish va meliorativ jihatdan yaxshilash; maydoni 30 gektardan ortiq bo'lgan baliq urchitish havzalari va baliqni qayta ishlash; cho'chqachilik fermalari; paxta tayyorlash punktlari;

3) atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishning IV toifasiga mansub (mahalliy ta'sir ko'rsatish) faoliyat turlari – ichki xo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan suv o'tkazgichlar va suv xo'jaligi tarmoqlari; maydoni 30 gektargacha bo'lgan baliq urchitish havzalari; kichik tegirmonlar, xo'jalik ichidagi yerlarni o'zlashtirish; qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va konservalash; pillani qabul qilib olish va saqlash punktlari; eskidan sug'orib kelingan 100 gektardan kam yerni rekonstruksiya qilish va meliorativ jihatdan yaxshilash; qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash omborlari; xo'jaliklar ichida suv xo'jaligi tizimlarini qurish; issiqxona va pamiqlar; qoramol, yilqi va qo'y fermalari.

Ushbu faoliyat turlarini amalga oshirish uchun qishloq xo'jaligi sohasidagi xo'jalik faoliyati belgilangan tartibda davlat ekologik ekspertizasining ijobiy xulosasini olishi lozim.

Energetika – insoning xo'jalik-iqtisodiy faoliyati sohasi, barcha turdagi energetika resurslarini shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanishi uchun xizmat qiluvchi yirik tabiiy va sun'iy tizimlar majmui. Uning

maqsadi dastlabki, tabiiy energiyani qayta ishlash yo'li bilan ikkilamchi energiyani, jumladan, elektrik yoki issiqlik energiyasini ishlab chiqishni ta'minlash hisoblanadi

Bugungi kunda jahonda energetikaning quyidagi turlari mavjud:

1) elektroenergetika – energetika tizimiga kirib, elektroenergiya elektrostansiyalarda ishlab chiqariladi va elektr uzatish liniyalari bo'yicha iste'molchilarga yetkazib beriladi. U ikkiga bo'linadi: a) an'anaviy elektroenergetika – uzoq vaqtdan beri qo'llanilib, yaxshi o'zlashtirilgan. Dunyoda elektroenergiyaning asosiy hisssasi unga to'g'ri keladi, uning elektrik quvvati 1000 Mvtdan oshadi; b) noan'anaviy elektroenergetika (muqobil energiya) – uning aksariyat yo'nalishlari an'anaviy prinsiplarga asoslangan, biroq ularda dastlabki energiya mahalliy ahamiyatdagi manbalar, jumladan, shamol, geotermal manbalar yoxud o'zlashtirish bosqichida bo'lgan manbalar, masalan, istiqbolda qo'llanishi mumkin bo'lgan yoqilg'i elementlari yoki manhalari, xususan, termoyadroviy energetikadir. Noan'anaviy elektroenergetikaning quyidagi yo'nalishlari farqlanadi: kichik gidroelektrostansiyalar; shamol energetikasi, geotermal energetika; quyosh energetikasi; bioenergetika; vodorod energetikasi; termoyadroviy energetika;

2) issiqlik energetikasi – issiqlik elektrostansiyalarida ishlab chiqariladigan energiya bo'lib, dunyo miqyosida elektroenergiyaning 39 % neft, 27 %i ko'mir, 24 %i gaz asosida ishlab chiqariladi. Ya'ni butun dunyoda elektrostansiyalarning 90 %i issiqlik energetikasini ishlab chiqishga qaratilgan. Dunyoda Polsha va JAR mamlakatlarida energetika ko'mirdan foydalanishga, Niderlandiyada gazdan foydalanishga asoslangan. Issiqlik elektroenergiyasining ulushi Xitoy, Avstraliya, Meksikada ham katta;

3) gidroenergetika suv to'liqlaridan foydalanib, gidroelektrostansiyalarda hosil qilinadigan energiya. GES Norvegiya va Braziliya kabi mamlakatlarda muhim ahamiyatga ega;

4) yadroviy energetika – elektroenergiyani atom elektrostansiyalarida (AES) ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'lib, bu maqsadda yadroviy zanjir reaksiyasi energiyasidan ko'p hollarda urandan foydalaniladi. AES soni bo'yicha, elektroenergiya ishlab chiqish bo'yicha Fransiya yetakchilik qiladi, Fransiyada 80 % elektroenergiya aynan AESlarda ishlab chiqariladi⁸³. Yadroviy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida quyidagi xalqaro-huquqiy hujjatlar qabul qilingan: "Yadro falokatlarining oldini olish to'g'risida"gi deklaratsiya (1981), "Yadroviy avariya to'g'risida

⁸³ Энергетика в России и в мире: проблемы и перспективы. – М. МАИК «Наука Интерпретедика», 2001.

zudlik bilan xabar berish to'g'risida"gi konvensiya (Vena, 1986), "Yadroviy xavfsizlik to'g'risida"gi Konvensiya (Vena, 1994), "Yadroviy materiallarni jismoniy himoya qilish to'g'risida"gi konvensiya (Vena, 1979), "Yadroviy zarar uchun fuqaroviy-huquqiy javobgarlik to'g'risida"gi Vena konvensiyasi v.b.

Shuningdek, energetikaning hosil bo'lish manbayiga ko'ra ham quyidagi turlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

1) **energiyaning an'anaviy manbalari (an'anaviy energetika)** – barcha turdagi yirik GESlar, ichki yoqiladigan dvigatellar, issiqlik elektrostansiyalari (ko'mir, neft, gaz, torf), issiqlik qurilmalari, AES va barcha turdagi yadroviy stansiyalar, sintetik yoqilg'i olish;

2) **muqobil energiya manbalari** – gelioenergetika (geliokondensatorlar, quyosh batareyalari), shamol energetikasi, bioenergetika (biomassa ishlab chiqarish, vodorod biosintezi, suyuq bioyoqilg'i (etanol, o'simlik yog'i va h.k.), biogaz, chiqindini yoquvchi uskunalar, "yog'och dorilar" (yog'och qoldiqlaridan yoqilg'i), fazoviy energetika; termoyadroviy energiya, muqobil gidroenergetika (kichik GESlar, to'lqin elektrostansiyalari, sohil elektrostansiyalari, dengiz to'lqinlari energiyasidan foydalanuvchi stansiyalar); ikkilamchi energiya (chiqarilgan issiqlikdan foydalanadi); haroratdan foydalanuvchi energetika (dengiz va quruqlik tipidagi geoterminal energiya qurilmalari, chuqurlik va dengiz yuzasi haroratidan foydalanuvchi quyi harorati energetika, issiqlik nasoslari v.b.); aralash energiya manbalari (an'anaviy-muqobil (atom-vodorod v.b.), muqobil-muqobil (quyosh-vodorod v.b.)

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 1-martdagi "Muqobil energiya manbalarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4512-sonli Farmoni asosida ham Toshkent shahrida Xalqaro quyosh energiyasi instituti tashkil qilindi, shuningdek "Muqobil energiya manbalari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini ishlab chiqish vazifasi belgilab berildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 27-maydagi 142-sonli qarori bilan tasdiqlangan "2013–2017-yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlar dasturi"da ham qayta tiklanuvchan energiya manbalarini tatbiq qilish orqali atrof-muhitga ta'sirni kamaytirish va tabiiy resurslardan oqilona va kompleks foydalanish samaradorligini oshirish iqtisodiyot tarmoqlarini ekologizatsiyalashtirish, texnologik jarayonlar va tabiatni muhofaza qilish faoliyatini takomillashtirishning asosiy vazifalaridan biri sifatida mustahkamlangan.

Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 31-dekabrda 491-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida davlat ekologik ekspertizasi to'g'risida"gi Nizomida esa davlat ekologik ekspertizasi amalga oshiradigan faoliyat turlarining to'rt toifadagi ro'yxati belgilangan bo'lib, ularning tizimida energetika bilan bog'liq faoliyat turlari quyidagicha mustahkamlangan:

1) atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishning I toifasiga kiradigan (o'ta xavfli) faoliyat turlariga – 30 MVtdan ortiq quvvatga ega bo'lgan gidroelektrostansiyalar; respublika va davlatlararo ahamiyatga ega bo'lgan elektr uzatish liniyalari; 300 MVt yoki undan ortiq issiqlik quvvatiga ega bo'lgan issiqlik elektr stansiyalari va boshqa yondirish qurilmalari, shuningdek yadro reaktorlariga ega bo'lgan inshootlar;

2) atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishning II toifasiga kiradigan (o'rtacha darajada xavfli) faoliyat turlari – quvvati 30 MVt va undan kam bo'lgan gidroelektrostansiyalar; viloyat ahamiyatiga ega bo'lgan elektr uzatish liniyalari; radiotexnika va elektron sanoati; issiqlik quvvati 100 MVtdan 300 MVtgacha bo'lgan issiqlik elektr stansiyalari va boshqa yondirish qurilmalari;

3) atrof-muhitga ta'sir ko'rsatuvchi III toifaga mansub (past darajada xavfli) faoliyat turlari – 100 megavatt dan kam quvvatga ega bo'lgan issiqlik elektr stansiyalari va boshqa yondirish qurilmalari.

"Davlat ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi Nizomda ham davlat ekologik nazoratini amalga oshiruvchi maxsus vakolatli davlat organlari atmosfera havosini himoya qilish borasida o'z vakolatlari doirasida belgilangan tartibda energiyani tejaydigan texnologiyalarni jori qilishni, yoqilg'i-energetika resurslarini tejashni, energiyaning ekologik toza manbalaridan foydalanilishini ta'minlashi ko'zda tutilgan.

Nazorat uchun savollar

1. Atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish ekologiya huquqi va davlat ekologik siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u turli sohalarda o'ziga xos tartibda va usulda amalga oshiriladi.

Aholi punktlari va xo'jalik faoliyatida atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?

2. Ma'lumki, xo'jalik faoliyati keng va rang-barang faoliyat sohasini qamrab oladi. Ularning har biri atrof-muhit holatiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi. Masalan, sanoat tabiiy resurslar sonini qisqartirsa, transport atmosfera havosiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va h.k.

Ushbu sohalarda atrof-muhitga ta'sirni mo'tadillashirish maqsadida qanday ekologik-huquqiy vositalar qo'llanadi?

3. Fuqaro M. turar joyi atrofida harpo etilayotgan aloqa stansiyasining fuqarolarning sog'lig'iga va atrof-muhitga salbiy ta'sir etish darajasini aniqlash maqsadida ushbu xo'jalik faoliyati ustidan mazkur hududda istiqomat qiluvchi jamoatchilik vakillaridan iborat tarkibda jamoat ekologik nazoratini o'tkazish maqsadida uchun mahalla fuqarolar yig'ini raisiga murojaat qildi. Fuqarolar yig'ini raisi qonunchilikda jamoat ekologik nazoratini o'tkazish tartibi aniq belgilanmaganligi bois ushbu faoliyatni amalga oshirish uchun tuman hokimiyatiga murojaat etishni maslahat berdi.

Vaziyatga huquqiy baho bering. Xo'jalik faoliyati ustidan jamoatchilik ekologik nazorati qaysi qonun hujjati asosida amalga oshiriladi? Xo'jalik faoliyati ustidan jamoat ekologik nazoratini kimlar amalga oshirishi mumkin? Bu boradagi qonunchilik holatiga huquqiy baho bering.

4. Fuqaro D. ko'p qavatli turar-joy binosining o'ziga qarashli bo'lgan xonasida ta'mirlash ishlarini olib borishi natijasida turar-joy binosi atrofida ancha miqdorda maishiy chiqindi hosil bo'ldi. Shunda mahalla yig'ini maslahatchisi D dan ushbu maishiy chiqindini zudlik bilan bartaraf etishni talab qildi. Ushbu masalada amaliy yordam ko'rsatish uchun fuqaro D. "O'zkommunxizmat" agentligining tegishli filialiga murojaat etganida mazkur chiqindini hosil qilib, belgilangan normativdan chetga chiqqanligi uchun undan jarima va kompensatsiya to'lovi undirilishi ma'lum qilindi.

Vaziyatga huquqiy baho bering. Chiqindi sohasidagi davlat nazoratini kim amalga oshiradi? Mahalla oqsoqolining talabi to'g'rimi? Chiqindini saqlash tartibi qanday? "O'zkommunxizmat" agentligining talabi qonuniymi? Kompensatsiya to'lovi deganda nimani tushunasiz?

18-BOB. CHIQINDILAR VA XAVFLI ASHYOLAR BILAN MUOMALA QILISHNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish tushunchasi va o'ziga xos jihatlari. Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solishning huquqiy asoslari. Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni davlat tomonidan huquqiy tartibga solish va nazorat etish.

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish tushunchasi va o'ziga xos jihatlari

Ayniqsa, inson xo'jalik faoliyati natijasida vujudga keladigan, aslida atrof tabiiy muhit uchun yot bo'lgan, chiqindilar deb ataladigan ashyolarning hozirda ekologik muammolarning keskin shakllarini keltirib chiqarishdagi roli tobora ortib bormoqda.

Chiqindilarning salbiy ta'siri asosan ulardan zararli moddalar ajralib chiqib atmosfera havosini, chiqindilar joylashgan joydagi yer uchastkasini hamda shu yer uchastkasiga yaqin bo'lgan yer osti va usti suvlarini ifloslashida namoyon bo'ladi. Ushbu zararli moddalar inson organizmiga nafas yo'li, teri va oziq-ovqat orqali yuqishi va zaharlashi ham mumkin.

Chiqindilarni to'plash, saqlash va ko'mish joylari bo'yicha davlat kadastrining ma'lumotlariga ko'ra 2011-yiliga kelib, maydoni 10329,7 ga bo'lgan asosiy chiqindi saqlash joylarida 2,4 mlrd dan ortiq sanoat va 71,9 mln m³, kommunal-maishiy chiqindilar to'plangan. 2011-yildagi ma'lumotlarga qaraganda qattiq maishiy chiqindilar 71916,7 ming m. ifloslangan tuproqlar 70400 tonna, tog'-kon sanoati chiqindilari 2,9 mln tonna, qurilishdagi chiqindilar 1,71 mln tonna, kul-shlaklar (IEM) 11,6 mln. tonna, fosfogips 76,1 mln tonna, neft shlanlari 0,037 mln tonna, pulpa 16,6 mln tonna, chiqindi poligonlaridagi chiqindilar 1943,3 mln tonna, shlam chiqindilari 0,6417 mln tonna, ishlab chiqarish tashlanmalari 291, 8 ming m³ ni tashkil etgan.

O'zbek tilining izohli lug'atida esa "**radiatsiya** (lot. "**radiation**"-**nurlanish**, "**radiare**" – **nur chiqarmoq**, **tarqatmoq**) – yadroviy o'zgarishlar oqibatida vujudga keladigan elektromagnit va korpuskulyar (mayda zarrachali) nurlanishlar" sifatida ta'riflangan. Radiatsiya umumlashgan tushuncha bo'lib, o'z ichiga tabiatda uchraydigan yoki sun'iy yo'l bilan olinadigan nurlanishning xilma-xil turlarini qamrab oladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tashabbusi asosida qabul qilingan 21-aprel 2017-yil "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"⁸⁴gi Farmon, hamda 2017-yil 20-aprel kundagi "2017–2021-yillarda ichimlik suvi ta'minoti va kanalizatsiya tizimlarini kompleks rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish dasturi to'g'risida"⁸⁵gi, 2017-yil 21-apreldagi "2017–2021-yillarda maishiy chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amaiga oshirish tizimini tubdan takomillashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"⁸⁶gi PQ-2916-sonli qarorlari bugungi kunda chiqindilarning hosil bo'lishi, to'planishi, saqlanishi, tashilishi, utilizatsiya qilinishi, qayta ishlanishi, ko'milishi va realizatsiyasini nazorat qilish sohasidagi ishlarining yangi zamonaviy andozalarga mos talabini qo'ydi.

Mazkur Farmonga ko'ra:

– O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi markaziy apparati tarkibida Chiqindilarning hosil bo'lishi, to'planishi, saqlanishi, tashilishi, utilizatsiya qilinishi, qayta ishlanishi, ko'milishi va realizatsiyasini nazorat qilish inspeksiyasi, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasi, viloyatlar va Toshkent shahar ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalarining apparatlarida Inspeksiyaning hududiy bo'linmalari;

– Qoraqalpog'iston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasi, viloyatlar ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalari huzurida "Toza hudud" davlat unitar korxonalari va shaharlarda hamda tumanlarda tuman hokimliklari huzuridagi obodonlashtirish boshqarmalarining maishiy chiqindilarni tashib kerish bo'yicha xizmatlarni ko'rsatish uchastkalari negizida ularning filiallari tashkil etilishi aniq ko'rsatib berildi.

2006–2010-yillarda o'tkazilgan tekshirishlar mobaynida aholi istiqomat joylarida 228 marta radiaktiv meyorlardan chetga chiqish og'ish hollari aniqlangan⁸⁷.

Mamlakatimizda radiatsiyaviy ta'sirga uchragan alohida hududlar mavjud bo'lib, ushbu hududlarda atrof-muhitni radiatsiya ta'siridan muhofaza qilishni huquqiy tartibga solish zaruratini keltirib chiqaradi.

⁸⁴ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2017. – №17. – 287-modd.

⁸⁵ Xalq so'zi. – 2017. – 22-aprel.

⁸⁶ Xalq so'zi. – 2017. – 22-aprel.

⁸⁷ O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit holati va tabiiy resurslardan foydalanish to'g'risidagi Milliy ma'ruza / N.M.Umarov ta'lim ostida, O'zbekiston Respublikasi Tabiiy muhofaza qilish qo'mitasi. – Toshkent: Chinoz ENK, 2013. – B.157. 172.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda chiqindilar va radiatsion xavfsizlikni ta'minlash masalalariga alohida e'tibor berilmoqda.

"Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida"gi Qonunda "radiatsiyaviy xavfsizlik holatini baholash" va "radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlash" tushunchalarining mazmun-mohiyati ochib berilgan⁸⁸.

Radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlashni tartibga solish ikkita usul bilan, ya'ni imperativ (buyruq) va dispozitiv usullar bilan amalga oshiriladi. Imperativ usul huquq normalari bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlar ishtirokchisiga buyruq bilan ta'sir ko'rsatish usulidir. Dispozitiv usul huquqiy munosabatlarning teng huquqli tomonlar bo'lgan ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish usulidir.

Radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlashni tartibga solish, chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilish faoliyatining dispozitiv usuli o'zida tartibga solishning uchta usulini mujassam etadi: a) huquqiy xarakterga ega bo'lgan harakatlarni sodir etishga ijozat berish; b) radioaktiv ashyolar bilan munosabatda bo'lish bo'yicha huquq normalari bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlar ishtirokchilariga ma'lum huquqlar berish; d) radioaktiv ashyolar bilan munosabatda bo'lish bo'yicha o'zaro munosabatlar ishtirokchilari bo'lgan shaxslarga o'z axloqini tanlash imkoniyatini berish.

Radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlash, chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilish faoliyati alohida ekologik xavfliligi va strategik ahamiyatga ega ekanligi bois ushbu sohada asosan huquqiy tartibga solishning imperativ usullari qo'llanadi. Bu usullar davlatning rahbariy ko'rsatmalari, talablari, taqiqlari va ruxsatlari asosiga qutiladi. Shunday qilib, ushbu institut o'ziga xosliklarga ega va shu jihati bilan ekologiya huquqining boshqa institutlaridan farq qiladi. Odamlar sog'lig'i va atrof tabiiy muhitni radioaktiv ashyolarning zararli ta'siridan muhofaza qilish sohasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish predmetidir.

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solishning huquqiy asoslari

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish, radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlash, radioaktiv chiqindilar bilan xavfsiz munosabatda bo'lish, shuningdek ularni saqlash, qayta ishlash va ko'mib tashlashga nisbatan bo'lgan talablar.

⁸⁸ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. -2000. -№7,8. -212-modda

Yodda tuting!	1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi ⁸⁹ , 2000-yil 31-avgustda qabul qilingan “Radiatsiyaviy xavfsizlik to‘g‘risida”gi ⁹⁰ , 2015-yil 15-iyulda qabul qilingan va Senat tomonidan 2015-yil 6-avgustda ma’qullangan “Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to‘g‘risida”gi ⁹¹ , 2000-yil 25-mayda qabul qilingan “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida”gi ⁹² , “Chiqindilar to‘g‘risida”gi Qonun ⁹³ larida normalangan.
----------------------	--

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish va radiatsiya xavfidan muhofaza qilishda O‘zbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni muhim o‘rin egallaydi. Ushbu Qonunning maqsadi inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlar uyg‘un muvozaatda rivojlanishini, ekologiya tizimlari, tabiat komplekslari va ayrim obyektlar muhofaza qilinishini ta‘minlashdan, fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqini kafolatlashdan iborat.

Ayniqsa, radiatsiyaviy xavfsizlik paydo bo‘lishining manbalaridan biri sifatida portlovchi va zaharli moddalar ham ma‘lum bir tartib-qoidalar asosida, xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 5-martdagi “Portlovchi va zaharli moddalarni yaratish, ishlab chiqarish, tashish, saqlash, realizatsiya qilish sohasida xavfsizlikni ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 109-sonli qarori bilan tartibga solinadi⁹⁴

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish, atrof tabiiy muhit va inson salomatligini radiatsiya ta‘siridan muhofaza qilish bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga solishda O‘zbekiston Respublikasining “Radiatsiyaviy xavfsizlik to‘g‘risida”gi Qonuni muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu Qonunning maqsadi radiatsiyaviy xavfsizlikni, fuqarolar hayoti, sog‘lig‘i va mol-mulki, shuningdek atrof-muhitni ionlashitiruvchi nurlanishning zararli ta‘siridan muhofaza qilishni ta‘minlash bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga solishdan iborat (1-modda).

⁸⁹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. –1993. –№1. –38-modda.

⁹⁰ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. –2000. –№7,8. –212-modda.

⁹¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. –1992. –№9. –355-modda.

⁹² O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. –2000 yil. –№5,6. –144-modda.

⁹³ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi. –2002. –№4,5. –72-modda.

⁹⁴ O‘zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlari to‘plami. –2004. –№3. –22-modda.

Yodda tuting!

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish va radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlashda O'zbekiston Respublikasining "Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida"gi Qonuni ham alohida ahamiyatga ega. Ushbu Qonun sanitariya-epidemiologiya masalalarida aholining xotirjamligini va radiatsiya xavfsizligini ta'minlash sohasidagi ijtimoiy mas'uliyatlarni tartibga soladi, odamning qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini hamda u bilan bog'liq boshqa huquqlarini va ularni amalga oshirish kafolatlarini mustahkamlaydi.

Mamlakatimizda chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish va radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlashda O'zbekiston Respublikasining "Chiqindilar to'g'risida"gi Qonuni ham muhim rol o'ynaydi. "Chiqindilar to'g'risida"gi Qonunning 17-moddasida belgilanishicha, yuridik shaxslarning chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi faoliyati fuqarolar hayoti va sog'lig'ining hamda atrof-muhitning xavfsizligini ta'minlanog'i kerak.

Chiqindi bilan bog'liq ishlarini amalga oshirish to'g'risidagi qonun hujjatlarining talablari buzilganligi natijasida fuqarolar hayoti va sog'lig'iga yoki atrof-muhitga zarar yetkazilganda, shuningdek fuqarolar hayoti va sog'lig'i, atrof-muhit uchun xavfsizlikni ta'minlashning texnikaviy yoki boshqa imkoniyati bo'lmay turib, xavfli chiqindilar hosil bo'lgan hollarda yuridik shaxslarning faoliyati belgilangan tartibda cheklanishi, to'xtatib qo'yilishi yoki tugatilishi mumkin⁹⁵.

Yodda tuting!

"Chiqindilar to'g'risida"gi Qonunning 21-moddasida belgilanishicha, O'zbekiston Respublikasi hududiga chiqindilarni, shu jumladan chet elga mansub radioaktiv chiqindilarning har qanday turlarini saqlash va ko'mib tashlash maqsadida olib kirish taqiqlanadi. Fuqarolarning hayoti va sog'lig'i, atrof tabiiy muhitning xavfsizligi ta'min etilishi sharti bilan chiqindilar faqat qayta ishlash va utilizatsiyalashtirish uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda olib kirilishiga yo'l qo'yiladi. Chiqindilarni saqlash sanitariya normalari va qoidalariga, ekologik xavfsizlik talablariga muvofiq hamda chiqindilardan oqilona foydalanilishini yoki ularning boshqa shaxslarga berilishini ta'minlovchi usullarda amalga oshiriladi.

⁹⁵ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. -2002. -№4 5. -72-modda

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish va radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlashda "Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun ham muhim rol o'ynaydi. Qonunda radiatsiyaviy falokat paytida radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlashga va aholini muhofaza qilishga, favqulodda vaziyatlardan aholi va hududni muhofaza qilishga, favqulodda vaziyatlardan aholi va hududni muhofaza qilish sohasida davlat ekspertizasini, nazoratini o'tkazishga bo'lgan talablar belgilab berilgan hamda favqulodda vaziyatlar yuz berganda davlat organlari va fuqarolarning huquq va burchlari mustahkamlangan.

"Aholini va hududlarni tabiiy va texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan himoya qilish to'g'risida"gi Qonunni hayotga tatbiq etish uchun O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan aholi va hududni tabiiy va texnogen xarakterdagi favqulodda vaziyatlardan himoya qilish va axborot almashuv tartibi tasdiqlangan⁹⁶.

Shuningdek, Yer kodeksida ham atrof-muhitni radiatsiya ta'siridan muhofaza qilish masalalari o'z ifodasini topgan. Xususan, Yer kodeksining 81-moddasiga binoan radioaktiv ifloslangan yerlardan foydalanish cheklab qo'yiladi, ular qishloq xo'jalik yo'nalishida foydalanilayotgan yerlar toifasidan chiqariladi, konservatsiya qilish uchun zaxira yerlar toifasiga o'tkaziladi. Bunday yerlarda qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish va realizatsiya qilish taqiqlanadi⁹⁷.

Radioaktiv va kimyoviy ifloslangan yerlardan foydalanish tartibi, muhofaza zonalarining belgilanishi, bunday yerlarda qurilgan uylar, ishlab chiqarish obyektlari, aholiga ijtimoiy va madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish obyektlarini saqlab qolish, bunday yerlarda meliorativ, ya'ni sug'orish va madaniy-texnikaviy ishlarni amalga oshirish masalalari O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan hal etiladi. O'z faoliyati tufayli yerlarning radioaktiv sifati buzilib, asosiy maqsadli yo'nalishda ulardan foydalanishning iloji qolmagan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 86-87-moddalariga ko'ra qishloq xo'jalik va o'rmon xo'jaligi ishlab chiqarishi bo'yicha yetkazilgan zararni to'liq ravishda qoplaydilar, yerlarni radioaktivsizlantirish bo'yicha xarajatlarni ko'taradilar.

⁹⁶ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning Axborotnomasi, -1999, -№9, -221-moddada.

⁹⁷ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning Axborotnomasi, -1998 yil, -№5.6, -82-moddada.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 81-moddasiga ko'ra kimyoviy yoki radioaktiv moddalar bilan ifloslanish natijasida ekologiya va sanitariya-gigiyenaga oid belgilangan talablarga javob beradigan mahsulot olish ta'minlanmayotgan yer uchastkalari qishloq xo'jaligi oborotidan chiqarilishi lozim va konservatsiya qilish uchun ularni zaxira yerlar jumlasiga o'tkazish mumkin. Bunday yerlarda qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirish va realizatsiya qilish taqiqlanadi⁹⁸.

Ayniqsa, 2000-yil 31-avgustdagi "Qishloq xo'jalik o'simliklarini zararkunandalar, kasalliklar va begona o'tlardan himoya qilish to'g'risida"gi Qonunning 24-moddasiga binoan yuridik va jismoniy shaxslar kimyoviy moddalar, biologik vositalar va materiallarni saqlash, qo'llash, zararsizlantirish, utilizatsiya qilish, tashish va ko'mib tashlash chog'ida fuqarolarning sanitariya-epidemiologiya jihatidan bexatarligini ta'minlovchi sanitariya-gigiyena normalari, qoidalari va normativlariga, hayvonot dunyosi va hayvonlarning yashash muhitini muhofaza qilish talablariga, o'simlik dunyosi obyektlari va ularning o'sib ko'payish muhitini muhofaza qilish talablariga rioya etishlari shart. O'simliklarni himoya qilish vositalarini faqat ularni saqlashga mo'ljallangan maxsus omborxonalarda saqlashga ruxsat etiladi. O'simliklarni himoya qilish vositalarini idishsiz saqlash taqiqlanadi. O'simliklarni himoya qilish vositalarini faqat maxsus moslangan transport vositalarida tashishga yo'l qo'yiladi⁹⁹. Zero, o'simliklarni himoya qilish vositalari ham muayyan darajada o'zidan zaharli moddalarni ajratib chiqarishi va u atrof-muhit va fuqarolar hayoti hamda sog'lig'iga sezilarli xavf tug'dirishi mumkin. O'simliklarni himoya qilish vositalarini saqlash va tashish chog'ida odamlar sog'lig'iga va atrof-muhitga zarar yetkazilishini istisno etadigan talablarga rioya qilinishi zarur.

O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 23-mayda qabul qilingan "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonuni ham chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish va atrof-muhitni radiatsiya ta'siridan muhofaza qilishga oid qoidalarni tartibga soladi. Ekologik ekspertiza rejalashtirilayotgan har qanday xo'jalik va boshqa faoliyatning ehtinolda tutilgan ekologik xavflilik prezumpsiyasi tamoyiliga asoslanishi bois davlat ekologik ekspertizasi obyektlari bo'lmish loyihalar, materiallar va boshqa hujjatlarda yerlarni va boshqa resurslarni radioaktiv chiqindilarning zararli ta'siridan muhofaza qilish masalalari ko'rilgan bo'lsa, ularning holatini va ularni himoya qilish

⁹⁸ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi -1998 - №5.6. -82-modda

⁹⁹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -2005. -№1. -5-modda.

bo'yicha nazarda tutilgan tadbirlar samaradorligini baholash bunday ekspertiza natijalarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Yuqorida tilga olingan qoidalar atrof tabiiy muhitni, kishilarning hayoti va sog'lig'ini himoya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi, "Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida"gi, "Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida"gi, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunlarida ekologik ekspertiza o'tkazilishining shartligi nazarda tutilgan. Bularning barchasi ekologik ekspertiza instituti, tibbiy epidemiologik ekspertiza, sanoat xavfsizligi ekspertizasi institutlari tushunchalarining mazmun-mohiyatini ochib berish zaruratini keltirib chiqaradi.

Bu masalada O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi tomonidan 2006-yil 29-iyunda qabul qilingan va Senat tomonidan 2006-yil 25-avgustda ma'qullangan "Xavfli ishlab chiqarish obyektlarining sanoat xavfsizligi to'g'risida"gi Qonunda ham radiatsiyaviy xavfsizlik masalalari u yoki bu darajada tartibga solingan. Xususan, Qonunning 4-moddasida xavfli ishlab chiqarish obyektlari sanab o'tilgan bo'lib, unga ko'ra xavfli ishlab chiqarish obyektlari jumlasiga tasdiqlangan standartlarga muvofiq tirik organizmga ta'sir qilish darajasiga ko'ra I, II va III xavflilik darajalariga (o'ta xavfli, yuqori darajada xavfli va o'rtacha darajada xavfli) mansub zararli moddalar; muayyan turdagi tashqi ta'sir chog'ida issiqlik ajratgan va gazlar hosil qilgan holda o'z-o'zidan juda tez tarqaladigan kimyoviy o'zgaruvchan portlovchi moddalar; inson sog'lig'i va atrof-muhit uchun xavfli konsentratsiyali moddalar mavjud bo'lgan ishlab chiqarish chiqindilari foydalaniladigan, ishlab chiqariladigan, qayta ishlanadigan, hosil qilinadigan, saqlanadigan, tashiladigan, yo'q qilinadigan moddalar ham kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ienlashtiruvchi nurlanish manbalari aylanishini davlat tomonidan hisobga olish va nazorat qilish tizimini tashkil etish qoidalarini tasdiqlash haqida" 2009-yil 3-apreldagi 98-son qarori¹⁰⁰, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 20-dekabrda qabul qilingan qarori bilan tasdiqlangan "Radiatsiyaviy avariylarni prognozlash, barvaqt aniqlash va harakat qilish yagona davlat tizimi to'g'risida"gi Nizomda¹⁰¹ ham radiatsiyaviy xavfsizlik bilan bog'liq muhim masalalar o'z ifodasini topgan.

¹⁰⁰ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -2009. -Jil 15. -183-modd.

¹⁰¹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -2012. -№51 -579-modd.

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishning huquqiy tartibga solinishi va nazorat qilinishi

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish va nazorat etish faoliyatining davlat tomonidan tartibga solish ekologik qonun hujjatlari, shu jumladan chiqindilarga oid qonunchilikni shakllantirish va uni tatbiq etish orqali amalga oshiriladi.

Chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish va nazorat qilish bu vakolatli davlat organlarining chiqindilarga oid ishlarni bajarish, ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish hamda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha ijro etish va farmoyish berish faoliyatidir.

Davlat tomonidan tartibga solish usulublari deganda ijtimoiy munosabatlar subyektlariga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatilish usullari tushuniladi. Ular tarkibiga ruxsat berish, man qilish, rozilik berish, majburiy ko'rsatmalar berish kiradi.

“Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida”gi Qonunning 7-moddasida belgilanishicha, radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlash sohasini tartibga solish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini hamda u vakolat bergan davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi¹⁰².

Yodda tuting!	Masalan, “O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi to'g'risida”gi Nizomda belgilanishicha, O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi qo'shni davlatlarning geologiya xizmatlari bilan birgalikda transchegara hududlar doirasida radioaktiv va toksik elementlar bilan ifloslanish o'choqlarini aniqlash va o'rganish ishlarini amalga oshiradi, qo'shni hududlarning ekologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan alohida xavfli zonalar va uchastkalarni aks ettirgan holda geologiya xaritalari va atlaslarini tuzadi hamda ularni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga, manfaatdor vazirliklar va idoralarga taqdim etadi; vazirliklar va idoralar bilan birgalikda suv resurslaridan (yer osti suvlaridan) foydalanish hamda hududlarni texnogen va xavfli geologik jarayonlar ta'siridan himoya qilish sxemalarini ishlab chiqadi; yer osti boyliklari uchastkalaridan foydali qazilmalarni qazish bilan bog'liq bo'lmagan, shu jumladan chiqindilarni saqlash va ko'mish uchun yer osti inshootlari qurish va ulardan foydalanish uchun foydalanish imkoniyati o'rganib chiqilishini ta'minlaydi va xulosalar beradi.
----------------------	---

¹⁰² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Arxivotomasi. –2000. –№7,8. –212-modd.

E'tirof etish o'rinliki, O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlashda geologiya va mineral resurslar nuqtayi nazaridan radiatsiyaviy xavf kelib chiqishining oldini olishda asosiy bo'g'in hisoblanadi.

"Chiqindilar to'g'risida"gi Qonunning 7-moddasi 7-bandiga ko'ra chiqindilarni joylashtirish obyektlari va joylashtirish limitlari Ekologiya va atrof-muhitni¹⁰³ muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan tasdiqlanganidan so'ng mazkur chiqindilarni joylashtirish mumkin yoki mazkur Qonunning 8-moddasi 5-bandiga ko'ra chiqindilardan tayyorlanayotgan tovarlarga Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan gigiyena sertifikati berilganidan so'nggina ularni muomalaga kiritish mumkin.

Radiatsiyaviy xavfsizlikni tartibga solishning ekologik, texnologik va atom nazorati bo'yicha xizmatni amalga oshiradi. Ijro hokimiyatining ushbu organlari o'z funksiyalarining takrorlanishini istisno qilish va radioaktiv chiqindilar bilan munosabatda yadroviy, radiatsiyaviy, texnikaviy xavfsizlikni davlat tomonidan tartibga solishning samaradorligini oshirish maqsadida hamkorlikda faoliyat yuritishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasining 2006-yil 25-mayda qabul qilingan "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonunining 12-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi davlat ekologik ekspertizasini tashkil etadi va o'tkazadi.

"O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi to'g'risida"gi Nizomning 11-bandiga muvofiq ushbu qo'mitaning asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi: atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ishlab chiqarish ustidan davlat nazoratining amalga oshirilishi; tabiatni muhofaza qilish sohaslararo kompleks boshqaruvini amalga oshirish; yagona tabiatni muhofaza qilish va boyliklarni asrash siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish; qulay atrof-muhitning ekologik sharoitini ta'minlash, ekologik holatni sog'lomlashtirish va hokazo.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi o'z vakolatlari doirasida qabul qiladigan qarorlarni respublikaning barcha vazirliklari, davlat qo'mitalari va idoralari, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar ijro etishlari shart. O'zbekiston Respublikasi

¹⁰³Eslatma: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-apreldagi "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoniga ko'ra uning vakolatlari kengaytirildi. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -2017. -№17. -87-modd.

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining qarorlari zarar bo'lganda O'zbekiston Respublikasining boshqa vazirliklari, davlat qo'mitalari va idoralari bilan birgalikda yoki ular bilan kelishilgan holda qabul qilinadi.

Qo'mitaning chiqindilar va xavfli ashyolar bilan muomala qilishni huquqiy tartibga solish va nazorat qilish hamda, radiatsiyaviy xavfsizlikka oid vakolatlaridan biri uning radiatsiyaviy chiqindilarga oid ishlarni amalga oshirish to'g'risidagi qonun hujjatlari talablariga rioya etilishi ustidan davlat nazoratining olib borilishi aniq belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qa'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi (**"Sanoatgeokontekstnazorat" davlat inspeksiyasi**) barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan respublika hududida sanoat va radiatsiya xavfsizligiga, yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir qonun hujjatlari va normativ-texnik hujjatlarga, shuningdek tartibga solishning boshqa chora-tadbirlariga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini belgilangan tartibda amalga oshiruvchi sanoat xavfsizligi sohasidagi maxsus vakolatlil davlat boshqaruvi organi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Yer qa'rini geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi o'z faoliyati to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisob beradi.

"Chiqindilar to'g'risida"gi Qonunning 11-moddasiga ko'ra, mahalliy davlat hokimiyati organlari ham chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Idoraviy nazorat respublikamizdagi faoliyati tabiiy resurslardan foydalanish va tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq barcha vazirlik, davlat qo'mitalari, idoralari tizimi doirasida olib boriladi.

"Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 32-moddasiga ko'ra tabiatni muhofaza qilish sohasidagi **ishlab chiqarish nazoratini** korxonalar, birlashmalar, tashkilotlarning ekologiya xizmati amalga oshiradi va tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni tiklash, atrof tabiiy muhitni sog'lomlashtirish, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlarning talablari bajarilishi yuzasidan dasturlar hamda ayrim tadbirlar ijrosini tekshirish maqsadini ko'zlaydi.

Ekologiya sohasidagi jamoat nazorati jamoat birlashmalari, mehnat jamoalari, siyosiy partiyalar, turli uyushma va jamiyatlar, fuqarolar tomonidan amalga oshiriladi.

Jamoat nazoratining funksiyalaridan biri rejalashtirilayotgan faoliyatning atrof-muhit ta'siriga oid natijalarni jamoat muhokamasiga qo'yish hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlashning davlat tomonidan tartibga solish usullari tizimida radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlash va ionlashtiruvchi nurlanish manbalari (INM) faolligining batcha bosqichlarida insonlar hayotiga va atrof tabiiy muhitga ko'rsatadigan radiatsiyaviy ta'sirni baholashda davlat ekspertizasi institutini takomillashtirish va undan foydalanish zarur.

Nazorat uchun savollar

1. *Radiatsiya va radiatsiyaviy xavf deganda nimalarni tushunasiz? Radiatsiyaviy xavfsizlik va ekologik xavfsizlik tushunchalari o'rtasidagi o'zaro farqni nimalarda ko'rish mumkin? Javobingizni ekologik qonunlar asosida tahlil qiling va ularni farqini ko'rsating.*

2. Tojikiston Respublikasi Regar alyuminiy zavodi (TALKO DUK) zavodi tomonidan qo'shni mamlakatlarga transchegaraviy atmosfera havosini ifloslanishi natijasida radiatsiyaviy ta'sirning salbiy oqibatlar mavjud.

Siz uni xalqaro va ekologiya huquqi asosida tahlil qiling.

3. 3-kurs talabalariga Ekologiya huquqi fanidan master klass seminar darsini olib borishda qatnashayotgan mutaxassis R. Kozimov fuqarolarning radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlashdagi huquq va majburiyatlari bilan insonning yashash uchun qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqi va bu muhitni saqlab qolish borasidagi burchi bir xil ma'noni anglatib hech qanday farqi yo'qligini tashuntirib, bu talablar O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni mahofaza qilish to'g'risida"gi Qonunida o'z aksini topganligi haqidagi fikrni bildirdi.

Shuningdek, u talabalar tomonidan berilgan savolga radiatsiyaviy xavfsizlikni ta'minlash sohasidagi davlat nazoratini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini huzuridagi Yer qo'riqni geologik o'rganish, sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi, O'zbekiston

Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisobot berishi alohida ta'kidlab o'tildi.

Amino ayrim talabalar va mutaxassislar ushbu berilgan javobga qo'shimcha qilib, boshqa ekologik qo'runlarda yana yangi holatlar mavjudligini bildirdi.

Bildirilgan fikr va vaziyatga huquqiy baho bering.

4. O'zbekiston Respublikasi hukumati Tojikiston Respublikasi Regar alyuminiy zavodi (TALKO) tomonidan atmosfera havosini ifloslantirishi oqibatida O'zbekiston Respublikasining janubiy viloyatlari, jumladan, Surxondaryo viloyati Sariosiyo, Oltinsoy, Uzun va Denov rayonlaridagi yashayotgan fuqarolarning sog'lig'iga va qishloq xo'jalik mahsulotlariga miqdoridan yuqori darajada radiatsiyaviy nurlanish oqibatida yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni Regar alyumin zavodi (TALKO) tomonidan qoplanishini talab qilib Tojikiston Respublikasi Oliy Majlisiga murojaat qildi. Tojikiston Respublikasi Oliy Majlisi Tojikiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga va ushbu masala yuzasidan tuzilgan maxsus komissiyaga ushbu murojaatnomani o'rganib chiqish va ushbu masala yuzasidan tegishli xulosa berishni topshirdi. Ushbu masala bo'yicha komissiya va tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi arizani o'rganib chiqib, Surxondaryo viloyati Sariosiyo, Oltinsoy, Uzun va Denov rayonlari hududida radiatsiyaviy nurlanish normal holatda ekanligi yuzasidan asoslantirilgan xulosa tayyorladi. Tojikiston Respublikasi Oliy Majlisi esa ushbu xulosaga ko'ra O'zbekiston Respublikasining murojaati yetarli huquqiy asosga ega emasligini ta'kidlab murojaatni bajarilishini rad etdi. Bundan norozi bo'lgan O'zbekiston Respublikasi hukumati Tojikiston Respublikasi Prezidentiga murojaat etib, talablarni ijobiy hal etishlarini so'radi.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

19-BOB. AHOLINI VA HUDUDLARNI TABIIY HAMDA TEXNOGEN XUSUSIYATLI FAVQULODDA VAZIYATLARDAN MUHOFAZA QILISH VA EKOLOGIK OFAT HUDUDLARINING HUQUQIY TARTIBI

Favqulodda ekologik vaziyatlar va hududlar huquqiy rejimi tushunchasi, uning o'ziga xos xususiyatlari va huquqiy asoslari Favqulodda vaziyatlar va ekologik ofatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimi, fuqarolarning huquq va majburiyatlari. Favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarini transhegaraviy tasiri va ularning oldini olishning o'ziga xos xususiyatlari. Favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarining huquqiy rejimini o'ziga xosligi.

Favqulodda ekologik vaziyatlar va hududlar huquqiy rejimi tushunchasi, uning o'ziga xos xususiyatlari va huquqiy asoslari

Hozirgi kunda "inson-jamiyat-atrof-muhit" munosabatlariga oid faoliyatlarini tavsiflashda "favqulodda vaziyatlar hududi", "ekologik ofat hududi", "ekologik xavfsizlikni ta'minlash" terminidan ko'proq foydalanilmoqda. Jumladan, ayrim O'zbekiston Respublikasining ekologik qonunlarida "favqulodda vaziyatlar hududi", "ekologik ofat hududi" tushunchalari u yoki bu darajada berilgan.

Favqulodda ekologik vaziyatlar va hududlar huquqiy rejimi ifodasi 1992-yilda qabul qilingan "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunda o'z aksini topgan.

Favqulodda vaziyatlar va ekologik ofat hududlarini huquqiy rejimini ta'minlash ko'proq ekologik xavfsizlik bilan bog'liq bo'lib, ular to'g'risidagi barcha ta'riflarni ikki guruhga bo'lish mumkin: yuridik va noyuridik ta'riflar.

Zotan, kundalik hayotda favqulodda vaziyatlar va ekologik ofat hududlari, ekologik xavfsizlik tushunchasining qanday ma'noda qo'llanilishiga e'tibor bermay turib, uning yuridik ma'nodagi mazmunini anglash mushkul bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"¹⁰⁴gi Qonunining 3-moddasida ekologiya xavfsizligini ta'minlash, 38-moddasida falokatlarini va ularning ekologiyaga zararli

¹⁰⁴ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengash Axborot-markazi. --1993. --№1 --38-modda

oqibatlarini bartaraf etish 39-moddasida, favqulodda ekologiya vaziyati va ekologiya ofati mintaqalari, 40-moddasida, ekologiya nuqtayi nazaridan xavf tug'diradigan vaziyatlar aniq ko'rsatilgan.

Atrof-muhit muhofazasida unga yetkazilgan shikast(zarar)ni "ekologik omil" deyish mumkin, lekin "ekologik xavf" deb bo'lmaydi, chunki uning ta'siri natijasida inson, jamiyat va davlat manfaatlariga darhol "ko'zga tashlanadigan" jiddiy va og'ir putur yetkazilmaydi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq masalalarni tahlil etish barobarida "favqulodda vaziyatlar va ekologik ofat hududlari huquqiy rejimi" tushunchasining yuridik tabiatini aniqlash mumkin.

Favqulodda vaziyatlar va ekologik ofat hududlari huquqiy rejimi va ekologik xavfsizlikni ta'minlash quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

Bunda favqulodda vaziyatlar va ekologik ofat hududlari huquqiy rejimi o'zining obykti va subyekti, kelib chiqadigan oqibatlari, ekologik xavfsizlikka tajovuz soladigan holatlarga texnogen avariya, portlashlar, tabiiy hodisalar va ofatlar, jonivorlarning ommaviy qirg'in qilinishi, yer, suv, yer osti va atmosfera havosining halokatli zaharlanishi va boshqalar misol bo'la oladi. Ekologik xavfsizlikka tajovuz sodir etilganda uning oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan favqulodda ekologik vaziyatlar, ekologik halokatlar mintaqasi, deb ataluvchi maxsus rejimga ega bo'lgan holatlar e'lon qilinadi va tegishli davlat hokimiyati organlarining maxsus ish tartibi va aholini xavfsizligini ta'minlash va unga yordam berishning alohida tartibi belgilanadi.

Xullas, favqulodda vaziyatlar va ekologik ofat hududlari huquqiy rejimi deganda inson, jamiyat va davlatning manfaatlari atrof tabiiy muhit obyektlarining sifati buzilishi natijasida yetkazilgan yoki yetkazilishi mumkin bo'lgan ekologik zararining oldini olish va bartaraf qilish (texnogen) holat tushaniladi.

Umuman olganda, yuridik ma'noda favqulodda vaziyatlar va ekologik ofat hududlari huquqiy rejimi deb, favqulodda yuz beradigan tabiiy yoki texnogen ekologik halokat natijasida atrof tabiiy muhit obyektlari orqali insonlar sog'lig'i, hayoti va mulkiga, shuningdek jamiyat va davlat manfaatlariga talafot yetkazilishining oldini olishga va kelib chiqqan oqibatlarni bartaraf etishga qaratilgan tashkiliy-huquqiy choratadbirlarni amalga oshirish deb ta'riflash mumkin.

Favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlari rejimini huquqiy ta'minlashda, mustahkamlanishida hamda ushbu sohada

fuqarolarning huquq va majburiyatlarini belgilab berishda, davlatning bu boradagi ekologik siyosatini shakillantirish va yo'naltirishda ekologik qonunchilikni, ayniqsa, **konstitutsiyaviy normalarning** o'rni juda katta.

Asosiy Qonunimiz bo'lgan Konstitutsiyada tabiatni muhofaza qilish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash, favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlari rejimini huquqiy ta'minlash bilan bog'liq bir qator talablar o'z ifodasini topgan.

Shu manoda, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi¹⁶⁵ talablari asosida qabul qilingan ekologik qonunlar barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan so'zsiz bajarilishi va ularga qat'iy amal qilishlari lozim bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 50-moddasida, "Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburlar". –deb ko'rsatilgan.

Bu esa o'z vaqtida fuqarolar tomonidan yer, suv, o'rmon, yer osti boyliklari, hayvonot va o'simliklar dunyosini va boshqa tabiiy zaxiralardan oqilona foydalanishni, ularni tiklash va muhofaza qilishni hamda ushbu majburiyatni o'z vaqtida bajarilishini ham talab etadi.

2. Asosiy Qonunimizning 54-moddasida "Mulkdor mulkiga o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart", deb ko'rsatilishi ham alohida ahamiyatga ega bo'lib, ekologik qonun talablarini va majburiyatlarini, favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlari rejimini huquqiy ta'minlashda to'liq rioya etishlari lozim va atrof tabiiy muhitga ziyon yoki zarar yetkazmasligi, ekologik ofatlarning oldini olish lozim bo'ladi.

3. Konstitutsiyaning 55-moddasida, "Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zahiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir", –deb ko'rsatilgani ham alohida ahamiyatga egadir. Bundan ko'rinib turibdiki, tabiatni muhofaza qilish, ekologik talablarga har doim rioya etish, ekologik ofat va ekologik halokatlarni oldini olish hamda ekologik xavfsizlikni ta'minlash lozim bo'ladi.

¹⁶⁵ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"¹⁰⁶gi Qonunining 38-moddasida falokatlarni va ularning ekologiyaga zararli oqibatlarini bartaraf etish masalalari ko'rsatilgan.

Unga asosan falokat sodir bo'lgan taqdirda korxonalar, muassasa yoki tashkilotlar favqulodda ekologiya vaziyatlariga mo'ljallangan o'z harakat rejalariga muvofiq falokatni bartaraf etishga darhol kirishishlari shart.

Mazkur qonunning 39-moddasida Favqulodda ekologiya vaziyati va ekologiya ofati mintaqalari tushunchalariga aniq baho berilgan. Unga ko'ra xo'jalik faoliyati va boshqa yo'sindagi faoliyat, tabiat stixiyali kuchlarining vayron etuvchi ta'siri yoxud ro'y bergan falokat yoki halokat natijasida muayyan hududlarning, shu jumladan suv va havo bo'shlig'ining atrof tabiiy muhitda inson salomatligiga, tabiiy ekologiya tizimlarining, o'simlik va hayvonlar genetik fondlarining holatiga tahdid soluvchi barqaror salbiy o'zgarishlar sodir bo'layotgan qismi favqulodda ekologiya vaziyati mintaqalari deb e'lon qilinadi.

Qonunning 40-moddasiga ko'ra "Ekologik nuqtayi nazaridan xavf tug'diradigan vaziyatlar deganda, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan birinchi darajali xavfli moddalar jumlasiga kiritilgan o'ta zaharli, kuchli ta'sir etuvchi zaharli moddalar, radioaktiv va boshqa moddalarni saqlash, tashish va ulardan foydalanish chog'ida atrof tabiiy muhitning ortiqcha darajada ifloslanishi, tabiat tizimlarining shikast topishi, inson salomatligi va hayotiga ziyon etishi tahdidi bilan bog'liq bo'lgan vaziyatlar tushuniladi".

Ekologiya nuqtayi nazaridan xavf tug'diradigan vaziyatlar yuzaga kelgan taqdirda O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining idoralari tegishli ishlab chiqarish obyektlari atrofida, transport magistral yo'llari bo'ylab alohida huquqiy tartib o'rnatadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonanchilik palatasi tomonidan 2015-yil 15-iyulda qabul qilingan va Senat tomonidan 2015-yil 6-avgustda ma'qullangan, O'zbekiston Respublikasining "Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to'g'risida"¹⁰⁷gi Qonuni ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu Qonunning maqsadi aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat bo'lib, sanitariya-gigiyena tadbirlarini va epidemiyaga qarshi tadbirlarni ishlab

¹⁰⁶ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengash Axborotnemas. - 1993. - №1. - 38-modd.

¹⁰⁷ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. - 2015. - №34. - 451-modd.

chiqish hamda amalga oshirish, davlat tomonidan sanitariya-epidemiologiya normalarining joriy etilishi, aholining sanitariya madaniyati darajasini oshirish; davlat sanitariya nazoratini amalga oshirish hamda xalqaro hamkorlikni amalga oshirishga qaratilgan davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilaydi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining "Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida"¹⁰⁸gi Qonuni ham favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlari rejimini huquqiy ta'minlashda muhim ahamiyatga kasb etadi.

Ushbu Qonunning maqsadi radiatsiyaviy xavfsizlikni, fuqarolar hayoti, sog'lig'i va mol-mulki, shuningdek atrof-muhitni ionlashtiruvchi nurlanishning zararli ta'siridan muhofaza qilishni ta'minlash bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasining "Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida"¹⁰⁹gi Qonuning 1-moddasiga ko'ra ushbu qonun aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan (bundan buyon matnda favqulodda vaziyatlar deb yuritiladi) muhofaza qilish sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda favqulodda vaziyatlar to'y berishi va rivojlanishining oldini olish, favqulodda vaziyatlar keltiradigan talafotlarni kamaytirish va favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishni maqsad qilib qo'yadi.

O'zbekiston Respublikasining Qonunchilik palatasi tomonidan 2008-yil 23-sentabrda qabul qilingan Senat tomonidan 2008-yil 4-dekabrda ma'qullangan "Qutqaruv xizmati va qutqaruvchi maqomi to'g'risida"¹¹⁰gi Qonuni ham o'ta ahamiyatlidir. Ushbu Qonunning maqsadi qutqaruv xizmatlari va qutqaruv tuzilmalarining tashkil etilishi, faoliyati va tugatilishi sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasining Qonunchilik palatasi tomonidan 2009-yil 24-iyunda qabul qilingan Senat tomonidan 2009-yil 28-avgustda ma'qullangan "Yong'in xavfsizligi to'g'risida"¹¹¹gi Qonuni ham muhim ahamiyat kasb etib, qonunning maqsadi yong'in xavfsizligi sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat bo'ladi.

Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidentining 2007-yil 19-fevraldagi "Toshqinlar, sel oqimlari, qo'cho'chishi va yer

¹⁰⁸ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi. -2000. -№7.8. -212-moddasi.

¹⁰⁹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi. -1999. -№9. -221-moddasi.

¹¹⁰ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -2008. -№52. -511-moddasi.

¹¹¹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -2009. -№40. -#2-moddasi.

ko'chki hodisalari bilan bog'liq favqulodda vaziyatlarning oldini olish hamda ularning oqibatlarini tugatish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"¹¹²gi Qarori; 2010-yil 19-martdagi 1305-sonli "2010-yilda O'zbekiston Respublikasi hududida sel-toshqin va ko'chki hodisalari bilan bog'liq favqulodda holatlardan aholini himoya qilish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori, ayniqsa O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish tizimi samaradorligini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017-yil 1-iyundagi PF-5066-sonli Farmoni¹¹³ ham juda katta ahamiyatga ega bo'lib, favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarining huquqiy rejimini mustahkamlashga qaratilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Toshqin, sel oqimlarini oqizib yuborish va ko'chki hodisalari bilan bog'liq bo'lgan halokatli oqibatlarining oldini olish hamda ularni bartaraf etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1994-yil 12-apreldagi 201-sonli qarori, hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Favqulodda Vaziyatlar Vazirligining faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida"gi 1996-yil 11-apreldagi 143-sonli qarorlari, "Texnogen, tabiiy va ekologik tushdagi favqulodda vaziyatlarning tasnifi to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 27-oktabrdagi 455-sonli, qarori, "O'zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlarda ularning oldini olish va harakat qilish davlat tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 24-avgustdagi 242-sonli¹¹⁴ qarorlari ham favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarining huquqiy rejimini mustahkamlashda muhim huquqiy manba hisoblanadi.

Favqulodda vaziyatlar va ekologik ofatlarni oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimi, fuqarolarning huquq va majburiyatlari

Favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarining huquqiy rejimini keng o'rganish va u bilan bog'liq muammolarni ko'rib chiqishda favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimi muhim ahamiyatga ega.

¹¹² O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -2007. -№78. -o1-modda

¹¹³ Xetk e'lon. -2017. -№109 (6803).

¹¹⁴ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -2011. -№34. 35-son. 350-modda. -2013. -№34. -458-modda; -2014. -№17. -196-modda; -2015. -№26. -338-modda. -2016. -№17. -176-modda

Mazkur masala O'zbekiston Respublikasining "Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida"¹¹⁵gi Qonunida batafsil ko'rsatilganligini ko'rishimiz mumkin.

Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimi tarkibi va faoliyat ko'rsatishi tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Ushbu Qonunning 7-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi vakolatlari ko'rsatilishi ham muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlarda ularning oldini olish va harakat qilish davlat tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 2011-yil 24-avgustdagi 242-sonli¹¹⁶ qarori asosida tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlarda ularning oldini olish va harakat qilish davlat tizimi to'g'risida"gi Nizomning 4-bandiga asosan quyidagilar FVDTning asosiy vazifalari hisoblanadi:

tinchlik va harbiy davrda aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, me'yoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

respublika hududidagi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyatlarni prognozlashtirish, ularning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini baholash;

favqulodda vaziyatlarning oldini olishga, odamlar xavfsizligini ta'minlashga, xavfli texnologiyalar va ishlab chiqarishlarning tavakkalchiligini pasaytirishga, iqtisodiyot tarmoqlari va boshqa tashkilotlar faoliyat ko'rsatishining barqarorligini oshirishga qaratilgan maqsadli va kompleks ilmiy-texnik dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

boshqaruv organlari va favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish uchun mo'ljallangan kuch va vositalarning doimiy tayyorligini ta'minlash;

aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi axborotlarni yig'ish, ishlab chiqish, ayirboshlash va berish;

aholini, boshqaruv organlarining mansabdor shaxslarini, FVDT kuchlari va vositalarini favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga tayyorlash;

¹¹⁵O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnomasi -1999. -№9 -221-moddada.

¹¹⁶O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami -2011 -№34,35 -350-moddada; -2013. -№34 -478 modda; -2014. -№17. -196-moddada; -2015 -№26. -338-moddada; -2016. -№17. -176-moddada.

favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish uchun moliyaviy va moddiy resurslar zaxiralarini yaratish;

aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida davlat ekspertizasi, nazorati va tekshiruvini amalga oshirish;

favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish;

favqulodda vaziyatlardan zarar ko'rgan aholini ijtimoiy himoya qilishga doir tadbirlarni amalga oshirish;

aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida fuqarolarning, shu jundadan ularni tugatishda bevosita qatnashgan shaxslarning huquq va majburiyatlarini amalga oshirish;

aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida xalqaro hamkorlik qilish;

vujudga kelishi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyatlardan sug'urta qilishning maqbul tizimini ta'minlash.¹¹⁷

Shuningdek, 9-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligining aniq vakolatlarini ko'rsatilishi ham o'ta muhimdir.

Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 24-avgustdagi 242-sonli¹¹⁸ qarori asosida tasdiqlangan "Davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, boshqa tashkilotlarning aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish bo'yicha funksiyalari"ga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi:

FVDT faoliyatini boshqarish va davlat nazoratini amalga oshirish.

Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni tugatish tadbirlarini amalga oshirish uchun moddiy resurslarning idoraviy zaxirasini jamlash yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga takliflar tayyorlash.

Aholini birinchi navbatda zarur tovarlar bilan ta'minlash va favqulodda vaziyatlarni tugatish uchun jalb etiladigan maxsus tuzilmalarni jihozlash uchun moddiy boyliklarning idoraviy zaxirasini yaratish va jamlash kabi funksiyalarni amalga oshiradi.

Qonunda favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarining rejimini huquqiy mustahkamlashda korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi majburiyatlarini aniq ko'rsatilishi ham muhim ahamiyatga egadir.

¹¹⁷ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. –2011. –№34, 35. –356-modda; –2013. –№34. –458-modda; –2014. –№17. –196-modda; –2015. –№26. –338-modda; –2016. –№17. –176-modda.

¹¹⁸ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. –2011. –№34, 35. –350-modda; –2013. –№34. –458-modda; –2014. –№17. 196-modda; –2015. –№26. –338-modda; –2016. –№17. –176-modda.

Ayniqsa, qonunda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etishdagi ishtiroki, ya'ni aholi punktlari, suv ta'minoti manbalari, ijtimoiy va madaniy obyektlarning sanitariya va ekologik holati ustidan nazorat amalga oshirilishiga yordam beradilar; fuqarolarni favqulodda vaziyatlar oqibatlarini bartaraf etishga jalb qiladilar; qonun hujjatlariga muvofiq boshqa choralarini amalga oshiradilar, —deb ko'rsatilishi ham e'tiborlidir.

Favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarining rejimiga huquqiy baho berishda, fuqarolarning favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi huquq va majburiyatlari alohida ahamiyatga ega.

Bu masala, O'zbekiston Respublikasining "Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida"¹⁹gi Qonunning 15-moddasida bu sohadagi fuqarolarning huquqlari batafsil ko'rsatilganligi ham katta ahamiyatga egadir.

Amaldagi mazkur qonunda fuqarolarning favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi majburiyatlari ham batafsil ko'rsatilgan.

Zero, favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlaridan muhofaza qilish sohasida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi huquq va majburiyatlari ham e'tiborlidir.

Mazkur qonunning 17-moddasiga asosan O'zbekiston Respublikasi hududida chet el davlatlarining fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng huquqlarga ega bo'ladilar va majburiyatlarni bajaradi.

Umuman olganda, aholini va mutaxassislarni favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga tayyorlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Shuningdek, amaldagi qonun talablariga asosan favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi ekologik huquqiy bilimlarni targ'ib etish ham hozirgi barqaror rivojlanish sharoitida zamonaviy va ekologik ahamiyatga ega bo'lib, favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlaridan muhofaza qilish sohasida o'ta ahamiyatlidir.

Ta'kidlash joizki, Fuqaro muhofazasi tuzilmalari bilan Toshkent shahar hokimi Fuqaro muhofazasi boshlig'ining 2013-yil

¹⁹O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Axborotnoma — 1999. — №9. — 221-modd.

30-dekabrda "Aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish bo'yicha 2013-yilda bajarilgan tadbirlar yakuni va 2014-yildagi vazifalar to'g'risida"gi 3-sonli buyrug'iga asosan 15 soatlik dastur asosida o'qitish ishlarini tashkil etishda amaliy mashg'ulotlarga ko'proq e'tibor qaratish hamda kelgusida bo'lib o'tadigan taktik-maxsus o'quv mashqlariga montazam tayyorgarlik ko'rib borish tavsiya etildi.

Xullas, hozirgi sharoitda ekologiya, favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarini muhofaza qilish, bu sohasidagi qonunlarni takomillashtirib borish, ularning mohiyatini aholi o'rtasida keng targ'ib qilish va ekologik madaniyatni yanada oshirib borish mamlakatimizni yanada obodonlashtirib favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlari bilan bog'liq muammolarning oldini olishga yordam beradi.

Favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarini transchegaraviy ta'siri va ularni oldini olishning o'ziga xos xususiyatlari

Markaziy Osiyoda joylashgan O'zbekiston o'ziga xos tabiiy iqlimga ega. Respublikamiz g'arbdan – qor-yomg'irli bo'ron va dovullar, janubi-sharqdan – issiq va quruq garmsel, shimoldan esa sovuq, izg'irin shamollar oqimidan iborat siklon ta'siri ostidadir.

O'zbekiston hududining geologik va geodinamik xususiyatlari yurtimiz hududining zilzila, toshqin, sel, ko'chki, qor ko'chishi kabi tabiiy hodisalarga moyilligini oldindan aniqlash, belgilash imkonini beradi.

2010-yilda respublikada XGJ hosil bo'lishi natijasida 262 marotaba turli xildagi tog' jinslarining siljishi kuzatildi. Davlat kadastr ro'yxatiga XGJ bo'yicha 72 ta ko'chki va hajmi 1000 m³ ortiq o'pirlashlar kiritildi. Shundan 36 ta ko'chki Toshkent viloyatida (Angrenda 12 ta va Bo'stonliqda 24 ta), 14 tasi Surxondaryoda, 2 tasi Samarqandda va 2 tasi Farg'ona vodiysida yuz bergan.¹²⁰

Noqulay iqlim ta'sirida, har yili turli miqyosdagi yuzlab ko'chkilar faollashadi va yangidan shakllanadi. Ushbu xavfli geologik jarayonlarning xavfi tufayli xatarli zonalardan bexatar joylarga yuzlab xo'jaliklarda yashovchi odamlarni doimiy ko'chirish, yo'liarda harakatni vaqtinchalik

¹²⁰O'zbekiston Respublikasida aholi-muhit holati va tabiiy resurslardan foydalanish to'g'risidagi Milliy ma'ruza // N.M.Umurov tahriri ostida; O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi.-Toshkent, Chiror ENK, 2013. - B 194

cheklash, zarar ko'rgan kommunikatsiya liniyalarini tiklash va shu kabilar. zarurati vujudga keladi. Xavfli geologik jarayonlar bilan bog'liq xatarlarni monitoring qilish, bashoratlash va ogohlantirish tizimini tashkil qilish quyidagilarni taqozo etadi: xavfli geologik jarayonlarni kuzatishning kartografik ma'lumotlari bankini yaratish; nazorat va xabardor qilishning yerdagi tizimlarini takomillashtirish va aerokosmik tizimlarini yaratish; mintaqaviy va lokal darajalarda oldindan ogohlantirishni tashkil qilish; ko'chki xatarlaridan himoyalashning muhandislik texnik usullarini rivojlantirish va hokazo.

Ta'kidlash o'rinliki, Toshkent, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari Respublikada eng xavfli yer ko'chish hududlariga kiradi. Tog'lar qurshovida Farg'ona vodiysida yer ko'chishlari asosan adir hududlarini o'zlashtirish bilan bog'liq. Samarqand viloyati ba'zi hududlarida ham yer ko'chishi kuzatilgan. O'zbekiston Respublikasining deyarli barcha tog'oldi hududlari sel xavfi bor hudud hisoblanadi. Farg'ona vodiysi, Toshkent va Surxondaryo viloyatlari eng katta sel xavfi bor hududlar hisoblanadi. Qorlar tez eriydigan va uzoq yomg'ir yog'adigan aprel-iyul oylarida eng ko'p sel holatlari kuzatiladi. Bunday joylarda hozirgi paytda respublika bo'yicha 4 ta seldan himoyalovchi qurilma bor, xoles. Respublikada 54 ta suv ombori, jumladan, 25 ta juda muhim va toifalashirilgan suv omboridan foydalaniladi. Bunda 11 ta juda muhim suv omboridan 30 yildan ortiq vaqtdan buyon foydalanilib kelinmoqda. Ularda muhandislik va gidrotexnik uskunalari jismonan va ma'naviy eskirgan va almashtirilishi zarur.

Respublika hududida suv omborlari tarmog'ining taraqqiyoti ularda katta hajmdagi erigan, daryo va atmosfera yog'inlarini to'plash imkonini berdi. Shundan kelib chiqib, so'nggi yillarda aholining katta qismida daryolar sayozlashgani va suv omborlaridan quyi qismida bexatar qurilish ishlari olib borish imkoniyati borligiga asossiz ishonch paydo bo'ldi. Biroq suv to'liq bo'lgan yillarda anomal yuqori darajadagi suv dambadasi o'tib ketishi, to'g'onlar buzilishi, shuningdek yirik suv omborlaridan suvni falokatli chiqarish yuborish ehtimoli mavjud. Bu holatlarda oqibatini tasavvur etib bo'lmaydigan favqulodda vaziyatlar ro'y berishi mumkin.

Markaziy Osiyo respublikalari hududida ro'y beradigan sel toshqinlari umumiy sonidan 75 foizi O'zbekiston ulushiga to'g'ri keladi.

O'zbekiston hududiga xavf soladigan 271 ta ko'l aniqlangan. Shundan, 238 ta (jami ko'llarning 88 foizi) ko'l Qirg'iziston Respublikasi hududida, 11 ta (jami ko'llarning 4 foizi) ko'l Tojikiston hududida va 22 ta (jami ko'llarning 8 foizi) ko'l O'zbekiston hududida joylashgan.

2008–2010-yillar mobaynida FVV hamda boshqa vazirlik va idoralar hamkorligida 33 ta suv ombori va sel suvlari tashlanadigan 48 ta suv havzasi tekshirilib, tartibga keltirilgan¹²¹.

Tabiiy va texnogen tUSDagi xavfli vaziyatlar to'y berishida texnologik va himoyaviy chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali favqulodda vaziyatlar xatarini pasaytirish va oldini olish mumkin.

Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, texnogen falokatlar va ofatlarning sabablari quyidagilardir: xavfli moddalarni ishlab chiqaruvchi, ishlatuvchi, qayta ishlovchi, saqlovchi, tashkil qiluvchi yoki ko'chirib o'tuvchi obyektlardagi halokatlar; yonilg'i-energetika, kimyoviy va kommunikatsiya komplekslari obyektlaridagi halokatlar; temiryo'l va aviatsiya transportidagi falokatlar, avtomobil yo'llari va magistral trubaprovodlardagi halokatlar; gidrotexnik qurilmalardan foydalanish tartibi qoidalarini buzish; diversiya-terroristik aksiyalar oqibatlarining ikkilanmchi omillari; qurilmalarning to'satdan buzilishi va texnologik jarayonda vujudga kelishi mumkin bo'lgan boshqa xatarlar.

Texnogen tUSDagi favqulodda vaziyatlarni ogohlantirish va ehtimoliy xatarlarini pasaytirish sohasidagi asosiy yo'nalishlar quyidagilarni taqozo etadi: respublika ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish va ishlatish; xavf va tahdid omillari ta'siri sharoitida ishlab chiqarish va respublika infratuzilmasining barqaror faoliyatini ta'minlash; ishlab chiqarish obyektlarini yetakchi va ekologik toza texnologiyalar asosida bosqichma-bosqich zamonaviylashtirish; xavfli obyektlar va hayotni ta'minlash tizimlari ishining ishonchlilikini oshirish; ehtimoliy favqulodda vaziyatlarni monitoring qilish, prognozlash va ogohlantirish; yuqori texnogen xavfga ega zonalar davlat kadastrini yaratish va yuritish. O'zbekiston Respublikasi hududida turli xil favqulodda holatlar ko'plab turlarining asosiy manbasi sifatida texnogen va tabiiy xavflarning yuqori darajasi saqlanib kelmoqda.

Respublikada texnogen halokatlarning asosiy sabablari quyidagilar hisoblanadi: ishlab chiqarish sohasida davlat xavfsizlik boshqaruvi mexanizmlarining zaiflashishi, barcha ishlab chiqarish bosqichlarida mehnat va texnologik intizomning, falokatlarga qarshi barqarorligining

¹²¹O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit holati va tabiiy resurslardan foydalanish to'g'risidagi Milliy ma'ruza // N.M.Umarov: tabiiy o'stada, O'zbekiston Respublikasi: Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi.–Toshkent: Chunor ENK, 2013.–B.194–195.

pasayishi; asosiy ishlab chiqarish fondlarining yangilanish sur'atlarining pasayishi bilan bir vaqtda mana shu fondlarning tez sur'atlarda eskirib borishi; xavfli (zararli) moddalarni, material va mahsulotlarni ishlab chiqarish, yetkazib berish, saqlash va foydalanishning texnologik murakkabligi va xavfning ortishi hamda aholi va atrof-muhitga xavf soluvchi ishlab chiqarib chiqindilarining to'planib borishi. Kimyoviy xavfli moddalarning chiqarilishi, portlashlar va yong'inlar, gidrodinamik avariyaalar, elektroenergetik tizimlarda, tozalash inshootlari va quvurlardagi avariyaalar texnogen sohada eng katta xavfga ega.

Bugungi kunda mamlakatimizda transchegaraviy ekologik muammolarni xavf solishi ham o'ta tashvishlidir. Shu asnoda, suv va atmosfera havosi bilan bog'liq bo'lgan transchegaraviy muammo mavjud bo'lib, bular Tojikiston Rog'un GESi qurilishi va Tojikiston Regar alyuminiy zavodi (TALKO DUK) misolida ko'rishimiz mumkin.

Jumladan, Tojikiston Respublikasi rahbariyati tomonidan, Rog'un GES ining o'tgan asrning 80-yillarida boshlangan qurilishini, oradan 25 yildan ko'proq muddat o'tgach, yana davom ettirish to'g'risidagi qarori qabul qilindi. Agar shu obyektning bundan 40 yil oldin tayyorlangan loyiha hujjatlari, o'sha yillar andozalari, loyihaviy va konstruktorlik yechimlariga asoslanganligi, ular allaqachon eskirgan bo'lib, qaytadan ko'rib chiqish va jiddiy tuzatishlar kiritishi talab etishi inobatga olinadigan bo'lsa, bunday qaror chinakamiga jiddiy tashvish tug'dirmasligi mumkin emas.

Aaa shu maqsadda 2016-yilning 19-iyulida Tojikiston Tashqi ishlar vazirligiga O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining yo'llangan ochiq xatida ham O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017–2021-yillarda yer osti suvlari zaxiralaridan oqilona foydalanishni nazorat qilish va hisobga olish, tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida"¹²² qarori ham bu masalani ijobiy hal etishning ahamiyatiga e'tibor berilgan.

Shu manoda, O'zbekistonning janubiy hududlariga transchegaraviy ta'sir ko'rsatayotgan Tojikiston alyuminiy zavodi (TALKO DUK) faoliyati bilan bog'liq keskin ekologik holat saqlanib qolmoqda.

Hozirgi vaqtda "Talko" DUK faoliyati natijasida Surxondaryo viloyatining shimoliy tumanlari hududida atmosfera havosidagi fforli vodorodning miqdori yo'l qo'yiladigan eng yuqori konsentratsiyadan (YQYUK) o'rta hisobda 1,8–2 baravar, yoz oylarida esa 2–3 baravar oshib ketmoqda.

¹²²Xalq so'zi.–2017.–6 may.–№90 (6784).

Ushbu zararli moddalarning talay qismi havo oqimi bilan tevarak atrofga, shu jumladan O'zbekistonning Denov, Sariosiyo, Uzun va boshqa tumanlari hududiga o'tib, mintaqaning ming yillar davomida shakllangan

Yuqoridagi salbiy holatlarning oldini olish va mazkur masalani hal etish maqsadida Toshkenda 20-, 21-avgust kunlari O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan O'zbekiston ekologik harakati bilan hamkorlikda tashkil etilgan "Tojikiston "Talko" davlat unitar korxonasining ishlab chiqarish faoliyati ekologiyaga va odamlar sog'lig'iga ko'rsatayotgan halokatlari ta'sirini bartaraf etish chora-tadbirlari" mavzusida xalqaro seminar bo'lib o'tdi va alohida qaror qabul qilindi.

ekologik tizimni buzmoqda. Shuningdek, bu yerda zich yashayotgan 1 millionga yaqin aholining sog'lig'iga o'nglab bo'lmaydigan darajada zarar yetkazmoqda.

Shu bilan birga, transchegaraviy hududlarida suv havzalaridan foydalanish bo'yicha qo'shma mamlakatlar bilan hamkorlikda tegishli choralar ko'rilmasa, bu hol daryolarning quyi oqimida joylashgan mamlakatlar uchun bir qator salbiy ekologik ofatli oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Jumladan, yetarlicha suv bilan ta'minlanmaslik, ayniqsa, sug'oriladigan dehqonchilikka jiddiy ta'sir ko'rsatib, yer sho'rlanishining keskin ortishi, hayvonot va o'simlik dunyosiga ziyon yetishi, tabiiy o'zanlarning yo'q bo'lib ketishi, yer osti chuchuk suv zaxiralarning kamayishi kabi bir qator ekologik muammolar yuzaga keladi.

Shu bois so'nggi paytlarda atrof-muhit muhofazasi, transchegaraviy suv resurslarini boshqarish mavzusidagi a'loqali xalqaro anjumanlarda xalqaro hamjamiyat, Yevropa davlatlari va Yevropa komissiyasi vakillari keng jamoatchilikning asrlar davomida qaror topgan hamda iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va millionlab kishilar uchun kun kechirish manbai bo'lgan daryolarda suv hajmi va tartibi o'zgarmasligini kafolatlovchi xolis ekologik ekspertizasiz gidrotexnik inshootlarni qurishga qarshi ekanliklarini, shuningdek mintaqa ekologiyasi uchun, ayniqsa, Orol dengizi havzasi uchun yangi tahdidlarga yo'l qo'yib bo'lmazligini ta'kidlamoqda.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov 2014-yil oktabrda bo'lib o'tgan "Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat

oqibatlarini yumshatish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish" mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga yo'llagan tabrigida ta'kidlaganidek, "Amudaryo va Sirdaryoning Orolga umumiy quyilish hajmi keyingi ellik yil ichida qariyb 5 baravar, Orol dengizining suvi 14 baravardan ko'proq kamaydi, uning sho'rtlanish darajasi esa deyarli 25 marta ortdi. Bu Orol dengizida ilgari bo'lgan baliq va boshqa dengiz mavjudotlarining deyarli butkul yo'qolishiga olib keldi.

Ammo Orolbo'yida to'y berayotgan fojia ko'lamini, bu yerda yashayotgan millionlab odamlarning dardi va orzu-armonlarini quraq raqamlar bilan ifoda etib bo'lmaydi. O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmanistonning Orol fojiasining kuchli ta'siri ostida qolgan mintaqalari aholisi har kuni suv resurslarining yetishmasligi, ichimlik suvi sifatining pasayishi va tuproq tarkibining buzilishi, iqlim o'zgarishi, aholining, birinchi navbatda, bolalarning turli kasalliklarga chalinishi ko'payib borayotgani bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy va demografik muammolarni boshidan kechirmoqda"¹²³.

Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 29-avgustdagi №255-sonli "2015–2018-yillarda Orolbo'yi mintaqasini tiklash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, Orol halokatining oqibatlarini yengillashtirish borasidagi chora-tadbirlar kompleks dasturi to'g'risida"¹²⁴gi, Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 27-martdagi 159-son qarori bilan qabul qilingan, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi "Orolbo'yi mintaqasini rivojlantirish jamg'armasi mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibi to'g'risida"gi nizomi va qarorlarining qabul qilinganligi ham olamshumul ahamiyatga egadir.

Bundan ko'rinib turibdiki, Orol inqirozining atrof-muhit va bu yerda yashayotgan millionlab aholi hayotiga halokatli ta'sirining oldini olish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir.

Shuningdek, mintaqa aholisi xavfsizligiga ko'plab to'g'onlarning texnik holati, shuningdek hozirga kelib 16,6 km³ hajmda suv to'planib qolgan Sarez ko'li tabiiy to'g'onining holati ham tahdid solib turibdi.

Ayanchli tomoni shundaki, Tojikistondagi Rog'un GESi ishga tushiriladigan bo'lsa, to'g'on ostida qoladigan yuz metr qalinlikdagi tuz qatlami ushbu ulkan texnogen halokat xavfini yanada kuchaytiradi. Ushbu tuz qatlamining suv ta'sirida doimiy yuvilib turishi hattoki sezilar-sezilmas seysmik siljishlar ham 350 metrlik uyma to'g'onning o'pirlilishiga

¹²³ Xalq so'zi. -2014. -30-oktabr.

¹²⁴ O'zbekiston Respublikasi oltin bujatlarini to'plami -2015. -№25. -469-modd.

olib kelishi muqarrar. Bunday holat ro'yi beradigan bo'lsa, yer sathidan 100 metr baland bo'lgan to'lqin pastga sekundiga 130 metr yoki soatiga 468 kilometr tezlikda yopiriladi. Oqibatda quyida joylashgan Nurek GESi to'g'oni butunlay o'pirib, bu to'lqin yanada balandlashadi va Vaxsh kaskadidagi boshqa barcha GES va gidrouzellarni vayron qiladi. Tojikiston, O'zbekiston va Turkmanistonning o'nlab shahar va aholi punktlari sav ostida qoladi. Markaziy Osiyo mintaqasida esa misli ko'rilmagan texnogen va ekologik halokat yuzaga keladi.

Rog'un GESining qurilishi loyihasi yuzaga keltiradigan xavflarni qayd etarkanmiz, uning Tojikiston va qo'shni davlatlar ekologiyasi, bioxilma-xilligi hamda millionlab odamlar istiqomat qilayotgan joylarga yetkazadigan muqarrar fojiali ta'sirini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Loyiha bo'yicha 14 kub kilometr sig'imga ega Rog'un GESi suv omborini to'ldirish uchun sakkiz yil kerak bo'ladi. Bu davrda Amudaryo oqimi keskin o'zgarib, uning quyi qismidagi hududlarda uzoq yillar qurg'oqchilik yuzaga keladi.

Rog'un suv ombori to'la quvvat bilan ishga tushgach, GESning energetik ish rejimiga o'tkazilishi yoz-kuz mavsumida omborda suv to'planishi sababli qurg'oqchilik va suv tanqisligini yuzaga keltirishi, qish mavsumida esa elektr energiyasining ishlab chiqarish maqsadida suv omboridan katta miqdorda suv chiqarilishi oqibatida toshqinlar bo'lishi, botqoqlanish va suv bosish yuz minglab gektar serhosil yerlarni yaroqsiz holga keltirishi mumkin. Bunday vaziyat O'zbekiston va Turkmanistonning millionlab aholisini muhim hayotiy manbalardan mahrum etadi.

Shunisi e'tiborliki, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev yaqinda Turkmaniston Prezidenti Gurbanguli Berdimuxamedov bilan uchrashuv chog'ida ham transchegaraviy daryolardan oqilona foydalanish, cho'lanishga qarshi kurashish, atrof-muhitni muhofaza qilish masalalariga alohida e'tibor berganligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.¹²⁵

Ayniqsa, 2017-yil 10-fevralda BMTning "Orolbo'yi mintaqasi uchun inson xavfsizligi bo'yicha ko'p sheriklik fondini tashkil qilish orqali Orol dengizi fojiasidan zarar ko'rgan aholining turmush sharoitini yaxshilash va mustahkamlash" dasturi amalga oshira boshlanganligi ham muhim qadamlardan biridir.

Xullas, yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, demak, har qanday vaziyatda mamlakatlar transchegaraviy hududlaridagi ekologik

¹²⁵O'zbekiston, Turkmaniston – strategik sherik davlatlar//Xalq so'zi. –2017. –7-mart.

muanmolarni bir-birlariga zarar yetkazmasdan ijobiy hal etish va barcha xalqlar manfaatini ko'zlab odilona xalqaro talablarga mos ish yuritish ular o'rtasidagi tarixiy munosabatlarni va do'stlikni yanada mustahkamlashga va har qanday favqulodda vaziyatlar hamda ekologik ofatlarning oldini olishga yordam beradi.

Favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarining huquqiy rejimining o'ziga xosligi

Ekologik xavf hodisasining sodir etilishi va uning oqibatlarini bartaraf etish mazkur halokat sodir etilgan joy (obyekt) va halokat ta'sir doirasi qamrab olingan hududga alohida huquqiy rejim berilishini talab etadi va bu hududda maxsus huquq qo'llanishi amalga oshiriladi. Maxsus huquq qo'llanishi favqulodda vaziyatlarda amalga oshirilgani va subyektlar uchun favqulodda huquq va majburiyatlar keltirib chiqargani uchun ham ushbu sohadagi tartibga soluvchi huquqlar tizimini favqulodda huquqlar deb tushunish lozim.

Oqibatlarining og'irligi va tarqalish miqyosiga qarab favqulodda ekologiya vaziyati quyidagi turlarga bo'linishi mumkin:

1. **Mahalliy**—bitta viloyatdagi bir yoki bir nechta aholi yashash hududlari (qishloqlar, posyolkalar, tumanlar yoki shahar) miqyosida yuz beradi.

2. **Hududiy**—markazi bir viloyat hududida bo'lgan va boshqa viloyatlar hududiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan hodisa

3. **Milliy**—bir nechta viloyatlarni qamrab olgan, lekin oqibatlari bitta davlat hududidan cheiga chiqmaydigan favqulodda vaziyat.

4. **Global**—bir davlat hududidan chiqib boshqa davlatlar hududiga ta'sir qiladigan favqulodda hodisalar.

Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov BMT sammitining ming yillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisidagi nutqida ushbu muamмога oid quyidagi fikrni bayon etgan edi:

“Bunday sharoitda 30-40 yil avval, sobiq sovet davrida ishlab chiqilgan, mazkur daryolar yuqori qismida ulkan gidroinshootlarni qurish bo'yicha loyihalarni amalga oshirishga har qanday urinishlar, shuningdek ushbu inshootlar barpo etiladigan zonalarining seysmik xavfi 8-9 ballni tashkil etishini hisobga olsak, bularning barchasi ekologiyaga o'ng'lab bo'lmaydigan zarar yetkazishi va xavfli texnogen halokatlarga olib kelishi mumkinligi ayon bo'ladi”¹²⁶.

¹²⁶Karimov I.A. BMT sammitining ming yillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisidagi nutqi. 2010-yil 20-sentabr. www.press-service.uz.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 7-moddasida ekologik xavf hodisasi sodir etilgan hududda maxsus rejim ta'asis etilishi ko'zda tutilib, uni favqulodda vaziyat (favqulodda ofat) mintaqalari deb e'lon qilish belgilangan¹²⁷.

Maxsus rejimli ta'asis etishdan asosiy maqsad ekologik xavf sodir etilgan hududda uning oqibatlaridan aholini va jamiyatni himoya qilish, talafot ko'rganlarga yordam berish, zarar ko'lanini kamaytirish, tabiat obyektlarini nobud bo'lishdan saqlab qolish, ularni qayta tiklash va atrof-muhitni sog'lomlashtirishdan iborat bo'ladi. Maxsus rejimli hudud maqsadlariga alohida tarzda huquq qo'llash va tashkiliy-huquqiy ishlarni amalga oshirish orqali erishiladi.

"Favqulodda huquq" qo'llanishi uchun ekologik xavf hodisasi (halokat) sodir bo'lishi natijasida favqulodda vaziyat vujudga kelganligi va buning oqibatida tegishli hududni "favqulodda ekologiya vaziyati" yuzaga kelgan yoki "favqulodda ekologiya ofati" mintaqasi deb e'lon qilinishi asos hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunida favqulodda vaziyat tushunchasiga ta'rif berilgan. Unga ko'ra "favqulodda vaziyat – odamlar qurbon bo'lishi, ularning sog'lig'i yoki atrof tabiiy muhitga zarar yetishi, jiddiy moddiy talafotlar keltirib chiqarishi hamda odamlar hayot faoliyati sharoiti izdan chiqishga olib kelishi mumkin bo'lgan yoki olib kelgan avariya, halokat, xavfli tabiiy hodisa, tabiiy yoki boshqa ofat natijasida muayyan hududda yuzaga kelgan vaziyat; aholini va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish choralarini, usullari, vositalari tizimi, sa'y-harakatlari majmuyidir"¹²⁸.

Ekologik xavf hodisalarida xavf favqulodda (to'satdan) yuz beradi, lekin uning oqibatlari og'ir va davomli bo'ladi. Favqulodda ekologik halokat yuz berganda eng muhim yuz bergan hodisani idrok etish, kelib chiqqan oqibatlarni tezda bartaraf etib jabrlangan aholini normal hayotga qaytishidir.

Ma'lumki, ekologik xavf hodisalari ikki xil shaklda sodir etiladi: tabiiy va texnogen. Tabiiy hodisalar inson erkiga bog'liq bo'lmagan holda sodir etiladi, texnogenlari esa insonning xo'jalik faoliyati va uning natijasi bilan bog'liq bo'ladi.

¹²⁷ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi. – 1993-y. – №1. – 38-moddada.

¹²⁸ O'zbekiston Respublikasi Oliy Mahkamasining Axborotnomasi. – 1999. – №9. – 221-moddada.

Biroq havo, suv va yer uchastkalarini qasddan zaharlash, yer va o'rmon uchastkalaridan oqibati halokatga olib keladigan darajada foydalanish, ekologik terrorizm va boshqalarni ham ekologik xavfsizlik hodisalariga kiritish lozim.

Texnogen xarakterdagi ekologik xavfsizlik hodisalari -- avariylar asosan sanoat, transport, energetika, qurilish, suv xo'jaligi va boshqa korxonalar va obyektlarda sodir etiladi. Shuningdek, terroristik harakat va zararkunandalik oqibatida avariylar sodir etish, atrof tabiiy muhitni zaharlash ham xuddi shunday obyektlarda sodir etilishi mumkin.

Texnogen ko'rinishda sodir etiladigan halokatlarning oldini olish ekologik xavfsizlikni ta'minlash jarayonining asosiy negizini tashkil etadi.

Shu o'rinda Rossiya tajribasidan foydalanish, balki maqsadga muvofiq bo'lar edi. Bu davlatda "Ishlab chiqarish obyektlarini sanoat xavfsizligi to'g'risida"gi Qonuni qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasining "Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunida korxonalar, tashkilotlar va muassasalar "xavf manbai yuqori bo'lgan obyektlar xavfsizligi to'g'risida belgilangan tartibda deklaratsiya taqdim etishlari" shartligi belgilangan.¹²⁹

Favqulodda ekologik xavfli falokat yoki halokat natijasida vujudga kelgan vaziyat ma'lum bir hududni qamrab oladi. Bunday hududning ko'lami (o'lchami) kelib chiqqan oqibatlarining tarqalishiga qarab belgilanadi. Demak, maxsus huquqiy munosabatlar o'lchamlari aniq bo'lgan tegishli hudud doirasida vujudga keladi va tartibga solinadi.

Xullas, favqulodda ekologik vaziyatlar va ekologik xavf sodir etilgan hududda uning oqibatlaridan aholini va jamiyatni himoya qilish, talafot ko'rganlarga yordam berish, zarar ko'larini kamaytirish, tabiat obyektlarini nobud bo'lishdan saqlab qolish, ularni qayta tiklash va atrof-muhitni sog'lomlashtirish borasida AQSH, Fransiya, Xitoy, Angliya, Koreya, Rossiya kabi xorijiy mamlakatlar tajribalaridan foydalanish va ularni amaliyotga qo'llash ham ijobiy natija beradi.

Nazorat uchun savollar

1. Yuridik adabiyotlar hamda amaldagi qonunchilikda favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlari huquqiy rejimining tushunchasiga qanday ta'rif berilgan va uning huquqiy asoslari mavjud.

Siz ularga ekologiya huquqi talablari asosida ta'rif bering.

¹²⁹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. --1999. --No 9. --221-modda.

2. Favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarida favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishning o'ziga xos talablari mavjud. Shuningdek, bu sohada fuqarolarning huquq va majburiyatlarini amalga oshirishda ham e'tibor berish lozim.

Shu ma'noda, xorijiy mamlakatlarda favqulodda vaziyatlar hududlari va ekologik ofat hududlarining o'ziga xos tajribasi haqida kengroq fikrlang.

3. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yil 19-fevraldagi "Toshqinlar, sel oqimlari, qor ko'chishi va yer ko'chki hodisalari bilan bog'liq favqulodda vaziyatlarning oldini olish hamda ularning oqibatlarini tugatish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi, 2013-yil 28-fevraldagi "2013-yilda sel-toshqinlar va yer ko'chki hodisalari bilan bog'liq favqulodda vaziyatlardan O'zbekiston Respublikasi aholisi va hududlarini himoya qilish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorlarida favqulodda vaziyatlarning oldini olish hamda ularning oqibatlarini tugatish bilan bog'liq masalalarga alohida e'tibor berilgan.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

4. Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish masalasiga oid ma'ruza bilan qatnashgan Rossiya fuqarosi S. Rogov O'zbekiston Respublikasi hududida chet el davlatlarining fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga nisbatan alohida qonunda ko'rsatilgan huquqlarga ega bo'ladilar va majburiyatlarni bajaradilar deb ta'kidladi. Mazkur fikrga qo'shilmagan ayrim tinglovchilar ushbu manbani aniq ko'rsatishlarini talab qilib, bu fikrlarga noto'g'ri ekanligini ta'kidladi.

Vaziyatga huquqiy baho bering.

20-BOB. ATROF TABIIY MUHITNI XALQARO EKOLOGIK- HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

Xalqaro ekologiya huquqi tushunchasi va uning xususiyatlari. Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik huquqiy muhofaza qilish tamoyillari. Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish obyektlari. Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish manbalari. Jahon ummomi daryolar, dengiz va suv boyliklarini xalqaro huquqiy ekologik muhofaza qilish. Atmosfera havosi va kosmik fazoni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish. Tog'-kon boyliklarini xalqaro ekologik muhofaza qilish va xalqaro hamkorlik.

Xalqaro ekologiya huquqi tushunchasi va uning xususiyatlari

Hozirgi paytda atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik muhofaza qilish eng dolzarb muammodir. Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik muhofaza qilish xalqaro ekologiya huquqi bilan tartibga solinadi.

Estda turing!

Xalqaro ekologiya huquqi – rivojlanib borayotgan xalqaro huquqning, ancha keng institutlaridan biri bo'lib, keyinchalik huquq tizimining yagona bir tarmog'i bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham ayrim yuridik adabiyotlarda xalqaro ekologiya huquqining turli muammolari ko'rsatilgan va ushbu masalaga ko'proq ahamiyat berilgan.

Xalqaro ekologiya huquqi hozirgi davrdagi xalqaro ekologik qonunchilik rivojlanishi va uning amalga oshirilishi munosabati bilan rivojlanib bormoqda.

Xalqaro ekologiya huquqi xalqaro miqyosda ekologik qonunlarni va barcha xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan huquqiy normalarni tartibga solib, xalqaro prinsiplarga mos holatda tabiatni, atrof-muhitni muhofaza qilishga hamda barcha tabiat boyliklaridan oqilona foydalanishga, dunyo xalqlar uchun sof, musaffo, boy tabiatni ta'minlab berishga qaratilgandir.

Xalqaro ekologiya huquqining predmeti bo'lib, xalqaro ekologik munosabatlar, dunyo xalqlari, ya'ni inson va atrof tabiiy muhit, o'rtasidagi o'zaro chambarchas bog'liqlik hisoblanadi.

Xalqaro ekologiya huquqining subyekti bo'lib, millat va xalqlar, o'z mustaqilligiga ega bo'lgan barcha davlatlar, xalqaro tashkilot va birlashmalar, xalqaro ekologik munosabatlarga qatnashuvchi va hal etuvchi barcha yuridik hamda jismoniy shaxslar tan olinadi.

Estda tuting!

Xalqaro ekologiya huquqining obyektini dunyoviy ahamiyatga ega bo'lgan, butun xalq, millat va elatning yashashi uchun hayot manbai, ya'ni yer, suv, havo (atmosfera) o'simlik va hayvonot dunyosi, o'rmon, barcha yer osti va yer usti boyliklari, butun tabiat-ona zamin hisoblanadi.

Shuningdek, xalqaro ekologiya huquqining bir qator xususiyatlari ham mavjud:

birinchidan, bu xalqaro ekologik huquqiy munosabatlarni mustahkamlaydi va tartibga soladi;

ikkinchida, mavjud xalqaro ekologik holat, ekologik xavfsizlik va muammolar xalqaro prinsiplar asosida ko'rib chiqiladi va hal etilishi ta'minlanadi;

uchinchidan, qabul qilingan barcha xalqaro ekologik huquqiy normativ hujjatlar, bitta davlat emas, balki bir nechta davlatlar va xalqlar manfaatidan kelib chiqiladi;

to'rtinchidan, xalqaro miqyosda tuzilgan barcha ekologik huquqiy normalar xalqaro prinsiplarga asosan amalga oshirilishi davlatlar tomonidan ta'minlanadi va hokazo.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik huquqiy muhofaza qilish tamoyillari

Ekologiya huquqida, atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik muhofaza qilishning tamoyillari xalqaro huquqning asosiy prinsiplaridan kelib chiqadi va xalqaro ekologiya huquqiga nisbatan qo'llaniladi.

Estda tuting!

Mazkur (prinsiplarni) tamoyillarni qo'llashdan asosiy maqsad, tabiiy muhitni va uning boylik manbalarini saqlash hamda ulardan oqilona foydalanishdir.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik huquqiy muhofaza qilish tamoyillari, asosan BMT va uning atrof-muhit bo'yicha o'tkazilgan **Stokholm konferensiyasi (1972)**, **Yevropada xavfsizlikni ta'minlashning yakuniy hujjatida (Xelsinki, 1975)** va **Umumjahon tabiat xartiyasida hamda Rio-de-Janeyro konferensiyasi (1992)** qarorlarida aniq ko'rsatib berildi.

1. **Tabiatni muhofaza qilish va uning mutanosibligini saqlash tamoyili.** Bunga asosan barcha davlatlar tabiat va uning boyliklarini muhofaza qilishlari hozirgi va kelajak avlodlar farovonligini ko'zlab ekologik tadbirlarni birgalikda amalga oshirishlari lozim. Zero, tabiatni muhofaza qilish ishida barcha davlatlar bir-birlari bilan hamkorlik qilishlari zarur. Bunday ekologik hamkorliklar teng huquqli va o'zaro manfaat asosidagi shartnomalarga muvofiq amalga oshirilishi shart.

2. **O'z territoriyasida tabiat boyliklariga nisbatan suverenitetlik prinsipi.** Ushbu prinsip dastlab BMT Bosh Assambleyasining 1962-yil 14-dekabrda qabul qilgan "Tabiiy boylik manbalari ustidan ajralmas suverenitet" qarorida o'z ifodasini topgan. Bu prinsip har bir davlat o'z tabiiy boyliklarini o'z siyosatiga muvofiq erkin tasarruf etish bo'yicha suveren huquqqa ega ekanligini ko'zda tutadi, boshqa davlatlarga esa bu huquqni hurmat qilish majburiyatini yuklaydi.

3. **Inson ekologik huquqining afzalligi.** Bu prinsipga asosan insonning yashashi uchun qulay ekologik sharoit bo'lishini ta'minlash, har qanday jarayonda insonning ekologik yashash omili birinchi o'rinda turishi lozim.

4. **Hamma sohada ekologik nazoratni tashkil etish va olib borish.** Olib borilayotgan barcha nazorat tartibi xalqaro huquq qoidalariga mos bo'lib, O'zbekiston Respublikasida "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning VII bo'lim 28-32-moddalari asosida amalga oshirilishi lozim.

5. **Xalqaro miqyosda ekologik axborotni erkin almashirish tamoyili.** Mazkur holat bo'yicha davlat atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish xizmati tabiiy muhitda sodir bo'layotgan fizik, kimyoviy, biologik jarayonlarni, atmosfera havosi, tuproq, yer usti va yer osti suvlarining ifloslanish darajasini, ifloslanishning o'simlik va hayvonot dunyosiga ta'siri oqibatlarini kuzatib borish, manfaatdor tashkilotlar va aholini atrof tabiiy muhitda sodir bo'layotgan o'zgarishlar haqida joriy va shoshilinch axborotlar hamda bu muhit holatiga doir taxminlar bilan ta'minlash maqsadida tashkil etiladi.

6. **Favqulodda ekologik vaziyat holatida davlatlarning bir-birlariga o'zaro yordam ko'rsatishi.** Davlatlarning o'zaro kelishuvlari asosida favqulodda ekologiya vaziyati va ekologiya ofati mintaqalarida shu vaziyatni keltirib chiqargan ishlar to'xtatilib qo'yiladi, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sir etuvchi faoliyat (aholiga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq faoliyat bundan mustasno) taqiqlanadi, tabiiy muhitni tiklash va sog'lomlashtirish chora-tadbirlari ko'riladi.

7. Xalqaro ekologiya huquqiy kelishmovchilik va nizolarni tinch yo'llar bilan hal etish. Xalqaro miqyosda kelib chiqadigan ekologik huquqiy nizolarni, davlatlarning o'zaro kelishuviga asosan tuzilgan bitim yoki shartnoma asosida tinch yo'l bilan hal etiladi.

Shuningdek, hozirgi davrda yana bir qator tamoyillarni shakllanish jarayoni kechmoqda:

- boshqa davlatlarning ekologik masalalar bilan bog'liq bo'lgan ishlariga aralashmaslik;
- ekologik muammolarni hal etishdagi hamkorlik;
- tinchlik va ekologik xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;
- ekologik muammolarni hal qilishni ko'p tomonlama kelishuv asosida rivojlantirish;
- ekologik baho berish va boshqalar.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish obyektlari

Xalqaro ekologiya huquqida atrof tabiiy muhitni xalqaro huquqiy muhofaza qilish obyektlarini o'rganish juda katta ahamiyatga ega.

Atrof tabiiy muhit xalqaro ekologik huquqiy muhofazasi obyekti bo'lib, bunga yerning butun sayyora muhiti, jahon ummoni va uning tabiiy boyliklari bo'lgan atmosfera havosi, yer atrofi kosmik fazosi, o'simlik va hayvonot dunyosi, suv boyliklari, yerning genetik fondi va boshqalar kiradi.

Ma'lumot uchun!

Xalqaro huquqda xalqaro ekologik-huquqiy nuqtayi nazardan barcha jahon tabiiy boyliklari asosan ikki turkumga bo'linadi:

- Ichki davlat (milliy) tabiiy boyliklari;
- Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan tabiiy boyliklar.

Ichki davlat (milliy) tabiiy boyliklari mustaqil davlatlarning bevosita huquqiy sudlovi ostida bo'ladi. Zero, ularning huquqiy ekologik holatini belgilashda, davlatning ichki ekologik huquqiy va boshqa normalari katta ahamiyatga ega bo'ladi. Hozirgi paytda mustaqil Respublikamizning ushbu boyliklarini muhofaza qilishga oid bir qancha bitim va shartnomalar qabul qilinmoqda.

Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan tabiiy boyliklar milliy yuridik-sudlovning amal qilish chegaralari doirasidan tashqari holatda bo'lib, turli davlatlar hududida bo'ladi.

Ushbu obyektlar, odatda, barcha davlatlar o'rtasida foydalaniladi.

Masalan: ochiq dengiz, kosmos, havo basseyni, Antarktida, dengiz tubi, daryolarning suv resurslari, ko'chib va uchib yuradigan hayvonot turlari hamda davlatlar o'rtasidagi chegara doirasidan tashqari holatda foydalanadigan barcha obyektlar shular jumlasidandir.

Shuningdek, xalqaro miqyosda dunyo Qizil kitobiga kirgan barcha hayvon va o'simliklar dunyosining turlari ham alohida obyektlar bo'lib, ularni muhofaza qilishda bir necha davlat, ya'ni xalqaro hamkorlik kerak bo'ladi.

Masalan: Antarktida. U oltinchi qit'a sifatida hech qanday davlat va xalqaro tashkilot yurisdiksiyasiga kirmaydi. Uni muhofaza qilish barcha davlatlarning o'zaro kelishuvi asosida amalga oshiriladi. Hozirgi paytda Antarktida qit'asidan foydalanish va muhofaza qilishning asosiy prinsiplari 1959-yilda imzolangan. "Antarktida to'g'risida"gi shartnomaga asosan tartibga solinadi.

Unga asosan, erkin ilmiy-tekshiruv faoliyati olib borish, har qanday harbiy xarakterdagi zararli tadbirlarni o'tkazmaslik, tirik mavjudotni qo'riqlash kabi muammolarni xalqaro birgalikda hal etishga alohida e'tibor berilgan.

Xullas, xalqaro tabiiy boyliklarning ekologik muhofazasi va ulardan foydalanish huquqiy-ekologik holati xalqaro huquq normalari bilan tartibga solinadi.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik huquqiy muhofaza qilish manbalari

Xalqaro huquqda atrof tabiiy muhitni ekologik huquqiy muhofaza qilish manbalari – bu xalqaro hamjamiyat davlatlarning atrof tabiiy muhitni ekologik huquqiy muhofaza qilishga va undan oqilona foydalanishga qaratilgan o'zaro hamkorligi faoliyatini erkin amalga oshirishdir.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik huquqiy muhofaza qilishning manbalarini ikki guruhga bo'lish mumkin.

1. Birinchi kategoriya manbalarga konvensiya (kelishuv bitim va shartnomalar) kiradi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi jahondagi yetakchi mamlakatlarning 120dan ortig'i bilan rasmiy diplomatik munosabatlar o'rnatgan.

O'zbekiston mustaqil davlat sifatida ko'pgina nufuzli davlatlar bilan bir qator konvensiyalarga qo'shilgan, ular bilan ekologik shartnoma va kelishuvlar tuzilgan.

E'tibor bering !	"Iqlimning o'zgarishi bo'yicha" konvensiya (1993-yil 14-may).	"Xalqaro biologik xilma-xillik to'g'risida"gi konvensiya (1996-yil 7-may),
	"Xavfli chiqindilarning chegaradan olib o'tilishini nazorat qilish bo'yicha" Bazel konvensiyasi (1996-yil 7-may)	

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bu konvensiyalarda qabul qilingan majburiyatlarini bajarish bo'yicha qator amaliy choralarni ko'tarmoqda. Jumladan, atmosfera havosining ozon qatlamini muhofaza qilish bo'yicha Vena konvensiyasi va Montreal protokoli doirasida ozon qatlamini yemiradigan moddalar inventarizatsiyasi o'tkazilib, Milliy harakat dasturi tayyorlanmoqda. Bu dastur asosida biologik xilma-xillikni saqlash bo'yicha barcha tadbirlar Markaziy Osiyo respublikalari bilan hamkorlikda amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtda esa hukumatimiz BMT Yevropa iqtisodiy komissiyasi konvensiyalariga qo'shilish ustida ish olib bormoqda. Shuningdek, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish sohasida Turkiya Respublikasi (1996-yil 8-may) va Xitoy Xalq Respublikasi (1997-yil 11-dekabr) bilan ikki tomonlama hamkorlik bitimlari imzolangan. Bunday bitimlarni boshqa davlatlar bilan tuzish uchun ham tayyorgarlik mavjud.

2. Ikkinchi kategoriya manbalarga BMT Bosh Assambleyasining bir qator rezolyutsiya, deklaratsiya va xartiyalari kiradi.

a) ushbu kategoriyadagi manbalar ichida BMT Bosh Assambleyasi tomonidan tashkil etilgan va chaqirilgan Stokgolm deklaratsiyasi (1972) katta ahamiyatga ega.

b) BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1980-yilning sentabr oyida qabul qilingan "Barcha davlatlarning hozirgi va kelajak avlod uchun yer

(kurrasini) zaminini saqlash uchun tarixiy javobgarligi” to‘g‘risidagi rezolyutsiyasi ahamiyatlidir. Mazkur rezolyutsiya dunyo xalqlari va barcha davlatlarning harbiy qurollanishni qisqartirishga va tabiatni muhofaza qilishga oid aniq tadbirlarini belgilaydi.

d) BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1982-yil tasdiqlangan “Butun jahon tabiatni muhofaza qilish xartiyasi”.

Ushbu hujjat 1982-yil 28-oktabr kuni BMT Bosh Assambleyasi 37-sessiyasining rezolyutsiyasi bilan tasdiqlangan.

Xartiyada tabiatni muhofaza qilishning 24 asosiy prinsiplari ko‘rsatib berilgan. Mazkur hujjatta ekologik ta‘lim va tarbiya masalasiga alohida e‘tibor berilgan.

Jahon ummoni daryolar, dengiz va suv boyliklarini xalqaro huquqiy ekologik muhofaza qilish

Xalqaro huquqda jahon ummoni – daryo, dengiz, okean va boshqa suv resurslarini xalqaro ekologik muhofaza qilish katta ahamiyatga ega.

Chunki inson va boshqa tirik mavjudotlarning normal yashashi, ko‘payishi hamda saqlanishi uchun suv boyliklari ma‘lum mutanosiblikda saqlanishi zarur.

Dengiz muhitini himoya qilish bo‘yicha davlatlarning birgalikdagi harakati qoida tariqasida universal (amalda barcha manfaatdor davlatlar ishtiroki bilan) yoki mintaqaviy (aniq dengizlar – Boltiq, O‘rta yer va boshqa dengizlar bo‘yi davlatlarning ishtiroki bilan) darajalarda amalga oshirildi. Bunday xalqaro hamkorlik rivojlanishi asosan dengizlarning kema qatnovi oqibatida, kemalar va quruqlikdagi manbalardan chiqindilarni chiqarib tashlash tufayli dengiz tubi imkoniyatlarini tadqiq qilish va foydalanish natijasida ifloslanishining oldini olish ko‘zda tutiladi.

Dengiz muhitini muhofaza qilishga qaratilgan ko‘plab xalqaro hujjatlar orasida, 1954-yildagi dengizlarni neft bilan ifloslanishining oldini olish to‘g‘risidagi London konvensiyasi (1962, 1969 va 1971-yillardagi tuzatishlar bilan), 1973-yildagi kemalardan dengizlar ifloslanishining oldini olish bo‘yicha xalqaro konvensiya, 1972-yildagi “Chiqitlar va boshqa materiallar bilan dengizlar ifloslanishining oldini olish bo‘yicha” Konvensiya singari ko‘p tomonlama xalqaro bitimlar markaziy o‘rinni egallaydi.

1954-yilgi London konvensiyasi (1958-yil kuchga kirgan) davlatlarning zimmasiga dengiz muhiti ifloslanishining oldini olish bo‘yicha muayyan majburiyatlar yuklovchi dastlabki xalqaro bitimi bo‘lgan

edi. Konvensiya kemalardan neft va neft-suv aralashmasini to'kishni taqiqlaydi. Dastlab to'kish uchun taqiqlanmagan maxsus zonalar belgilangandi, lekin keyinchalik (1969-yilgi tuzatishga muvofiq) juda oz darajadagi istisnoni hisobga olmaganda, jahon ummonining butun akvatoriyasida bunday to'kish taqiqlab qo'yildi. Konvensiya ishtirokchi davlatlar zimmasiga portlarda kemalar va tankyerlardan neft qoldiqlari va aralashmalarini qabul qilib oluvchi qurilmalar qurish majburiyatini yuklaydi.

Jahon ummoni suvlarini ifloslanishdan saqlash bilan birga jonli dengiz boyliklarini kamayishdan saqlash va ulardan oqilona foydalanish ham g'oyat muhim vazifa hisoblanadi. London konvensiyasi dengiz baliqchiligini xalqaro huquqiy tartibga solishning asosiy g'oyasini tashkil etadi. 1958-yilgi ochiq dengizda baliq ovlash va tirik jonivorlarni muhofaza qilish to'g'risidagi Jeneva konvensiyasi (1966-yil kuchga kirgan) ochiq dengizda baliq ovlash erkinligi tamoyilini e'lon qildi. Shu bilan birga davlatlarga jonli resurslarni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlar ko'rish va bu yo'nalishdagi jamoaviy tadbirlarda ishtirok etish majburiyatini yuklaydi. Xalqaro huquqning keng tan olingan qoidalari bunday masalalar bo'yicha ko'p tomonlama bitimlarda aniqlashtiriladi va rivojlantiriladi. Bular:

– davlatlarning jonli dengiz boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishda mintaqaviy hamkorlikni tashkil etish (1949-yildagi Atlantika ummonining shimoliy-g'arbiy qismida baliq ovlash to'g'risidagi konvensiya, 1959-yildagi "Atlantika ummonining shimoliy-sharqiy qismida baliq ovlash to'g'risida"gi konvensiya, 1959-yildagi Qora dengizda baliq ovlash to'g'risidagi bitim, "Boltiq dengizida baliq ovlash va jonli resurslarni muhofaza qilish to'g'risida"gi 1973-yilgi konvensiya va boshqalar);

– ovni tartibga solish va dengizdagi jonivorlarning ayrim turlarini muhofaza qilish (1962-yilgi "Boltiq dengizidagi jonivorlarni muhofaza qilish to'g'risida"gi bitim, 1946-yildagi "Kit ovlashni tartibga solish bo'yicha" xalqaro konvensiya, 1972-yildagi "Antarktida tyulenlarni saqlash bo'yicha" konvensiya) va boshqalar.

Chiqitlar va boshqa materiallar bilan dengizlarni ifloslantirishning oldini olish ifodalagan 1972-yilgi konvensiya (1975-yili kuchga kirgan) barcha xavfli moddalar va materiallarni jahon ummoniga cho'ktirib yuborishni tartibga soladi. Konvensiyada ko'zda tutilganidek, eng xavfli moddalar bunday tartibda cho'ktirib yoki ko'mib yuborilmaydi. Bunday moddalarni ko'mib yoki cho'ktirib yuborish uchun maxsus ruxsatnoma

zarur. Unchalik xavfli bo'lmagan moddalarni ko'mish yoki choktirish uchun esa umumiy ruxsat beriladi. Bunday modda va materiallarning ro'yxati konvensiyada ilovalarda ko'rsatib berilgan. Xususan, ishlanmagan yoki yoqilg'i nefti, og'ir dizel yonilg'isi va moyi, yuqori radioaktiv chiqitlar, simob va simob birikmalari, mo'tadil plastmassalar, shuningdek, biologik va urushda foydalanish uchun tayyorlagan kimyoviy materiallarni dengiz va ummonga tashlash butunlay taqiqlanadi.

Kemalardan dengizlar ifloslanishining oldini olishga qaratilgan 1973-yilgi Konvensiya (hali kuchga kirmagan) dengiz muhitini kemalardan dengizga chiqarib tashlanuvchi har qanday moddalar neft, zaharli suyuq moddalar, oqova suvlari va axlat bilan ifloslanishning barcha turlariga chek qo'yish zaruratidan kelib chiqadi. Uning qoidalari amalda barcha turdagi dengiz kemalariga, shu jumladan havo "yostig'i" bo'lgan kemalar, suvosti kemalari, doim bir joyda turuvchi va suzib yuruvchi kichik stansiyalarga taalluqli bo'ladi. Faqat harbiy, harbiy-yordam kemalari va hukumat savdo kemalari bundan mustasnodir. Konvensiyaga muvofiq neft va suyuq zaharli moddalar tashish uchun xizmat qiluvchi barcha tanker va boshqa kemalar vaqti-vaqti bilan tekshirib turilishi va tegishli xalqaro guvohnoma olishi kerak bo'ladi.

Xalqaro tarzdagi choralar davlatlarning mintaqaviy hamkorligi bilan to'ldirilmas, u yoki bu dengiz mintaqalarning o'ziga xosligi va xususiyatlari hisobga olinmas ekan, jahon ammoni muhitini muhofaza qilish yetarli darajada bo'lmaydi. Keyingi yillarda bir qator mintaqaviy xalqaro bitimlar xuddi mana shu maqsadlarni ko'zlab tuzildi. Bular: 1974-yildagi Boltiq dengizi mintaqasi muhitini muhofaza qilish bo'yicha Konvensiya, 1976-yildagi O'rta yer dengizini ifloslanishdan muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya, Shimoliy dengizni ifloslanishdan saqlashga qaratilgan bir qator bitimlar, dengiz muhitini ifloslanishdan muhofaza qilish bo'yicha hamkorlik qilish to'g'risidagi 1978-yilda qabul qilingan Quvayt mintaqaviy konvensiyasi shular jumlasidandir.

Hozirgi paytda ko'p millatli daryolar va boshqa suv havzalari davlatlar tomonidan asosan sanoat, qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanilmoqda.

Shuning uchun ham, ko'p millatli daryolarning suvlaridan foydalanishning barcha masalalari hamma manfaatdor (qirg'oq bo'yi) davlatlarning kelishib yondashishi va hamkorligini taqozo etadi. Xalqaro shartnoma amaliyoti xuddi mana shu yildan borayotir. Xalqaro huquqda hozircha ko'p millatli daryolardan kema qatnovi, sanoat, qishloq xo'jaligi va boshqa maqsadlarda foydalanishni tartibga soluvchi tamoyillar

va me'yorlarni kodifikatsiyalovchi universal xalqaro konvensiya yo'q. Bunday foydalanishning barcha turlari (yoki ularning ayrimlari)ni tartibga soluvchi me'yerlar qirg'eqbo'yi davlatlar tomonidan turli daryo havzalari uchun xos bo'lgan omillarni, tabiiy, iqtisodiy va boshqa sharoitlar hisobga olingan holda tuziladigan maxsus xalqaro bitimlarda ifodalanadi. Bu bitimlarning asosini suvdan teng huquqli odil foydalanish tamoyili tashkil etadi va boshqa davlatlarga suvni ifloslantirish yoki biron-bir boshqa yo'l bilan ziyon yetkazishdan uyulish majburiyatini yuklaydi.

Xalqaro ekologiya huquqi muammosi sifatida Orol muammosi alohida ahamiyatga ega.

Binobarin, ekologik vaziyatlar, atrof-muhit muhofazasi chegara bilmaydi. Ayniqsa, bizning mintaqadagi davlatlar barcha ekologik muammolarni birgalikda, hamkorlikda hal etishlari zarur. Chunki ular bir daryodan suv ichadilar, bir havodan nafas oladilar, bir zaminda yashaydilar. Shuning uchun ham atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha xalqaro hamkorlik respublikamiz tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan. Xalqaro hamkorlik esa asosan Orol havzasidagi ekologik vaziyatni yaxshilash, o'simlik va hayvonot dunyosi genetik fondini saqlab qolish, yer, suv, atmosfera havosi ifloslanishini oldini olish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish doirasida olib borilmoqda.

Shuning uchun ham, O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov BMT Bosh Assambleyasida so'zlagan nutqida "Orol muammosi Markaziy Osiyo hududi doirasidan chiqib ketdi va jahonshumul ahamiyat kasb etmoqda. Uning salbiy oqibatlarini bugungi kunda iqlim sharoiti, biologik muvozanatning o'zgarishida, aholi salomatligi va bo'lg'usi avlod genofondiga ta'sirida ko'rinishi mumkin", deb juda to'g'ri ta'kidlagan edi.

Hozirgi paytda Orol muammosi nafaqat O'zbekiston, balki butun dunyo oldida turgan eng dolzarb ekologik muammodir. Shuning uchun bu masalani hal qilishda Markaziy Osiyo davlatlari, boshqa xorijiy davlatlar, keng jamoatchilik, turli tashkilotlar birgalikda faoliyat ko'rsatmoqdalar. Shu masala yuzasidan 1993-yilda Toshkent va Qizilo'rda, 1994-yilda Nukus shahridagi Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining yuqori darajadagi uchrashuvida Orol dengizini qutqarish xalqaro fondini hamda Orol dengizi va Orol bo'yi mintaqasi muammolari bo'yicha davlatlararo Kengash tuzish haqida qaror qabul qilindi.

Shuning uchun ham Orol va Orolbo'yi muammolarini hal qilishda Markaziy Osiyo marakatlari hamkorlikda ish olib bormoqdalar. AQSH,

Yaponiya, GDR, Fransiya va boshqa rivojlangan davlatlar, Birlashgan Millatlar tashkiloti, Jahon banki va boshqa turli davlat va nodavlat xalqaro tashkilotlari bu asr muammosini ijobiy hal qilishga o'z hissalarini qo'shmoqdalar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, jahon ummoni daryo, dengiz va suv boyliklarini xalqaro huquqiy ekologik muhofaza qilish barcha xalq, millat va elat hamda barcha davlatlarning o'zaro hamkorligini mustahkamlashni taqozo qiladi.

Atmosfera havosi va kosmik fazoni xalqaro ekologik-huquqiy muhofaza qilish

Xalqaro huquqda atmosfera havosi va kosmik fazoni xalqaro ekologik huquqiy muhofaza qilish katta ahamiyatga ega bo'lib, uyar xalqaro havo huquqi va xalqaro kosmik huquqlar bilan ko'proq tartibga solinadi.

Tabiat boyliklari ichida atmosfera havosi inson hayotini saqlash, yashash turmush tarzini rivojlantirishda ko'proq ahamiyatga ega.

Shuningdek, atmosfera havosini doim barqaror, ekologik sof bo'lishi kosmik fazoni xavfsizligini, ekologik muvozanatda saqlanishini ta'minlaydi. Umuman olganda, atmosfera havosi chegara bilmaydigan atrof-muhitning serharakat elementi hisoblanadi. Shuning uchun ham atmosfera havosi va kosmik fazoni xalqaro ekologik huquqiy muhofaza qilishda barcha davlatlarning o'zaro hamkorligi hamda faol ishtiroki kerak bo'ladi.

Binobarin, ana shunday talablarni amalga oshirish uchun 1920–1930-yillarda ko'pgina davlatlar o'z hududlarida atmosfera havosini va osmondagi havo kengligining huquqiy tartibini belgilovchi maxsus qonun hamda huquqiy hujjatlar qabul qildilar.

1929-yilda davlatlar xalqaro havo qatnoviga taalluqli ayrim qoidalarini bir me'yorga solish uchun konvensiya (1929-yil Varshava konvensiyasi) ishlab chiqish va tuzish maqsadga muvofiq deb hisoblandi.

Havo kemalarining fazodagi uchish qoidalari va boshqa barcha muammolar 1944-yildagi Chikago konvensiyasida aniq ko'rsatib berilgan edi.

Kosmik fazoni o'zlashtirishning tezlashuvi, oy va boshqa samoviy jismlarning tatbiq etishi oqibatida kosmik muhitni zararli oqibatlardan muhofaza qilish zarurati tug'ildi.

Kosmosning radiaktiv zaharlanishidagi to'siq, ya'ni uni yadroviy sinov maydoniga aylantirishga to'siq bo'lib xizmat qilayotgan hujjat 1963 yildagi Moskva shartnomasidir. Bu shartnoma kosmik fazoda yadroviy qurollarni sinashni taqiqladi. 1967-yildagi Kosmos to'g'risidagi shartnoma, 1979-yilgi Oy va boshqa samoviy jismlardagi davlatlarning faoliyati to'g'risidagi bitim muhim muhofaza qoidalarini ifodalaydi. Jumladan, 1967-yildagi shartnomaning IX moddasida, Oy to'g'risidagi bitimning VI moddasida davlatlarga kosmik fazoni, oy va boshqa samoviy jismlarni ifloslantirish, shuningdek yerdan tashqaridagi moddalarni yetkazib kelish oqibatida yerdagi muhitni noma'qbul tarzda o'zgartirishdan saqlanish va buning uchun tegishli choralar ko'rish majburiyatini yuklovchi qoidalar keltirildi. Kosmos to'g'risidagi shartnoma oy va boshqa samoviy jismlarga yadro qurolini joylashtirish yoki bu qurolni yer atrofi orbitasiga chiqarishni taqiqlash ham kosmik muhitni ifloslanish va zaharlanishdan saqlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Zero, 1971-yilgi Monreal konvensiyasida (Gaaga konvensiyasiga nisbatan) fuqaro havo kemasi xavfsizligiga tahdid soluvchi jinoyiy aktlar aniq va keng qamrovli uchish chog'ida havo kemasi ichida bo'lgan shaxsga nisbatan zo'ravonlik; ishlab turgan havo kemasini buzish va unga zarar yetkazish mumkin bo'lgan qurilmalar va moddalar, yerdagi aeronavigatsiya uskunalarni buzish, zararlantirish; havo kemasi uchish xavfsizligiga tahdid soluvchi mutlaqo yolg'on ma'lumotlar berish kabilar ko'rsatib o'tilgan.

Keyingi yillarda fan-texnika taraqqiyoti natijasida keng yo'l ochilgan tabiat va iqlimga sun'iy ta'sir ustidan nazorat o'rnatish g'oyat qiyin bo'lib, bu yer atmosferasi uchun katta xavf so'ymoqda. Xususan, hozir yog'ingarchiliklar (yomg'ir yoki do'l)ni hosil qilish yoki uning oldini olish imkoniyati mavjud. Xuddi shuningdek, bo'ron va tayfunlarning yo'nalishi hamda kuchini o'zgartirish mumkin. Tabiat va iqlimga ta'sir ko'rsatish insonga buyuk tarovonlik yoki juda katta zarar ham keltirishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi 1985-yil Ozon qatlaminii himoya qilish (Vena) konvensiyasi, 1987-yili Ozon qatlaminii yemiruvchi birikmalar bo'yicha protokoli (Monreal), 1989-yili (Bazel) Xavfli chiqindilarni chegaralararo tashishni nazorat qilish konvensiyasi, 1992-yil (Nyu-York) Iqlim o'zgarishi to'g'risidagi bir qator konvensiyalarga qo'shildi hamda ushbu yo'nalishda bir qator faol harakatlar amalga oshirilmoqda.

E'tibor bering !

Atmosfera havosini muhofaza qilish bo'yicha Vena konvensiyasi va Monreal protokoli mavjud. Vena konvensiyasiga jahondagi 147 mamlakat imzo chekkan. Jahon xalqlari 1995-yildan boshlab, 16-sentabrni atmosferaning ozon qatlamini muhofaza qilish xalqaro kuni sifatida keng nishonlab kelmoqda.

Bizning mamlakatimiz ham Vena konvensiyasi va Monreal protokoliga qo'shilib, tegishli majburiyatlarni zimmasiga oldi. Ozon qatlami holatini muntazam kuzatib borish, yemiruvchi moddalardan foydalanishni bosqichma-bosqich kamaytirish shular jumlasidandir.

1996-yil 26–29-avgustda Shveysariyaning Jeneva shahrida Monreal protokoliga qo'shilgan davlatlar ishchi guruhining kengashi bo'lib o'tdi. O'n uchinchi marta o'tkazilayotgan bu kengashda 147 mamlakatdan 400 delegat ishtirok etdi.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligidan O'zbekiston, Rossiya, Belorussiya, Ukraina va Gruziya ham qatnashgan.

Hozirgi paytda olimlarimiz tomonidan O'zbekistonda ozon qatlamini muhofaza qilish bo'yicha milliy jastur ishlab chiqishga katta e'tibor berilmoqda.

Tog'li hududlarni muhofaza qilish va xalqaro hamkorlik**E'tibor bering !**

Tog'lar tabiati, aholisi, iqtisodiyotining o'ziga xos "tog'" shakllariga egaligi, barqaror rivojlanish yo'nalishlari bilan tekisliklardan tubdan farq qiladi. Tog' hududlari dunyo quruqlik yuzasining 40 foizini tashkil etadi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Bosh Assambleyasining (BA) 53-sessiyasida (1998-yil 10-noyabr) dunyoning 130 mamlakati delegatsiyalari konsensus metodi bo'yicha (ovoz bermasdan) 2002-yilni Xalqaro Tog' yili (XTY) deb e'lon qilish to'g'risida maxsus qaror qabul qildi. Bu qarorni 106 mamlakat qo'llab-quvvatlaydi. Shveysariya, Peru, Avstriya va Fransiya bu tashabbusni eng faol qo'llab-quvvatlagan mamlakatlar bo'ldi.

Xalqaro hamjamiyatning oliy organi – BMTning ushbu qarori birinchidan, tog' regionlari va uning aholisining sayyoramiz hayotidagi ahamiyatining, tan olinishi bo'lsa, ikkinchidan, ko'plab mamlakatlarda 2002-yilgacha qolgan davrda xilma-xil tadbirlarni amalga oshirishga asos

bo'ldi. Bu qaror BMTning atrof-muhitni himoyalash va barqaror rivojlanishga bag'ishlangan konferensiyasida (1992-yil, Rio-de-Janeyro) qabul qilingan hujjatning (XXI asr kun tartibi) 13-bobi "Mo'rt ekotizimlarni boshqarish: tog' rayonlarining barqaror rivojlanishi" bo'yicha tamoyillarini amalga oshirishga yo'naltirilgan muhim amaliy tadbiri hisoblanadi. Qarorda dunyo mamlakatlari hukumatlariga XTYni o'tkazishga tayyorgarlik jarayonida tog' hududlarini barqaror rivojlantirishning muhimligini har tomonlama hisobga olgan holda, milliy rejalarni ishlab chiqib, amalga oshirish tavsiya etilgan. Shu jumladan, ko'rsatib o'tilgan 13-bobning ijrochisi FAO Tog' forumi orqali barcha manfaatdor tashkilotlar va shaxslarga murojaat qilib XTYni eng samarali o'tkazish yuzasidan taklif va g'oyalar berishni, qolgan 4 yil mobaynida qanday ishlarni amalga oshirish kerakligini so'radi.

**Ma'lumot
uchun!**

Tog'li hududlar O'zbekistonning 21,3 foiz maydonini egallaydi va bu yerda mamlakat aholisining 10 foizdan ko'prog'i yashaydi. Maydonining kattaligi (96 ming kv. km), aholisining soni (2,5 mln. kishi), tabiiy-iqtisodiy imkoniyat ko'rsatkichlari bo'yicha O'zbekiston dunyoning tog'li mamlakatlari qatoridan salmoqli o'rin egallaydi. Vataamiz tog'lari maydoni Armanistondan 3,2 marta, Shveytsariyadan 2,3 marta, Gruziyadan 1,4 marta, Avstriyadan 1,4 marta katta bo'lsa, aholisining soni esa Mo'g'uliston va Panamaga teng, tabiiy-iqtisodiy imkoniyatlari yetakchi tog'li o'lkalardan qolishmaydi.

Tog'lar unumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan katta milliy boyligimiz bo'lib, ular g'oyat muhim tabiiy-ekologik (eng yirik ekotizim, biologik va landshaft xilma-xilligining asosiy markazi, tuqli-tuman tabiiy boyliklar manbayi), ijtimoiy-iqtisodiy (tog' iqtisodiyoti, tog' aholisi madaniyati) hamda tabiat muhofazasi obyektu vazifalarini bajaradi.

Shu sababdan O'zbekistonning tog'li hududlarini asrasli, ekologik xavfsizligini ta'minlash, barqaror rivojlantirish do'zarb muammoga aylanmoqda. Ushbu yo'nalishda xalqaro hamkorlik, birinchi navbatda Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlikni (yagona tog' makoni - Tyanshan va Pomir-Oloy tog' tizimlari barqaror rivojlantirish muammolari bo'yicha) kengaytirish va chuqurlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Markaziy Osiyo mamlakatlarda o'tkazilayotgan muhim tadbirlar qatoriga tog' regionlari muammolari bo'yicha tayyorlangan davlatlararo

hujjat – Markaziy Osiyo tog‘ regionlari konvensiyasi (xartiyasi). XXI asrda Markaziy Osiyo tog‘ hududlari va ularning xalqlarini barqaror rivojlantirish strategiyasi” deb ataladigan loyiha hisoblanadi. Bu loyiha hozirgi paytda Markaziy Osiyo davlatlari hukumatlari tomonidan o‘rganilayotir va uni imzolash muddatlari kelishilmoqda. Xartiya tog‘ regionlarida boshqarish, resurslarni ekspluatatsiya qilish, barqaror rivojlanish, tog‘ muhitini muhofaza qilishni shakllantirish va amalga oshirishda ayrim davlatlar, davlatlararo o‘zaro aloqalar va ta’sirning asosiy tamoyillarini ishlab chiqish maqsadini ko‘zda tutadi.

XTYni O‘zbekistonda o‘tkazish bo‘yicha eng muhim tadbirlar qatoriga quyidagilar kiradi:

- respublika jamoatchiligi e’tiborini tog‘ muammolariga jalb etish (radio, televideniye, matbuot);
- namunaviy dasturlar tuzish;
- milliy tog‘ siyosatini ishlab chiqish.
- ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish;
- regional montologiya (tog‘ shunoslik) fanini shakllantirish);
- xilma-xil tadbirlar o‘tkazish (konferensiyalar, seminarlar, festivallar);
- xalqaro munosabatlarni rivojlantirish lozim

Ta’kidlash joizki, bizning mamlakatimizda tog‘-kon bilan bog‘liq masalalar 1994-yil 23-sentabrda qabul qilingan “Yer osti boyliklari to‘g‘risida”gi Qonun bilan tartibga solinadi.

Xulosa qilib aytganda, atrof-muhit muhofazasi va ekologik vaziyatni yaxshilash barcha davlatlar, xalqaro hamjamiyatlar, notukumat uyushmalar bilan hamkorlikni keng yo‘lga qo‘yish orqaligina barqaror iqtisodiy rivojlanish, tabiat resurslaridan samarali foydalanish, ekologik tanglikni bartaraf etish va atrof-muhitni muhofaza qilish imkoniyatiga ega bo‘lamiz.

Nazorat uchun savollar

1. Atrof tabiiy muhitni xalqaro ekologik huquqiy muhofaza qilish obyektlari tegishli xalqaro ekologik shartnomalar orqali muhofaza qilinadi.

Muhofaza qilishda tabiiy resurslarning qaysi xususiyatlari inobatga olinishi lozim. Javobingizni milliy va xalqaro ekologik normalar asosida qiyosiy taqqoslagan holda tahlil qiling.

2. Xalqaro huquqda atrof tabiiy muhitni ekologik huquqiy muhofaza qilish manbalari – bu xalqaro hamjamiyat davlatlarning atrof-tabiiy muhitni ekologik huquqiy muhofaza qilishga va undan oqilona foydalanishga qaratilgan o‘zaro hamkorligi faoliyatini erkin amalga oshirishdir.

Atrof-tabiiy muhitni xalqaro ekologik huquqiy muhofaza qilish manbalarini tasniflang va tahlil qiling.

3. G‘azbiy Tyanshanda transchegaraviy muhofaza etiladigan tabiiy hudud tashkil etish maqsadida huquqiy hujjatlar tayyorlash chog‘ida transchegaraviy muhofaza etiladigan tabiiy hudud tashkil etishning bosh maqsadi nimadan iborat?

Holatga huquqiy baho bering.

4. O‘zbekiston Respublikasi hududida davlat ro‘yxatidan o‘tgan Xalqaro mintaqaviy ekologik muammolarni o‘rganish instituti (yuridik maqamoga ko‘ra nodavlat notijorat tashkilot) “Sanoatkontexnazorat” davlat tashkilotini atrof tabiiy muhit sohasida tegishli darajada davlat boshqaruvini amalga oshira olmaganligi natijasida tabiatga zarar yetkazishning oldini ololmaganligi uchun O‘zbekiston tabiatiga, shu qatorda Xalqaro mintaqaviy ekologik muammolarni o‘rganish instituti qonun bilan muhofaza etiladigan huquq va manfaatlariga yetkazilgan zararni qoplash uchun xalqaro ekologik sudiga bergan.

Xalqaro huquq normaloriga tayangan holda masalani yeching.

21-BOB. XORIJIY MAMLAKATLARDA ATROF-MUHITNI HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

Xorijiy mamlakatlarda ekologiya huquqining konstitutsiyaviy asoslari. Xorijiy mamlakatlarda ekologiya huquqining manbai sifatida qonun hujjatlarining o'ini.

Xorijiy mamlakatlarda ekologiya huquqining konstitutsiyaviy asoslari

Aksariyat davlatlarning konstitutsiyalarida davlatning tabiatga g'amxo'rlik qilishi, uni muhofaza qilishi bilan bog'liq qoidalarini belgilangan bo'lib, bu turlicha shakllarda ifodalangan. Jumladan, Shveysariya Konstitutsiyasiga (1962) muvofiq federal hokimiyat manzaralar, tabiiy diqqatga sazovor joylar va yodgorliklar haqida g'amxo'rlik qiladi va ularni muhofaza qiladi, tabiat va manzaralarni muhofaza qilish bo'yicha choralarni moliyalashtiradi. Italiya Konstitutsiyasida (1974) Respublika tabiatni muhofaza qilishi e'lon qilingan, xolos. Gollandiya Konstitutsiyasining (1952) 21-moddasiga muvofiq hukumat mamlakatda hayotning sifati, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va yaxshilash haqida g'amxo'rlik qiladi.

Qator xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarining tahlili ularda ekologik-huquqiy normalar turlicha tartibga solinganligidan guvohlik beradi.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalaridagi atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishga oid asosiy normalar sifatida quyidagilarni aytish o'rinli:

1. Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida davlatning tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash singari mustaqil funksiyalari mavjudligi mustahkamlangan (GFR Konstitutsiyasi 15-moddasi, Bolgariya Konstitutsiyasi 31-moddasi v.b.);

2. Tabiiy obyektlar va resurslarga nisbatan davlatning mutlaq mulk huquqini belgilab qo'yish (Vengriya Konstitutsiyasi 8-moddasi, Ruminiya Konstitutsiyasi 12-moddasi va v.b.);

3. Xalq xo'jaligini va tabiatdan foydalanishni rivojlantirishda rejalilik, ya'ni xalq xo'jaligini rejalashtirish, xomashyo va resurslarga bo'lgan ehtiyojni inobatga olish, ularning rejali taqsimlash va ulardan oqilona foydalanish va h.k. (Vengriya Konstitutsiyasi 7-moddasi va sh.k.);

4. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha yuridik va jismoniy shaxslarning huquq va majburiyatlarini shakllantirish. Ayni damda

ta'kidlash o'rinliki, ko'p hollarda fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitda yashash huquqi ayni damda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish majburiyati bilan bog'lanadi (GFR Konstitutsiyasi 34-moddasi va sh. k.);

5. Tabiatni muhofaza qilishda jamoat birlashmalari va harakatlarining o'rini mustahkamlash (GFR Konstitutsiyasi 29-moddasi, Ruminiya Konstitutsiyasi 24-moddasi v.b.);

6. Davlatning mamlakat va jamiyatning tabiatni muhofaza qilish bo'yicha ichki va tashqi siyosatiga oid prinsiplarining yaxlitligi (Vengriya Konstitutsiyasi 20-moddasi va b. k.).

Shuningdek, Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Litva, Polsha, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya va Estoniya kabi davlatlarda fuqarolar va davlatning ekologiya sohasidagi huquq va majburiyatlari aniq-ravshan belgilab berilgan.

Xususan, **Gretsiya Konstitutsiyasi (1975) 24-moddasida** "Tabiiy va madaniy atrof-muhitni muhofaza qilish davlatning majburiyati hisoblanadi", deb belgilangan.

Avstriyada esa "Atrof-muhitni har tomonlarni muhofaza qilish to'g'risida"gi Federal Konstitutsiyaviy qonun (1920) amal qilishi ushbu mamlakatning atrof muhitni kompleks muhofaza qilishga intilayotganligidan dalolat beradi.

1949-yilgi GFR Konstitutsiyasi 20^e-moddasida ham davlat atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishi, bugungi avlod kelajak avlod oldida mas'ul ekanligi uqtirilgan¹³⁰.

Italiyaning 1947-yilgi Konstitutsiyasining 9-moddasida mamlakat tabiatini muhofaza qilish davlatning majburiyatlaridan biri sifatida belgilab qo'yilgan. Shuningdek, ushbu norma mazmunidan kelib chiqib, Italiya Konstitutsiyasining 117-moddasida ham atrof-muhitni va ekotizimni muhofaza qilish sohasidagi qonunlar qabul qilish Respublikaning, atrof-muhitni qayta tiklash sohasidagi qonunlarni ishlab chiqish esa mahalliy hokimiyat organlarining vakolati ekanligi belgilangan.

Bolgariya Respublikasining 1991-yilgi Konstitutsiyasining 15-moddasida esa Bolgariya Respublikasi atrof-muhitni muhofaza qilish va qayta tiklashni, tirik tabiatni va uning xilma-xilligini hamda tabiiy boyliklar va mamlakat resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlaydi, deb belgilangan. Bolgariya Konstitutsiyasining 18-moddasiga ko'ra yer osti boyliklari, sohil bo'yi qirg'oqlar, respublika yo'llari, shuningdek milliy ahamiyatga ega bo'lgan suv, o'tmon va parklar, tabiiy rezervatlar

¹³⁰ Гертруда Ивббе – Вольф Основные характеристики права окружающей среды Германии // Государство и право. – Москва, 2009. – № 11. – С. 90

faqatgina davlatning mulki hisoblanadi. Davlat kontinental shelfda va iqtisodiy zonada ushbu dengiz hududidagi biologik, mineral va energetika resurslariga nisbatan suveren huquqlarga ega. Davlat ushbu mulklardan fuqarolar va jamiyat manfaatlari yo'lida foydalanadi va boshqaradi. Uning 55-moddasida esa fuqarolarning belgilangan standart va me'yorlarga muvofiq bo'lgan qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqlari kafolatlangan hamda bir vaqtning o'zida fuqarolar zimmasiga atrof-muhitni asrab-avaylash majburiyati yuklangan. Shuningdek, Konstitutsiyaning 61-moddasida fuqarolarning davlat va jamiyatga tabiiy ofatlar sharoitida yordam ko'rsatish majburiyati ham belgilab qo'yilgan.

Eron Islom Respublikasining 1979-yilgi Konstitutsiyasining 50-moddasida ham tabiatni asrab avaylash hozirgi va kelajak avlodning qulay atrof muhitga ega bo'lishi va ijtimoiy mavjudligining kafolati sifatida Eron Islom Respublikasining ommaviy burchi hisoblanadi. Tabiatning ifloslanishi yoki unga qayta tiklab bo'lmaydigan zarar yetkazishi murekin bo'lgan har qanday iqtisodiy va boshqa faoliyatlar ta'qiqlanadi, deb belgilab qo'yilgan.

Hindistonda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari davlatning atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va uni yaxshilashga harakat qilishga majbuuri ekanligini hamda bu har bir Hindiston fuqarosidan talab qilinishini belgilaydi. Hindiston Konstitutsiyasining 48^a-moddasida ham davlatning atrof-muhitni muhofaza qilish va yaxshilash bo'yicha majburiyati belgilab berilgan. Unga ko'ra, davlat atrof-muhitni muhofaza qilish va yaxshilash, o'rmonlarni va tirik tabiatni muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlar ko'radi. Shuningdek, uning 51^a-moddasida atrof tabiiy muhitni, shu jumladan o'rmon, ko'l, daryo va tirik tabiatni muhofaza qilish va yaxshilash hamda tirik mavjudotlarga g'amxo'rlik qilish fuqarolarning majburiyati sifatida ko'rsatilgan.

Misr Arab Respublikasi Konstitutsiyasining 123-moddasida tabiiy boyliklardan foydalanish uchun ularni konsessiyaga va tashkilotlarga jamoat maqsadlarida foydalanish uchun berish tartibi va qoidalari qonun bilan belgilanishi ko'rsatilgan. Qonunda davlatga tegishli ko'chmas mulkdan tekin foydalanish, shuningdek, davlat tomonidan o'z ko'char mulkini topshirishi holatlari va ushbu tadbirlarni amalga oshirish tartibi belgilanadi.

Koreya Respublikasining 1948-yilgi Konstitutsiyasida tabiiy resurslardan foydalanishga oid masalalar ancha keng tartibga solingan. Xususan, uning 120-moddasi tabiiy boyliklarga, 121-moddasi qishloq

xo'jaligiga, 122-moddasi yer mulkchiligiga oid qonunlarga hamda 123-moddasi fermer xo'jaligi va baliqchilikka bag'ishlangan. Uning 120-moddasida belgilanishicha, minerallar va boshqa muhim foydali qazilmalardan, dengiz resurslaridan, suv energiyasidan, shuningdek, iqtisodiy jihatdan foydalanish mumkin bo'lgan tabiat kuchlaridan foydalanishga, qayta ishlashga va iste'mol qilishga qonunchilikda belgilangan shartlar doirasida muayyan vaqt oralig'ida ruxsat berilishi mumkin. Yer va tabiiy boyliklar davlat muhofazasida bo'lib, davlat ulardan muvofiqlashgan holda foydalanish va qayta ishlash rejalarini belgilaydi.

Koreya Konstitutsiyasining 121-moddasida qishloq xo'jaligi sohasidagi munosabatlar tartibga solingan. Unga muvofiq, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarga nisbatan davlat "yer – dehqon" prinsipini amalga oshirishga harakat qiladi. Qishloq xo'jaligi ijarasi taqiqlanadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish hosildorligini oshirish va ulardan oqilona foydalanishni tashkil etish maqsadida qishloq xo'jaligi yerlarining ijarasiga va ularni cheklangan tarzda tasarruf etishga qonun bilan ko'zda tutilgan shartlar doirasida ruxsat beriladi.

Uning 122-moddasi yerga oid mulkchilik to'g'risidagi qonunlarga bag'ishlangan. Unga ko'ra, davlat qonunchilikda ko'zda tutilgan shartlar doirasida barcha fuqarolarning kundalik hayotida millat yer resurslarini muhofaza qilish, ulardan muvofiqlashgan holda va samarali foydalanish uchun zarur bo'lgan cheklov va majburiyatlarni belgilaydi.

Koreya Konstitutsiyasining fermer xo'jaligi va baliqchilikka bag'ishlangan 123-moddasida belgilanishicha esa davlat qishloq xo'jaligi va baliq ovlashni rag'batlantirish maqsadida fermer va baliq xo'jaliklarini kompleks rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqadi va tatbiq etadi. Fermer va baliqchilarning manfaatlarini himoya qilish maqsadida davlat qishloq xo'jaligi va baliq mahsulotlari narxini barqarorlashtirish uchun talab va ushbu mahsulotlarni yetkazib berish o'rtasidagi muvozanatni qo'llab-quvvatlash, shuningdek ularni bozorga olib chiqish tizimini yaxshilash orqali barcha choralarni ko'radi. Davlat fermerlar, baliqchilar va kichik va o'rtacha ishlab chiqarishni amalga oshirayotgan xususiy tadbirkorlarni tashkil etishga ko'maklashadi va ularning mustaqil faoliyat yuritishini kafolatlaydi.

Shuningdek, Koreya Konstitutsiyasida fuqarolarning ekologiya sohasidagi huquqlariga oid munosabatlar ham tartibga solingan. Chunonchi, uning 35-moddasiga muvofiq barcha fuqarolar hayot uchun qulay va inson sog'lig'i uchun maqbul bo'lgan atrof muhit huquqiga ega,

davlat va uning barcha fuqarolari atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish uchun barcha zarur choralarni ko'radilar. Insonning atrof muhitga nisbatan huquqlari qonun bilan belgilanadi.

Shu o'rinda AQSH Konstitutsiyasiga atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha biror bir talab belgilanmaganligiga e'tibor qaratish lozim. Amerikalik huquqshunoslar mamlakat oliy qonunini ekologiya huquqi normalari shakllanadigan huquqiy tizim uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi "bavosita manba" sifatida ta'riflaydilar. AQSHning ekologik qonunchilikni ishlab chiqishda inobatga olinishi lozim bo'lgan barcha konstitutsiyaviy normalarini uch yirik guruhga ajratishimiz mumkin: 1) atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasida huquqiy tartibga solishni amalga oshirish bo'yicha Kongress vakolatlarini belgilovchi normalar; 2) ushbu vakolatni chegaralovchi normalar; 3) atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasini huquqiy tartibga solishga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan fuqarolarning huquqlariga oid normalar. AQSH ekologik qonunchiligida asosiy o'riani konstitutsiyaviy qoidalarni sud sharhi egallaydi hamda u ekologik munosabatlarni har qanday sohada qo'llashni nazarda tutadi¹³¹.

Buyuk Britaniya Konstitutsiyasi esa yagona hujjatda mustahkamlanmagan. Uning yozilgan va yozilmagan qismlari o'ziga xos turli manbalarga ega ekanligi bilan tavsiflanadi. Konstitutsiyaning yozilgan qismi o'zida konstitutsiyaviy hujjatlarni, 45 ta pretsedent va statut huquqini qamrab oladi. Konstitutsiyaviy normalar hattoki qonun kuchiga ega bo'lmagan hujjatlarda ham o'z aksini topishi mumkin. Konstitutsiyaning yozilmagan qismiga huquqiy mustahkamlanmagan bo'lsa-da, qoida tariqasida davlat hayotidagi muhim masalalarni tartibga soluvchi konstitutsiyaviy kelishuvlar mansubdir. Ushbu kelishuvlar yoki umumiy huquq tizimi Buyuk Britaniyada konstitutsiyaviy huquq asosi sifatida baholanadi.

Odatlar amaliyotda shakllangan qoidalarni tasvirlaydi. Ular Vazirlar kengashi va hukumat shakllanishini, shuningdek davlat hokimiyati organlarining o'zaro munosabatlarini tartibga soladi. Britaniya Konstitutsiyasida ekologik qoidalar uning turli qismlarida o'z aksini topgan. Ular asosan ekologik qonunchilik rivojlanish tarixini o'rganishda ahamiyat kasb etadi.

¹³¹ Краснова И.О. Экологическое право США: сравнительно-правовое исследование. Дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 1997. – С. 57.

Ma'lumot uchun! Jamiyat hayotini demokratlashtirish hamda davlat siyosati va qonunchiligini ekologizatsiyalash munosabati bilan so'nggi yillarda qabul qilingan qator konstitutsiyalarda ekologik tuzdagi normalar soni sezilarli darajada oshgan. Uzoq muddatdan buyon amal qilib kelayotgan konstitutsiyalardan (Buyuk Britaniya, Kanada, Niderlandiya, AQSH) farqli ravishda yangi avlod konstitutsiyalari ekologik munosabatlarni tartibga solishga keng o'rin ajratadi. Xususan, Italiya (117-modda), Shveysariya (4-bo'limi), Bavariya (2-bo'limi), Braziliya (20-modda), Xitoy (9-10-moddalar), Vetnam (29 va 84-moddalar) kabi davlatlar konstitutsiyalarini tahlil qilish ham fikrimizni tasdiqlaydi.

Agar 1982-yildagi **Kanada** Konstitutsiyasi 25 ta hujjatlar majmuyidan iborat bo'lsada, unda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish sohasiga taalluqli biron-bir aniq ko'rsatma mavjud emas. Angliya parlamenti tomonidan "Kanada to'g'risida"gi Qonun qabul qilinishi va 1982-yil 17-aprelda e'lon qilinishi bilan Kanada o'z Konstitutsiyasiga ega bo'ldi. Kanada Konstitutsiyasida tozalikni saqlash yoki qulay atrof tabiiy muhitni ta'minlashga oid kafolatlar o'z aksini topmagan, shuningdek Kanadadagi ekologik holatga qaysi davlat muassasasi mas'ul ekanligi hana aniq belgilanmagan. Shu bilan bir qatorda yuqorida qayd etilgan qonunning ahamiyati shu bilan belgilanadiki, u mavjud konstitutsiyaviy tartibga ayrim o'zgartirishlar kiritdi: federal hokimiyat va federatsiya subyektlari (provinsiyalar)ning tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha vakolatlari taqsimlandi. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga daxldor qoidalarga misol sifatida Kanada konstitutsiyaviy qonunchilik hujjatlaridagi "Tiklanmaydigan tabiiy resurslar va o'rmon xo'jaligi resurslaridan mahsulot ishlab chiqarishning bitlamchi ahamiyati" to'g'risidagi 6-qo'shimchani qayd etish mumkin. Unda ushbu tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha kam chiqit texnologiyalarni qo'llashning rag'batlantirilishi hamda tabiiy resurslardan nooqilona foydalanish man etilishi kabi qoidalar o'z aksini topgan. 1814-yilda qabul qilingan **Niderlandiya** Konstitutsiyasi bugungi kunga qadar zamon talablariga moslashtirish bo'yicha qator o'zgartishlarga duchor bo'ldi. Chunonchi, unda davlat hokimiyat organlari mamlakatda ekotizim uchun qulay bo'lgan shart-sharoit yaratish, atrof tabiiy muhit holatini yaxshilash va muhofaza qilishga mas'ul ekanligi mustahkamlangan (21-modda).

Shuningdek, unda hukumatning mamlakatdagi hayot sifatiga g'amxo'rlik qilishi, atrof tabiiy muhitni yaxshilash va muhofaza qilishi zarurligi ko'zda tutilgan.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda shu asnoda fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga bo'lgan huquqlarini ta'minlash masalasi Yaponiya miqyosida ham juda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Yaponiya fuqarolari uchun ma'qbul tabiiy muhit shart-sharoitlarini yaratish borasida muhim yutuqlarga erishgan mamlakatlardan biri hisoblanadi. Yaponiya tabiiy muhit sifati borasida boshqaruv tizimining samarali tizimini joriy etib, nafaqat ekologik inqirozni ortga surishga, balki ko'plab ekologik ko'rsatkichlarini yaxshilashga ham erishdi. Bugungi kunda mamlakatda jamiyat va tabiiy muhit munosabatlari zamonaviy konsepsiyasini yaratishda iqtisodiyot va tabiiy muhit o'zaro chambarchas aloqador ekanligidan hamda xo'jalik faoliyati tabiatni muhofaza qilish va uni saqlab qolishga asoslangan bo'lsa, inson hayotini yaxshilashi mumkinligi umumiy e'tirof etilgan. Shu bois, ko'pgina yaponiyalik mutaxassislar fikricha, zamonaviy iqtisodiyot tizimi tabiiy muhit bilan o'zaro chambarchas bog'liq bo'lishi hamda bir-biriga ziyon yetkazmasligi zarur. Atrof tabiiy muhit bepul va serob mahsulot, undan istalgancha va chek-cheqarasiz foydalanish mumkin degan nuqtayi nazardan butkul voz kechish shart hamda tabiat qimmatbaho boylik bo'lib, uni kelajak avlod uchun asrab-avaylash va e'zozlash lozim, degan tushunchani shakllantirish dardkor. Bugungi kunda Yaponiya fuqarolarining sof va xavfsiz tabiiy muhitga bo'lgan huquqlarini konstitutsiyaviy darajada mustahkamlash yo'lidan borilmoqda. Chunonchi, amaldagi Yaponiya Konstitutsiyasining 25-moddasida "Barcha sog'liq va madaniy hayotning eng quyi darajasiga ega bo'lishga haqli. Davlat hayotning barcha sohalarida jamiyat farovonligi, ijtimoiy ta'minoti, shuningdek xalq salomatligini tiklash va rivojlantirish yo'lida xizmat qilishi lozim".

Konstitutsiya atrof tabiiy muhitni huquqiy tartibga solishning asoslarini shakllantiradi. Biroq atrof tabiiy muhitni huquqiy tartibga solishning eng muhim va samarali manbaysi bu qonunchilik hisoblanadi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda ushbu sohadagi zamonaviy qonunchilik – bu asosan so'nggi 50 yil ichida qabul qilingan katta hajmdagi qonunlar majmuyi hisoblanadi.

Xorijiy mamlakatlarda ekologiya huquqiniug manbai sifatida qonun hujjatlarining o'ri

Rivojlangan Yevropa mamlakatlarining zamonaviy ekologik qonunchiligining shakllanishi kompleks qonunlarning qabul qilinishi bilan bog'liq. Ular sirasiga "Atrof muhitning ifloslanishiga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonun (Yaponiya, 1967); 1993-yilda "Atrof-muhit to'g'risida"gi Asosiy Qonun); "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun (Shvetsiya, 1969); "Atrof-muhit sohasidagi milliy siyosat to'g'risida"gi Qonun (AQSH 1970); "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun (Fransiya, 1976. 2000-yilda Ekologiya kodeksi); "Tabiatni muhofaza qilish va landshaft rejalashtirish to'g'risida"gi (GFR, 1976) va boshqalarni kiritishimiz mumkin.

Ushbu qonunlarda ko'zda tutilgan atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha choralar hajmi va xususiyati turlicha. Xususan, AQSHning "Atrof-muhit sohasidagi milliy siyosat to'g'risida"gi Qonuni atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasidagi davlat organlarining javobgarligini belgilab bergan. Atrof tabiiy muhit sifati bo'yicha Kengash tuzishni ko'zda tutgan, AQSH Prezidenti zimmasiga atrof tabiiy muhit sifati va undagi o'zgarishlar tendensiyasi bo'yicha har yili ma'ruza tayyorlash va taqdim etish majburiyatini yuklagan. Unda, shuningdek rejalashtirilayotgan faoliyatning atrof-muhitga ta'sirini baholash bo'yicha umumiy talablar hamda tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini rejalashtirish ham belgilangan. Ushbu qonun AQSHda ekologiya huquqi va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni huquqiy tartibga solishning rivojlanishiga juda katta ta'sir ko'rsatdi.

Xavfli sanoat chiqindilarini ishlab chiqarish, shuningdek ular bilan noto'g'ri muomala qilish natijasida atrof tabiiy muhitga real xavf tug'dirish ko'lamini ko'pgina davlatlarda chiqindilarni saqlash, foydalanish va yo'q qilish bo'yicha maxsus qonunlar qabul qilinishiga sabab bo'ldi. Ular sirasiga "Chiqindilarni yo'q qilish to'g'risida"gi Qonun (Yaponiya, 1971-y.), "Zaharli chiqindilarni saqlash to'g'risida"gi Qonun (Buyuk Britaniya 1972-y.), "Chiqindilardan saqlanish va yo'q qilish to'g'risida"gi Qonun (GFR, 1972-y.), "Xomashyo resurslarini saqlash va qayta ishlash to'g'risida"gi Qonun (AQSH, 1976-y.), "Okeanga chiqindilarni chiqarish to'g'risida"gi Qonun (AQSH, 1972-y.) kabilar kiradi. Shunga yaqin qonunlar boshqa davlatlarda ham qabul qilingan.

AQSHda "Favqulodda vaziyatlarda ishlarni rejalashtirish va jamoatchilikning to'liq axborot olishga bo'lgan huquqi to'g'risida"gi

Qonunning qabul qilinishiga (1986) sabab bo'lib, Bxopale kimyoviy zavodidagi avariya (Hindiston, 1984-yil, ko'pincha had Xirosimasi deyiladi) sabab bo'ldi. Avariya 4,5 mingdan ortiq kishini hayotdan olib ketdi, yana 50 ming kishi mayib, nogiron, ko'r, falaj, asab tizimi buzilishi bilan bog'liq kasallarga duchor bo'ldi. AQSH Mudofaa vazirligining pudrati bo'yicha kimyoviy qurolning yangi turini ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi "Yunion Karbayd" Amerika transmilliy tashkilotida sho'ba korporatsiyasi yuqori darajali zaharli moddalarni tadqiq etish bilan shug'ullangan bo'lib, texnologiyaning buzilishi bilan ushbu moddalar tarqalib ketgan. Hindistondagi avariya dan keyin AQSH hokimiyati o'z davlatida kimyoviy tashkilotlarda avariyalarga tayyorgarlik va ular bilan bog'liq xavfda aholini xabardor qilish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi qonun yo'qligiga e'tibor qaratgan.

Ta'kidlash lozimki, ayrim davlatlarda milliy darajada qonunlar XIX asrning so'ngi va XX asrning boshlarida qabul qilina boshlangan. Bunga misol sifatida Buyuk Britaniyada 1863-yilda qabul qilingan "Ishqorli va boshqa ishlab chiqarish turlari to'g'risida"gi Qonunni ko'rsatishimiz mumkin bo'lib, unda atmosfera havosini kimyoviy tashkilotlar tomonidan ifloslantirishdan muhofaza qilish masalalari tartibga solingan. Yoki bo'lmasa, Fransiyaning 1917-yildagi sanoat tashkilotlarini ularning ekologik xavfiligini hisobga olgan holda joylashtirishni ko'zda tutuvchi Qonun ham bunga misol bo'la oladi. Unda, xususan, ekologik xavfli tashkilotlarni aholi turar joylaridan tashqarida joylashtirish tartibi belgilangan. Niderlandiyaning birinchi atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasidagi qonunchilik hujjati sifatida 1987-yilgi "Yomon zararlilik to'g'risida"gi Qonunini (Nuisance Act) ko'rsatish mumkin bo'lib, ushbu hujjat hozirga qadar mintaqada tabiatni muhofaza qilish siyosatining asosini tashkil qilib kelmoqda.

Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ekologiya huquqini shakllanishining umumiy qonuniyatlarini tavsiflashda shuni hisobga olish lozimki, ular tarixan shakllangan huquq tizimlari – romano-german (kontinental) va anglo-sakson (umumiy) huquqqa bog'liq holda rivojlanadi. Shunga muvofiq, romano-german huquq tizimiga mansub davlatlarda huquqning bosh manbai qonun bo'lsa, anglo-sakson huquq tizimiga oid davlatlarda qonun bilan bir qatorda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni huquqiy tartibga solish sohasida manba bo'lib, pretsedent, ya'ni aniq ish bo'yicha sudning qarori ham namoyon bo'ladi.

Shuningdek, ayrim xorijiy mamlakatlarda ekologik qonunchilikning kodifikatsiyalashuvini kuzatishimiz mumkin. Ekologik qonunchilikni

kodifikatsiyalashning pirovard natijasi sifatida Ekologiya kodeksini qabul qilgan davlatlar sirasiga Fransiya (2000), Shvetsiya (1999), Kot d'Ivuar (1996) va Estoniya (2011) kabi mamlakatlarni ko'rsatish mumkin. MDH mamlakatlari ichida esa Qozog'iston Respublikasi birinchilardan bo'lib, Ekologiya kodeksini qabul qildi (2007-yil 9-yanvar); Rossiya Federatsiyasida Ekologiya kodeksining konsepsiyasi ommaviy e'lon qilindi (2007-yil 8-oktabr); Belarus Respublikasida Ekologiya kodeksi konsepsiyasi rasman Vazirlar Kengashi qarori bilan tasdiqlandi (2005-yil 16 dekabr); Ukrainada Ekologiya kodeksi loyihasi Radada muhokama qilingan (2004-yil 14-may). Ayni damda RF subyekti bo'lgan Tatariston Respublikasida ham 2008-yil 15-dekabrda Ekologiya kodeksi qabul qilinib, 2009-yil 15-yanvardan amalga kiritilgan.

Xorijiy mamlakatlarning qonun ijodkorligi jarayonini tahlil etadigan bo'lsak, bir qator mamlakatlarda ekologik qonunchilik kodifikatsiyalanganligi va ayrimlarida bu borada faol ishlar amalga oshirilayotganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Jumladan, Fransiyaning 2000-yildagi, Shveysiyaning 1999-yildagi kodekslari, Gollandiyaning 1997-yilgi "Atrof-muhitni muhofaza qilish (boshqarish) to'g'risida"gi qonunini bunga misol bo'la oladi. Germaniyada ham ekologiya huquqining yirik milliy qonunchilik bazasini tizimlashtirishga qaratilgan Ekologiya kodeksi loyihasi ustida ishlar olib borilmoqda¹³². Ushbu mamlakatlarda kodifikatsiya bir qator qonunlarni ulardagi takrorlangan normalarni bartaraf etish yo'li bilan birlashtirish hamda umumiy qoidalarni bir bo'linga joylashtirish orqali amalga oshirilgan.

Bunda Ekologiya kodeksi qabul qilinishi bilan tegishli qonunlar bekor qilingan.

Yevropa davlatlaridan, avvalambor, Fransiyaning ekologik qonunchilikni kodifikatsiyalash borasidagi tajribasi katta qiziqish uyg'otadi. Fransiyada Ekologiya kodeksini ishlab chiqish borasida tub asoslar yaratilgan.

Ma'lumot uchun! 2000-yilda qabul qilingan Fransiya Ekologiya kodeksi hajman juda kattaligi bilan tavsiflanadi. Xususan, u L110–L713-moddalarni (jami 975 ta modda) qamrab oladi. Kodeks umumiy (birinchi kitob) va maxsus (ikkinchi–oltinchi kitoblar) qismlardan iborat. Umumiy qism o'z ichiga kodeks prinsiplari, amal qilishi, ekologik javobgarlik masalalarini qamrab olgan. Maxsus qismida har bir tabiiy resursga oid munosabatlar alohida boblarga ajratilgan holda tasniflab berilgan.

Fransiyaning Ekologiya kodeksi MDH davlatlarida ekologik qonunchilikni kodifikatsiyalash borasida qabul qilingan kodeks va konsepsiyalarga qaraganda anchayin keng doiradagi munosabatlarni tartibga soladi. Kodeksdagi normalar majmuyi salmoqli bo'lib, u eng muhim tisdagi prinsipial normalarni mustahkamlaydi hamda tugal xarakter kasb etmaydi. Ya'ni uning matnida to'g'ridan to'g'ri boshqa kodeks, qonun va dekretlarga havola qilish bollari uchraydi. Ta'kidlash o'rinliki, Kodeksning ishlab chiqilishi inkorporatsiya yo'li, ya'ni uning matniga ilgari qabul qilingan qonunlarni qo'shish orqali amalga oshirilgan.

Masalan, chiqindilarni boqsharish sohasida 1975-yil 15-iyulda qabul qilingan №75-633-sonli "Chiqindilarni yo'q qilish va materiallarni qayta tiklash to'g'risida"gi Qonun normalari hozirda Ekologiya kodeksining V kitobi "Chiqindilar" deb nomlangan IV bo'limidan, aniqrog'i, uning "Chiqindilarni yo'q qilish va materiallarni qayta tiklash"ga oid I-bobidan o'rin olgan.

Shvetsiyada Atrof-muhit kodeksi 1999-yil 1-yanvardan kuchga kirgan. Kodeks bir qator ordonans (qaror)lar va ularga muvofiq chiqarilgan yo'riqnomalar bilan birgalikda amal qiladi. Kodeksning cheklanganligi shunda namoyon bo'ladiki, u umumiy qoidaga ko'ra, turli harakatlarning yo'l qo'yiladigan doirasini belgilab bermaydi hamda turli manfaatlarini batafsil tartibga solmaydi. Ushbu hujjatning huquqiy tartibga solish doirasi ancha kengligi bilan tavsiflanadi. Unga atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan bir qatorda tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha normalar ham qamrab olingan. Bundan tashqari, Kodeksga aholining sanitariya-epidemiologik xotirjamligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan qoidalar ham kiritilgan. Kodeks u qabul qilingunga qadar amalda bo'lgan hamda u qabul qilinishi bilan o'z kuchini yo'qotgan 15 ta markaziy qonunni o'zida mujassamlashtirdi. Shveysiyaning Atrof-muhit kodeksi atrof tabiiy muhitga ta'sir ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning keng doirasini qamrab oladi. U faqatgina atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq munosabatlarni qamrab olish bilan cheklanmagan, tabiatdan foydalanishning ko'pgina masalalarini ham qamrab olgan.

Ekologiya sohasidagi munosabatlarni Ekologiya kodeksi vositasida tartibga soluvchi davlatlardan yana biri **Kot d'Ivuar** Respublikasi hisoblanadi. Kot d'Ivuar Respublikasida 1996-yil 3-oktabrda Atrof-muhit kodeksi qabul qilingan bo'lib, u hajman kichik, ya'ni 6 bo'lim va 113 moddadan tashkil topgan. Guvohi bo'lganimizdek, Kot d'Ivuarning Atrof-muhit kodeksi o'ta oddiy bo'lib, qismlarga ajratilmagan, balki to'g'ridan to'g'ri bir qancha bo'limlardan tashkil topgan. Xususan, kodeksdagi asosiy

tushunchalar, uning maqsad va amal qilish doirasi (1-bo'lim), muhit (2-bo'lim), umumiy prinsiplar (3-bo'lim), davlat va mahalliy hokimiyat organlarining majburiyatlari (4-bo'lim), javobgarlik (5-bo'lim), yakuniy qoidalar (6-bo'lim).

Ushbu kodeksda atrof tabiiy muhitga zarar keltirishi mumkin bo'lgan mahsulot va faoliyatni reklama qilishning taqiqlanishi (9-modda), energiyaning xilma-xil turidan foydalanishni rag'batlantirish (7-modda), atrof tabiiy muhitni va aholini shovqin va zararli tovushlar ta'siridan muhofaza qilish (29–32-moddalar) kabi qoidalarni ko'zda tutuvchi normalar belgilangan.

Qozog'iston Respublikasi Ekologiya kodeksi 9 bo'lim, 47 bob va 326-moddadan tashkil topgan. U o'zida "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida", "Ekologik ekspertiza to'g'risida", "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunalarni jamlagan. Ta'kidlash joizki, kodifikatsiyalash uchun hujjatlarni tanlashda alohida izchillik, ketma-ketlik kuzatilmaydi. Xususan, Qozog'iston Ekologiya kodeksida kodifikatsiyalanmagan "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi Qonun hali ham amal qilmoqda. Shunga ko'ra, Ekologiya kodeksining qabul qilinishi Qozog'istonning amaldagi ekologik qonunchiligi hajmini salmoqli qisqartirmadi. Boshqacha aytganda, hozirda Qozog'iston Respublikasida Ekologiya kodeksi bilan bir qatorda Yer, Suv va O'rmon kodekslari hamda bir qator qonunlar amal qilmoqda.

Ekologiya kodeksida unda va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasidagi boshqa qonunlar bilan qarama-qarshilik kelib chiqqan taqdirda EK qoidalari qo'llanilishi mustahkamlangan (2-modda uchinchi qismi). QR EK kodifikatsiyaning umumiy kamchiliklariga qaramay, ko'p jihatdan ekologik qonunchilikni yangiladi: ekologik qonunchilikni huquqiy tushunish uchun zamin hozirladi, ekologik qonunchilikni ushbu munosabatlarni tartibga solishning Yevropa va xalqaro andozalariga moslashtirdi, qonunchilik texnikasini o'zgartirdi, bir qator yangi huquqiy tushunchalar va zamonaviy huquqiy institutlarni joriy etdi¹³³.

Estoniyaning Ekologiya kodeksi 2011-yil 16-fevralda qabul qilindi. Hozirgi kunda Ekologiya kodeksini qabul qilgan eng so'nggi davlat hisoblanadi. U 6 bob, 63 paragrafdan iborat. Unda ekologik prinsiplar, foydalanuvchining va davlatning ekologik majburiyatlari, ekologik javobgarlik, ekologik huquqlar, o'zganing yer yoki suv uchastkasiga kirish huquqi, ekologik tartib-qoidalar kabi masalalar qamrab olingan.

¹³³ Игнатъев И.А. Опыт кодификации экологического законодательства в государственных – участниках СНГ // Экологическое право. – Москва, 2007. – №3. – С. 35.

Demak, xorijiy mamlakatlarda ekologik munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan yaxlit qonunlar qabul qilish amaliyoti, shuningdek ekologiya sohasidagi qonun hujjatlarini tizimlashtirishning asosiy shakli sifatida kodifikatsiyalash tendensiyasi kuzatilmoqda. Xorijiy mamlakatlarda ekologik qonunchilik bevosita atrof-muhit holatidagi o'zgarishlar bilan chambarchas holda rivojlangan.

Nazorat uchun savollar

1. Fuqarolarning ekologik huquq va majburiyatlarining eng yuqori -- konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanishi muhim huquqiy va siyosiy ahamiyatga ega bo'lib, davlat va fuqarolar zimmasiga tegishli majburiyat yuklaydi.

Xorijiy mamlakatlarda fuqarolarning ekologik huquq va majburiyatlarining konstitutsiyaviy asoslari haqida so'zlab bering. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi ekologik normalari bilan qiyosiy-huquqiy taqqoslang.

2. Hozirgi vaqtda milliy va xorijiy ekolog-huquqshunos olimlar o'rtasida ekologik qonunchilikni kodifikatsiyalash masalasida ko'plab bahs va munozaralar kelib chiqmoqda.

Ekologik qonunchilikni kodifikatsiyalashning ijobiy va salbiy jihatlari haqida baho bering. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan qiyosiy-huquqiy taqqoslang.

3. 2013-yil 11-aprelda Moskva shahrida O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan Rossiya Federatsiyasi Tabiiy resurslar va ekologiya vazirligi o'rtasida atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida hamkorlik to'g'risida Bitim imzolandi. Bitimda tomonlar ikki davlat manfaatlarini yo'lida o'z davlatlari qonunchiligi hamda mazkur Bitimga muvofiq, global va mintaqaviy atrof-muhit muammolarini birgalikda hal qilish maqsadida atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida hamkorlikni amalga oshirilishi belgilandi.

Ushbu masalada O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining vakollari qanday? O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish

davlat qo'mitasi mazkur bitimni ijro etish doirasida qanday xatti-harakatlarni amalga oshirishi lozim?

4. O'zbekiston Respublikasi va Qozog'iston Respublikasi o'rtasida Orol bo'yida chegara hududida o'zaro hamkorlikda Orol dengizining qurigan qismidan ko'tarilayotgan tuz bo'ronlariga qarshi kurashish bo'yicha ikki tomonlama bitim imzolandi. Ushbu bitim asosida mamlakatlar tomonidan bir qator moddiy-tashkiliy va texnik ahamiyatdagi chora-tadbirlar amalga oshirilishi ko'zda tutilgani bois bitimda davlatlarda ushbu masala bo'yicha maxsus vakolatli organ belgilanishi qayd etildi.

O'zbekiston Respublikasida ekologiya sohasidagi ikki tomonlama bitimlarni imzolash tartibi qanday? Bu boradagi davlatlarning vakolatli organlariga qaysi organlar kiradi? O'zbekiston Respublikasining ekologiya sohasidagi hamkorligi haqida so'zlab bering.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR:

Rahbariy adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari – Toshkent: O'zbekiston, 1997. – B112–113.

2. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. – Toshkent: O'zbekiston, 1998. – B 429.

3. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – Toshkent: O'zbekiston, 1998. –B 686.

4. Karimov I.A. Quyosh energiyasi – kelajak energiyasi. Osiyo quyosh energiyasi forumining oltinchi yig'ilishidagi nutqi // Xalq so'zi. – 2013. –25-noyabr.

5. Karimov I.A. “Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat oqibatlarini yumshatish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish” mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga tabrigi // Xalq so'zi. –2014. 30-oktabr.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati – O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasining VIII syezdidagi ma'ruzasi. Demokratik islohotlarni izchil davom ettirish, xalqimiz uchun tinch va osoyishta, munosib hayot darajasini yaratish – barqaror taraqqiyot kafolatidir. // Xalq so'zi. – 2016 – 2-noyabr

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar hamda O'zbekiston Ekologik harakati vakillari bilan videosektor yig'ilishidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi. – 2017. – 13- iyul

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 19-sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqi // Xalq so'zi. – 2017. – 20-sentabr.

Normativ-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.–T.:O'zbekiston, 2017.

2. O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi.// O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. –1998. – №5–6. –82-

modda; – 2003. – №9–10 –149-modda; O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami – 2004. – 25. – 287-modda, – №51. – 514-modda; – 2007. – №52. – 533-modda; – 2009. – №3 – 9-modda; –№52. –555-modda; – 2011. – №1, 2. – 1-modda; – 2014. – №4. – 45-modda; – №36. – 452-modda; – 2015. – №33. – 439-modda; – 2017 – №37. –978-modda.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni. //O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. – 1993. – №5. – 221-modda, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 1997. – №4,5. – 126-modda; – 1998. – №9. 181-modda; – 2000. – №7,8. – 217-modda; – 2001. – №1,2. – 23-modda; – 2004. – № 1,2. – 18-modda; O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami – 2007. – №50,51 – 512-modda; – 2009. – № 52. – 555-modda; – 2011. – № 1,2. – 1-modda; – №36. – 365-modda; – 2013. – №18. – 233-modda; – 2014. – №36 – 452-modda, – 2016. – №52. – 597-modda; – 2017. – №37. – 978-modda.

2. O‘zbekiston Respublikasining “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). //O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – 2016. – №38. – 440-modda; – 2017. – № 37. – 978-modda.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). //O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – 2016. – №38. – 439-modda; – 2017. – №37. – 978-modda.

4. O‘zbekiston Respublikasining “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida”gi Qonuni //O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – 2005. – №1. – 1-modda; – 2014. – №36. – 452-modda; – 2017. – № 37. – 978-modda.

5. O‘zbekiston Respublikasining “Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi – 1997 – №2. – 52-modda; – 2003. – №9,10. – 149-modda; O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – 2006. – №41. – 405-modda; – 2013. – №18. – 233-modda; – 2017. – №37. – 978-modda.

6. O‘zbekiston Respublikasining “Ekologik nazorat to‘g‘risida”gi Qonuni. // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – 2013 – №52. – 688-modda. – 2017. – №37. – 978-modda.

7. O'zbekiston Respublikasining "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi Qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 2000. – №5,6. – 144-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2011. – №1,2. – 1-modda; – 2017. – №37. – 978-modda.

8. O'zbekiston Respublikasining "Chiqindilar to'g'risida"gi Qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 2002. – №4,5. – 72-modda; – 2003. – №5. – 67-modda; – №9,10. – 149-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2007. – №50,51. – 512-modda; – 2011. – №1,2. – 1-modda; – №36. – 365-modda; – 2017. – №37. – 978-modda.

9. O'zbekiston Respublikasining "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonuni. (yangi tahriri). // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 2003. – №1 – 5-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2007 y., – №50-51 – 512-modda. 2011. – №1-2. – 1-modda. – №36 – 365-modda; №51. – 541-modda; – 2013. – №18. – 233-modda; – 2016 y. – №17. – 173-modda; – 2017. – №37. – 978-modda.

10. O'zbekiston Respublikasining "Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida"gi Qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 2000. – №7,8. – 212-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2007. – №50,51. – 512-modda; – 2011. – №15. – 148-modda; – 2013. – №18. – 233-modda; – 2017. – №37 – 978-modda.

11. O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993 y., 1-son, 38-modda; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 1995. – №6. – 118-modda; – 1997. – №4,5. – 126-modda; – 1999. – №1. – 20-modda; – 2000. – №5,6. – 153-modda; – 2000. – №7,8. – 217-modda; – 2002. – №9. – 165-modda; – 2003. – №9,10. – 149-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2004. – №25. – 287-modda; – №51. – 514-modda; – 2006. – №41. – 405-modda; – 2011. – №1,2. – 1-modda; – №36. – 365-modda; – 2013. – №18 – 233-modda; – 2014. – №36. – 452-modda; – 2017. – №24. – 487-modda; – №37. – 978-modda.

12. O'zbekiston Respublikasining "O'rmon to'g'risida"gi Qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 1999. –

№5. – 122-modda; – 2000. – №5,6. – 153-modda; O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami – 2006. – №41. – 405-modda; – 2009 – №52. – 553-modda; – 2011. – №1.2. – 1-modda; – 2013. – №18. – 233-modda; – 2017. – №37. – 978-modda.

Asosiy adabiyotlar

1. Алиханов Б.Б., Скрипников Н.К., Умаров Д.М и др. Развитие и совершенствование экологического законодательства Республики Узбекистан. Монография. – Т.: ООО.PRINT-X, 2013.– С.287.

2. O‘zbekiston Respublikasida atrof-muhit holati va tabiiy resurslardan foydalanish to‘g‘risidagi Milliy ma‘ruza // O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish qo‘mitasi. –Toshkent. Chinor ENK, 2013. –B.258.

3. Xolmo‘minov J.T., Safarov J.I. Xorijiy mamlakatlarda tabiiy resurslar huquqi qiyosiy tahlil va qonunchilikni takomillashtirish: Monografiya. – Toshkent: TDYU, 2012. – B.78.

4. Xolmo‘minov J.T. Ekologik tahdidlarning oldini olish va xavfsizlikni ta‘minlashda ekologik-huquqiy ta‘lim-tarbiya Monografiya. – Toshkent: TDYU, 2015.–B.326.

5. Xolmo‘minov J.T., Shodimetov Yu.Sh. Ekologik huquq// Oliy ta‘lim muassasalari uchun darslik. – T.: “Chinor-ENK. Fan va texnologiyalar” nashriyoti, 2015. –B.512.

6. Xolmo‘minov J.T. Ekologik tahdidlarning oldini olish va ularni bartaraf etish huquqiy muammolarining ilmiy-nazariy tahlili. Monografiya. – Toshkent: TDYU, 2016.–B.344.

7. Xolmo‘minov J.T. O‘zbekistonda iqlim o‘zgarishi va boshqa ekologik muammolar, muqobil energiya manbalari bo‘yicha ma‘lumotlar//Ferma uchun qo‘llanma. – T., 2016. – B.92.

8. Xolmo‘minov J.T., Nazruilayev O.X. Muqobil energiya manbalarini huquqiy tartibga solish//Risola. –T.: ГДЮУ, 2016. –B.86.

9. Холмұминов Ж.Т., Ерматова Д. Экология и охрана природы. Учебник предназначен для студентов гуманитарных, экономических и юридических специальностей высших учебных заведений. –Т., Fan va texnologiya, 2017.- – С.220.

Xorijiy adabiyotlar:

1. Pierre-Marie Dupuy, Jorge E. Viñuales. International Environmental Law. Cambridge University Press; Reprint edition, 2015 – P.515.
2. Elizabeth Fisher, Bettina Lange, Eloise Scotford. Environmental Law Text, Cases, and Materials. OUP Oxford, 2013. -- P.1160
3. Sandermaan H. Forest decline and Ozone. -- Germany: Springer, 1997. – 400 p.
4. Michaelis W. Air pollution. -- Germany: Springer, 1997. -178 p.
Brussard L. Cerrato R. F. Soil ecology in sustainable agricultural systems. – S. I. : USA, 1997. – 168 p
5. M. Janicke, H. Weidner. National environmental policies/ United Nations University. – Germany: 1997. – 320 p.
6. Jan H. J. European Environmental Law. -- London: 2002.
7. Dunyer k. The Environmental Code//Swedish Environmental Protection Agency. 8 June 2004.

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

EKOLOGIYA HUQUQI

(DARSLIK)

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
"Yurisprudensiya" yo'nalishi bo'yicha ta'lim oladigan talabalarga darslik sifatida
tavsiya etilgan.

Muharrirlar: S. Tosheva, K. Abduvaliyeva, X. Yuldasheva

Musahhah: N. Niyazova, R. Yunusova

Texnik muharrir: A. Yuldashev

Kompyuterda sahifalovchi: M. Talipova

Bosishga ruxsat etildi: 17.02.2018. Bichimi 60x84 1/16

O'tset qog'ozini. Risograf usulda. Times garniturasida.

Bosma h.t. 23,25. Nash. h.t. 19,2 Adadi: 100 ta. Buyurtma. № 376

«IMPRESS MEDIA» MЧЖ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahri, Qushbegi ko'chasi, 6 uy.